

О. СТЕПАНОВ

ПОРТ-АРТУР

О. СТЕПАНОВ

ПОРТ-АРТУР

Переклад з російської
Є. ДРОБ'ЯЗКА

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ-1955

*Постановою
Ради Народних Комісарів Союзу РСР
СТЕПАНОВУ ОЛЕКСАНДРУ МИКОЛАЙОВИЧУ
за роман «Порт-Артур» присуджено
Сталинську премію першого ступеня
за 1943 і 1944 роки*

АВТОБІОГРАФІЯ

Народився я в 1892 році у місті Одесі. Усі мої предки були військовими — артилеристами. Отже зрозуміло, що в нашій родині жили традиції воїнської доблесті, слави російської зброї.

Батько і дід часто розповідали про своє бойове життя, про героїство російського солдата. Жадібно я слухав ці розповіді і палко мріяв про воїнські подвиги. З захопленням читав я військові книги, біографії великих російських полководців Суворова і Кутузова, описи битв і різних бойових епізодів, оповідання про сміливих рішучих людей, що йдуть на смерть в ім'я своєї Батьківщини. Любов до військової справи, до російського воїнства збереглася в мене на все життя. Проте мені не довелося стати військовим. Мій батько, учений артилерист, пробудив у мені інтерес до точних наук — математики, механіки, фізики. Це захоплення і визначило мою професію — я став інженером.

Щодо літератури, то не можна сказати, щоб я якось особливо цікавився нею. Я ніколи не складав віршів, не писав нарисів або оповідань. Щоправда, під час першої світової війни, в якій я брав участь стройовим командиром, я почав вести щоденник. Вів я щоденникові записи і під час громадянської війни. У них я записував те, що вражало мене і що само просилося на папір — суворе, сповнене мужності й героїства життя бійців, їх безстрашність у бою і вірність своєму обов'язкові. Розуміється, ці щоденники ніяк не скидалися на літературну працю, але вони навчили мене спостерігати, підмічати і добирати все цікаве й значне. Це було й моєю першою пробою пера.

Військова кар'єра моя скінчилася під Кронштадтом. Беручи участь в 1919 році у придушенні Кронштадтського білогвардійського заколоту, я був контужений і надовго втратив працездатність. Довелося переселитися в Краснодар і працювати інженером по різних установах, викладати у вузах.

У 1932 році тяжке захворювання на довгий час прикувало мене до ліжка. Звикнувши все життя працювати, я дуже тяжко зносив вимушене неробство. Але бути інженером я вже не міг. Переді мною постало болюче питання — що ж робити? І от довгими безсонними ночами, коли перед очима нескінченною плетеницею проходили спогади про минулі дні, особливо виразно і яскраво виникали всі подробиці незабутньої героїчної оборони Порт-Артура, яку мені довелося пережити ще в юнацтві. Картини нечуваного героїзму і мужності рядових солдатів і молодших офіцерів, світлі образи небагатьох чесних генералів і адміралів: Макарова, Кондратенка, Белого, чорна зрадницька діяльність Стесселя, Фока та інших — спливали у моїй пам'яті. Поступово склалося бажання написати про все це, розповісти про тих незнаних героїв — простих людей, які своєю кров'ю довели відданість Батьківщині на далеких артурських сопках.

Я почав працювати. У ліжку я став олівцем писати свої спогади. Але незабаром я переконався, що багато чого призабув, багато чого не розумів і ще менше знав про фактичне становище справ в обложеному кріпості. Довелося звернутися до вивчення історичних матеріалів, прочитати силу-силенну книг, ознайомитися з архівними джерелами. Але й цього, як виявилось, було недосить. Невистачало зустрічей з живими людьми, учасниками героїчної оборони, хотілось оживити й доповнити зібраний матеріал їх розповідями. Мені пощастило зустрітися з рядом цікавих людей, які повідомили мені багато цінних, яскравих і зовсім позабутих епізодів з днів облоги Порт-Артура.

На збирання та опрацювання всього цього матеріалу пішло понад чотири роки. За цей час я встигнув одужати і повернувся до інженерної діяльності. Але покинути почату літературну працю я вже не міг. Образи захисників Порт-Артура стали мені близькі й дорогі. Я живився з ними, повсякчас думав про них, і забути їх було вже понад мої сили.

Я не мав літературного досвіду, коли почав писати свій роман, і це перший час затримувало і утруднювало мою роботу. Якщо схема і композиція твору були мені виразно видні, то вибір дійових осіб часто приводив мене у безвихідь. Поруч з фактичними історичними особами, як-от Макаров, Кондратенко, Бєлий, Стессель, Фок, Рейс, Сахаров, Борейко, Варя, Харитина та інші, я ввів низку вигаданих персонажів на зразок Риви, Танаки, Блохіна, Родіонова. Нарешті, були й такі особи, що існували справді і на момент написання роману були ще живі; я ввів їх під псевдонімами, як-от Звонарьова та вчительок.

Писати про деяких історичних осіб було важко. Невистачало матеріалу про їх життя, діяльність, весь час відчувалась гостра по-

треба у нових деталях та уточненнях. Отже, доводилося розшукувати їх родичів і просто знайомих, які б пам'ятали їх, ритися в архівах, щоденниках, листах. Наприклад, біографію Харитини, єдиної жінки-бійця в Порт-Артурі, я знайшов у мемуарах якогось священника, учасника оборони.

Те саме було і з життєписами Фока, Рейса, Сахарова.

З вигаданими персонажами було простіше. Я сам був господарем їх біографій і створював їх так, як мені хотілося. Проте при цьому старався по змозі типізувати образи, об'єднуючи в одній особі характери багатьох солдатів або офіцерів. Таким узагальненим, збірним образом солдата-героя був Блохін.

Добре знаючи ще змалку життя солдатів, спостерігаючи їх під час війни і в казарменій обстановці, я прагнув правильно відтворити їх образи у книзі. Властиву росіянинові кмітливість, гумор, що не лишає його навіть у найтяжчі і найстрашніші хвилини, стійкість і хоробрість у бою, почуття дружби і взаємопідтримки, самовіддану любов до Батьківщини — усе це мені хотілося відбити в романі.

До мене ще й досі надходять цікаві матеріали про порт-артурську оборону. Це дає мені змогу збагачувати свою книгу, вносити в текст кожного нового видання романа нові й нові уточнення і виправлення. Отак і в це видання поряд з деяким доопрацюванням я на прохання читачів увів низку нових епізодів — загибель «Варяга», битва при Курганній батареї та інші.

О. Степанов.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

сний морозяний день схилявся над вечір. Сонце освітлювало косим передвечірнім промінням Порт-Артур і похмурі сірі скелясті гори навколо нього. З моря дув слабкий вітерець, змітаючи сніг, що зберігся ще де-не-де.

У порту і в місті незвичайне для буденного дня пожвавлення. Усе чиновне російське населення Квантуну 26 січня 1904 року¹ з'їхалося в Порт-Артур, де сьогодні відбудеться традиційний бал на честь дня Марії. Цього разу він мав бути особливо урочистим з огляду на те, що серед іменинниць була також дружина начальника порт-артурської ескадри віце-адмірала Старка — Марія Іванівна.

З полудня поздоровники довгою низкою потяглися до будинку адмірала, а ввечері там-таки мав відбутися бал. Всім хотілось хоч би одним оком глянути на святково зодягнену публіку, на блискучих моряків та військових, причепурених цивільних. Сам царський намісник на Далекому Сході, адмірал Алексєєв, мав із своїм пишним штабом відвідати цей бал.

З огляду на неспокійну пору вже з сьомої години вечора до адміральського будинку стали з'їжджатися і сходитися численні гості. Перші з'явилися мічмани і лейтенанти та сухопутні офіцери із своїми дамами, потім прибули капітани всіх рангів та полковники в залитих золотом мундирах з важкими густими еполетами на плечах. Вони та їх дружини створили блискучий почет навколо адміральського подружжя, що привітно зустрічало гостей.

¹ Усі дати вказано за старим стилем.

Адміральський будинок швидко наповнювався. У залі оркестр заграє полонез, і флаг-офіцер адмірала Старка, лейтенант Дукельський, високий вродливий шатен, запропонував кавалерам запрошувати дам. За полонезом полинули звуки вальса, бал розгорнувся.

Жінка адмірала спостерігала танці, обмінюючись зауваженнями з навколишніми. Та ось чергуючий вістовий доповів про прибуття самого намісника. Адмірал із жінкою поспішили йому назустріч.

Алексеев¹, ще нестарий на вигляд чоловік, з відкритим привітним обличчям, у придворному мундирі, шанобливо поцілував руку адміральші, приносячи їй свої поздоровлення, і увійшов із нею в зал.

Музика вщухла, і всі завмерли в глибокому поклоні перед його високопревосходительством. Алексеев вклонився всім присутнім і попросив продовжувати танці. Пари знову закружляли.

Намісник був стурбований. Йому настирливо згадувалися ті, ще два дні тому одержані і досі не опубліковані телеграми про розрив дипломатичних відносин з Японією, про які знали навіть не всі старші начальники з сухопутних. Згадалося і сьогоднішнє повідомлення цивільного губернатора Квантунської області про квапливий виїзд японців з Квантуну. Але особливо невідв'язно вертілося в голові Алексеева його власне розпорядження про «невчасність постановки протимінних сітей загородження на суднах, що стоять на зовнішньому рейді».

Незважаючи на заспокійливу телеграму міністра закордонних справ Ламсдорфа, який категорично заперечував можливість війни, невиразне побоювання все ж псувало настрої Алексееву. Він щохвилини чекав розпоряджень з Петербурга або вістей з корейського порту Чемульпо — від крейсера «Варяг» і канонерки «Кореєць».

Отже, коли до нього підійшов Старк і пошепки попросив дозволу залишити бал і поїхати на ескадру, Алексеев тільки схвально закивав головою.

— Забирайте всіх потрібних вам офіцерів, але тихенько, без переполоху. Публіка і так сьогодні нервується в зв'язку з від'їздом японців. Бал мусить тривати. Це заспокоїть усіх. Завтра я обов'язково сам побуваю на ескадрі, — сказав він.

¹ Алексеев (1843—1909) був позашлюбним сином Олександра II, отже братом Олександра III.

Танці тривали, час минав, але ніяких тривожних звісток не надходило, і навіть представник міністерства закордонних справ при Алексееві Плансон, якого в Артурі звали дипломатичним барометром, був, всупереч звичаєві, спокійний і мирно розмовляв з відомими артурськими негоціантами: англійцем Томлінсоном і американцем Смітом. Обидва вони вели значну торгівлю з Японією і дуже були зацікавлені у взаєминах Росії і Японії.

— Ніколи Російська імперія не була така далека від війни з Країною Сходячого Сонця, як сьогодні,— запевняв Томлінсон, високий, рудий, червонолиций чоловік років сорока.— Ми, англійці, ніколи не допустимо цього. Війна завдасть величезних збитків нам, мирним підприємцям. Англія як союзник завжди зуміє приборкати японську вояччину, якщо вона тільки помислить ризикнути на таку авантюру, як війна з Росією.

— Японія занадто бідна, щоб вести велику війну. І ніхто їй не дасть грошей на таку проблематичну справу, як єдинокорство з російським колбсом,— вторив англійцеві Сміт.

Плансон недовірливо поглядав на своїх співрозмовників. Їхні думки зовсім не збігалися з діями англійського уряду, який тільки півтора року тому уклав військовий союз з Японією, спрямований в основному проти Росії. Ще недавно в пресі промайнуло повідомлення про надання Америкою великої позики японській імперії. Як дипломат Плансон прекрасно розумів, що ці союз і позика мають спільну мету — посилити військову міць Японії і забезпечити їй тил на випадок війни. Плансону було тільки неясно, коли саме гадає Японія розпочати військові дії проти Росії, чи зараз, чи через рік або два. Сьогоднішній від'їзд японців з Артура, звичайно, становив тривожну ознаку, але в той же час було відомо, що японський консул в Артурі сьогодні обідав у генерала Стесселя, побував у намісника та адмірала Старка, запевнив усіх у цілковитій миролюбності Японії і набрав багато доручень у Нагасакі, зобов'язуючись за тиждень усі покупки приставити в Артур.

— У газетах промайнуло повідомлення, що японський об'єднаний флот вийшов у море в невідомому напрямі,— сказав Плансон.

— Це не більше як звичайні в японському флоті зимові маневри,— озвався Сміт.

— Ні про що інше зараз не може бути й мови,— підтвердив Томлінсон.

Трохи заспокоєний, Плансон відійшов до інших гостей.

— Як ви гадаєте, містер Сміт, чи рискнуть японці розпсчати «виставу» найближчими днями?— поцікавився Томлінсон.

— Одержавши гроші, треба робити те, на що їх дано. Японський консул запевнив мене, що флот мікадо доведений до цілковитої бойової готовності.

— Правильно кажете. За цим наглядають офіцери британського флоту, які перебувають при штабі японського адмірала Того. Вони зуміють примусити цю людиноподібну мавпу виконати взяті на себе зобов'язання,— погодився Томлінсон.

— Від мого брата, командира американського стаціонера в Чемульпо, я знаю, що там незабаром з'явиться японський флот,— конфіденційно повідомив Сміт.

— Можливо, що в той же час він з'явиться і перед Артуром,— додав Томлінсон.

— Наберімося трохи терпіння і простежмо, як розгортатимуться події. Все-таки слід задалегідь запитися паспортом про підданство нейтральних країн, як-от Швейцарії чи там Мексики.

— Ви випередили мою думку, містер Сміт, я вже тижень тому став швейцарським підданим і за вчинки англійців не відповідаю.

— Місяць, як я маю в кишені мексиканський паспорт,— у тон йому відповів Сміт.

Поганий настрій Алексеєва потроху став розвіюватися. Під звуки музики час минав швидко, і непомітно дійшла черга й до мазурки, що, за артурськими звичаями, вважалася окрасою усякого балу.

Намісник підвівся і став з іменинницею у першій парі. Заграла музика, і Алексеєв, з несподіваною для його опасистої фігури легкістю, поплив із своєю дамою по паркету. Весь зал уважно стежив за цією парсю. Коли черга дійшла до сольних номерів і намісник став на коліно перед дамою, повільно обводячи її навколо себе, шибки раптом задрижали від гулу артилерійської стрілянини. Крізь вікна було видно численні блискавки пострілів, звуки яких зливалися в суцільні розкоти грому.

Весь зал дружно зааплодував і танцювальній майстерності превосходительної пари, і несподіваному, такому

вчасному салютів ескадри, за який визнав цю стрілянину багато хто з присутніх. Сам намісник зовсім забув свої недавні побоювання. Про стрілянину ж він подумав, що цієї ночі проводиться учення по відбиванню мінних атак. Щасливий збіг стрілянини з його виступом на балу остаточно привів Алексеєва в прекрасний настрій.

Загальне похвавлення посилилось, і пари закружляли ще швидше під акомпанемент артилерійської стрілянини. Бал тривав.

У квартирі командира Квантунської кріпосної артилерії генерал-майора Василя Федоровича Белого з нагоди іменин його дружини Марії Фомівни відбувалась невелика сімейна вечірка. Молодь танцювала в залі під рояль. Артилеристи старанно дзвеніли шпорами і вистукували за каблуками в підлогу, крутячи своїх дам до упаду. Літні «матрони» посідали вздовж стін і, дивлячись на молодь, розважалися балачками.

Місцевий серцеїд, командирський ад'ютант Коля Юницький, ламаною французькою мовою диригував танцями, на ходу відпускаючи компліменти дамам.

У сусідній кімнаті за карточними столами сиділи старші офіцери на чолі з своїм генералом. Величезний, товстий, з зарослими волоссям аж до очей щоками, полковник Тахателов шумливо докоряв своєму командирові за помилки в грі. Генерал мовчки записував штраф крейдою на зеленому сукні. Два інші гравці — пишновусий капітан Гобято і сивий полковник Стольников — підраховували виграші.

За сусіднім столом теж ішла жвава гра.

Раптові постріли з моря здивували присутніх.

— Слід запитати моряків про цю стрілянину, — запропонував Гобято, коли з моря долинула канонада.

— Навіщо запитувати? — заперечив Белий. — Зрозуміло, що це вчення, та ще підігнане до іменин дружини Старка. Салют іменинниці, так би мовити!

Усі вийшли на балкон і звідси, шулячись від холоду, милувалися красивою картиною, що розгорнулася на зовнішньому рейді.

Ескадра блискотіла вогнями численних прожекторів, посилено освітлюючи спокійне море. На кораблях раз у

раз спалахували виблиски пострілів, гомосно бухали гармати, заливчасто тріскотіли кулемети, і в безперервному русі променів прожекторів раптом виникали то громаддя броненосців, то дрібні силуети сторожових суден, а то і окремі шлюпки.

Над Золотою горою звисли одна за одною три бойові ракети і, розірвавшись високо вгорі, цілим снопом яскравих зірочок стали спускатися в воду, вихоплюючи на хвилину з темряви внутрішній рейд з портом і доками, Старе місто і гори Тигрового півострова.

— Як напрочуд красиво,— захоплювались дами.

— Зовсім як на справжній війні,— додала якась із них.

— Воювати тільки нема з ким,— зазначив Белий.

— А з японцями?

— Ну, куди їм до нас!

Під цей час затріскотів телефон, і ад'ютант поспішив підійти до нього. Як тільки він підніс трубку до вуха, обличчя його одразу витяглося.

— Ваше превосходительство,— доповів він.— Капітан Страшников з Тигрового Хвоста повідомляє, що зараз оце було зроблено напад на нашу ескадру і є пошкоджені судна. Один броненосець приткнувся до берега біля дев'ятої батареї.

— Чи збожеволів, чи що, Страшников? — розсердився Белий.— Який там напад? Просто маневри. Може, моряки умудрилися в метушні самі себе підірвати, так це все ж таки далеко не напад. Передайте Страшникову, що я забороняю йому наводити паніку,— наказав генерал Юніцькому.

— На те він і Страшников, щоб страхати інших,— зауважив Тахателов.

Усі повернулися в кімнати.

Стрілянина поступово вщухла, і самі тільки прожектори посилено ще обмацували море і берег.

Незабаром гості сіли вечеряти.

— Ви'ємо по чарці горілки,— запропонував генерал своїм гостям,— щоб наша доля нас не цуралася, як співають у нас на Кубані, щоб нам в Артурі жилося і щоб ніхто нас тут не турбував.

Всі охоче цокнулись, випили, ще цокнулись, старанно почали працювати щелепи, і гул спільної розмови наповнив кімнату. Двоє денщиків у білих рукавичках обносили

гостей різноманітними стравами, а господарі уважно стежили, щоб винні бокали не стояли порожні.

Недавно пригоду на морі було забуто.

Комендант кріпості Порт-Артур генерал Стессель був у доброму настрої. Він щойно обіграв у вінт своїх постійних вечірніх партнерів: начальника свого штабу, генерала Рознатовського, ад'ютанта, ротмістра Водягу, і штабного підполковника Дмитрієвського.

Поки гравці були захоплені картами, Віра Олексіївна Стессель з допомогою своїх чотирьох вихованок-сиріток накривала на стіл. Худенькі дівчатка боязко позирали на свою благодійницю, від якої щохвилини можна було чекати і потиличників, і поцілунків.

Не встигли гості умотитися за столом, коли з моря посипалися постріли. Стессель, почавши було затикати за гудзика салфетку, насторожився.

— Що це може означати, Володимир Семенович? — звернувся він до Рознатовського. — Зараз пів на дванадцятую ночі.

— Мабуть, моряки вирішили стріляниною відзначити високоурочистий день іменин своєї адміральші, — іронічно відповів Рознатовський.

— Це чорт зна що таке! Скільки разів я просив їх заздалегідь сповіщати мене про свої маневри. Берегові батареї відкриють по них коли-небудь вогонь, і стануться неприємності. Завтра ж доповім іще раз про це намісникові, — обурювався Стессель.

— Подумай тільки, Анатоль, — звернулась Віра Олексіївна до чоловіка, — навіть коли ти буваєш іменинником, не кажучи вже про мене, жодна гармата в кріпості не стріляє, а оцій кривляці Старк салютує весь флот. Подумаєш — теж перша дама в Артурі!

— Обіцяю тобі, Вірочка, що цього року на твої іменини примушу стріляти з усіх гармат з рання до вечора на твою честь, — поспішив заспокоїти розгнівану дружину генерал.

— Дізнайтеся все-таки, ротмістре, у морському штабі, в чому там справа, — сказав Рознатовський до Водяги.

— Слухаю! — відповів ротмістр, виходячи з-за столу.

— Чого це ви, ваше превосходительство, не поставите

у себе телефона? Пора тепер тривожна, та й вигода це велика,— спитав у Стесселя Дмитрієвський.

— Не терплю оцю тріскотливу мерзоту. Турбот багато, а толку мало,— повсякчас несправний. Нехай уже в штабі тріскотить, а писарі до мене з рапортами бігають. Живий зв'язок куди певніший за всі оці електричні штучки.

Повернувшись, Водяга доповів, що на морі відбувається нічне учення ескадри по відбиванню мінних атак і що кріпості нема чого турбуватися.

Але в цей час Водягу знову покликали до телефону і, повернувшись, він повідомив, що якийсь капітан Страшников з батареї Тигрового Хвоста доповідає, буцімто ескадру щойно хтось атакував і один з кораблів підірвано.

— Негайно довідайтеся про це у генерала Білого. Якщо повідомлення невірне, то накажіть арештувати на двадцять діб Страшникова за поширення неправильних відомостей,— наказав Стессель.

Ротмістр вийшов виконувати наказ.

— Напевно, все дурниці. Не може ж війна початися без попередження,— втрутилася Віра Олексіївна.— Та й хто наважиться тут, на Сході, напасти на нашу Росію? Тобі намісник нічого не говорив? — звернулася вона до чоловіка.

— Нічого. Навіть не натякав, навіть чуток не було. Тільки самі наші газетярі з «Нового края», відомі брехуни, хотіли щось надрукувати про тривожне становище у відносинах з Японією, та я заборонив їм вміщувати такі дурниці. Чи чуване діло— ми і Японія! Ні, це, звичайно, просто маневри,— остаточно вирішив Стессель.

— Ваше превосходительство,— доповів Водяга, повернувшись,— генерал Бєлий за вашим наказом арештував капітана Страшникова на двадцять діб.

— Правильно,— схвалив Стессель.— Тепер можна і по чарочці перехилити за здоров'я сьогоднішньої імениниці,— ехидно підморгнув він дружині.

— За її здоров'я моряки і без нас сьогодні вип'ють ціле море вина,— зневажливо відповіла генеральша.

— Тоді за сьогоднішніх япощат, що так налякали наших хоробрих артилеристів,— додав Рознатовський.

Просто з балу адмірал Старк прибув на свій флагманський броненосець «Петропавловск», де на цей вечір

була призначена важлива нарада. Тут він уже застав начальника тимчасового морського штабу намісника, рум'яного і добродушного малорухливого товстуна, контр-адмірала Вітгефта, капітана порту Артур контр-адмірала Греве, свого флаг-капітана Ебергарда та інших чинів ескадри.

Старк зачитав свій рапорт намісникові про вживання заходів охорони ескадри в нічний час. Він пропонував відмовитися від установлювання протимінних сітей з огляду на те, що вони були не на всіх суднах і могли стати перешкодою при потребі екстреного знімання кораблів з якоря.

— Вони можуть намотатися на гвинти і тим перешкодити рухові суден, та й захищають вони не весь корпус корабля, лишаючи ніс і корму відкритими. Намісник вважає потрібним встановити сітковий бон перед входом на внутрішній рейд. Його виготовлення вже розпочато, — закінчив свою доповідь Старк.

— Тижнів, може, за два ми його з допомогою бою спорудимо, але не знаю, який міцний він буде і чи витримає сильне хвилювання, звичайне на зовнішньому рейді... — мляво проговорив Греве, пускаючи клуби ароматного диму до стелі.

— Отже, тепер центр ваги оборони ескадри лягає на міноносці, що охороняють ескадру вночі, і на далеку крейсерську розвідку вдень, — резюмував Вітгефт.

— Це дорівнює надії на допомогу Миколи-угодника, — усміхнувся Ебергард. — Як це можна вночі у темряві простежити підхід міноносців, які до того ж ітимуть без вогнів? Це однаково, що намагатися побачити голку у стогу сіна.

— Не насміляться японці напасти на нас! Запевняю, що від'їзд японців з Артура — це лише демонстрація, щоб налякати нас, — відповів Вітгефт.

— Скидається на те! — втрутився Греве. — Я напевне знаю, що сьогодні японський консул у Чіфу обідав у Стесселя і зобов'язався через тиждень привезти його дружині шовкові тканини і різноманітні дрібнички з Нагасакі; він навіть гроші наперед взяв. Моя дружина дуже шкодувала, що не змогла скористатися з його люб'язності.

— За останні роки японці не раз виїжджали з Артура, але ніякої війни не було. Не буде і цього разу. Вони нас

лякають, та ми не з лякливих, не перелякаємось,— підвівся з місця Вітгефт.— Пора й по домівках.

На палубі пробило шість склянок, коли адміральський катер відійшов від «Петропавловска».

— Згадаєте моє слово, Оскар Вікторович, ніякої війни не буде,— вже з катера крикнув Вітгефт, звертаючись до Старка.

Начальник ескадри повернувся до себе в каюту і став готуватися до сну. З німецькою акуратністю він знімав одяг і передавав вістовому-матросові, що стояв перед ним.

— Усе вичистити як слід, а то сьогодні я помітив на стуртуку кілька порошинок. Ледарювати став, пройди-світе,— крізь зуби цідив адмірал, злісно дивлячись на застиглого перед ним матроса.

У цю мить нічну тишу порушив гуркіт сильного вибуху, а далі почувлися безладні артилерійські постріли. Старк здивовано прислухався до них і наказав матросові негайно дізнатися, що діється на ескадрі. Стрілянина швидко посилювалась. Старк квапливо одягнувся і поспішив сам вийти на палубу. Тріскотню пострілів дрібних калібрів перекривало гуркотання гармат головного калібру.

— Вони зовсім збожеволіли! Можна подумати, що відбувається справжній бій,— бурмотів Старк, з'являючись на палубі.

Його оглушив гуркіт стрілянини. По морю бігали стрічки прожекторних променів, то збираючись в одне місце, і тоді стрілянина особливо посилювалась, то розбігаючись морем. Стріляли праворуч, ліворуч, спереду, але по кому вівся огонь, розібрати не було змоги. У повітрі в різних напрямках зі свистом пролітали снаряди, загрожуючи влучити в своїх. На щоглах суден безперестанно миготіли різнобарвні огні сигналів.

— Негайно припинити стрілянину! — закричав у нестямі адмірал, але голос його потонув у загальному шумі.

Старк піднявся на місток, де вже були його начальник штабу, флагманський артилерист, командир броненосця та інші офіцери.

— Що це за пальба? Накажіть дати сигнал про припинення стрілянини! — зараз же наказав він.

— Війна, ваше превосходительство. З «Ретвизана» передали семафором: «Знаю нещастя, маю пробоїну»,— доповів Ебергард.

— Не може цього бути! Мабуть, наші міноносці підірвали «Ретвизан» при необережному поводженні з мінним апаратом. Накажіть підняти вгору промінь бойового ліхтаря. Цей сигнал має припинити даремну стрілянину,— наказав Старк.— Підняти сигнал: послати шлюпки «Ретвизану», що зазнає нещастя. негайно призначу слідство для з'ясування причини усього цього персполоху. От що значить страх має великі очі! Наслухалися чуток про можливість війни з Японією і божеволіють тепер з усякого приводу! — обурювався адмірал.

Але стрілянина знову раптом спалахнула, незважаючи на всі сигнали з «Петропавловска». У снопі прожекторних променів на коротку мить промайнув силует міноносця і зник. Він скидався на ті, що були цієї ночі в охороні, і був так сам пофарбований.

— По своїх б'ють! Коли ж буде кінець цій вакханалії? Накажіть під страхом кари припинити стрілянину!— лютував Старк, розмахуючи руками перед обличчям Ебергарда.

— Ваше превосходительство, «Цесаревич» сигналізує: «Підірваний, маю сильну течу, потребую негайної допомоги, прошу прислати буксир»,— доповів вахтовий офіцер.

— Нісенітниця, дурниці, не вірю...— бурмотів ще Старк, але Ебергард уже шанобливо заперечував:

— Це війна, ескадра зазнала нападу.

— З «Паллади» передають: «Пробоїна, розводжу пари»,— підійшов з новим рапортом вахтовий офіцер.

— Передайте сигнал: «Вислати шлюпки до підірваних суден, розвести пари»,— наказав Старк, нарешті повіривши у сумну дійсність.

У цей час до «Петропавловска» підійшов міноносець «Бесстрашний», що був в охороні, і його командир доповів адміралові:

— На морі все спокійно, ніяких ворожих суден не помічено.

У відповідь йому довелося почути багато дуже неприємних слів на свою адресу. Адмірал сильно нагримав на нього і велів іти в порт.

Далі Старк наказав крейсерові «Новик» підняти пари і переслідувати ворога в морі, що той негайно і зробив.

Цього дня на крейсері першого рангу «Паллада» зранку вантажили вугілля, бо завтра передбачався похід до

корейських берегів. Рятуючись від вугільного пороху, всі вільні від роботи на кораблі поспішили з'їхати на берег.

Вантаження закінчилося тільки з темрявою, перед самим спуском флага.

Нашвидку змивши палубу і абияк, до ранку, прибравши крейсер, матроси позмінно пішли в лазню. Пробыло вже п'ять склянок, коли остання партія матросів, нарешті, добралася до своїх койок, і на кораблі не лягли спати самі тільки вахтові. На морі було тихо; легкий туман інколи ненадовго сповивав ескадру. Вздовж берега Тигрового півострова витяглись в одну лінію темні громаддя семи броненосців, далі в морі стояли шість крейсерів, а вартові міноносці розташувалися по кінцях ескадри.

На флагманському кораблі — броненосці «Петропавловск» пробило шість склянок. Водночас почався передзвін і на решті кораблів ескадри. Вахтові з насолодою думали про скору зміну.

У цей час з північного сходу, від Дальнього, з'явилося кілька міноносців під всіма огнями. Вахтовий начальник на «Палладе», лейтенант Бровцин, трохи здивований появою цих суден, став у бінокль розглядати їх. Це були звичайного типу чотиритрубні міноносці з кожухом посередині, яких в артурській ескадрі налічувалось багато. Не применшуючи ходу, вони йшли просто на «Палладу», і це ще більш збентежило Бровцина.

— Сорокін, — звернувся він до вартового сигнальника, — спитай у них розпізнавальні.

— Єсть спитати у них розпізнавальні! — повторив сигнальник і став передавати потрібний сигнал.

Наблизившись до ескадри на два-три кабельтова, міноносці поділилися: двоє з них попрямували до голови ескадри, а решта — до кінцевих кораблів. Зараз же розляглись один за одним два сильних вибухи. Офіцери і матроси стали квапливо вибігати на палубу, займаючи місця за бойовим розписом, коли один з міноносців, підійшовши до «Паллади», впритул випустив у неї одну за одною кілька торпед.

З містка було прекрасно видно червоні виблиски мінних пострілів, і в темній нічній воді з'явилися добре помітні світні смуги від торпед.

— Торпеда з лівого борту!— злякано закричав хтось із матросів.

Наче у відповідь йому з міноносця, який уже відходив від крейсера, долетіли вигуки: «Банзай! Банзай!»— і майже зараз же пролунав гуркіт вибуху. «Палладу» дуже качнуло, потім накренило на правий борт. На палубу завалилися водяні стовпи, збиваючи з ніг людей.

Артилеристи кинулися до своїх гармат і відкрили частий вогонь по всьому, що здавалося їм підозрілим на морі. Інші матроси квапливо спускали шлюпки на воду, готуючись залишити підірваний корабель. Багато матросів тягнули величезний брезент, збираючись підводити пластир під пробоїну, дехто побіг у кочегарку, звідки прийшло повідомлення, що в лівому бункері почалася пожежа.

В цей час на палубі з'явився артилерійський офіцер лейтенант Грязнов і поспішив взяти в свої руки управління вогнем. Комендори, побачивши свого офіцера, поступово стали заспокоюватися.

Бровцин разом з боцманом керував оглядом пробоїни і підведенням пластиря. У трюм кинувся пожежний дивізіон на чолі з мічманом Акінфієвим і інженером-механіком Лосєвим.

Поки команда «Паллади» рятувала свій корабель, японці, користуючись з загального сум'яття, благополучно зникли в морі.

Кораблі ескадри відкрили вслід їм безладну стрілянину. Рятуючись від своїх же снарядів, міноносці квапливо сховались на внутрішньому рейді. Минуло близько години, аж поки стрілянина, нарешті, поступово вщухла. Підірвані кораблі підійшли до берега і приткнулися на мілководді: «Ретвизан»—біля Тигрового Хвоста, а «Цесаревич» — навпроти, під Золотою горою, «Паллада» зупинилася недалеко від «Цесаревича».

З «Петропавловска» зажадали відомостей про пошкодження на «Палладе» і втрати. Мічмана Акінфієва зараз же послали на шлюпці з рапортом на «Петропавловск».

Вислухавши мічмана, Старк послав його в Артур доповісти про події намісникові.

Було близько першої години ночі, коли мічман добрався до будинку Старка.

Посоромившись увійти в зал у непарадній формі, він викликав ад'ютанта намісника. Побачивши схвильоване

обличчя Акінфієва, лейтенант повів його в якусь із бокових кімнат і там вислухав.

— Прощу вас нічого не розголошувати, аж поки я доповім про все намісникові. Чекайте тут на дальші розпорядження,— застеріг ад'ютант.

Хоч які приголомшливі і несподівані були одержані повідомлення, Алексеев все ж зумів зберегти зовнішній спокій.

Спустившись униз, він вислухав від Акінфієва докладне повідомлення про напад міноносців на ескадру.

— То ви, мічмане, твердите, що підірвано броненосці «Ретвизан», «Цесаревич» і крейсер «Паллада»? Ви не помиляєтесь? — перепитав адмірал.

— Аж ніяк, ваше високопревосходительство!

— Атакували ж нас японці, а не англійці? — допитувався намісник.

— Міноносці чотиритрубні, з кожухом посередині, схожі на наші з Невського заводу. Коли влучила міна, було чути вигуки «банзай!». Я на кормі одного з них бачив білі ієрогліфи.

— Скидається, що справді японці,— вимовив Алексеев.— Але все ж треба негайно віддати наказ про висилку з Квантунського півострова всіх англійців як японських союзників, а разом з ними вже й американців.

В цей час у кімнату ввійшов Плансон і, задихаючись від хвилювання, одним духом випалив:

— Ваше високопревосходительство! Зараз одержано телеграму про те, що сьогодні, тобто вчора, вдень, у Чемульпо японська ескадра блокувала крейсер «Варяг» і канонерку «Кореєц».

— Та не може бути! — вихопилось у Акінфієва.

Усі присутні, бліді й стурбовані, обернулись до Алексеева. Помовчавши трохи, той спитав:

— Звідки у вас ці відомості?

— Повідомлення перехоплено з «Норд Чайна ньос».

— То, може, це все газетна вигадка?

— Наведено сповна телеграму в Петербург від нашого консула в Чіфу Тідемана. Крім того, відомості підтверджує комендант Владивостока, він уже оголосив крипость на воєнному стані. Про долю «Варяга» і «Корейца» поки що нічого не відомо.

— Безперечно, ваше високопревосходительство,— про-

мовив Плансон,— японці напали на нас, не оголошуючи війни.

— Треба негайно попередити через Сеул «Варяга» і «Корейца», що стоять у Чемульпо,— занепокоївся Алексєєв.

— Телеграфного зв'язку з Сеулом немає вже кілька днів. Наші ж радіостанції на кораблях занадто малопотужні для зв'язку з Чемульпо,— нагадав Плансон.

— Коли це й так, то насамперед,— аніякої паніки. Я зараз поїду на ескадру. Мені все ж здається, що відомості про пошкодження, завдані нашим суднам, дуже перебільшені.

Тільки тепер Алексєєв згадав, нарешті, про кріпость і наказав Дукельському передати Стесселеві розпорядження про виклик за тривоною гарнізону.

Було вже далеко за північ. Японці давно зникли у туманній ночі, і тільки ескадра посилено освітлювалась прожекторами, побоюючись повторного нападу міноносців.

У штабі кріпості, крім сонних чергових писарів, нікого не було. Приймавши терміновий пакет з намісницького штабу і вислухавши від матроса-розсильного повідомлення про події, хтось із писарів прожогом полетів з пакетом на квартиру до старшого ад'ютанта штабу підполковника Дмитрієвського. Добудитися підполковника серед ночі було нелегко, і минуло ще з півгодини, аж поки Дмитрієвський, розпечатавши пакет, вирушив доповісти Стесселю.

Генерал давно уже мирно спочивав. Спали й всі його домашні. Довелося довго чекати, аж поки, нарешті, сонний денщик відчинив двері. Але будити генерала він не наважився.

Підполковник мусив сам обережно стукати в двері генеральської спальні.

На стукіт вийшла Віра Олексіївна. Дізнавшись, у чому справа, вона з діловим спокоем довідалась, кому вже відомо про напад японців, і запропонувала Дмитрієвському негайно повідомити про події генерала Белого, командирів дивізій, Рознатовського, викликавши всіх їх негайно в штаб.

Підполковник, звикши до частих втручань генеральші

в службові справи, тільки шанобливо підтакував усім її наказам.

Відпустивши Дмитрієвського, Віра Олексіївна пішла будити чоловіка.

Початок війни з Японією не дуже схвилював її: вона з чоловіком проробила нещодавно весь китайський похід, що приніс їй чоловікові славу, чини, ордени, коштовні трофеї з пекінських палаців і ореол героя. Ось чому вона так спокійно сприйняла звістку про війну.

Розбуджений дружиною, Стессель реагував на повідомлення про війну зовсім інакше. Він став задихатися від хвилювання, його почала трусити нервова гарячка, і він ніяк не міг одразу одягнутись.

Віра Олексіївна знала, що її чоловік у тривожні хвилини буває схильний до приступів паніки, зовсім втрачаючи самовладання і з бравого генерала стаючи мокрою куркою. У такі хвилини її присутність була для нього конче потрібна. Вона підійшла до чоловіка і ласкаво поцілувала його в ще невелику лисину.

— Заспокойся, Анатоль, згадай китайський похід: адже япошки скидаються на китайців. Ти ж сам це не раз говорив мені. Ти знову будеш на чолі російського війська, і велика слава чекає на тебе. Візьми ж себе в руки. Я вже наказала вікликати в штаб Фока, Кондратенка, Белого і Рознатовського. Ти з ними порадишся, і все буде гаразд,— умовляла вона чоловіка.

Генерал помалу заспокоївся, поцілував свого «начальника сімейного штабу» і вже гучним командирським голосом наказав денщикові подати шинель. Віра Олексіївна до дверей проводила чоловіка і побожно перехрестила його на дорогу.

Ідучи темною вулицею, Стессель чуйно прислухався до нічних шумів міста. Над Артуром стояла тиха туманна ніч. Місто було заглиблене в темряву й мирний сон, лише собаки заливчасто гавкали в китайській частині міста та зрідка вітер доносив звуки музики з морського зібрання.

— Танцюють...—брутально вилаявся Стессель.—Японців прогавили за танцями, шаркуни паркетні!

У штабі Стессель застав Рознатовського і Дмитрієвського. Цілоком уже увійшовши в роль полководця, генерал поздоровив їх з початком воєнних дій і, помітивши хвилювання свого начальника штабу, сухо сказав йому:

— Ваше превосходительство, тепер не час нервуватися, коли підступний ворог напав на російську твердиню на Далекому Сході. Візьміть себе в руки.

Була рівно друга година ночі.

Вечірка у Белого дуже затяглася. Після вечері, незважаючи на пізню пору, молодь усе ще завзято танцювала, а старші ляскали картами по зеленому сукну. Тахателов, знудьгувавши за картами, приєднався до танцюристів, викликаючи загальний сміх своєю неповороткою величезною фігурою. Підспівуючи сам собі, полковник намагався танцювати кавказьку лезгинку з молодшою дочкою Белого — сімнадцятирічною Варєю.

— Ех, зурнача немає, я б вам показав, як наурську танцюють! Варя, наречена моя, дістань ноти для лезгинки, зараз же оженюсь,— сміявся полковник.

Варя, жвава, весела вертушка з гостреньким личком, у відповідь голосно реготала, показуючи рівні білі зуби. Після лезгинки пішла мазурка, в якій в усьому блиску показав себе Юніцький, нагороджений бурхливими аплодисментами присутніх.

Телефонний дзвінок з штабу кріпості з терміновим викликом Белого до Стесселя переполюшив усіх.

Було зрозуміло, що сталось щось екстраординарне, коли Стессель не спав серед ночі.

На цей час підспів пакет із штабу. Він з'ясував усе. Одразу набравши офіційного тону, Бєлий голосно звернувся до своїх гостей:

— Панове офіцери! Японці зробили зухвалий напад на наш флот у Чемульпо і Артурі. Війна почалась. Прошу вас негайно йти по своїх частинах.

Офіцери дружно цокнули шпорами і стали квапливо прощатися. Дами схвильовано затуркотіли, обговорюючи страшну новину.

У штаб Стесселя незабаром зібралися: високий, мумієподібний начальник четвертої Східносибірської стрілецької дивізії генерал-лейтенант Фок, завжди добродушно усміхнений, весь час спокійний і врівноважений начальник новоформованої сьомої Східносибірської стрілецької дивізії генерал-майор Кондратенко, генерал-майор Бєлий і, нарешті, незмінний ротмістр Водяга.

Стессель прочитав присутнім повідомлення штабу

намісника і запропонував висловлюватися. Перший заговорив Кондратенко.

— Треба не розмовляти, а діяти. Підняти полки за тривоною і послати їх у пункти, намічені мобілізаційним планом,— коротко сказав він.

— У тому-то й лихо, що в нас мобілізаційного плану досі нема,— заперечив Рознатовський.

— Тобто як це нема? — здивувався Кондратенко. — Кріпость існує шостий рік, а мобілізаційний план досі не розроблено?

— Скільки разів казав я вам, Володимир Семенович, щоб ви поквапилися із складанням мобілізаційного плану. Неподобство це далі терпіти не можна! — накинувся Стессель на Рознатовського.

— Але, ваше превосходительство, я вам три варіанти доповідав, а ви не спромоглися їх розглянути і затвердити,— відпарировував Рознатовський.

— Тепер не час для суперечок. Треба терміново намітити план оборони кріпості і всього Квантунського півострова,— обірвав його Стессель.

— Моя дивізія розкидана в Дальньому, Кінчжоу, Артурі та біля залізничної станції Нангалін,— почав Фок.— Її треба терміново зосередити в одному місці, вважав би, або в Артурі для захисту кріпості, або біля Нангаліна як вузлової станції, звідки полки легко перекинути в будь-якому напрямі.

— Ми не знаємо, де японці,— зауважив Дмитрієвський,— може, вони вже висаджують на узбережжі десант, зв'язок у нас по берегу поганий.

Від згадки про десант Стессель знову вдався в паніку. Він схопився з місця:

— Четверту дивізію треба не зосереджувати, а розсипати по всьому берегу для спостереження над морем, сьому дивізію, як іще не цілком укомплектовану, лишити в Артурі або пересунути близько — в Голубину бухту чи в бухту Луїзи. Ні, краще туди пересунути лише одну бригаду, а другу зосередити при штабі кріпості; Роман Сидорович, я вас прошу лишатися при мені. З полками, що виходять звідси, направте генерала Горбатовського.

Прийнявши це рішення, Стессель трохи заспокоївся. Наявність цілої бригади поблизу його штабу і присутність Кондратенка, який заспокійливо впливав на нього, надали йому бадьорості.

— Де ж начальник інженерів кріпості полковник Григоренко?— раптом схаменувся Стессель.— Я хочу знати, в якому стані сухопутна оборона кріпості.

— Я його викликав у штаб, але його не застали дома, мабуть, десь у місті на іменинах загруз,— доповів Дмитрівський.

— Чорт зна що таке! Ворог біля воріт кріпості, а як справа стоїть із сухопутною обороною — невідомо. Роман Сидорович, може, ви знаєте, як іде будівництва сухопутних фортів і батарей?— запитав Стессель.— Григоренка я цілий вік не бачив, він до мене тільки по гроші й приходить, а я йому не даю, занадто багато витрачає їх.

— І даремно, ваше превосходительство. У Григоренка невивстачає грошей для розрахунку з робітниками-китайцями, будівельні роботи припинилися. Із становищем на сухопутних фортах я ознайомлений добре. Недавно сам з Григоренком об'їжджав роботи. Становище там дуже погане. Готовий, та й то далеко не цілком, лише один форт номер два, але й на ньому ще артилерійські позиції не устатковані. На фортах номер один і номер три виконуються ще тільки земляні роботи. Роботи там не менше, як на три-чотири місяці. Форт номер чотири лише розплановується на місцевості, робіт на фортах номер п'ять і номер шість і на всіх проміжних батареях та укріпленнях ще не починали. Так що сухопутної оборони зараз фактично не існує,— резюмував Кондратенко.

— Що ж інженери чотири роки робили? — кричав Стессель.

— Інженери будинки в Новому місті собі ставили, на це й гроші пішли,— буркнув Фок.

— Берегові укріплення закінчено. Споруджено двадцять дві батареї. Мабуть, інженери це й робили,— зауважив Белий.

— Крім того, кріпосні артилеристи запевняють, що у них і людей для обслуговування сухопутного фронту немає,— вкинув Дмитрівський.

— Цілком правильно,— підтвердив Белий.— Наприкінці січня з Варшави до нас має вирушити новосформований третій батальйон, але навряд чи раніше, як у березні, він буде тут. Без нього людей у мене невивстачить.

— Чи не залишити в такому разі полки четвертої дивізії в Артурі?— запропонував Рознатовський.

— Ні в якому разі,— палко запротестував Стессель.—

Не можна допустити, щоб японці висадились де-небудь на Квантуні. Для цього треба завжди бути готовими відбити десант.

— Я вважаю, що небезпека десанту явно перебільшується,— спокійним тоном сказав Кондратенко.— Морський десант на ворожу територію дуже важка взагалі операція. При зимовій же штормовій погоді і, нехай ослабленому, але все ж цілком ще боєздатному флоті, десант для японців може скінчитися катастрофою. Навряд чи вони найближчим часом рискнуть на нього, але все ж слід мати на увазі цю можливість. Наглядати за морем конче потрібно.

— Що ж мені робити?— не заспокоювався Фок.

— Тобі дано завдання— охороняти берег, сам думай, як його краще виконати,— уже миролюбно вимовив Стессель.

— Нічого собі завданнячко — охороняти двісті п'ятдесят верст берега. При цьому ще негайно, за тривоги, серед ночі, викинути два полки з Артура невідомо куди,— невдоволено бурчав Фок, підводячись з місця.

— А вам завдання зрозуміле, Роман Сидорович?

— Цілком. Дозвольте піти?— попрощався Кондратенко.

За ним вийшов і Фок. Білий теж став прощатися.

Іржава військова машина Порт-Артура запрацювала. Підняті за тривоги частини рухалися в різних напрямках міськими вулицями. Новосформовані полки сьомої дивізії спохвату забули захопити бойові патрони; не знаючи міста, полки блукали в темряві, потрапляли не туди, куди треба, спантеличуючи і себе і інших; кінні ординарці скакали з різноманітними наказами і плутали частини, вносячи ще більше сум'яття у загальний безлад. Полки з'юрмилися на вулицях і майданах, втративши надію до світу розібратися в усьому цьому сумбурі.

На залізниці не знайшлося ні вільних составів, ні паровозів, і частини четвертої дивізії вирушили похідним порядком за сто—сто п'ятдесят верст гористою та роз'їждженою дорогою. Тільки світанок, нарешті, дав змогу розібратися в усьому цьому хаосі.

Стессель, сірий від безсонної ночі, об'їжджав полки, поздоровляв їх з початком війни і закликів «чудо-богатирів» не осоромити землі руської і на втіху царю-батечку

побити японців. Солдати, знесилені безсонною ніччю, мляво слухали генерала і нестройно гукали «раді старатися».

Четверту дивізію, яка вже пройшла верст із двадцять, спішно повернули назад для посадки у подані за ніч состави.

Береговий фронт Порт-Артира мав завдовжки близько дев'яти верст. Правий його фланг, на півдні, упирався у гірський масив Ляотешаню, біля бухти Білого Вовка. Розташовані тут батареї звалися батареями Білого Вовка. Далі на північ, вздовж узбережжя, ішла гряда Тигрових гір, відокремлюючи внутрішній басейн від моря. Височина цих гір досягала п'ятдесяти-шістдесяти сажнів, так що вони цілком приховували від ворожих поглядів з моря і внутрішній артирський рейд, і місто. Півтора десятка батарей, розташованих на Тигровці, як коротко звалися Тигрові гори, становили разом з батареями Білого Вовка південний сектор берегового фронту. Тигровка закінчувалася низькою піщаною косою — Тигровим Хвостом, загнутим у напрямі до внутрішнього рейду. Тигровий Хвіст вузьким і мілким каналом відокремлювався від Золотої гори, яка панувала над усім північним сектором берегового фронту. На цій горі стояло кілька далекобійних батарей, і це робило з неї найсильніший опорний пункт усього берегового фронту. Перед Золотою горою виступав у море Електричний Угъос, названий так за свою найпотужнішу в кріпості електропрожекторну установку. Ще далі на північ, поступово знижуючись, ішла Хрестова гора з розташованим перед нею Плоским мисом, а далі гора Стрілецька, що була частиною перпендикулярного до берега Драконівського хребта. Тут, на місці стику берегового і сухопутного фронтів, стояла лівофлангова берегова батарея № 22.

Порт-Артир у першу чергу вважався морською кріпостю, завданням якої був захист російського флоту від нападу з моря, а тому негайно після його заняття в 1898 році було розпочато будівництво берегових батарей.

Всього на приморському фронті було споруджено дев'ять довгочасних батарей нормальної профілі, дванадцять батарей тимчасових, полегшеної профілі, із ста вісьмома гарматами. Серед них було всього п'ять десятидюймових гармат і десять одинадцятидюймових мортир, решта була дрібніших калібрів. Найсильнішою вважалась

батарея Електричного Утьоса, на якій стояло п'ять десятидюймових гармат і дві п'ятдесятиміліметрові, що відігравали роль пристрілювальних.

Ця батарея, розташована на височині сорока чотирьох сажнів над морським рівнем на суцільному гранітному масиві, мала сто вісімдесят метрів довжини і близько двадцяти одного метра ширини. Її гранітний бруствер круто уривався в напрямі до моря і був такий самий сірий, як і схили Золотої гори, що дуже сприяло маскуванню укріплення від моря. Хоч самі гармати й не мали щитів для прикривання прислуги, але над площадкою для навідників, згори, коло десятидюймовок були легкі козирки з хвилястого заліза. Забетонований гранітний бруствер мало не півторасажневої височини до певної міри прикривав людей від настийного огню морських гармат. Між гарматами у десятисажневих траверсах були порохові та снарядні погреби і казарми для номерів з виходами на гарматні площадки. На флангах батарей крайніх траверсів були споруджені бетонні казарми на взвод артилеристів. На середньому траверсі, трохи спущена в бруствер, стояла складена з каменю будка для горизонтально-базного далекоміра. Окремого приміщення для командирського пункту на батареї не було, і припускалося, що під час бою командир буде коло далекоміра. На правому фланзі в одному спільному гнізді містилися дві скорострільні пристрілювальні гармати Норденфельда.

Вздовж усїєї батареї, одразу ж за гарматними площадками, йшла широка шосейна дорога. Трохи віддалік, праворуч від батареї, на невеликій висіченій у скелі площадці стояв прожектор.

У глибокій улоговині за Утьосом були одноповерхові казарми для розміщення роти кріпосної артилерії, офіцерський флігель і кілька господарських споруд. Тут же, у печері, видовбаній у тилівій поверхні Утьоса, містились електрична станція і льох для провіанту. Від казарм та флігеля до батареї вела широка положиста дорога. Перед офіцерськими квартирами був розпланований невеликий палісадничок, а трохи далі виднілася площадка для ротного городу.

Потрапити на Утьос з міста можна було або переваливши через Золоту гору, або об'їхавши її. Обидва ці шляхи були довгі і звивисті, що робило зв'язок Утьоса з містом досить утрудненим.

Велика складність управління огнем такої батареї, як на Електричному Утьосі, примушувала призначати на неї командирів із найбільш досвідчених і тямущих офіцерів кріпосної артилерії.

На момент початку воєнних дій батареєю на Електричному Утьосі командував капітан Микола Васильович Жуковський, який жив тут же. При батареї були також квартири для двох молодших офіцерів — штабс-капітана Чижа і поручика Борейка.

Двадцять шостого січня батарея № 15 Електричного Утьоса цілий день приймала триста десятидюймових бомб і стільки ж порохових зарядів. Солдати дуже стомилися від перетягування важких п'ятнадцятипудових снарядів і чотирипудових зарядів, які їм доводилося вручну носити в погреби. Тяжку і небезпечну роботу закінчено було лише в сутінках.

Стомлені за день солдати після вечері та переклички одразу ж розійшлися по койках; не довго сидів у своєму кабінеті і Жуковський. Незабаром весь Утьос поринув у міцний сон. Лише один вартовий самотньо бродив по батареї, чекаючи зміни.

О десятій годині вечора на пост заступив канонір Давид Заяц — маленький, худорлявий єврей, що випадково потрапив в артилерію і своїм непоказним виглядом дуже виділявся серед струнких, високих, міцних артилеристів.

Пройшовшись по батареї, Заяц піднявся на бруствер і сів на камінь біля далекомірної будки: вночі можна було дозволити собі незначний відступ від статуту гарнізонної служби.

Поставивши біля себе гвинтівку, Заяц скрутив цигарку і з насолодою закурив. Перед його очима розстилалося спокійне, ледь туманне море і виднівся ланцюг яскравих огнів на ескадрі.

Думки Зайца перенеслися в далекі Свенцяни, де у нього лишилась молода жінка з двома маленькими дітьми. Минуло вже майже чотири роки, як він покинув їх, призваний на військову службу і посланий за десять тисяч верст у Порт-Артур. Понад місяць їхав Заяц до Артура, намагався в дорозі втекти, але був спійманий, відшмаганий і направлений під конвоєм до місця призначення. Не солодко жилося йому і в Артурі. Слабосилий, непридатний до тяжкої служби в артилерії, він був зарахований у нестройову команду.

Заяц промерз, підвівся із свого місця і пройшовся вздовж бруствера батареї.

Усе було, як і раніш, спокійно, по-нічному тихо і темно.

Зненацька на морі прогримів постріл, за ним ще один, третій, і зразу вся ескадра загуркотіла. Заяц здивовано дивився на море, не розуміючи, що там відбувається. Потім вирішив — «моряки маневру роблять», і став спокійно спостерігати картину, яка розгорталася перед ним. Виблизки пострілів, огні прожекторів, водяні стовпи, що злітали вгору, коли снаряди падали в море, становили красиве видовище.

«Здорово шкварять, як у нас на змагальній стрільбі», подумав Заяц.

Підійшов розводящий і сонним толосом спитав, що це за стрілянина.

— Учення у моряків,— відповів Заяц.

Розводящий почухався, позіхнув і ліниво сказав:

— Тобі ще півгодини достоювати, сам прийдеш, збудиш Белоногова, а я спати завалюсь,— і неквапливо спустився з бруствера.

Незабаром стрілянина ущухла, і Заяц пішов змінитися. Після зміни, зігрівшись у теплому караульному приміщенні, він миттю заснув.

Збудили його близько четвертої години ранку.

— Чи зміна, чи що?— пробурмотів він.

— Яка тобі зміна, японцьк війною на нас пішов! Рота за тривогою викликана на батарею,— відповів йому вартовий по роті.

— Та ну?— здивувався Заяц.— Значить, ото як вчора стріляли моряки, була війна, а не маневри?

На батареї у темряві рухались солдати. Мерехтіли ручні ліхтарі. Порохові й снарядні погребі були відчинені, чохли зняті з гармат, навколо них товклися номери. Звідкись із темряви лунав спокійний голос Жуковського. На морі було зовсім тихо. Ескадра, як і раніше, посилено освітлювалась прожекторами.

Заяц прийшов до свого посту біля грошового ящика, досадуючи на неспокійну ніч. Він ще не вірив, що почалась війна, і вважав, що все це — тільки солдатські побрехеньки.

— Генерал Белий повідомив,— говорив Жуковський солдатам,— що японці зненацька напали на наш флот і підірвали три кораблі. Можна чекати з хвилини на хви-

лину нового нападу. Отже, треба пильно стежити за морем і бути готовими відкрити огонь.

Заяц насторожився.

— Невже й справді війна? Прощайте тоді Свенцяни надовго, коли ще живий залишишся,— хвилювався він.

— Накажіть прожекторній команді налагодити освітлення,— комусь у темряві віддавав розпорядження командир роти.— У випадку тривоги негайно повідомити мене і одразу ж викликати людей на батарею.

— Слухаю, ваше високоблагородіє.

По голосу Заяц впізнав фельдфебеля Назаренка.

Люди пішли з батареї, і Заяц знову почав крокувати у темряві.

Близько восьмої години, коли ранковий туман понад морем став підніматися, на обрії один за одним з'явилися численні димки. Кілька міноносців понеслися їм назустріч.

Штабс-капітан Чиж, який на цей час був на батареї, наказав далекомірникам стежити за міноносцями, що йшли чи то на розвідку, чи то збиралися атакувати кораблі, які з'явилися на обрії.

Міноносці, далеко не дійшовши до димків, раптом лягли на зворотний курс, посилено сигналізуючи при цьому флагами.

Штабс-капітан вирішив, що тривога була фальшива, і вже став спускатися з бруствера, коли раптом загуркотіли дванадцятидюймові гармати флагманського броненосця «Петропавловск», а далі і інших кораблів. Чиж одразу ослаб і мусив спертися на далекомірну будку, щоб не впасти: він зрозумів, що перед ним у ранковому серпанку ясного сонячного дня суне вся японська ескадра.

Швидке наростання свисту падаючих снарядів остаточно вивело його з душевної рівноваги. Він стрімголов злетів униз і ринувся в один з бетонних казематів. Тут, під захистом бетонного склепіння, він, нарешті, збагнув, що повинен був робити, і послав по ротного командира.

Викликані за тривогою солдати квапливо бігли з казарм до гармат, озираючись на розриви снарядів.

По дорозі до батареї з'явилися Жуковський і Борейко, поспішно одягаючись на бігу, і Чиж полегшено зітхнув.

— На далекомірі! — ще здалека загорлав оглушливим протодияконським басом Борейко.

Далекомірники припали до підзорних труб, наводячи їх на чіткі силуети японських кораблів.

— П'ять тисяч шістсот!— вигукнув сигнальник дистанцію до цілі.

— Приціл двісті п'ятдесят, цілик праворуч два! — командовав Жуковський, підійшовши до батареї.

Солдати кинулись наводити гармати, довгі і тонкі дула яких повільно поверталися вслід за рухом ескадри.

— П'ять тисяч чотиреста!— знову закричав сигнальник.

Чиж рискнув вийти із свого каземату назустріч Жуковському, ніяково посміхаючись.

— Ви повинні були підготувати батарею до стрільби,— сухо звернувся до нього Жуковський і піднявся на бруствер далекомірної будки. Чиж пішов був за ним, але свист летячих снарядів примусив його знову швидко спуститися вниз під надійне бетонне прикриття.

Зате Борейко, розпроставши свої богатирські плечі, величезними кроками ходив по батареї і голосно командував:

— Наводити у передню щоглу чільного корабля! Всім однаково. Зрозуміли, сучі діти?— і тут же стрибав на площадку навідника, сам перевіряючи правильність наведення.

— Куди, дурепо, цілиш?— гримав він на переляканого солдата.— Сказано, наводь на щоглу, а ти навів на трубу. Поправ,— і, ткнувши солдата кулаком в бік, Борейко біг далі, не звертаючи уваги на те, що японські снаряди рвалися вже недалеко від батареї.

— П'ять тисяч двісті двадцять! П'ять тисяч двісті! П'ять тисяч сто вісімдесят!— щосекунди вигукував дистанцію сигнальник. Жуковський у бінокль розглядав японську ескадру. Вона йшла подвійною кільватерною колоною паралельно до берега, курсом на південь. У першій лінії були броненосці, а крейсери і легші судна трималися далі.

— П'ять тисяч сто! П'ять тисяч вісімдесят! П'ять тисяч шістдесят!— лунало з далекомірної будки.

— Батарея, залпом! — закричав Жуковський, високо піднявши руку на знак уваги.

— Батарея, залпом!— підхопив на другому кінці батареї Борейко.

Прислуга відскочила від гармат до самого бруствера,

навідники відкинулися назад на своїх площадках, туго натягнувши шнури запальних витяжних трубок, готові з силою смикнути за них, гарматні фейерверкери стояли позаду, піднявши вгору праві руки, повернувшись обличчям до командира.

Чиж, визирнувши було із каземату, швидко гулькнув назад і квапливо заткнув пальцями вуха.

— Плі!— скомандував Жуковський, опускаючи руку.

— Плі!— повторив Борейко.

П'ять величезних вогняних стовпів вирвалися з дул гармат, і в наступну мить батарея заволоклась густими клубами синього порохового диму, в яких зникли і море, і берег. Запахло селітрою і сіркою. Гармати з гуркотом відкотилися похилими рамами лафетів і потім повернулися ними на свої місця.

Дим повільно розходився по батареї. Стало видно японську ескадру.

Жуковський та Борейко піднесли біноклі до очей: було виразно видно, як навкруг чільного корабля звилися чотири високі сплески води і водночас проти середньої його труби зметнувся стовп спочатку чорного диму, а потім білої пари.

— Два недольоти, два перельоти, одне влучення,— голосно доповів сигнальний.

— Потрапив під накриття, стерво,— зрадів Борейко.

— Трохи підсіпали перцю. Запарував! Мабуть, ми йому попсували паропроводи,— відповів Жуковський. — Олександр Олександрович, може, полюбуєтеся на наші успіхи?— звернувся він до Чижа, який знову виринув на світ божий.

— Чотири тисячі вісімсот! Чотири тисячі сімсот!— вигукував дистанцію сигнальний.

— Приціл двісті тридцять, цілик той самий!— скомандував Жуковський.

Гарматні дула знову поповзли слідом за японською ескадрою.

Ворожі кораблі оперезалися огнями і легким зеленуватим димком, що швидко танув у повітрі.

— Японець б'є, ваше благородіє,— доповів сигнальний.

— Закрийсь!— скомандував Борейко.

З десяток великих снарядів водночас впав на батарею. Вони рвалися спереду, ззаду і з боків. Ідкий задуш-

ливий дим окутав батарею. Всі поспішили сховатися, і тільки Жуковський, як і раніш, стояв на бруствері та внизу Борейко, чортихаючись, підбирав осколки, які падали навколо нього, ще гарячі, і уважно розглядав їх.

Змінившись з караулу, Заяц ліг спати в казармі і не хотів з неї виходити, коли японці стали обстрілювати Електричний Утьос. Та коли зовсім близько розірвався снаряд і посипалося розбите скло, він прожогом вискочив на двір. Саме під цю мить над його головою з ревом пронісся снаряд і лунко розірвався в тилу. Заяц від страху присів був на землю, а потім, озирнувшись навколо, стрімголов помчав на батарею. Гнаний усе новими розривами, він, пригнувши голову, з розбігу кинувся у перший же каземат. При вході стояв, лякливо оглядаючись, Чиж, і Заяц влучив головою йому прямо в живіт. Удар був такий сильний, що слабонервний і переляканий штабс-капітан знепритомнів і повалився на підлогу.

Заяц, збивши з ніг офіцера, так злякався, що зараз же вискочив назад з каземату. При цьому він налетів на Борейка. Але величезного поручика не так уже легко було збити з ніг. Він схопив Зайца за комір, сильно трусонув і люто промовив:

— Очманів ти, чи що, Заяц? Куди тебе чорти несуть? Марш у крайній каземат, будеш при перев'язному пункті,— і в науку так огрів його по шиї, що Заяц ледве втримався на ногах.

Покінчивши з Зайцем, Борейко пішов навідати Чижа і побачив, що той лежить на підлозі. Навколо клопоталися двоє солдатів, приводячи його до пам'яті.

— Що скоїлось?— здивовано спитав поручик.

— Та от Заяц, наче здурілий, влетів у каземат та вдарив головою у живіт їх благородія. Вони й зомліли,— повідомили його солдати.

— Покликати фельдшера, нехай приведе штабс-капітана до притомності,— розпорядився Борейко і пішов до Жуковського.

— Чиж знепритомнів,— весело доповів він командирові.— Дурний Заяц налетів на нього, а той з переляку і зомлів, мов та крихкотіла баба.

— Послали туди фельдшера? Гаразд. Давайте продовжувати стрільбу,— коротко кинув у відповідь капітан.

Японці перенесли огонь на ескадру, і батарея негайно ожила.

Тільки-но обстріл Утьоса припинився, по дорозі до нього з Золотої гори показався екіпаж, оточений почтом верхових. Ще здалека було видно червоні закоти генеральських шинелей. Через десять хвилин коляска доїхала до Електричного Утьоса, і з неї вийшли Стессель і Белий. Випнувши груди вперед і високо піднявши голову, Стессель надав собі соліднішого вигляду. Приймавши рапорт Жуковського, він голосно поздоровкався з солдатами. Ті відповіли врозбід. Стессель одразу нахмурився.

— Хіба з отакими солдатами можна воювати? Вони навіть на привітання як належить відповідати не вміють. А ще кадровики. Хотів їх хрестами нагородити за сьогоднішній бій, а тепер утримаюсь. Нехай спочатку навчаться відповідати як треба. Аніякого порядку у вас в роті немає, капітане!— розгримався він на Жуковського.

Тут його погляд упав на усміненого Борейка.

— А ви, поручику, чого смієтесь? Чому ви не за формою одягнуті?

Борейко здивовано оглянув себе.

— Де ваша шашка?— крикнув Стессель.

— А навіщо вона мені, ваше превосходительство,— спокійно заперечив поручик.— Японські броненосці, чи що, нею рубати?

— Як... Не за формою одягнутий! — вже не пам'ятаючи себе, кричав Стессель.— Арештувати! Забрати!

— Я, ваше превосходительство, дозволив панам офіцерам під час бойових стрільб бути без зброї: шашка заважає, коли доводиться підніматися на лафет, щоб перевірити наводку,— втрутився Белий.

— Не законно!.. Не за статутом... Свавілья... Оголошу догану в наказі!— все ще кричав Стессель.

Усі мовчки дивилися на розлютоване начальство.

— У вас були влучення у ворожі кораблі? Є поранені на батареї?— нарешті трохи заспокоївся Стессель.

— Спостережено три прямі влучення в чільний броненосець. На батареї поранених нема,— доповів Жуковський.

Неуважно вислухавши відповіді, Стессель піднявся на бруствер.

Японці знову стали наближатися до Артура. У повітрі розлігся зловісний свист снаряда. Стессель несподівано виявив палку зацікавленість у будові далекоміра і з одного маху опинився у далекомірній будці. За ним туди ж спішно

гулькнули Водяга і Дмитрієвський, які супроводили його. Решта генеральського почту квапливо зійшла з бруствера вниз. Тільки Белий та Жуковський лишилися на місці, розглядаючи японську ескадру.

Снаряд упав перед батареєю, але не розірвався. Всі полегли зітхнули. Стессель знову закрокував по брустверу.

— Японці наближаються,— доповів Стесселеві Дмитрієвський.

— Так, треба негайно повернутися на Золоту гору. Там краще видно всю картину бою і є зв'язок з усіма батареями. Ідьмо зараз же назад, панове, — заспішив Стессель.

Не встигла генеральська коляска проїхати й половини дороги, як японські снаряди знову посипались на Утьос і на шлях до Золотої гори.

З батареї було видно, як уся кавалькада генеральських супутників раптом галопом понеслася вгору, випереджаючи екіпаж. Стессель, з жахом озируючись на море, стояв у колясці і щосили гатив кучера в потилицю. Налякані близьким розривом снаряда, коні підхопили й понесли.

Дивлячись на цю сцену, Борейко голосно зареготав.

— Нічого казати, сміливці! Поки тихо — орли, а тільки зачують свист снаряда, одразу мокрими курками стають.

— Ви б тихше, Борис Дмитрович, солдати ж все-таки навколо,— звернувся до нього Жуковський.— Ідіть краще, провідайте Чижа,— чи не вмер він там з остраху.

Коли Борейко прийшов, Чиж усе ще сильно охав.

— Поправляєтесь?— буркнув Борейко.

— Ох ні! У мене, напевно, від удару в живіт буде перитоніт. Тільки-но поправлюсь, я цього чортового Зайца до півсмерті одлущую, щоб він надалі дивився, куди біжить.

— Даремно: він був схвильований так само, як і ви.

Давши ще два-три залпи по берегу, японці зникли в морі.

— Відбій! Пробанити гармати,— скомандував Жуковський.

Коли батарею було прибрано, Жуковський, вистроївши солдатів, голосно подякував їм за службу.

— Раді старатися! — дружно й весело відповіли солдати.

— Вам би отак генералові відповідати. А то тепер без хрестів лишилися,— закинув їм Жуковський.

— Встигнемо ще заробити не один раз,— відповів за солдатів Борейко,— і георгіївські, і дерев'яні. Перших менше, других більше.

— Розійдись! — відпустив роту капітан і став сходити з батареї.

У глибокому льоху, суціль заставленому бочками з квашеною капустою, солоними огірками, солониною та іншими продуктами, під час бою зібралось все тилове населення Електричного Утьоса: писарі, артільники, каптенармуси, ковалі, кравці та інший нестройовий люд, що обслуговує батарею та роту. Очоловав їх сам ротний фельдфебель — Денис Петрович Назаренко, якого Жуковський лишив наглядати за порядком в тилу. Тут же в льоху сиділа на лаві червонолиця жінка фельдфебеля із своєю шістнадцятирічною високою дочкою Шуркою.

Коли вщухли гарматні постріли, усе населення льоху вилізло на двір.

— Спасибі за службу! — жартома гукнув їм Борейко.

— Раді старатися,— зніяковіло відповіли «герої».

Підтримуваний денщиком, до них повільно підійшов Чиж. Він все ще не оправився і втратив свій фатоватий вигляд. Насамперед він зажадав від Жуковського негайно віддати під суд Зайца «за навмисне заподіяння удару своєму офіцерові».

— Та бог з вами, Олександр Олександрович. Та він же з остраху нічого не бачив, коли на вас налетів. Який же тут суд? Ну, вилайте дурня, та й по всьому,— здивувався Жуковський.

— Ні, тут зумисний напад солдата-єврея на російського офіцера. Це, коли хочете, образа честі мундира, прошу суду,— наполягав Чиж.

— Ви ще не зовсім очуняли, любий, відпочиньте, заспокойтесь, тоді ми й поговоримо з вами про це,— не погодився Жуковський і пішов до себе.

— Тоді я сам розправлюся з Зайцем, по-своєму,— спалахнув Чиж.

На своє лихо, Заяц саме в цей час прошкандибав неподалік.

— Заяц, сюди! — гукнув його Чиж.

Солдат підійшов і злякано дивився на офіцера.

— Як це ти, сволото, наважився збити мене з ніг?— загорлав капітан.

— Пробачте, ваше благородіє, не навмисно, з переляку,— залепетав Заяц.

— Брешеш, пархатий, навмисно,— і Чиж з усього розмаху вдарив солдата в обличчя.

Удар був такий сильний, що Заяц ледве встояв на ногах. З розбитого носа й губ потекла кров, на очах виступили сльози. Але, скований дисципліною, він стояв струнко.

Чиж бив його довго і люто, аж поки Заяц, хитнувшись, став повільно опускатися на землю.

— Устань, стерво! — загорлав капітан і, пхнувши його ногою ще кілька разів, пішов.

Солдати здалеку дивилися на катування і, тільки-но офіцер відійшов, поспішили на допомогу до Зайца. Його підняли і понесли в казарму.

— У чому справа?— спитав, з'явившись, Борейко.
Солдати розповіли.

— Віднести Зайца в казарму, відлити водою і прислати до мене взводного Родіонова,— розпорядився Борейко.

Коли Родіонов, такий самий величезний і масивний, як і поручик, не поспішаючи, з почуттям власної гідності підійшов до Борейка, той наказав:

— Скажи фельдфебелєві, що Заяц переведений у мій взвод, і звільни його на три-чотири дні від усіх нарядів. Зайцу накажи на очі штабс-капітанові не показуватись. І коли його Чиж іще зачепить, то я сам поговорю з ним.

— Слухаю! Заяц нам у взводі придасться, він на всі руки майстер,— відповів Родіонов.

Повернувшись з Утьоса на Золоту гору, Стессель та Белий мали досить розгублений і переляканий вигляд. Їх почет тільки біля самої батареї зумів затримати сполоханих коней і тим врятував генералів від неприємностей.

— Щасливо відбулись,— із зітханням полегшення вимовив Стессель.— Надалі їздитиму лише верхи; легше з одним конем впоратися, ніж з парою, та ще коли кучер дурень і боягуз.

— Добре все, що добре кінчається,— примирливо відповів Белий.

На самому початку бою один з дванадцятидюймових

японських снарядів улучив у каземат на тринадцятій батареї, пробив півторасажневий шар землі, потім два аршини бетону і розірвався, вбивши трьох солдатів і тяжко поранивши двох.

Тільки-но бій кінчився і японці пішли в море, командир батареї капітан Зейц вирішив відправити панахиду по убієнних. Із управління артилерії був викликаний священник.

Коли Стессель та Белий вийшли з екіпажа і підійшли до батареї, рота Зейца була уже вистроєна. Біля вкритих шинелями трупів сивенький попик правив панахиду, старанно махаючи кадилом. Зейц з офіцерами стояв попереду, одним оком дивлячись, як начальник наближався до строю.

Солдати стояли, виструнчившись, з кашкетами на зігнутих лівій руці. На їхніх обличчях застиг суворо скорботний вираз. Чулися тяжкі зітхання, миготіли руки, коли люди хрестилися. Попик тужливим голосом проголосив «вічну пам'ять новопреставленим воїнам». Хор тихо і урочисто заспівав «вічну пам'ять».

Генерал Стессель, підійшовши до тіл убитих, мальовничо зробив три земні поклони і, відкинувши шинелі, що прикривали трупи, поцілував небіжчиків у чоло.

Попик заквапився і, плутаючи слова молитов, поспішив закінчити панахиду.

Тільки-но він скінчив, Стессель звернувся до солдатів з промовою:

— Братці! Підступний ворог несподівано напав на нас, та не застав зненацька. Сьогодні ви самі бачили влучання наших снарядів в японські кораблі. І хай не бентежать серце ваше перші жертви війни. Мир прахові героїв, що віддали своє життя за віру, царя та батьківщину. Не осоромімо ж землі руської і царя-батечка. За виявлену вами сьогодні мужність нагороджую вас двадцятьма хрестами. Ура!

— Ура!— похмуро, але дружно й чітко підхопили солдати.

— Оце так частина! Не те, що там, унизу. З такими героями ми всіх япошат, наче тих мух, переб'ємо!— прийшов у захват генерал.

— Кому ж, ваше превосходительство, хрести давати? Батарея ж сьогодні не стріляла, і люди сиділи по казематах?— спитав Зейц.

— Дурниці. Ми весь китайський похід проробили без наметів і без кухонь. Батальйон, направо! Кроком р-р-руш!

Оркестр грянув марш, і роти вирушили в похід. Капітан квапливо побіг за ними, півнячим голосом відлічуючи ногу.

Розправившись з батальйоном, Стессель повернувся на вокзал. Помітивши серед пасажирів китайців, генерал негайно наказав:

— Китайців з поїзда викинути геть і в вагони не пускати. Нехай як хочуть забираються з Артура.

Потім генерал згадав про цивільних.

— Оцих усіх шпаків теж висадити. В першу чергу посадити в вагони сім'ї панів офіцерів і чиновників, а далі інших росіян. Ротмістре Водяга, доручаю вам нагляд за виконанням цього розпорядження,— наказав генерал і поїхав додому.

Дома Стесселя зустріла Віра Олексіївна. Вона кинулася на шию чоловікові, довго цілувала та хрестила його.

— Ти справжній герой, Анатоль! Мені вже казали, яким ти був сміливцем під огнем на батареях. Сам один стояв на бруствері, коли всі ховалися. Навіть намісник був уражений твоєю хоробрістю. Але ти повинен берегти себе для Росії. Якщо ти, не дай того боже, загинеш, то хто ж зможе тебе замінити в Артурі? — цокотіла генеральша.

— Ну, припустимо, я на батареях був обережний. Хоч, треба істину сказати, там інколи було трохи моторошно, осколки так і свистіли навколо. Але мені бог допоміг, лишився цілий,— м'яко перебив Стессель дружину.

* * *

Сонячний промінь, пробившись крізь щілину у віконницях, ковзнув по обличчю жінки, що спала на ліжку, і розбудив її.

Вона потяглася, голосно позіхнула і, рішуче стрибнувши на підлогу, одчинила віконниці. Яскравий сонячний день наповнив веселим відблиском моря всю кімнату.

Рива глянула у вікно на відкритий перед нею внутрішній рейд, сірі гори навколо нього, розкидане по берегу Старе і Нове місто. Її увага спинилася на двох судах,— вони якимось дивно приткнулися до берега, біля виходу на

— Героїв у вас більше, ніж досить. Виберіть найдостойніших. Фельдфебеля, фейерверкерів та інших з начальствующих нижніх чинів нагородить у першу чергу.

— Ваше превосходительство! На батарею їде намісник із своїм штабом,— доповів Юніцький Белому.

Стессель одразу заметушився.

— Солдатів вистроїти вздовж батареї! Панам офіцерам також у стрій! Я особисто командуватиму,— розпорядився він.

Всі кинулися на свої місця. Один тільки Тахателов здивовано спитав:

— А японці то як же? Якщо вони знову підійдуть до берега, ми не встигнемо вчасно відкрити по них огонь, бо поки солдати добіжать до гармат, мине багато часу.

— Марне запитання, полковнику,— обірвав його Стессель.— Намісника слід зустріти як належить, а там видно буде, що робити.

Рота встигла вже вистроїтися у фронт, коли Алексеев добрався до батареї.

— Рота, струнок! Для зустрічі справа, слухай— на кар-а-а-аул!— скомандував Стессель.

— Здрастуйте, любий Анатолій Михайлович,— привітав його намісник.— Тільки-но бій, а ваше превосходительство уже на найнебезпечнішій батареї. Здорово, артилеристи! Спасибі за службу молодецьку! Сьогодні, з першого ж разу, перелякали японців своїм влучним огнем.

— Повинен довести до відома вашого високопревосходительства, що наша доблесна ескадра теж билася із справжнім героїзмом. Артилерійська стрільба кораблів була винятково влучна. У адмірала Того мають бути великі втрати. Прошу прийняти моє поздоровлення з такими блискучими діями моряків,— розсипався Стессель у компліментах, знаючи любов Алексеева до флоту.

— Дозвольте мені від імені моряків подякувати вашому превосходительству за таку високу оцінку дій нашого справді героїського флоту. Щасливий буду донести палко любимому монархові про зворушливу одностайність бою армії і флоту.

І їх превосходительства урочисто тричі почоломкались.

Обійшовши батарею і ще раз подякувавши солдатам, адмірал поїхав у місто.

— Тепер і нам можна вирушити по домівках. Василь Федорович, подякуй солдатам і офіцерам за службу і на-

внутрішній рейд. Вона одразу пізнала добре знайомі їй броненосці — «Царевича» і «Ретвизана». Ніколи досі вона не бачила, щоб кораблі стояли так близько до берега. Її повсякчасні кавалери моряки не раз пояснювали їй, як небезпечно великим суднам наближатися до берега.

«Мабуть, вночі надумали втягуватися на внутрішній рейд, та й сіли на міліну», подумала вона і згадала при цьому командира «Цесаревича», який мав славу першого розумника серед артурських моряків — немолодого, дуже поставного капітана першого рангу Григоровича і хитрого, схожого на цигана, командира «Ретвизана» — капітана першого рангу Шенсновича, що вважався одним з найкращих командирів порт-артурської ескадри.

Надивившись у вікно, Рива підійшла до дзеркала. Погляд її пробіг по тонкому смуглявому личку уродженки півдня з великими темнокарими очима, тонким грецьким носом, яскравими губами, ледве затіненими згори темним пушком, далі спустився на красиву шию, плечі, пружні перса, якими так пишалася Рива. Вона лишилася вдоволена собою.

Оглянувши себе, Рива розпочала ранковий туалет. На звук срібного дзвоника, обвитого драконами, у кімнаті з'явилась маленька китаянка, схожа на велику ляльку з гарненьким фарфоровим личком, і, присідаючи та вклонючись, нещадно калічачи російські слова, залепетала ранкове привітання.

— Митися! — скомандувала Рива.

Раптова канонада з моря відвернула її увагу. У вікно було видно димки пострілів на кораблях ескадри у вузькому проході між Золотою горою і Тигровкою.

У цей час несподівано у внутрішньому басейні виріс великий водяний стовп, і це зовсім спантеличило Риву.

— Що це таке велике могло впасти в басейн? — дивувалася вона.

Чорний стовп диму, з гуркотом знявшись біля вокзалу, відкрив їй істину.

— Хтось стріляє! — злякано скрикнула вона.

— Японці, японці, війна росіян, — залопотала китаянка.

— Яка війна? Що ти верзеш!

— Нісю японці море воював.

— Чого ж ти досі мовчала, дурна! — розізлилась Рива. — Війна, а вона мовчить, мов той ідол. Коли ти порозумнієш? Усякі дурниці розповідає, а про війну мовчить.

Квапливо одягнувшись, Рива вийшла на вулицю. На набережній Нового міста зібралась юрба, зацікавлено спостерігаючи бій. Яскравий, сонячний день був такий гарний, що не вірилося в початок страшної війни. Більшість глядачів сприймала бій як бойове учення, і тільки коли якийсь із снарядів, вибухнувши біля берега, обсипав юрбу осколками, люди в паніці кинулися врзтіч. Рива побачила матроса з «Ретвизана» і стала розпитувати про події.

— Війна, панночко, японець вночі на нас несподівано напав,— похмуро відповів матрос.

— Втрати великі?

— Двоє без вісті пропали та трьох зараз у госпіталь привезено.

— Матроси чи офіцери?

— Усе матроси, хіба тепер кого-небудь з офіцерів поранять. Так і шпарить японець по «Ретвизану» та «Цесаревичу»,— розбалакався матрос.

— А чому вони приткнулися до берега?

— Щоб, значить, не потонути.

— Як то потонути? — злякалася Рива.

— Вночі японець підірвав з носа «Ретвизана» та з корми — «Цесаревича», а «Палладу» — просто проти машинного відділу. Їх і відвели на мілководдя, а японець тепер хоче їх добити. Та наші кораблі й берегові батареї теж не мовчать, здорово б'ють по японцю. Мабуть, скоро відженуть його від Артура,— пояснив матрос.

Рива була збентежена усім почутим. Вона подумала про свого коханого — лейтенанта Дукельського, який був на «Петропавловске».

— На «Петропавловске» все благополучно? — запитала вона.

— Поки що нічого поганого з «Петропавловска» не чути.

Бій на морі уже закінчився, і юрба знову зібралася біля пристані, до якої раз у раз підходили катери з різних кораблів ескадри, підвозячи поранених. Стогнучі, забинтовані фігури збуджували тривожну цікавість юрби. Усі намагалися ближче протопитися до носів, дізнатися прізвища поранених, обставини поранення.

Разом з пораненими вивантажували і трупи вбитих, вкриті андріївським прапором. У юрбі захрестилися, хтось

схлипнув, Рива теж почала схвильовано сякаться і стала розшукувати знайомих офіцерів.

Нарешті вона побачила рожевошокого мічмана Андрюшу Акінфієва. Хоч Рива й не була з ним знайома, але з огляду на надзвичайні обставини вирішила звернутися до нього.

— Підвезіть мене до ескадри, пане мічман,— попросила вона.

— Пробачте, пані, але жінкам на бойовому кораблі під час бою не місце,— суворо відрізав мічман.

— Та я на корабель і не хочу, я хочу тільки подивитися на ескадру.

— Марна цікавість, пані,— був невблаганний Акінфієв.

У цей час підійшов знайомий лейтенант Малеев з броненосця «Севастополь». Побачивши його, Рива повторила своє прохання.

— Куди ж я вас повезу, Ривочка?

— Тільки до проходу, звідки я гляну на ескадру, а потім пересадите на зворотний катер.

— Гарзд! Андрюша,— звернувся лейтенант до Акінфієва,— повідом Юрасовського, що нам з тобою перевід на «Страшный» уже оформлено. Прошу, Ривочка, зайняти місце на катері. Тільки дивіться, далі за Тигровий не везу.

— Добре,— погодилася Рива.

— Відчалюй! — скомандував лейтенант, і катер ковзнув по гладкій поверхні бухти.

Старе і Нове місто, поділені долиною річки Лунхе і горою Перепілкою, ніби мружачись під яскравим сонячним промінням, задумано дивилися в ледве прикриті легким серпанком туману тихі води затоки.

Рива мовчки слухала розповідь Акінфієва, що поїхав разом з ними, про нічну атаку японських міноносців на російську ескадру.

Катер причалив до невеликої пристані біля проходу між низькою піщаною косою Тигрового Хвоста і гранітним громадям Золотої гори. Ескадра вже втягувалася на внутрішній рейд. Перші пройшли міноносці і серед них «Страшный», на який перейшов з катера Акінфієв. Міцно потиснувши Малееву руку, мічман сухо козирнув Риві. Його бундючний вигляд був такий кумедний, що і Малеев, і Рива голосно розсміялися, і Рива дружньо простягла

юнакові руку. Почервонівши, Акінфієв ледве потиснув її руку і рвучко піднявся по трапу на міноносець.

За міноносцями йшли легкі крейсери «Новик» та «Баян», за ними на буксирах повільно сунули громаддя броненосців. Коли з катером порівнявся «Петропавловск», Рива стала уважно вглядатися в офіцерів, що стояли на палубі. Незабаром на командирському містку, біля самого його краю, вона розгляділа високу фігуру Дукельського. Рива посилено замахала хусточкою, намагаючись привернути його увагу. Малеев передав їй мегафон.

— Привіт, Ривочка, я сьогодні у тебе обідаю,— весело прокричав лейтенант у мегафон.

— Жду,— несподівано голосно відповіла вона і замахала мегафоном на знак привітання. «Петропавловск» поволі проплив повз них.

Добравшись додому, вона негайно взялася готувати обід.

З Дукельським її пов'язувало старе знайомство. Ще в тисяча дев'ятсот першому році вона, захоплена загальним потоком різноманітних комерсантів, авантюристів і спекулянтів, залишила рідну Одесу і разом з «закладом мадам Шнеерзон» вирушила на Далекий Схід на пароплаві «Владимир», на якому їхав і лейтенант Дукельський. Заповзятлива мадам Шнеерзон уже в дорозі розгорнула діяльність свого закладу. Але Рива захворіла на ангіну і не могла приймати кавалерів. Мадам зараз же оголосила її ледаркою, облудницею і так стала присікуватись, що, доведена до відчаю, Рива в Червоному морі намагалася кинутися за борт. Про цю пригоду дізнався весь пароплав. Дукельський, почувши про випадок з Ривою, вирішив викупити її у хазяйки. Чому це йому спало на думку, він не зміг би пояснити й сам. Дукельський був не злою людиною, але залишався дуже далеким від усякої сентиментальності.

Він запропонував «мадам» відступного за Риву і привіз її в Порт-Артур, де найняв для неї маленький будиночок.

Було близько третьої години, коли лейтенант подзвонив у передпокої. Рива сама відчинила йому двері.

Віддавши їй пакунки з покупками, він пройшов за нею у невеличку їдальню, оздоблену у східному стилі.

Куїнсан поспішила накрити на стіл.

— Ну, Жоржик, розповідай, що і як сталося за ці два дні? — спитала Рива, усаджуючи Дукельського за стіл.

— Що сталося? Те, чого давно слід було чекати. Японці вирішили повернути собі Квантун і, мабуть, прихопити ще дещо з Південної Маньчжурії. І почалася війна, — пояснив Дукельський.

— Але ж напали вони підло, не оголошуючи війни, вночі, — заперечила Рива.

— Для них усі засоби придатні, ми прогавили, і вони нас спіймали і в Артурі, і в Чемульпо.

— Як то в Чемульпо?

— Та так! Вони вислідили в Чемульпо «Варяга» й «Корейца» і запропонували їм розпочати бій з усією ескадрою адмірала Уріо. Результат бою поки що невідомий. Але, знаючи Руднева, можна з певністю сказати, що наші кораблі не зганьбили андріївський флаг. Офіцери і матроси там до пари своєму командирові.

— Мабуть, багато хто загинув на «Варяге» і «Корейце»? — стурбувалася Рива. — Адже ж там твої друзі — Альоша Ляшенко, Червінський, Степанов. Чи живі вони зараз?

— На війні не без втрат. Зараз ми живі, а що буде завтра — нікому не відомо, — по-філософському відповів Дукельський.

— А сьогодні великі втрати? — поцікавилась Рива.

— «Полтава», «Диана», «Аскольд» і «Новик» дістали по підводній пробіні і потребують ремонту. За першу добу війни у нас вибуло з ладу: вночі три, сьогодні вранці чотири, та в Чемульпо загинуло два, а всього дев'ять бойових кораблів. Непоганий початок війни!

— Як же ми будемо воювати тепер?

— Як воювати? Заліземо на внутрішній рейд з усіма броненосцями та крейсерами і будемо коптити небо та зализувати рани.

— Так що ти весь час будеш в Артурі сидіти? — зраділа Рива.

Під час обіду Куїнсан, раз у раз підходячи до столу, уважно вслухалася в російську мову.

Дукельський жартома разів зо два ущипнув її. Китаянка грайливо засміялась.

— Жорж, облиш її. Як тобі не сором щипати її при мені, — обурювалася Рива.

— Та ти, бачу, все іще ревнуєш мене, Ривочка,— сміявся лейтенант.

Прибравши зі столу, Куїнсан пішла в свою крихітну кімрку і там, діставши шматочок паперу, стала пензликом і тушшю виводити на ньому різні ієрогліфи. Її лялькове личко набрало серйозного виразу. У віконце постукали. Куїнсан поспішила вийти на подвір'я, де чекав обдертий старий китаець. Низько вклоняючись, він простяг руку по милостиню. Китайка квапливо увійшла в кухню, схопила там великий кусень хліба і засунула в нього списаний папірець. Вийшовши на вулицю, вона покликала китаця в передпокій і довго розмовляла з ним. В їх мові згадувалися назви всіх пошкоджених російських кораблів. Коли, нарешті, китаець, захопивши хліб, пішов, Куїнсан тихенько увійшла в ідальню і прислухалась. Із спальні лунало хropіння.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Неяскраве зимове сонце довгими негріючими вечірніми променями освітлювало рейд з численними військовими і комерційними суднами і напівкитайське, напівєвропейське містечко Чемульпо,— морський порт для корейської столиці Сеула. Поменшавши вдень, мороз надвечір помітно посилювався, в бухті з'явилися крижини, що утруднювали рух китайських шампуньок і катерів з різних військових кораблів. Серед них були російський крейсер «Варяг» і канонерський човен «Кореєць». Обидва кораблі несли службу стаціонарів і були в розпорядженні російського посланника при корейському дворі Павлова. Сьогодні на крейсері було одержано від посланника секретні пакети для термінової відправки в Порт-Артур. Завтра «Кореєць» мав вирушити з ними в Артур.

У затишній і просторій кают-компанії «Варяга» зібралися офіцери разом із своїм командиром, який щойно повернувся з Сеула.

Кадровий офіцер гвардійського екіпажу, Руднев змолу засвоїв дипломатичний лоск і такт. Командування дуже цінило цю обставину і завжди посиляло Рудневу туди, де міжнародна політична обстановка загрожувала ускладненнями, як було, наприклад, тепер у Кореї.

Після війни з Китаєм у 1894—1898 роках Корея фактично опинилася під протекторатом Японії. Царська Росія також зазіхала на цю країну. Обох суперників вабили великі природні багатства і важливе стратегічне становище Кореї. Вона становила ніби міст між Японією та Маньчжурією і Примор'ям. Отже питання, хто пануватиме в Кореї, набиало великого міжнародного значення. Слабка економічно і далеко слабша від Росії з військового погляду, Японія не могла сама наважитися на війну з російським колом. І тільки величезна військова, фінансова і політична допомога Англії та Америки надали їй хоробрості. Тон японської дипломатії став визивним. Зіштовхуючи Японію з Росією, англо-американці сподівалися, що війна ослабить обидві сторони і дозволить їм захопити північне становище в Кореї і Маньчжурії.

Уся ця складна політична гра провадилася в корейській столиці Сеулі, і якраз вона й була причиною того, що в невеликому корейському порту Чемульпо водночас стояли військові кораблі Англії, Росії, Франції, Італії, Америки і Японії.

Прибувши в Чемульпо, Руднев відвідав Сеул, побував при дворі корейського імператора, встановив дружній зв'язок із стаціонарами інших країн, серед них і з японським крейсером «Чіода». У дружній розмові за склянкою вина Руднев дізнавався про всі політичні новини і часто був більше в курсі подій, ніж сам посланник Павлов. Старанно підібраний ним офіцерський склад теж вів під його керівництвом розвідувальну роботу серед іноземців. Дипломатична діяльність не заважала Рудневу бути тямущим моряком і хорошим командиром свого крейсера. Офіцери дуже поважали і цінили свого командира, який зумів згуртувати їх в одну дружню товариську родину.

Цього вечора Руднев щойно повернувся з Сеула, куди їздив з'ясовувати міжнародну обстановку. Посланник Павлов запевнив його, що навіть у випадку розриву дипломатичних відносин війни між Росією і Японією не буде. У цьому його переконали не тільки японський посланник, але й послі Англії та Америки.

Усе це Руднев і розповів своїм офіцерам.

— Проте я запропонував посланникові, з огляду на можливість раптового початку воєнних дій, сьогодні ж вирушити в Порт-Артур на «Варяге». Але Павлов категорично відмовився залишити свій пост без вказівок з Пе-

тербурга, хоч уже кілька днів тому японці перервали під технічним приводом усякий зв'язок з нашою столицею... Все-таки Павлов вирішив повідомити Порт-Артур про події, і завтра «Кореєць» піде туди з секретними пакетами, а разом з тим приставить десант з «Севастополя», що ніс охорону посольства,— закінчив Руднев свою розповідь.

— Потраплять в Артурі якраз на бал у Старка. Просто з корабля на бал. Щасливці,— сказав молоденький мічман Ляшенко.

— Так, завтра там буде весело. Потанцюють і поселяться вдосталь, не те, що в тутешній дірі,— підтримав його лейтенант Червінський.

— Пошлемо з «Корейцем» листи нашим друзям: Дукельському, Акінфієву,—зараз же вирішив Ляшенко.

— Передай і від мене привіт Ривочці. Ударне дівчишко, не пара тутешнім,—зауважив Червінський.

— Треба скласти докладний рапорт про наші дії Старку і намісникові. Попрошу вас допомогти мені в цьому, Анатолій Григорович,— звернувся Руднев до Степанова.

— Єсть, Всеволод Федорович! — відгукнувся старший офіцер корабля.— Значить, поки що можна не турбуватися за нашу долю?

— Поки що — так. Але все ж доручить вахтовим уважніше стежити за тим, що коїться на рейді і в місті,— відповів Руднев.

Довго не спав цього вечора комендор носової шестидюймової гармати Бондаренко. Вдень він побував на березі і зустрівся із своїм знайомим матросом з японського крейсера «Чіода». Вони знали один одного ще по життю в Примор'ї, вкупі рибалили і були друзями. Японець під великим секретом розповів, що серед японців уперто йдуть розмови про війну з Росією, яка має розпочатися найближчими днями. Вдень Бондаренко не надав великого значення цьому, але тепер слова японця невідчепно кружляли в голові.

— А що коли япошка й справді нападе на нас? Крейсер стоїть не під паром, ніхто й підозри не має, що насувається небезпека, усі сплять. Та він же забере «Варяга» голими руками! Треба негайно про все доповісти старшому офіцерові,— вирішив він нарешті, і став швидко одягатися.

Степанов ще не спав. По схвильованому обличчю

матроса він зрозумів, що той прийшов з важливими новинами.

— Дозвольте, вашбродіє, доповісти за обов'язком присяги,— несподівано для себе вимовив Бондаренко офіційним тоном.

— Говори, в чому справа?

Матрос докладно розповів про все почуте від японця.

— Чому одразу ж не доповів про це? — спитав Степанов.

— Забув за справами, а в койці лежачи згадав.

Степанов зараз же оцінив значення цих відомостей і разом з матросом пішов до Руднева.

Командир уважно вислухав і докладно розпитав Бондаренка і, нагородивши його чаркою горілки за виявлену пильність, відпустив.

— Треба бути на сторожі! — сказав Руднев.

— Може, підняти пари і, користуючись темрявою, спробувати до світу піти в Артур на з'єднання з ескадрою? — запропонував Степанов.

— Який ви, Анатолій Григорович... квапливий. Кожній війні передуює розрив дипломатичних відносин, за яким іде оголошення війни, і вже після цього починаються воєнні дії. Накажіть вахтовим особливо уважно стежити за всім, що відбувається на рейді, особливо за «Чіодою». Передайте те саме на «Кореєць», — розпорядився Руднев.

Степанову нічого не лишилося, як піти. Піднявшись на місток, він передав вахтовому офіцерові Червінському розпорядження командира і повідомлення Бондаренка.

— Наш командир, на мою думку, занадто довірливий. Японці, як показує японо-китайська війна, не додержують загальноприйнятих норм міжнародного права,— зітхнув Степанов.— Про все, що побачите на рейді, негайно доповідайте безпосередньо Рудневу.

— Єсть,— виструнчився вахтовий офіцер і кинув погляд на густий туман, що вкривав бухту. «Важко що-небудь роздивитися в таку погоду», подумав Червінський про себе і заглибився у думки про далекий Артур, де жили друзі та його маленька японська «мусмешка» Юха.

Ледве засірів схід і став розходитися нічний туман, як на «Варяге» виявили, що з рейду зник японський

крейсер «Чіода». Він вийшов уночі з погашеними огнями, під покровом нічного туману...

— Як це ви його прогавили? — накинулися матроси й командири на вахтових, дуже засоромлених із свого неогляду.

— Анічоґісінько вночі не було видно, а він, япощка, нишком, мов той злодіяка, втік у море, — виправдувались винні.

Звістка про вихід «Чіоди» стурбувала всіх. Руднев зараз же поїхав на англійський крейсер «Талбот», командир якого, комодор Бейлі, був старшим військово-морським начальником на рейді. Командир «Варяга» сподівався дізнатися у англійців останні політичні новини. В той же час Руднев наказав канонерському човну «Кореєць» спішно готуватися до відплиття у Порт-Артур.

Торговці-корейці, які приставляли на «Варяг» продукти, повідомили, що готується японський десант у Чемульпо.

— Японсі прийди ні? — тривожно питалися вони. — Японсі пу шанго. Корейсі продай, купи ні. Корейсі чифан ні, корейсі умирайло, японсі живи.

Було зрозуміло, що атмосфера в Чемульпо швидко згущалась. Японські агенти поширювали в місті панічні чутки про наступне захоплення цілої Кореї японськими військами і поголовну різанину всіх корейців.

Корейці були дружньо настроєні до росіян і вбачали в них захисників проти японських загарбників, яких навчилися ненавидіти ще за японо-китайської війни.

Руднев поспішив на «Талбот».

Комодора Бейлі Руднев застав у чудесному настрої. З листа свого друга артурського негоціанта Томлінсона англієць дізнався, що японці дуже потребують його допомоги і ладні заплатити за неї великі гроші. Томлінсон рекомендував йому ближче познайомитися з командиром «Чіоди» капітаном Терауче. Цими днями японець передав комодорові пропозицію «зробити невелику послугу божественному повелителю Країни Сходячого Сонця» — мікадо і затримати в Чемульпо російські військові кораблі, аж поки туди підійде японська ескадра адмірала Урію. Ця пропозиція збігалася з офіціальними вказівками британського адміралтейства всіляко сприяти союзній Японії, але робити це по змозі непомітно для росіян.

Через це комодор доклав усіх зусиль, щоб розвіяти побоювання Руднева про те, що Японія може найближчими днями почати воєнні дії. Бейлі клятвою запевняв свого «друга» сера Руднева у непохитності корейського нейтралітету і своїй готовності захищати цей нейтралітет усіма наявними засобами аж до застосування артилерійського вогню проти його порушників.

— Японія занадто слабка, щоб рискнути на єдиноборство з величезною Російською імперією. Але недавні легкі перемоги над Китаєм запаморочили деякі палкі голови. Можливо, що японці рискнуть на морську демонстрацію проти Владивостока, Порт-Артура або Чемульпо, але на відкритий конфлікт вони ніколи не підуть. Така моя думка, як і думка першого лорда адміралтейства уряду його британської величності короля Едуарда.

— Несподіване зникнення «Чіюди» збуджує в мені найсерйозніші побоювання,— заперечував Руднев, допитливо вдивляючись у непронижне обличчя свого співрозмовника.

— Я певен, що сьогодні вночі крейсер повернеться на рейд...— озвався англієць, пригадуючи вказівки Терауче з цього питання.

— ...повернеться у супроводі цілої ескадри...— перебив Руднев.

— Запевняю вас, сер,— тут, у Чемульпо, буде додержано найсуворішого нейтралітету. У цьому зацікавлені стаціонари всіх країн, що стоять на рейді. Даю вам слово англійця, ми зуміємо стримати нашого союзника,— категорично твердив Бейлі.

Руднев зрозумів, що нічого більшого він не доб'ється, і поїхав на «Варяг». Там його зустріли повідомленням, що радист безперервно приймає сигнали японською мовою. Адмірал Уріо віддавав своїй ескадрі наказ вирушити до Чемульпо. Треба було поспішати з відправкою «Корейца» в Порт-Артур. Руднев викликав до себе командира канонерського човна капітана другого рангу Беляєва і наказав йому якнайшвидше збиратися в похід. По дорозі в Артур Беляєв повинен був всіляко уникати сутичок з японцями і не піддаватися на можливі їх провокації.

— Ваше основне завдання — будь-що терміново представити намісникові секретні пакети і попередити його про підозрілу поведінку японців у Корей,— напучував Руднев командира «Корейца».

Через півгодини канонерський човен уже вийшов у море. Було пів на четверту дня.

Стояла тиха, трохи млиста морозна погода. Повільно розгорнувшись, «Кореєць» пройшов повз «Варяга», а далі, проминувши іноземні крейсери, підійшов до корейської брендвахти біля входу.

Розташоване в глибині бухти місто швидко зникло в тумані. На рейді невиразно проступали торговельні і військові судна. Здалека, крізь млу відкрився перед входом на рейд острів Ідольмі, праворуч і ліворуч від якого проходив фарватер, обставлений буйками, що все по-нічному підморгували різнобарвними вогниками.

На містку стояв сам Беляєв, високий чолов'яга років п'ятдесяти, з елегантною, майже сивою борідкою і величезним червоним носом, і штурман, сухорлявий, з енергійним обличчям, лейтенант Левицький, який уважно стежив за стулками фарватеру.

— Шкода, що стоїть штиль,— сказав Беляєв,— а то поставили б вітрила і подвійною тягою пари й вітру миттю добігли б до Артура.

— Постривайте, Іван Олександрович, — відповів Левицький,— вийдемо з Ідольмі, там, може, і засвіжіє. Поки ж ми йдемо оцим покрученим фарватером, вітрила нам тільки будуть заважати.

— Полюбляю вітрильну справу. Чисто, аніякої кіптяви та смороду, спокійно, не тарахкотить оця клята машина, та й більше морського молодецтва! Особливо, коли під свіжим вітром доводиться рифи брати. По марсах та реях розбіжаться матроси на щоглах і висять над киплячою безоднею моря. Нічого цього немає на сучасних утюгах. Усе тепер в техніці, а колишнього молодецтва нема де й застосувати.

— Так, Іван Олександрович, вам, мабуть, важкенько доведеться, коли ви візьмете в командування крейсер чи якесь інше судно.

— А ну їх к бісу зовсім! Двадцять п'ять років плавав майже весь час під вітрилами, а тепер от на старості років, будь ласка, переучуйся, всякі там електричні та гальванічні штучки вивчай. Ні, краще вже вийти у відставку, піти капітаном на яку-небудь трищоглову вітрильну шхуну,

Й доживати свій вік, борознячи моря та океани під марсе-
лями й кліверами.

— По носу японські кораблі, вашбродіе, — доповів
сигнальний.

— Вони нам не завада. Нехай стоять собі на здоро-
в'ячко біля Ідольмі. Повідомте про них сигналом на
«Варяг».

— Ліворуч на паралельному курсі чотири їх же міно-
носці, — доповідав далі сигнальний.

— Скидається на те, що вони нас очікують біля виходу
в море, — стурбувався Левицький.

— А скільки їх там усього?

— На норд-весті шість крейсерів, на чолі з броненос-
ним крейсером «Асама», а на півдні поки що шість міно-
носців йдуть на зближення з нами.

Обидва офіцери підняли біноклі і стали вдивлятися в
темні невиразні в тумані силуети японських суден.

На палубі розмістилися матроси з «Севастополя» і за-
байкальські козаки, які поверталися в Артур. Севасто-
польці іронічно поглядали на вітрильний рангоут «Корей-
ца» і пропонували матросам канонерки розпустити вітри-
ла, щоб збільшити хід.

— Та вітру ж нема, — заперечували матроси «Ко-
рейца».

— А ми подмухаємо, — пропонували жартівники.

Наблизившись до японської ескадри, «Кореєц» хотів
був лишити її осторонь, але японські міноносці звернули
ліворуч, а крейсери — праворуч, і канонерський човен
опинився між кільватерними колонами японських суден.
Було добре видно, як на кораблях гармати і мінні апа-
рати квапливо приводилися в бойове положення, з них
знімалися чохла, стояла прислуга, готова негайно відкри-
ти вогонь по «Корейцу». Коли човен порівнявся з цільним
японським кораблем, легким крейсером «Наніва», на
якому розвивався адміральський флаг, броненосний крей-
сер «Асама», на дев'ять тисяч тонн водомісткості, вийшов
з кінця строю і загородив шлях російському кораблеві.
Водночас на ньому підняли сигнальні флаги і бортові гар-
мати спрямували дула на «Корейца».

— Розберіть сигнал, — наказав Беляєв вахтовому на-
чальникові мічману Бірюльову.

— Але яка ж зухвалість! Перепиняти дорогу військо-
вому кораблеві дружньої держави і при цьому загрожу-

вати відкриттям вогню!— обурювався Бірюльов, гортаючи код міжнародних морських сигналів.

— Дружба наша з Японією, видно, скінчилася,— заперечив Левицький,— давно вже в тутешніх місцях пахне порохом. Тільки самі наші горе-дипломати цього не помічали.

— Якщо нас не пропустять північним фарватером, спробуємо пройти південним. Покладіть ліво руля,— розпорядився Беляєв.

Але тільки-но канонерський човен змінив курс, як перед ним виросло одразу чотири міноносці. На палубах цих кораблів видно було прислугу коло гармат і мінних апаратів, а хтось із них для більшої переконливості випустив по «Корейцу» міну, і вона пройшла під його кормою.

— Пробити дроб-тривогу! Приготуватися до бою!— скомандував Беляєв уривчастим від хвилювання голосом.

Зараз же по російському кораблю розляглися, злившись у зловісному акорді, різкі звуки горна і глухий барабанний дроб. Палубу заповнили матроси, ринувшись до гармат, кулеметів і мінних апаратів. Дзвякнули відкриті гарматні замки, загриміла подача, і «Кореєц» з обох бортів нажився дулами гармат. Офіцери кинулись на місток, чекаючи наказів від свого командира.

— Куди ж нам подітися, вашбродіє? — перелякано питались у офіцерів козаки.— Коні ж наші від стрілянини зо страху пострибають у воду.

— Не до вас! Держіть своїх коней як хочете,— відмахувались від них моряки.

— «Повернутися назад в порт»,— розібрав, нарешті, сигнал Бірюльов.

— Стоп!—скомандував у машину Беляєв.—Що ж нам робити, панове?— звернувся він до схвилюваних офіцерів.

— Розпочати бій з японцями — справжнісіньке божевілля! За три хвилини ми будемо на дні і, крім того, не встигнемо попередити «Варяга», який, нічого не підозріваючи, стоїть без пари в Чемульпо. Його можуть захопити зненацька і взяти в полон. Отже нам потрібно повертатися,— за всіх відповів Левицький, зберігши спокій при несподіваному нападі японців.

Пам'ятаючи вказівки Руднева не встрявати в бій, Беляєв зараз же погодився.

— Назад, до повного,— скомандував він у машину,— право на борт!

Забурливши водою, «Кореєц» став спішно відходити перед японськими суднами, які все наближалися.

Відстань до деяких міноносців поменшала до одного-півтора кабельтова. На найближчому з них у бінокль прекрасно було видно регочучі фізіономії японців біля гармат. На командирському містку, широко розставивши ноги, з сигаретою в зубах, стояв командир і робив непристойні жести в напрямі до росіян.

— Вашбродіє,— звернувся до Левицького комендор однієї з маленьких тридцятисемиміліметрових револьверних гармат,— дозвольте стріляти! Я оцю макаку кляту навчу, як нам зад показувати,— матрос сперся плечем у дерев'яний приклад гармати.

— Не сміти стріляти! Японці нас миттю потоплять,— перелякано загорлав мічман Бірюльов, відтягуючи комендора.

— Так і ми ж, ваше благородіє, не беззбройні! Поки він нас потопить, ми прихопимо не один міноносець,— впирався матрос.

Розвернувшись, «Кореєц» повним ходом вирушив у Чемульпо. Японські міноносці, розбившись парами, конвоювали його з обох боків.

Беляєв аж трусився від хвилювання й обурення, але стримувався, хоча офіцери й просили в нього дозволу обстріляти нахабного ворога.

— Ми вже в нейтральних водах, а тому не можна відкривати вогню,— переконував їх Беляєв.

Але тут хтось із матросів не стерпів і несподівано без команди дав-таки два постріли з револьверної гармати по найближчому міноносцю. Чи були влучення, ніхто не роздивився, але японці зараз же відстали.

— Давно б так!— пробуркотів мічман Бірюльов.— Нахаб завжди треба вчити.

Вже з темрявою увійшовши на рейд, пробили відбій, але біля гармат лишили все-таки частину прислуги. «Кореєц» став за кормою «Варяга», і Беляєв зараз же поїхав з доповіддю до Руднева.

Командир «Варяга» цілий день готував крейсер до бою. З перехоплених японських радіограм з'ясувалася

наявність біля Чемульпо цілої ескадри адмірала Уріо, що супроводжувала пароплави з десантом. Японці, мабуть, хотіли висадити його, коли не в самому Чемульпо, то десь поблизу від цього порту, а це було б порушенням корейського нейтралітету і загрожувало війною.

Руднев все-таки сподівався, що «Корейцу» пощастить прорватися в Порт-Артур і повідомити намісника адмірала Алексеєва про тривожне становище в Кореї. Разом з тим командир «Варяга» пробував знову зв'язатися з російським посланником в Сеулі, але пошту захопили японці і телеграф не працював.

По-зимовому рано, о п'ятій годині за місцевим часом, стемніло, з моря хвилями напливав туман, і «Корейца», коли він повернувся, пізнали лише після того, як він мало не впритул підійшов до «Варяга», кинувши якір недалеко від нього.

Усі зрозуміли, що з канонеркою щось скоїлось. Руднев нетерпляче очікував Беляєва і, тільки-но той піднявся на палубу крейсера, зустрів його біля трапа.

— Японці перерізали нам дорогу в море і під загрозою своїх гармат примусили повернутися в Чемульпо, — одним духом доповів Беляєв.

— Отже, початок воєнних дій неминучий! — відповів йому Руднев.

Потім він повів Беляєва до себе в каюту і примусив його докладно розповісти про все, що сталося з «Корейцем».

У цей час вахтовий начальник через вістового доповів, що слідом за «Корейцем» на рейді недалеко від «Варяга» кинули якір два японські крейсери, чотири міноносці і три транспортні.

У темряві долітали уривчасті слова японської команди і шум від руху матросів по палубах. Мічман Нірод переклав, що на японських кораблях віддано команду зарядити мінні апарати і націлити їх на російські кораблі. Руднев наказав пробити бойову тривогу і викликати всіх матросів до гармат і мінних апаратів.

Наїжачившись гарматами, «Варяг» приготувався зустріти ворожий напад. Тільки-но вставши на якір, японці стали висаджувати десант на берег. Повз «Варяга» на буксирі катерів пропливали шаланди з піхотою і артилерією в напрямі до пристаней, де японські солдати квапливо

висаджувались. З «Варяга» було видно, як вони грілися навколо розпалених на березі великих вогнищ.

— Японці захоплюють Чемульпо і відрізують нас від суші, позбавляють усякого зв'язку з усім світом,— затурбувався Беляев.

— Може, це робиться за згодою з нашим посланником Павловим?— висловив припущення Степанов.

— Цього не може бути,— заперечив Руднев. — Він протестував навіть проти висадки тут одного батальйону японців, а зараз висаджується не менше як полк, та ще з артилерією. Крім того, Павлов, напевне, повідомив би мене про це. Безперечно, японці, порушуючи корейський нейтралітет, займають своїми військами Чемульпо.

— Тоді треба заявити найенергійніший протест проти цих загарбницьких дій,— гарячився Беляев.

— Я негайно заявлю протест комодорові Бейлі, але думаю, що він лишиться без наслідків. Протестувати тут треба вогнем гармат, а не дипломатичними нотами,— відповів Руднев.

Через кілька хвилин він у повній парадній формі, у трикутті на голові, з палашем уже прибув на «Талбот» у супроводі мічмана Нірода.

Вислухавши Руднева, комодор Бейлі поїхав на один з прибулих японських крейсерів «з'ясувати причину порушення корейського нейтралітету».

Руднев не став чекати його і повернувся на «Варяг».

Незважаючи на пізню пору, на крейсері ніхто не спав. Артилеристи дрімали коло своїх гармат, вахтові і сигнальніки не зводили очей з моря і японських кораблів, силуети яких невиразно темніли в тумані.

Руднев обійшов весь корабель. Як завжди у хвилини небезпеки, він був цілком спокійний, крок його твердий, голос веселий. Його спокій передавався і команді. Матроси слухали його впевнений голос, бачили неквапливу, поморському з перевальцем, ходу, і бадьорість любимого начальника передавалася їм.

— З таким командиром не пропадемо! Він знає, що треба робити,— говорили один одному матроси.

Нестерпно повільно тягся час, сповнений тривожними звуками безперестанного руху японських човнів і катерів, що висаджували десант. Рух цей затихнув лише вдосвіта. Туман ще більше згустився, цілком сховавши судна на рейді.

Коли почало світати, на рейді не було вже жодного японського корабля. Вони пішли звідти під покровом ночі й туману. Зате все місто зайняли японські війська. У багатьох місцях розвивалися прапори Країни Сходячого Сонця

Незабаром до Руднева підійшов Нірод і доповів, що по радіо японці передають розпорядження своїм суднам приготуватися до бою з російськими військовими кораблями, які стоять на рейді в Чемульпо.

— Командуючий японською ескадрою адмірал Уріо дає вказівки окремо кожному із своїх кораблів,— закінчив Нірод.

— Не може ж японська ескадра атакувати нас тут, на якірній стоянці в нейтральному порті!— здивувався Руднев, але все-таки наказав заграти бойову тривогу.

Ранковий туман поступово розвіявся. До «Варяга» підійшов катер французького стаціонера крейсера «Паскаль» з командиром його капітаном Віктором Сене. Француз розповів, що він дістав запрошення терміново прибути на «Талбот» на нараду з приводу висадки японського десанту в Чемульпо. Руднев вирішив їхати разом з ним.

На своє здивування, вони застали там всіх командирів іноземних суден, які про щось радилися з комендором Бейлі. Коли увійшли Руднев і Сене, вони зараз же замовкли і підвелися їм назустріч.

Командир «Варяга» офіціальним тоном зачитав свій протест і передав його англійцеві, після чого потиснув руки усім присутнім, в тому числі командирові «Чіоді» Терауче.

— Вам, мабуть, сер, цей документ невідомий,— сказав Бейлі, простягаючи списаний папір Рудневу, і той прочитав таке:

«Сер! Маю честь повідомити Вас, що, з огляду на те, що в сучасний момент між Японською і Російською імперіями існують ворожі дії, я повинен атакувати військові судна Російського уряду, які стоять у Чемульпо, силами, які перебувають під моєю командою, через що я ласкаво прошу Вас відійти від місця майбутнього бою, щоб судна, які перебувають під Вашою командою, при цьому не зазнали шкоди. Початок атаки відбудеться не раніше як о четвертій годині після полудня дев'ятого цього лютого 1904 року. Те саме ласкаво прошу передати і торговельним суднам Вашої нації.

Маю честь бути, сер, Вашим покiрним слугою.

— *С. Урiо*. Контр-адмiрал, командуючий Iмператорською японською ескадрою на рейдi Чемульпо».

— На жаль, я такого документа не одержував,— додав Руднев, прочитавши його.

— Він був розiсланий всiм командирам нейтральних суден. Вам же, сер, через російського консула було послано такий виклик,— відгукнувся Терауче i, в свою чергу, прочитав англiйською мовою:

«Командировi крейсера «Варяг» Iмператорського Росiйського Флоту.

Сер! З огляду на початок воєнних дiй мiж Японiєю i Росiєю я маю честь ласкаво просити Вас покинути з усiма суднами, якi перебувають пiд Вашою командою, порт Чемульпо до полудня 9 лютого 1904 року (27 сiчня 1904 року за російським стилем). У противному разi я атакую Вас у порту.

Маю честь бути Вашим покiрним слугою.

С. Урiо.

Контр-адмiрал Iмператорського Японського Флоту i командуючий японською ескадрою на рейдi в Чемульпо».

I японець подав папiр командировi «Варяга».

— Прошу слова, сер Бейлi,— виступив Руднев, уже обдумавши план дальших дiй.— Оскiльки мова йде про «Варяга» i «Корейца», якими я маю честь командувати, дозвольте менi висловитися з порушеного питання. Адмiрал Урiо прислав менi виклик на бiй. Я його приймаю i близько полудня вийду з обома російськими кораблями у відкрите море. Сподiваюсь, що цим питання буде вичерпано.

— Ви справжнiй самурай, сер! — вигукнув Терауче i, нi з ким не прощаючись, вийшов з каюти.

Як тiльки японець вийшов, усi заговорили одразу, не слухаючи один одного.

— Це божевiлля з вашого боку, сер Руднев, починати бiй проти таких переважаючих сил, якi є у японцiв,— голосно ораторствував Бейлi.

— Я нiколи не мав сумнiву в хоробростi наших російських друзiв, але все-таки не сподiвався, що наш спiль-

ний друг, мсьє Руднев, так сміливо прийме виклик адмірала Урію,— вторив йому Сене.

— Я можу тільки захоплено аплодувати,— запевняв усіх італієць Бореа.

— Американці сьогодні ж дізнаються про героїчний вчинок росіян,— обіцяв командир американського авізо «Віксбург».

— Але все ж, міркуючи тверезо, у вас, капітане Руднев, немає аніяких шансів на успіх у наступному бою. Ваша загибель неминуча. Чи не простіше самим підірвати ваші кораблі, а офіцерів і матросів розмістити на нейтральних судах? В такому разі уціліють хоч люди,— діловито запропонував комодор, розгляджуючи свої руді бакенбарди.

— З погляду гуманності це найправильніше рішення,— підтримав його Сене.

— Але навряд чи гідне справжніх воїнів! На мою думку, ваша пропозиція дорівнює відмові прийняти бій, нехай безнадійний. Ми, росіяни, здавна звикли питати, де ворог, а не рахувати його сили,— з гідністю відповів Руднев.

— Нам лишається тільки схилитися перед вашою мужністю, синьйор!— за всіх відповів Бореа.

Командир «Варяга» став прощатися. Комодор зажадав шампанського, і всі випили за успіх росіян у наступному бою.

— Перемога або смерть!— таке ваше гасло,— резюмував спільні побажання Бейлі, потискуючи на прощання руку Рудневу, який поспішав повернутися на свій крейсер.

На «Варяге» про початок воєнних дій уже знали з листа російського консула в Чемульпо. Основні готування до бою закінчено було напередодні, і тепер взялися остаточно приводити артилерію в бойовий порядок, очищати палубу від непотрібного мотлоху, викидати за борт зайве дерево, снасті — все, що могло бути поживою огню. Оглядали і задраювали водонепроникні перегородки, люки, запасні півпорти в артилерійській палубі. Випробовували протипожежні засоби, прокладали пожежні шланги.

«Варяг» належав до класу легких крейсерів далеких розвідників. Він ніс на собі значну артилерію і мав хороший хід. Крейсер був побудований у 1899 році в Америці на філадельфійських верфях. Це був красивий, стрункий

чотиритрубний корабель з двома шоглами. Водомісткість його досягала шести тисяч п'ятисот тонн при довжині в сто двадцять метрів і ширині в п'ятнадцять метрів. Бортової броні він не мав, на ньому була лише броньова палуба і то незначної товщини. Артилерійське озброєння крейсера складалося з дванадцяти шестидюймових, дванадцяти сімдесятип'ятиміліметрових і чотирнадцяти дрібних гармат. Гарматних башт на крейсері не було, і гармати стояли відкрито, лише під щитовим прикриттям. Розміщувалась артилерія так: у носовій і кормовій частинах — шість шестидюймових і дві сімдесятип'ятиміліметрові гармати, по бортах стояло по чотири сімдесятип'ятиміліметрових гармат, дрібна артилерія була розкидана по всьому кораблю. «Варяг» розвивав швидкість до двадцяти вузлів. За швидкістю і силою озброєння в японському флоті не було рівного йому легкого крейсера.

Але потужністю «Варяг», звичайно, далеко поступався перед важким броненосним крейсером «Асама», що входив до складу ескадри адмірала Урію. Японський крейсер мав дев'ять тисяч шістсот тонн водомісткості і був озброєний вісімнадцятьма великими гарматами.

«Варяг» кишив, мов той мурашник. Офіцери, кожен по своїй спеціальності, віддавали потрібні розпорядження для бою. Матроси, виконуючи накази, швидко рухалися по палубі і трапах. Степанов з боцманом обходили корабель, перевіряючи кожнісіньку дрібницю.

Прибувши, Руднев негайно скликав на місток усіх офіцерів і оголосив їм про початок війни.

— Я прийняв виклик японців і до полудня покину Чемульпо. У нас є ще три години. Цього часу нам цілком досить, щоб підготуватися до бою.

— Ви маєте намір прориватися у відкрите море?— спитав Тиртов.

— Звичайно. Коли ж це не пощастить, то постараємося хоч би завдати ворогові найбільшої шкоди перед своєю загибеллю.

— Японці у багато разів сильніші за нас. Один тільки «Асама» має дев'ять тисяч тонн водомісткості, більше, ніж «Варяг» і «Кореєць» разом узяті. Артилерія ж його вдвоє сильніша, як у нас. Єдина наша перевага — це значна швидкість ходу у «Варяга» — більше, ніж у найшвидшого японського крейсера. Але з нами тихохідний «Кореєць», що має всього тринадцять вузлів. Отже, я про-

поную підірвати його, команду прийняти на «Варяг» і йти на прорив,— запропонував Степанов.

— «Кореєць» несе дві восьмидюймові гармати, яких немає на «Варяге», а тому може нам бути дуже корисним, підірвати його я не буду,— відповів Руднев.

— Тоді можна йому доручити демонстративну атаку на одному фронті, в той час як ми підемо на прорив на другому.

— Це поставить «Корейця» у безвихідь. Він напевне загине.

— Зате, може, «Варягу» пощастить вийти в море, а там ми легко відірвемось від погоні.

— Я ніколи не залишу «Корейця» в бою. Або ми разом пройдемо, або обидва загинемо.

— Це дуже благородно, але навряд чи розумно з державного погляду. Ми мусимо за будь-яку ціну зберегти для флоту такий крейсер, як «Варяг»,— зауважив Степанов.

— Ваші міркування не гідні російського офіцера,— розсердився Руднев.— «Кореєць» піде в кильватер за нами, а в бою буде видно, що йому робити. Попрошу панів офіцерів розійтись по своїх місцях і з'ясувати матросам становище.

— Єсть! — виструччались офіцери і поспішили вниз.

Руднев покликав до себе Червінського, який виконував обов'язки мінного офіцера, і велів підготувати крейсер до висадження в повітря, на випадок, коли йому загрожуватиме небезпека бути захопленим ворогом.

Незабаром по накази прибув Беляєв. Дізнавшись про схвалене рішення, він став заперечувати:

— «Кореєць» буде вам заважати. На мою думку, його слід вивести на глибоке місце і затопити, команду інтернувати на нейтральних суднах. Наша артилерія така застаріла, що не може змагатися з японською. Крім того, у мене козаків й севастопольці. Тіснота страшена.

— Козаків переведіть на пароплав «Сунгари», хай там чекають результатів бою. Половину севастопольців передайте мені. Не досягатимуть ваші гармати ворога, ідіть сміливо на зближення з ним, аж поки ваші снаряди не стануть долітати до цілі.

— Але коли японці почнуть відходити, не допускаючи «Корейця» на дійсний постріл?

— Тим краще, вийдемо в море і вирушимо в Артур.

— Вам добре так говорити, маючи двадцять вузлів ходу, а мені куди подітись із своїми тринадцятьма вузлами?

— Викинутися в крайньому разі на берег і підірвати човен. Будьте готові вийти о пів на дванадцяту дня. Під час бою стежте за моїми сигналами: в разі, коли я вийду з ладу, у командування загоном вступить Степанов.

— Єсть!— поквапився відповісти Беляев і спустився на шлюпку, що чекала його.

Відпустивши командира «Корейца», Руднев пішов обдивлятися свій крейсер. Коло передньої шестидюймової гармати правого борту він затримався і став спостерігати, як старший комендор гармати Бондаренко повільно, неквапливо, але методично і акуратно випробував усі механізми, усуваючи якнайдрібніші люфтики і запинки. З підручними матросами він особливо ретельно оглядав оптичні приціли, які тільки місяць тому були встановлені на «Варяге», та й то далеко не на всіх гарматах, і якими ще ні разу не користувалися при стрільбі.

— Не підведеш, Бондаренко, з новими прицілами?— звернувся до нього командир.— Може, зняти їх та поставити старі?.. З тими поводитися ви вмієте добре, до них звикли.

— Аж ніяк, ваше високоблагородіє, я і з скляними прицілами впораюсь, тільки от не знаю, чи збиваються вони при пострілі. Але, на мою думку, не повинні б: міцно виготовлені,— неквапливо відповів комендор.

— Гляди! Я на вас, комендорів, особливі надії покладаю. Не забудь випити сьогодні лишню чарку, — сказав Руднев і пішов далі.

Вищий за середній зріст, кремезний, з темною густою борідкою, поставний і охайний, він обходив команду, з якою проплавав уже близько двох років і яку прекрасно знав. Матроси в свою чергу добре вивчили свого вимогливого, але дбайливого командира. Сьогодні Руднев, як і завжди, розпитував матросів про їх самопочуття, жартував з приводу наступного бою:

— Пам'ятайте, хлопці, цільтеся в самого адмірала Урію, щоб не було промаху! Влучите, не дай боже, в його ад'ютанта чи вістового, пуття від цього не буде.

Він, як звичайно, попробував матроський обід, похвалив кока, наказав сьогодні нікому не відмовляти в добавці.

— Ситий матрос сміливіше воює,— пояснив він.

Хоч і досі матроси не нарікали на недостачу харчування, але сьогодні всі могли наїстися донесхочу.

Командир «Корейца» оголосив офіцерам і команді про початок воєнних дій і рішення Руднева прорватися крізь японську ескадру в Артур.

Офіцери одностайно схвалили намір піти на бій з переважаючими силами ворога.

— Якщо й не переможемо, то завдамо втрат японцям і виведемо з ладу кілька їх суден,— відповів за всіх офіцерів Левицький.

— Якби ми не прийняли виклику японців, це б відкрило нас довічною ганьбою,— вторили йому інші.

Беляеву лишалося тільки віддати розпорядження про підготовку до бою. На кораблі закипіла робота. Ні серед офіцерів, ні серед матросів не було помітно розгубленості або хвилювання. Матроси перекидалися гострими дотепами. Комендори біля гармат примірялись, як зручніше розмістити подавані на палубу бойові припаси для двох восьмидюймових гармат по бортах і однієї шестидюймової ретирадної гармати на кормі, що становили основне озброєння «Корейца».

На одинадцятю годину всі роботи на «Варяге» було закінчено, і Руднев наказав зібрати команду на верхній палубі. Коли вона була вистроєна, Руднев вийшов перед фронт і оголосив матросам про початок воєнних дій з Японією. Далі він зачитав листа Уріо і роз'яснив усю підступність поведінки японців. Команда аж загула від обурення.

— Нам виходу немає. Місто захопили японці, біля входу в море стоїть їх ескадра. Ми в пастці, ось чому я вирішив прийняти бій з метою прорватися в Артур. У бою дійте спокійно і точно. Пожеж, пробоїн не бійтеся. При дружній роботі ми з ними справимось. Комендори повинні наводити гармати так, щоб ані один снаряд не пропав марно. Ворог сильніший, але не сміливіший за нас, а сміливість, як ви знаєте, міста бере. Помолімося же тепер богу і відважно підемо в нерівний бій під андріївським флагом. Ура!

Під голосні вигуки матросів музика виконала гімн, і команду розпустили.

Зараз же просвистали до вина. Матроси довгою чергою потяглися до яндови, біля якої із списком у руках уже стояв баталер. Руднев наказав сьогодні усім видати подвійну порцію вина і посилений пайок. Починаючи з унтер-офіцерів, матроси по черзі випивали одну за одною обидві чарки, крикали і витирали вуси тилом долоні.

— Наостанку вип'ємо, щоб око було певніше, коли япошці станемо наводити наші гармати,— бадьоро вимовив комендор Сайкін.

— Еге ж, бійка повинна бути жарка. Дехто потрапить і в царство небесне,— відгукнувся артилерійський квартирмейстер Зубов.

— Не про матросів воно писане; для нас, мабуть, чорти у пеклі сковорідки та кліщі гріють. Ніяк не дочекаються дорогих гостей,— правив далі теревені Сайкін.

— Хоч би перед боєм язиком не ляпав,— зупинив його Бондаренко.

Він звичайно не пив і одержував винне постачання грошима, а сьогодні теж підійшов по свою порцію.

— Ти чого це, Петро Григорович? — здивувався баталер.— Крім того, тобі від командира призначено ще одну чарку. Пий одразу три, може, веселіше стане.

— Наб'ємо япошку аж по нікуди, довго пам'ятатиме,— хвастовито зауважив унтер-офіцер Зубов.

— Не кажи гоп, поки не перескочиш,— обірвав його Бондаренко.— Сила у нього величезна супроти «Варяга» та «Корейца».

— А ти передчасно панахиди не співай, комендоре,— відповів унтер і, сплюнувши за борт, відійшов.

Бондаренко добре пообідав, перехрестив лоба після їди і, не чекаючи команди, пішов до своєї гармати.

— Знаменито попоїли сьогодні,— зустрів його Сайкін,— нікому відмови в добавці не було. Іж — не хочу!

— На повне черево воювати легше. Набитий живіт не всякий осколок проб'є,— усміхнувся Бондаренко,— дай-но прикурити, Захарич.

Обидва матроси діловито скрутили цигарки і задимили махоркою.

У кают-компанії цього дня було надзвичайне пожвавлення.

Наступний бій збудив піднесені настрої. Офіцери запросили до себе в кают-компанію командира і зажадали шампанського. Хазяїн кают-компанії теж постарався на славу і приготував розкішний обід. За столом точилась жвава розмова. Офіцери квалливо поглинали все, що було на столі, перекидаючись жартами.

— Треба поспішати, панове,— голосно сказав Руднев.— О пів на дванадцяті ми знімаємося з якоря.

І він наказав розлити шампанське.

— За сьогоднішню перемогу! — проголосив він.

— ...Або смерть! — дружно відповіли йому офіцери.

Перед кінцем обіду в кают-компанії з'явився вільнонайманий кок офіцерського камбузу Іван Кузьмич Криштофенко, або просто Кузьмич.

Його кругле, мов той повний місяць, темночервоне обличчя з запиленими жиром жвавими очима було повне урочистості. Халат і кухарський ковпак на ньому виблискували білиною.

— Дозвольте, ваше високоблагородіє, звернутися до вас із проханням,— підійшов він до Руднева.

— Хочеш на прощання, ідучи з «Варяга», сказати нам кілька слів? — спитав капітан.

— Аж ніяк. Скільки років укупі ми жили на «Варяге» у ладі і мирі, не годиться через це мені перед боєм, мов боязкому щуру, кидати свій корабель. Дозвольте лишитися на крейсері і зарахуватися добровольцем-матросом,— з гідністю неквапливо відповів повар.

— От так молодець, наш Кузьмич! Звичайно, лишайся, будеш під час бою при мені. Панове, я пропоную випити за Кузьмича, що нас повсякдень годує і поїть, а тепер готовий піти з нами на смертний бій, — підняв свій бокал Руднев.

Офіцери відповіли дружним «ура», а розчулений, зворушений Кузьмич, соромливо змахнувши досадливу сльозу, випив піднесене йому шампанське.

— Запевняємо вас, Всеволод Федорович,— звернувся Степанов до Руднева,— що приклад Кузьмича ще більше запалить нас на майбутню боротьбу аж до останнього подиху. Ура!

— Зі щитом або на щиті,— підхопили офіцери, цокаючись один з одним.— За нашого командира, ура!

— За матросів, за нашого «Варяга», за нашу велику батьківщину,— відповів Руднев.

Точно в призначений час «Варяг» у супроводі «Корейца» вирушив з місця. Зараз же на обох кораблях пробили бойову тривогу і підняли на щогли стеньгові прапори. Наче вітаючи росіян, з-за хмар визирнуло яскраве сонце і освітило похмурий рейд Чемульпо. Місто одразу прикрасилося білими й червоними плямами будов, засиніло море, в якому плавали окремі, ще не розталі крижини. На іноземних суднах звисли цілі гірлянди різноколірних прапорів,

висловлюючи привітання і найкращі побажання російським суднам, що йшли на бій.

Коли крейсер порівнявся з «Талботом», з англійського корабля грянув російський гімн, вистроєна на палубі команда взяла на караул, а комодор Бейлі, одягнутий у повну парадну форму, при всіх орденах, у трикутці відсалютував Рудневу.

Те саме повторилося, коли крейсер проходив повз «Паскаля», «Ельбу» і «Віксбург». Темпераментні французи не витримали, з вигуками зім'яли стрій і стали підкидати вгору свої берети з червоними помпонами, шумливо висловлюючи свій захват.

— Можна подумати, що ми не в бій ідемо, а на парад,— схвильовано сказав Ляшенко.

Урочисті проводи підбадьорили всіх. Бондаренко перестав хмуритися і діловито порався біля гармати.

Проминувши брандвахту і вийшовши на зовнішній рейд, росіяни побачили перед собою чіткі на світлому блакитному фоні неба темні силуети шести японських крейсерів і вісьмох міноносців. Вони розмістилися строем пеленгу в напрямі до вхідного маяка так, що закривали обидва проходи в море навколо острова Ідольмі. На головному крейсері «Наніва» розвивався флаг адмірала Уріо. За ним у кильватерній колоні стояли п'ять інших крейсерів. Кінцевим був «Асама».

Офіцери і матроси російських кораблів з тривожною цікавістю вдивлялися в обриси ворожих суден, настільки переважаючих числом. Щоб вийти в море, треба було прориватися крізь стрій японської ескадри.

— Що, Бондаренко і Сайкін, у вас, мабуть, очі розбіглись від стількох цілей? — жартівливо спитав Ляшенко у комендорів.

— Сьогодні, ваше благородіє, нам буде лафа. Хоч куди стрельнеш, однаково без промаху влучиш в який-небудь японський корабель. Все море ними перегородили, немов парканом,— відповів Сайкін.

— Так, легше буде наводити, ніж на змагальній стрільбі. Там міноносець тягне два манюсінькі щити, в них влучити дуже важко, а тут перед тобою одразу шість величезних кораблів. Кожний снаряд влучить у потрібне місце,— підтакнув Бондаренко.

Тільки-но «Варяг» і «Кореєць» вийшли за межі нейтральних вод, коли японці сигналом запропонували їм зда-

тися. Але туман на морі, ще не цілком розвіявшись, перешкодив швидко розібрати сигнал, і японці, не дочекавшись відповіді, перші відкрили вогонь. Важкий гул пострілу докотився до «Варяга» майже одночасно з падінням снаряда. Проти гармат Ляшенка, виблискуючи на сонці, підвівся водяний стовп, змішаний з димом. По бортах корабля і по броні башти градом забарабанили осколки.

— От, хай їм чорт! Снаряди вибухають навіть від удару об воду,— здивовано сказав Степанов, виглянувши з бойової рубки, де він був разом з Рудневим.

— Так, не пара нашим, які не завжди рвуться, навіть влучивши в броню,— відгукнувся капітан.

Він уважно обдивився в бінокль ворожу ескадру, стараючись намацати слабкі місця. З першого ж погляду для Руднева стала зрозуміла майже цілковита безнадійність наступного бою, але він не втратив присутності духу і спокійно оцінював обстановку. План дій швидко склався у нього в голові.

— Я атакую кінцеві легкі крейсери японців — «Чіода» і «Такачіхо» і постараюся, відігнавши їх, прорватися в море. Обстріляйте ці кораблі посиленням вогнем,— наказав він Степанову.

— Повідомте семафором «Корейца», щоб він не відставав від нас і в міру змоги підтримував вогонь своїми восьмидюймовими гарматами,— звернувся він до Червінського, який виконував при ньому обов'язки флаг-офіцера.

— Єсть! — виструнчились офіцери і поспішили виконати наказ.

— Наводити в передню щоглу японського судна «Чіода», що стояло поруч з нами в порту,— пояснив Ляшенко комендорам розпорядження, одержане від Степанова. І комендори, забувши про все, припали до окулярів оптичного прицілу, ретельно наводячи свою гармату на вказану ціль.

— Готовий!— в один голос доповіли Сайкін і Бондаренко своєю командиріві.

— Плі!— гучним голосом скомандував Ляшенко.

Два вогненні смерчі вирвалися із гарматних дул, і снаряди, буркочучи й завиваючи в повітрі, полетіли до японців. Ляшенко підніс до очей бінокль.

Стовп чорного диму на кормі і сплеск води поруч з бортом показали, що ціль потрапила під накриття.

— Плі! — скомандував зараз же мічман, і гармати знову завинулися легкою світлозеленою, з гострим запахом ефіру, хмарою бездимного пороху.

«Варяг» загримів з усіх своїх гармат, ведучи огонь по японській ескадрі одразу з обох бортів.

Незабаром у крейсер один за одним влучило кілька снарядів. Осколки, виючи, полетіли в різні боки. На баку загорілися палуба і розбитий вельбот. Кузьмич, одягнутий у матроську форму, був біля рубки. Помітивши вогонь, він з незвичайною для його огрядної фігури швидкістю злетів униз і з пожежним шлангом у руках кинувся гасити. Сильний струмінь води вдарив у саму середину полум'я. За кілька секунд пожежу було загашено, тільки звуглені головешки ще шипіли і диміли. Але тут розлягся новий вибух. Струменем повітря повара кілька разів перевернуло через голову і боляче вдарило об клінкети. Більше здивований, ніж зляканий, він зараз же скочив на ноги і обдивився. Недалеко на палубі лежав убитий снарядом матрос. З пожежних шлангів, перерваних осколками, в усі боки цебеніла вода. Кузьмич, стараючись не дивитися на спотворений труп, спробував полагодити шланги, але новим вибухом його відкинуло до самого переднього містка. Наляканий повар поспішив забратися на нього і сховатися в бойовій рубці.

— Молодчага, Кузьмич, якщо живий зостанешся, дістанеш хреста,— похвалив його Руднев, який стежив за своїм ординарцем.

— Радий старатися! Красно дякуємо,— відповів матрос.

— «Такачіхо» горить, ваше високоблагородіє,— радісно повідомив сигнальник Снігирьов.

Японський крейсер, палаючи від носа до корми, став квапливо відходити, ховатися за інші кораблі.

— Перенести вогонь на «Наніву»,— кинув Руднев,— і ще раз накажіть «Корейцу» не відставати.

За кілька хвилин, охоплений пожежею, японський флагман пішов за «Чіодою».

По «Варягу» пролунало громове «ура». Шлях у море для росіян був вільний. Додавши ходу, Руднев кинувся в прорив.

Обережний командир «Корейца» ішов за «Варягом» на

дистанції двох-трьох кабельтових, щоб спрямовані у крейсер снаряди при перельоті не влучали в канонерський човен.

Коли ж «Варяг» ринув у прорив, Беляєв і зовсім відстав.

Помітивши маневр росіян, «Асама» повним ходом пішов їм навперейми, за ним рушили і інші судна. Японська ескадра на цей момент розташувалась по дузі, увігнутій в напрямі до росіян, а «Варяг» опинився в її центрі. Скориставшись із цього, адмірал Уріо наказав зосередити на ньому весь огонь. Російський крейсер буквально засипало снарядами. Вода навколо його бортів кипіла від безперервних сплесків. Корабель заволокло димом од численних влучень і виниклих пожеж.

На палубі раз у раз чулися крики, звідусіль кликали ноші, але їх не вистачало на те, щоб прибрати всіх пораниених. Один із снарядів влучив у верхній місток, розніс на дрізки штурманську рубку, перебив усіх далекокомірників на формарсі. Мічмана графа Нірода розірвало на шматки.

Дальші постріли підбили кілька гармат, прислуга яких майже вся загинула. Безперервні одне за одним влучання ворожих снарядів завдали великих спустошень на палубі, збили чотири шестидюймових, п'ять сімдесятип'ятиміліметрових і шість дрібних гармат. Осколками вибухлого біля фок-щогли снаряда поранило штаб-горніста і барабанщика, які стояли поруч з Рудневим, але обидва вони лишилися в строю.

Рульорій Снігірьов, поранений у спину, не сказав про свою рану, до кінця бою лишаючись на своєму місці. Ординарець Руднева, квартирмейстер Чібісов, діставши поранення в обидві руки, не пішов на перев'язку і заявив, що не покине свого командира аж до своєї смерті. Перелік цих подвигів можна збільшувати без меж, бо охоплені бойовим ентузіазмом матроси не щадили життя, дивлячись на героїську поведінку свого безстрашного командира.

Після розриву одного з великих снарядів коло командирської рубки по крейсеру поширилась чутка, що Руднева вбито. Це привело до певного замішання серед матросів. Дізнавшись про це, Руднев, не звертаючи уваги на дуже сильний обстріл і щохвилинні вибухи снарядів, вийшов на місток, звідки його могли бачити всі матроси на палубі, і звернувся до них із закликком:

— Пам'ятай, хлопці, ми російські моряки і смерті ніколи не боялись! Не осоромімо ж андріївського флага і честі російського флоту,— кричав він у мегафон, стараючись, щоб його почуло якнайбільше матросів.

Побачивши свого командира, який і після поранення лишився на бойовому посту, матроси вигукнули «ура» і з подвоєною енергією продовжували бій.

— Посильте огонь до якнайбільшого і зосередьте його на «Асама»,— наказав Руднев напівоглухому від грохоту стрілянини і безперервних розривів снарядів Степанову.

Електричне управління огнем було давно поруйновано, і Степанов, нехтуючи небезпекою, особисто обходив гармати, вказуючи цілі.

— Не затримуйте вогню, Альоша,— крикнув він Ляшенку, намагаючись перекричати гуркіт бою.— Весь огонь по «Асама»,— і він зник у диму.

Гармати, стихнувши на хвилину, знову почали стрільбу.

«Варяг» майже прорвався в море, японські судна були вже в нього на лівому траверзі. Ще кілька хвилин, і російський крейсер вислизне з підстроєної йому пастки.

— Додати оборотів до якнайбільшого,— наказав Руднев у машинний телеграф.

З-за диму далеко десь позаду майнув «Кореєць». На ньому не було видно ніяких пошкоджень, і він вів повільний вогонь із своїх восьмидюймовок.

— Підняти сигнал «Корейцю» не відставати і посилити огонь до якнайбільшого,— і в безсилому гніві Руднев погрозив «Корейцю» кулаком.

У цей момент два восьмидюймових снаряди водночас влучили в батарею палубу лівого борту «Варяга», з усіх люків та гарматних півпортів вирвалися клуби диму, огню, страшний гуркіт струсонув крейсер від клотика аж до самого кіля, і судно зразу ж повалилося на правий борт. На верхню палубу стали один за одним вискакувати обпечені матроси. Диму все більшало; здавалось, що крейсер, підірваний зсередини, зараз загине.

— Кузьмич, дізнайся, в чому справа, і пошли від мого імені на батарею палубу капітана Степанова,— скомандував Руднев.— Мічмане Червінський, поверніть людей на місце.

— Назад, аніякої паніки!— гукнув він матросам у мегафон, виходячи з бойової рубки на місток.

У свою чергу Червінський і Кузьмич з вигуками кину-

лися на матросів. У диму промайнула фігура Степанова із збитим на потилицю кашкетом. В супроводі пожежного дивізіону він пірнув через перший же люк на батареїну палубу. Матроси швидко заспокоїлись і, гнані насмішками товстого повара, рушили вниз за капітаном.

Батареїна палуба була повна диму. У лівому борті зяяла величезна пробоїна, в яку заливалася вода. П'ять гармат, покалічених і зірваних зі своїх станків, захаращували дорогу. В уцілілих бесідках лівого борту в патронах горів порох. Кілька чоловік прислуги уцілілих гармат витягували поранених і намагалися, як могли, гасити пожежу. Електрична вентиляція продовжувала працювати і, замість чистого повітря, засмоктувала зовні тільки нові порції диму й цим ще більше утруднювала людям дихання. Молоденький мічман Губонін, зовсім охрипнувши, силкувався швидше навести порядок. З прибуттям пожежного дивізіону із Степановим справа одразу налагодилась. Огонь у бесідках залили, зупинили вентиляцію, а теслярі, підоспівши, почали закривати пробоїни дерев'яними щитами. Незабаром три, ще уцілілі, гармати лівого борту знову почали стріляти.

З виглядом переможця Кузьмич доповів про все це Рудневу. Його обличчя і одяг були такі замазані сажею, що командир одразу навіть не впізнав його.

— Ти, виявляється, природжений вояка, Кузьмич,— посміхнувся Руднев.

Не встигнув повар закінчити свій рапорт, коли снаряд, вибухнувши на шкафуті, запалив складені там матроської койки. Сморідний, густий, задушливий дим поповз по палубі.

— Олексій Сергійович, візьміть матросів і йдіть гасити пожежу,— звернувся Руднев до Червінського, єдиного офіцера, що на цей момент був біля нього.

— Єсть!— і мічман миттю злетів на палубу.

Незважаючи на пробоїни, численні руйнування та безперервні спалахи пожеж, «Варяг» неухильно йшов уперед і люто відстрілювався від насідань ворога. Внаслідок пошкодження димових труб хід крейсера трохи зменшився, і «Асама» знову став доганяти його, намагаючись перерізати шлях у море.

Раптом яскраве полум'я вогненним зонтиком звилось на містку поруч з рубкою. Руднева повітряним струменем сильно вдарило об броньову стінку, і він знепритом-

нів. Одночасно вбило осколками штаб-горніста, барабанщика і ординарця, які стояли поруч з командиром, поранило обох рульових, а мічмана Губоніна дуже обпекло. Одяг лишився на ньому тільки з одного боку тіла, на другому тліли клапті тканини.

Кузьмичеві здалось, що у нього луснула від вибуху голова, і кілька моментів він міцно тримався за неї обома руками, ніби побоюючись, що вона розвалиться, але потім він опритомнів і, перемагаючи біль, разом з тяжко поранилим рульовим старшиною Смирновим кинувся до штурвала і допоміг вести крейсер заданим курсом.

Тільки-но Руднев прийшов до пам'яті, коли новий снаряд ударив у покрівлю рубки і своїми осколками перебив штуртроси, що йдуть до руля. Крейсер, втративши управління, став описувати пологу циркуляцію. Непритомніючи від запаморочення і кволості, Руднев все ж лишився на посту і зараз же послав Кузьмича по Степанова.

— Розшукай його хоч на дні морському, від цього залежить доля «Варяга», — напучував він повара.

Кок ринув на ют, куди незадовго перед тим пройшов Степанов. Верхня палуба була вся окутана димом від ще незагаслих головешок. Матроси з шлангів і просто з відер заливали рештки пожеж. Щоразу спотикаючись на побитій, покаліченій палубі, перестрибуючи ще неприбрані трупи і різні уламки, накидані по дорозі, Кузьмич добрався до офіцерської кают-компанії, перетвореної на перев'язну, де й знайшов Степанова. На обідньому столі, вкритому клейонкою, старший судновий лікар робив перев'язки і невідкладні операції. На всіх диванах лежали стогнучи тяжко поранені, повітря було сповнене чадною сумішшю запахів ліків, камфори і свіжої людської крові. Увійшовши в приміщення, повар зблід і сам трохи не зомлів, побачивши цю моторошну картину. Капітан сидів на стільці, і судновий фельдшер накладав йому бинти на зачеплене осколком ліве плече. Степанов морщився від болю, але мовчки терпів. Вислухавши Кузьмича, він став квапитися, попросив лікаря дати йому мензурку спирту і поспішив на місток. Весь чорний від кіптяви, у розірваній осколками в кількох місцях шинелі, з напівобпаленими вусами та борідкою, він з'явився перед своїм скривавленим командиром.

— Анатолій Григорович, голубе, підіть у румпельний

відділ і переведіть управління на ручний штурвал,— розпорядився Руднев.

— Єсть! А ви б тимчасом сходили на перев'язку, Всеволод Федорович,— сказав Степанов.

— Не до цього зараз! Поспішайте, а то як би японці не скористалися з нашої безпорадності у даний момент і не потопили нас.

Провівши Степанова, Руднев вийшов на місток, обдивився. Верхня палуба від самого носа до мостика диміла від вогню, заливаного водою з шлангів. Фор-марс і половина фок-щогли були знесені, з чотирьох труб лишилося три; що діялось на кормі, за димом не можна було розібрати. Японці вже встигли перерізати росіянам шлях у відкрите море і зосередженим бортовим вогнем розстрілювали «Варяга».

Кузьмич, в якого войовничий запал значно поменшав після всього баченого у кают-компанії, забився в рубку і, тяжко зітхаючи, звертався у думках по допомогу до споконвічного покровителя російських моряків Миколи-угодника.

— Зажурився, хлопчику!— посміхнувся Руднев, помітивши збентежений вигляд повара.

— Дуже голова розболілася, — сконфузився Кузьмич.

— До шлюбу минеться.

— Як би його з акулою під вінець не стати.

— А може таки, із росіяною ще оженишся.

Руднев глянув на годинника. Було чверть на першу. З початку бою минуло всього півгодини.

«Прорватись не пощастило, хай йому чорт,— зрозумів Руднев.— Треба перед загибеллю потопити хоч би один з японських кораблів».

— Держати курс на зближення з ворогом,— скомандував він у мегафон на корму.

Кілька матросів голосом передали команду далі. Переведений на ручне управління, крейсер знову рушив назустріч ворогові, стріляючи з усіх ще уцілілих гармат.

— Ваше високородіє, на «Асамі» пожежа,— радісно доповів сигнальник.

Руднев глянув на ворожий корабель. Його корма була охоплена полум'ям, дим широким віялом сходив до безхмарного блакитного неба. Весь в огні крейсер повільно відходив. Зате решта японських кораблів ще посилили стрілянину.

Кілька снарядів один за одним влучили в лівий борт, завдавши «Варягу» пробоїн нижче від ватерлінії. Вода линула у вугільні ями і третю кочегарку. Крейсер сів на корму і дістав крен на лівий борт. Всі матроси, хто неподалік гасив пожежі, на чолі з Червінським кинулися підводити пластир під пробоїни. Кочегарні квартирмейстери Жигарьов і Журавльов, з небезпекою для життя, по горло в крижаній воді, задрітали двері у вугільні ями і тим не дали «Варягу» негайно потонути. Машинна команда під керівництвом трюмного механіка Сизова приладнала запасну донку і відкачала воду з кочегарки. Далі пощастило вирівняти крен, затопивши два відсіки з правого борту. Артилерія лівого борту, що була замовкла внаслідок сильного крену, знову заговорила.

Хоч відстань до японців зменшилася до тридцяти кабельтових, Руднев уперто ішов уперед. Легкі крейсери, втративши підтримку «Асами», стали відступати. З'явилась надія на прорив у море.

«Чи дійдемо ми в такому стані до Порт-Артура? — з тривогою думав командир «Варяга», обдивляючись побитий корабель. — Краще втонути в морі, ніж потрапити в полон», зараз же заспокоїв він себе.

У цей час «Асама» знову став на своє місце на чолі ескадри.

Руднев зрозумів, що настають останні хвилини «Варяга». З двадцяти п'яти кабельтових восьмидюймові снаряди крейсера «Асама» могли пронизати наскрізь неброніюваний російський крейсер. Ці побоювання негайно ж справдились. Дві восьмидюймові бомби, вдаривши в лазарет з лівого борту, розірвались біля правого. Осколки потрапили в передню кочегарку і вивели з ладу три котли. Пара зі свистом стала вириватися назовні. Машина зупинилась. «Варяг» рвучко повалився праворуч. Перелякані матроси, кинувши свої місця, ринули до лівого борту, на ходу розхоплюючи уцілілі рятівні круги і пробкові матраци.

— По місцях! — у мегафон загорлав Руднев з містка. — Мічмане Червінський, візьміться за підведення пластиря, задрайте затоплені відділи. Боцмане, стріляти кожного, хто тільки спробує стрибнути за борт.

Рішучий і владний голос командира заспокійливо вплинув на всіх.

— Чого кинулися, мов та отара? — гув боцман, відштовхуючи матросів від борту.

— Та знизу кричать — тонемо, пара шипить, вода хлеще, у лазареті всіх поперебило та перекалічило, обварило п'ятох кочегарів, от ми й злякались,— сконфужено виправдувались вони.

Бачачи критичне становище російського крейсера, японці знову запропонували йому здатися. У відповідь Руднев наказав Степанову якомога посилити артилерійський огонь. Далі спитав думки свого помічника про дальші дії.

— Підемо за Ідольмі, спробуємо там полагодитися, скільки можна, і зробимо нову спробу прорватися,— запропонував старший офіцер.

Руднев поморщився. Показувати корму ворогові він вважав для себе ганебним, але робити було нічого, і він знехотя наказав лягти на зворотний курс. Японці, зазнавши великих втрат в бою, не ризикнули переслідувати російські кораблі. Вони відійшли в море і взялися ремонтувати численні пошкодження.

Тільки-но «Варяг» став відходити за Ідольмі, Беляєв стурбувався.

— Ми повинні прикрити «Варяга» огнем всіх своїх гармат,— хвилювався він.

— На жаль, наші гармати не такі вже далекобійні, і ми навряд чи зможемо допомогти «Варягу»,— відповів Левицький.

— Це тепер не має значення. Важливо показати японцям, що ми готові всіма наявними засобами захищати свій крейсер. негайно відкривайте вогонь з усіх наявних гармат,— розпорядився Беляєв.

Левицький тільки махнув рукою і пішов униз.

Бірюльов відкрив огонь з восьми- і шестидюймових гармат. Канонерський човен закутався пороховим димом, але снаряди, як і раніш, далеко не досягали цілі. Японці обмежувалися лише нечастим артилерійським вогнем.

Аж тут з-за острова назустріч «Варягу» на всіх парах вилетів міноносець і кинувся в атаку. Єдиний не вбитий ще на крейсері барабанщик глухо вдарив сигнал відбивання мінної атаки. Степанов кинувся до правого борту, де уціліло тільки чотири гармати.

— Олексій Сергійович, швидше огонь по міноносцю!— крикнув він, підбігаючи до Ляшенка.

Але комендори обох гармат уже без команди взяли ворога на приціл. Гармати миттю були заряджені. До міноносця лишалося не більше як десять кабельтових. На сонці чітко було видно білий бурун на його носу і людей коло мінних апаратів. Дим довгим шлейфом тягся за ним.

— Плі!— коротко вигукнув Ляшенко.

Полум'я від пострілів на секунду закрило ціл, потім над міноносцем зметнулась чорно-біла хмара диму й пари. Не встигла вона розійтися, як на поверхні води лише плавала маса дерев'яних предметів, серед яких виднілися чорні крапки людських голів.

По «Варягу» пролунали радісні вигуки.

— Спасибі, молодці! Обидва одержите хрести,— звернувся Степанов до Бондаренка і Сайкіна.

— Раді старатися! Красно дякуємо!— дружно відповіли матроси.

Бій скінчився. «Варяг» і «Кореєц» уже ввійшли в нейтральні води. Ляшенко пройшовся по палубі. Броньові двері в башту були відчинені. Матроси розминалися біля гармат.

— Дали-таки нам японці,— сказав мічман, оглядаючи руйнування, завдані «Варягу».

— Ми, вашбродіє, теж в боргу не zostались, їхнім крейсерам, особливо «Чіюді», сьогодні добре попало, дарма, що ми самі одні проти шістьох билися,— відповів Сайкін, визирнувши з башти.

Раптом поруч несподівано грохнув вибух запізненого снаряда. Осколки бризнули в усі боки. Сайкіну знесло голову, Бондаренку здалось, що його штовхнули в правий бік розпеченим залізом, і він знепритомнів. Інші матроси попадали поранені на палубу.

Уже по дорозі до острова Ідольмі Руднев з рапорту Степанова про стан крейсера зрозумів неможливість дальшого бою і вирішив повернути в Чемульпо.

Тільки-но «Варяг» і «Кореєц» стали в порту на свої колишні місця, з усіх військових кораблів до них вирушили вельботи і катери. Перший до «Варяга» підійшов катер «Талбота» з комодором Бейлі. Але всі трапи були пошкоджені в бою і спішно лагодились, а тому англійцеві доводилося або трохи почекати, або скористатися з штормтрапа. Командир «Талбота» визнав, що друге ниж-

че за його гідність, і, чекаючи спуску звичайного трапа, став зовні оглядати пошкодження «Варяга». Повільно об'їжджаючи навколо крейсера, сер Бейлі уважно обдивлявся зяючі пробоїни і підведені під деякі з них парусинові пластирі. Катер ішов майже впритул до борту корабля, і комодор міг рукою обмацувати краї пробоїни і підведені пластирі.

— Вері гуд!¹— схвально похитував він головою, знімаючи їх своїм фотоапаратом.

Нарешті трап був готовий, і англієць піднявся на палубу, де його зустрів у забризканому кров'ю пальті, з перев'язаною головою, Руднев.

— Сер, ви гідні служити навіть в англійському флоті,— тряхнув Бейлі руку командира «Варяга».

— Я не знаю вищої честі, ніж служба в російському флоті,— з помітною іронією відповів Руднев.

Але сер Бейлі не звернув на це уваги і попросив його означити з внутрішніми пошкодженнями крейсера. Руднев доручив це зробити якомусь із офіцерів, а сам пішов зустрічати відвідувачів з інших кораблів.

Француз Сене, легко збігши на палубу, кинувся в обійми Рудневу і вибухнув цілим потоком пишномовних фраз.

— Я пишаюсь, що серед моїх друзів є такий герой, як ви, мсьє Руднев!— запевняв він.— Сьогодні ж я пошлю докладний рапорт про все президентові республіки і зніму клопотання про нагородження вас командорським хрестом ордена Почесного легіону.

Разом з Сене прибув весь медичний персонал з крейсера «Паскаль»; він зараз же почав перев'язувати численних пораних, яких не встигли обслужити суднові лікарі.

— Бій тривав усього п'ятдесят хвилин, і за цей короткий час вибуло з ладу понад сто чоловік, чверть всього екіпажу. Легко ж пораних у вас понад двісті чоловік. Коротше, дві третини команди дістали поранення в цьому бою. Ми ніколи не мали сумніву щодо хоробрості наших друзів росіян, але виявлений вами сьогодні в бою героїзм перевищив усе можливе,— розсипалися французи в компліментах.

Командир «Ельби» Річчі Рафаеле Бореа довго розчулено тиснув руку Рудневу і запевняв, що він весь час благає ліворнську мадонну про допомогу росіянам. Обходячи

---

¹ Дуже добре.

поранених, він звернув увагу на мічмана Губоніна, обличчям схожого на італійця. Дізнавшись, що у мічмана мати справді італійка, капітан Рафале розпалився до нього особливою симпатією і попросив переправити пораненого офіцера на свій крейсер.

Американці обмежилися лише на тому, що прислали фельдшера, якого Руднев, образившись на таку неуважливість, зараз же послав назад.

«Варяг» заповнився матросами різних національностей. Англійці, французи, італійці товпились на всіх палубах і коридорах. Вони всіляко виявляли свої симпатії росіянам: частували сигарами, ляскали по спині, допомагали прибирати уламки, лагодити трапи, переносити поранених.

— Розкатав нас, сучий кіт, япошка,— скаржився білявому англійцеві Кузьмич, уже повернувши собі свою звичайну величну повільність.

— Нішефо! Рашен вері гуд!¹ — потішав його бритт.

— Певна річ, що нічого! Расея велика, є ще кому за нас помститися. Тільки от ви, англійці, даремно японську руку проти нас тримаєте.

Матрос з «Талбота» не розуміючи посміхався і ляскав росіян по спині.

Французи заглядали в усі дірки і збуджено, швидко цвенькали між собою, жваво жестикулюючи.

— Начебто цигани на ярмарку коней торгують,— дивувався баталер, дивлячись на них.— Галасу багато, а пуття пшик!

— Карош, рюс, браво! — обіймали росіян матроси з «Паскаля».

Хоч працювали всі помпи, води в крейсері не меншало, і «Варяг» поступово дедалі сильніше кренився на лівий борт. Почалася спішна евакуація поранених на іноземні кораблі. Бейлі, Сене і Бореа сперечалися, хто більше візьме до себе росіян. Вирішили, нарешті, розподілити росіян приблизно порівну між кораблями всіх націй. Щоправда, Сене виявив найбільшу запобігливість і, сподіваючись добре пожитися коштом російської казни, заздалегідь домовився про розміщення в себе ще й команди «Корейца», про який у розпалі суперечки позабули інші командири.

— Я сподіваюсь, сер, що ви не збираєтесь підривати

---

¹ Росіянин дуже хороший.

ваші судна?— вимовив Бейлі, розгладжуючи руді бакенбарди на своєму бурочервоному обличчі.

— Я маю саме такий намір,— відповів Руднев.

— Це неможливо! Від вибуху можуть зазнати шкоди інші кораблі на рейді, що, звичайно, неприпустимо,— рішуче запротестував комодор.— Крім того, ваш корабель зруйнований у такій мірі, що його не можна полагодити. Отже досить його затопити.

Сене теж підтримав англійця, а крейсер «Ельба» стояв далеко від росіян, і тому Бореа не цікавився дальшою долею «Варяга» і «Корейца».

Взявши на увагу, що екіпаж з російських суден розміщувався на «Талботі» і на «Паскалі», Руднев мусив поступитися перед наполяганнями Бейлі і Сене.

— Я думаю вивести канонерський човен до острова Обсерваторії і там, далеко від усіх, підірвати на глибокому місці. На «Варяге» ж я обмежуся лише руйнуванням машин і артилерії, після чого відкрию кінгстони,— вирішив він.

— Але тільки не підривайте крьюйт-камери, сер,— ще раз повторив Бейлі.

На цьому й покінчили. Всі іноземні командири поспішили на свої судна, щоб приготуватися до розміщення росіян.

Дізнавшись, що «Варяга» підірвати не будуть, матроси взялися нищити на кораблі все, що було можна, руйнували піроксиліновими шашками лафети, гармати, башти, троцили прилади. У машинному відділі під керівництвом інженерів-механіків підривали гребні вали, розбивали парові циліндри, парові труби, прилади, але все ж за браком часу багато чого знищити не встигли.

Коли вся команда була звезена, Руднев востаннє з боцманом обійшов потопуючий крейсер. На кораблі вже нікого не було видно, і Руднев, окинувши сумним поглядом свого любимого «Варяга», що всього лише дві години тому був красунем крейсером, підійшов до трапа, де його чекала шлюпка. Знявши кашкет, він з боцманом перехрестились.

— Іди вперед, Горов,— наказав капітан,— я останній сходжу з корабля.

Та не встигла шлюпка далеко відійти від тонучого крейсера, як згори пролунали гучні голоси:

— Ваше високоблагородіє, підберіть нас!

Руднев озирнувся. На верхній палубі стояло двоє кофегарів, квартирмейстери Журавльов і Жигарьов. В ту ж мить всередині корабля один за одним розляглося кілька сильних вибухів, назовні вирвались величезні клуби пари, на білому фоні яких промайнули дві фігури, падаючи в воду. Недалеко від човна з'явилися на поверхні дві людські голови. Матроси поспішно відпливали від «Варяга». Руднев повернув до них, і незабаром Журавльов і Жигарьов були уже в шлюпці.

— Що ви там робили, духи кляті?— сердито бурмотів боцман, допомагаючи витягати їх з води.

— Та вже дуже прикро було лишати цілими котли. Ми й домовилися між собою підірвати їх, коли всі з крейсера підуть. Прикріпили підривні патрони на сухопарниках, прошурували востаннє топку, щоб нагнати тиснення вище, запалили шнури, а самі стали тікати. Ледве встигли вискочити,— весело навперебій розповідали кочегари, стукотючи зубами від холоду.

Тимчасом «Варяг» повільно перекидався на лівий бік. Сотні людей, затамувавши подих, стежили за загибеллю героїчного корабля. Евакуйовані на іноземні судна російські матроси з боєм і сумом у серці дивилися на рідного «Варяга», яким вони звикли пишатися і на якому щойно пережили трагічні хвилини нерівного бою, кожну секунду ризкуючи своїм життям.

Однаково, наче рідну людину ховаємо,— висловив уголос думи й почуття товаришів боцман Горов.

Повільно занурюючись, корабель раптом на мить замер і, здригнувшись всім своїм величезним тілом, швидко пішов під воду. Всі матроси без команди зняли кашкети й почали хреститися. Багато хто плакав, не соромлячись своїх сліз. Французи і італійці, із співчуття до росіян, теж познімали кашкети, а судові оркестри виконали російський гімн.

Повернувшись після огляду пошкодженого російського крейсера, комодор Бейлі застав у себе в салоні капітана Терауче.

Японець був перев'язаний і мав досить жалюгідний вигляд, далеко не схожий на його вранішню самовпевненість та бойове завзяття. Насилу піднявшись назустріч англійцеві, він шанобливо вітав комодора.

— Бачу я, що й вас, містер Терауче, теж добре-таки ношарпали, хоч ваша ескадра з чотирнадцяти кораблів би-

лася всього лише з одним російським крейсером,— іронічно процідив Бейлі, оглядаючи свого гостя.

— Росіяни виявили надзвичайну сміливість і наполегливість. «Варяг» був весь подірваний нашими снарядами, але продовжував бій. Наші кораблі зазнали дуже великих пошкоджень, особливо «Асама». Його доведеться негайно ввести в док для лагодження. Мій «Чіода» втратив половину своїх гармат і понад половину людей. Один міноносець потоплено. На всіх інших кораблях є втрати. Мабуть, ми втратили вдвоє більше людей, ніж росіяни. Можна тільки схилитися перед мужністю росіян. А в якому стані, сер, ви знайшли «Варяга»? — спитав японець.

— Відповідь на це питання коштує не менше як тисячу фунтів стерлінгів, містер Терауче.

— Якщо росіяни не підірвуть корабель, вона вам забезпечена.

— В такому разі прошу негайно вручити мені чек на цю суму. Я умовив Руднева не підривати «Варяга», а затопити його там, де він став на якір. Корабель можна буде підняти без особливих труднощів. Звичайно, він потребуватиме капітального ремонту, але це вже не моя турбота.

— Ви справжній друг Країни Сходячого Сонця!— вигукнув Терауче і поспішив вручити чек англійцеві.

— Зараз сюди прибуде Руднев, і вам треба поквипитися з від'їздом,— без церемоній випровадив японця Бейлі.

Лишившись на самоті, він негайно підійшов до своєї вогнетривкої шафи і прилучив новий чек до недавно одержаного.

— Отже, російсько-японська війна вже принесла мені дві тисячі фунтів від японського мікадо. Будемо сподіватися, що й цар Микола теж добре заплатить за прийом, утримання і приставлення в Шанхай своїх матросів. Комодор Бейлі, вас можна поздоровити з певним успіхом!— і англієць, наливши собі великий бокал віскі, осушив його одним духом.

Прибув Руднев з кількома офіцерами.

З'явився і Беляєв.

— Що накажете робити з «Корейцем»?— запитав він.

— Негайно підірвати! Пароплав «Сунгари» спалити. Даю вам на це годину. Далі потрудіться написати докладний рапорт про ваші дії в бою і повідомити ваші втрати,— наказав Руднев.

— Есть, есть. Може, просто затопити човен? Чемульпо — нейтральний порт, і японці не посміють піднімати його під час війни. Втрат у нас немає.

— Слід човен підірвати, і підірвати якнайкраще. Так буде надійніш.

«Корейца» вивели на узмор'я, мінували, заклавши піроксилінові патрони в пороховий та бомбові погреби.

Коли всі залишили приречене судно, було зроблено вибухи. Величезний стовп чорного диму високо скинувся вгору; і на воді не лишилося нічого, крім трісок та сміття.

— Закінчив кампанію наш дідусь. Мало не чверть століття чесно він проплавав під андріївським флагом,— задумано вимовив Левицький.

Розміщені на нейтральних суднах команди російських військових кораблів незабаром були доставлені в Шанхай і Сайгон і далі в Росію.

Згодом «Варяга» японці підняли, і він увійшов до складу японського флоту. У 1915 р. його купив царський уряд, і він був у складі північного флоту на Мурманську. Англійці захопили його звідти в 1918 році, а німці потопили в Атлантичному океані.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Минуло кілька днів, аж поки в Порт-Артурі стали точно відомі обставини загибелі «Варяга» і «Корейца». Добре знаючи Рудневу і вважаючи його в більшій мірі дипломатом, ніж бойовим командиром, багато хто дивувався його героїчним вчинкам. По його характеру можна було сподіватися, що, діставши японський ультиматум про вихід в море, він просто затопить кораблі на чемульпінському рейді, а команди суден переведе на судна нейтральних країн, як було зроблено після бою.

Хоч бій біля Чемульпо і закінчився поразкою, але офіцери і матроси порт-артурської ескадри одразу гідно оцінили подвиг «Варяга» і «Корейца», і він став для них зразком. Про нього говорили скрізь, навіть під час зустрічей на вулицях.

Інакше розцінив дії Рудневу намісник. Під першим враженням він вирішив віддати Рудневу під суд за те, що

той не зумів використати нейтралітет Кореї для захисту суден, які були під його командою. Але незабаром всім стало зрозуміло, що ніякого нейтралітету в Кореї не існує. Коли ж прийшла з Петербурга директива загибель «Варяга» і «Корейца» вважати подвигом, а не злочином, намісник одразу змінив свою точку зору і в спеціальному наказі поставив усій ескадрі в приклад подвиг «Варяга» і «Корейца».

Японці перед Артуром не з'являлись, і місто помалу стало заспокоюватись.

Тепла ясна погода змінилася лютим нордом із снігом та пургою. Жителі міста поховалися по домівках, а ескадра лише злегка диміла, відстоюючись на внутрішньому рейді. Тільки самі міноносці і легкі крейсери ризикували в бурян виходити на розвідку в студене зимове море, та зрідка вночі гуркотіли берегові батареї по уявлених японських кораблях. Війна на деякий час відійшла від Артура...

Навіть безглузда загибель, на власних же мінах загородження, мінного транспорту «Енісей» і легкого крейсера «Боярин» не справила особливого враження на Артур. Трагедія сталася далеко від кріпості, ніхто її не бачив і не переживав безпосередньо.

У переповнених ресторанах, як і раніш, гриміла музика, рікою лилося вино, і порт-артурські «герої» у п'яному чаді галасували про свою готовність перемогти ворога або вмерти у славу любимого монарха.

Майже все чоловіче населення міста було призвано в армію. Солдатського обмундирування для всіх не вистачало. Обмежилися на тому, що на цивільні пальта понашили червоні погони, а на котелки і кашкети поначіпляли солдатські кокарди.

Дукельський, з початком воєнних дій оселившись зі штабом на «Петропавлівське», де раніше було тільки місце його тимчасового перебування, у місті не з'являвся. З рання до вечора він разом з флаг-капітаном Ебергардом сидів за опрацюванням різноманітних планів морських операцій проти японської ескадри. Усі ці плани незмінно бракували то Старк, вважаючи їх занадто сміливими і ризикованими, то намісник, думаючи, що вони занадто обережні. Один тільки начальник морського відділу штабу намісника контр-адмірал Вітгефт, добродушний малорухливий товстун, завжди погоджувався з усякими планами,

які йому представляли на затвердження, і широко засмучувався кожною новою невдачею Дукельського.

Зайнятий штабними неполадками, лейтенант зовсім забув Риву.

Ривині подруги жартували з неї, називаючи черницею, і кликали з собою в «Зірочку» або «Вар'єте». Рива позіхала, вигадувала приводи для відмови і лишалася дома.

Одного разу вона дізналась, що в «Зірочці» моряки влаштовують великий «проворот» і запрошують її. Сподіваючись зустрітися там з Дукельським, Рива погодилась.

Уже за квартал від «Зірочки» було чути бравурну музику і лункі вигуки. У великому залі ресторану з ретельно завішаними вікнами зібралось десятків зо два молодих моряків, які, сидячі за столом, голосно співали скабресні куплети. На хазяйському місці сиділа пишна золотисторуда блондинка Лола Х'юз, чистокровна німкеня, хоч вона й видавала себе за американку. В Артурі її і Риву вважали першими «зірками» місцевого півсвіту. Смуглява Рива була представницею палкої південної краси, а золотиста, білотіла Лола уособлювала красу півночі, ніжнішу, ніж краса півдня, але не менш вогненну й жагучу. Рива і Лола, незважаючи на зовнішнє суперництво, дружили одні з однією і охоче мінялися своїми кавалерами.

Поява Риви в залі була негайно помічена і викликала аплодисменти.

— Ура, Ривочка! Хай живе цариця ночі!— гукали звидусіль чоловіки, посилаючи поцілунки. Рива озирнулась. За столом сиділи офіцери з різних кораблів, здебільшого добре знайомі Риві. На своє здивування вона помітила серед них і кількох одружених, хоч вони досі не наважувалися з'являтися в холостій компанії молоді. Мабуть, виріядивши свої родини з Артура, вони поспішили зарахувати себе в холостяки. Дукельського в залі не було. Зате Малеев уже здалека махав рукою, привертаючи її увагу на себе. Поруч з ним сидів, як завжди, рожевощоккий Андрюша Акініф'єв. Побачивши Риву, він намагався зробити серйозне і суворе обличчя.

— Я сяду поруч з найстрогішим і найсердитішим офіцером Тихоокеанської ескадри Андрюшею Акініф'євим,— голосно заявила Рива.— Дозвольте сісти, пане строгий мічман,— жартувала вона, прикладаючи руку до голови, ніби віддаючи честь.

Мічман спалахнув, але змовчав і, під загальний веселий гамір та двозначні зауваження, поспішив поставити поруч із собою стілець для Риви. Малеев чмокнув Ривину руку і, хитро підморгнувши, раптом голосно закричав:

— Гірко молодим!

Андрюша, весь пунцовий від зніжковіння, хотів щось заперечити Малееву, але звідусіль так голосно загорлали: «гірко, гірко Андрюші!»— що його слова потонули в загальному шумі.

Рива з лукавою усмішкою потяглась до свого сусіда: «Поцілуємось?»

Андрюша розгубився, на його червоному від сорому обличчі виявились дитяча безпорадність і жах. Рива притягла до себе його голову і ласкаво поцілувала в лоб.

Гулянка пішла далі своєю чергою. Усі навколо кричали, співали, сперечались, сміялись, про війну забули. Несподівано загальний шум було перервано гучним голосом із кутка залу. Тоді тільки Рива помітила, що там примостилась невеличка компанія сухопутних офіцерів, переважно артилеристів. Їх стіл був тісно заставлений пляшками, а червоні збуджені обличчя показували, що компанія була вже добре-таки під чаркою.

Рива з досвіду знала, що такі зустрічі в ресторанах моряків з сухопутними офіцерами завжди кінчались скандалами. Насторожившись, вона чекала, що от-от спалахне черговий конфлікт, як звичайно, з биттям посуду і запрошенням військової поліції. Усе це не обіцяло і їй нічого доброго. Вона збиралась уже тихенько піти додому, та Малеев, помітивши, затримав її за руку.

— Куди це ви поспішаєте?— сказав він.

— Боюся вскочити в історію...

— Не думаю, це все баклани — берегові артилеристи. Ми разом з ними воюємо проти японської ескадри на морі, та й публіка у них культурніша, як у стрільців. Не турбуйтеся. Коли що скоїться, я вас проведу додому. Чи ба, серед артилеристів мій приятель, Борейко. Значить, все буде гаразд.

Від столика артилеристів відокремилась величезна постать Борейка, який із склянкою вина в руці рушив до моряків. Усі замовкли, зацікавлено дивлячись на сажневий зріст і гігантські плечі поручика.

— Панове офіцери доблєсної Тихоокеанської ескадри! — прогук Борейко. — Дозвольте мені вітати вас від імені гарнізону та артилерії порт-артурської кріпості.

За Борейком посунули і інші офіцери. Моряки підвелися з місць і зустріли їх з бокалами в руках. Підійшовши до Малєєва, поручик особливо дружньо вітав його.

— Сердечно радий бачити тебе, Єрмії Олександрович, у доброму здоров'ї і приємному сусідстві, — розшаркався він перед Ривою. — Вашу лапку, мадемуазель. Я завжди був певен, що в мого друга Єрмія прекрасний смак, а тепер з задоволенням переконуюсь в цьому.

Величезний, червоний від випитого вина, він все ж сподобався Риві. Вона привітно посміхнулась йому, підставляючи руку для поцілунку.

Коли, нарешті, всі перезнайомились, зсунули разом столи і сіли, Борейко знову підвівся і запропонував обрати тамаду сьогоднішньої дружньої вечірки.

— Борейка! — вигукнули всі, хто знав його прізвище.

— З подякою приймаю це почесне звання від своїх друзів і пропоную тост за наших сьогоднішніх дам, — відповів Борейко.

Усі бурхливо вітали Риву та Лолу.

— Дозвольте мені як тамаді сказати два слова, — вів далі Борейко.

— Просимо, просимо! — пролунало звідусіль.

— Усього кілька днів, як розпочалася війна. Почалась вона несподівано, невдало для нас, для нашого флоту. Багато хто обвинувачує в цьому моряків, моряки обвинувачують кріпость. Це породжує суперечки, свари й ворожнечу. Від цього вигода тільки японцям, бо лише в єднанні сила. Винні ж в наших невдачах не ми з вами, тут присутні молоді офіцери армії і флоту. Не винні також і наші штаб-офіцери. Вони нічого не знали про наближення війни. Винні насамперед і найбільше генерали і адмірали. Над усіх найбільш винний намісник, цей принц царської крові з лівого боку, бо він вчасно не повідомив про розрив дипломатичних відносин з Японією, не вжив заходів для мобілізації армії і флоту на випадок несподіваного нападу на Порт-Артур. Винний Старк, бо він не дозволив флотові вжити запобіжних заходів, як от встановлення протимінних сітей на кораблях ескадри, що стоять на зовнішньому рейді; винний Стессель, бо в нього кріпость і досі ще далеко не добудована; винний і наш

генерал Белий, бо не повірив своїм офіцерам, коли його Страшников повідомив про напад на ескадру. Тепер генерали і адмірали гризуться один з одним, звалюючи вину один на одного, строчать доноси в Петербург — Стессель і компанія на моряків, а ті на сухопутне начальство. Вони нацьковують армію на флот, солдатів на матросів, нас, сухопутних офіцерів, на вас — морських і так далі. Отже, я й хочу в дружній розмові з вами за склянкою доброго вина обдумати цю обставину. Ні 26, ні 27, ні 29 січня не загинув і не був поранений ані один генерал або адмірал. Я сам бачив, як Стессель лякливо ховався від японських снарядів у бетонні каземати на Електричному Утьосі. Намісник відсиджувався на Золотій горі теж у міцному казематі. Ваші адмірали навряд чи виявили більшу хоробрість. Хто ж зазнав найгіршого лиха від нашої непередбачуваності? Насамперед і більше за всіх «сіра худобонька» — солдати і матроси, — вони, на думку всякого начальства, тільки на те й існують, щоб все зносити на своїй шкурі. За всі помилки превосходительних дурнів розплачуються матроси і солдати. То дозвольте мені сьогодні підняти перший свій бокал не за царя-батечка, який у цілковитій безпеці сидить у Пітері, не за наших генералів та адміралів, навіть не за нас із вами, а за наших солдатів і матросів. Я твердо переконаний, що ми, офіцери, успішно будемо воювати тоді, і тільки тоді, коли в нас буде тісне єднання з нашими солдатами, коли офіцери і солдати будуть єдині в бою. Сила офіцерів в їх тісному єднанні з матросами і солдатами. Той, хто цього не розуміє, не може бути хорошим командиром і офіцером. Отже, за наших солдатів і матросів — ура!

— Ура! — підхопили присутні.

Андрюша Акінфієв, зворушений до глибини душі, дивився закоханими очима на Борейка.

— Єрмії, розкажи мені докладніше, хто він такий, — упрощував він Малеева.

— Борейко — п'яниця, картяр, великий бешкетник. Засланий за якісь вибрики з Росії в Артур. В той же час він один з найкращих артилеристів кріпості. Живе на Електричному Утьосі. Він завжди у контрах з усяким начальством. Саджали його на губу, загрожували звільнити з служби, але це мало допомогло. Нарешті, його заслали на Утьос, благо звідти не завжди виберешся у місто.

Розмову їх перервав новий тост, з яким виступив від імені стрільців поручик Єнджеєвський, молоденький, безвусий, з сильним і густим басом. Він палко привітав моряків і повторив побажання тісного єднання. Йому теж дружно аплодували.

Від моряків несподівано виступив Андрюша. Плутаючись від хвилювання в словах, він довго й не дуже врозумливо промовляв про підлих японців і любимого монарха й закінчив тостом за царя. Тост цей мав офіціальний характер, і його прийняли стоячи, але без особливого захвату.

— Андрюша, друже любий,— звернувся до нього Малеев.— Не годиться ім'я царське тягати по шинках. Хай вже такі тости проголошують наші генерали та адмірали на парадах.

Мічман образився і, дуже почервонівши, замовк.

Спільна розмова розпалась. На різних кінцях столу зав'язались голосні суперечки, і тільки час від часу Борейко, перекиваючи загальний шум своїм гучним голосом, пропонував випити за здоров'я того чи цього з присутніх, після чого всі цокались і знову сідали на свої місця.

— Хоч що кажіть, «Енисей» загинув геройськи, як і «Варяг», а «Боярин» ганебно,— голосно говорив Малеев своєму сусідові, лейтенанту з «Баяна», Сойманову.

— Нічого геройського не вбачаю в тому, що Степанов посадив свій мінний транспорт на свою ж власну міну,— заперечував Сойманов.— Та невже він не знав, куди йде течія в Талієнванській затоці в цю пору року?

— Визнаю, що це помилка Степанова. Але сам він загинув геройською смертю, відмовившись залишити свій потопуючий корабель. Отак, на мою думку, повинен робити кожен командир, коли він поважає себе,— говорив Малеев.

— І знов, на мою думку, тут більше дурості, ніж геройства. Степанов один з найкращих наших моряків, академік, яких у нас один-два та й годі, і, раптом, заради старого передсуду, добровільно гине із своїм кораблем, замість того, щоб далі воювати з японцями. Він був нам потрібен в Артурі, а тепер він користь дасть хіба тільки риbam. Ні, нам треба рішуче боротися проти цих традицій сивої старовини,— гарячився Сойманов.

— Що ж ти тоді скажеш про загибель «Боярина»? — переходячи на ти, спитав Малеев.

— Скажу, що Саричев підлий боягуз. Кинув крейсер при незначній пробоїні. Адже ж «Боярин» ще три доби держався на воді після того, як команда залишила його. Погода стояла надзвичайно тиха, японці не з'являлись, його можна було врятувати. Саричев піде під суд, туди йому й дорога.

— Саричева, на жаль, не віддають під суд, а всього лише відставили від командування...

— ...затонулим крейсером,— посміхнувся Сойманов.— Шкода, що серед нас нікого немає з «Боярина», а то я поговорив би з ним відверто.

— Навряд чи ти скоро й в Артурі знайдеш кого-небудь з «Боярина». Саричев їде в Кронштадт, інші теж переводяться — хто в Балтику, хто в Чорне море, хто у Владивосток...

— ...за відмінну хоробрість, виявлену при затопленні власного крейсера,— не заспокоювався Сойманов.— Чи не нагородили їх за це ще орденами?

— На їх лихо, жодного японця навіть близько не було,— посміхнувся Малеев.

— Старка все-таки забирають, хоч намісник і взяв його під свій захист.

— Трудненько його захищати. Минуло два дні війни, а ми втратили: потопленими — чотири кораблі, підірваними — три і пошкодженими артилерією — чотири, а всього одинадцять бойових одиниць. А хто ж на місце Старка?

— Макаров з Кронштадта. Кажуть, дуже розумний, учений, вельми енергійний. Може, з ним наша ескадра оживе.

— Поживемо — побачимо. Макаров насамперед відомий бойовий командир, і я певен, що він буде справжнім командуючим флотом,— палко сказав Малеев.

— Хто зрадіє приїзду Макарова, то це наш Юрасовський,— втрутився в розмову Акінфієв.— Вони давні знайомі, може, і йому тепер по службі пощастить.

— Так, понад двадцять років проплавати, щоб дістати в командування міноносець! Його ровесники давно крейсерами командують.

— Чому ж затирають Юрасовського? — спитав Сойманов.

— Справа тут давня. За молодих років надумалося йому пограти в політику. Ну от, досі забути йому цього не можуть. Мало не за революціонера вважають — пояснив Малеев.

— Хіба він такий? — здивувався Андрюша.

— Звичайно, ні. Просто людина справедлива, матросів не б'є, не обкрадає, начальству спуску не дає. От його і затирають, щоб очей начальству не муляв.

— Ні, наш Вірен чорний, наче той ворон,— вкинув Сойманов.

— Не люблю я Вірена,— промовив Малеев,— і на «Баяне» служити б не хотів. Безперечно, один з найкращих кораблів в ескадрі. Там порядок і чіткість у роботі великі, але матроси залякані, офіцери засмикані.

— Вірен ніколи не б'ється і, коли матрос винуватий, віддає під суд, офіцерам теж промахів не дарує,— заступився Сойманов за свого командира.

— За дурниці в нього матроси під суд ідуть. От тому і не люблять вони Вірена, а бояться, та й в кают-компанії його не дуже схвалюють.

— Що ж, ти думаєш, краще на «Новике» у Ессена?

— Всякий моряк, хто любить свою справу, вважає за честь служити на «Новике»: там справжня морська школа для офіцерів і матросів. Хоч на березі найбільше за всіх завжди бешкетують матроси з «Новика», та й пани офіцери на березі тихою вдачею не відзначаються.

— Команда — наволоч з усієї ескадри. Треба тільки дивуватися, як це Ессен вміє їх тримати в руках.

— Зате в бою немає командира сміливішого і завзятішого за Ессена. Завжди в усіх боях він попереду, на розвідках теж.

Їх розмову перервав Борейко.

— Друзі! Чи не заспівати нам чого-небудь руського, задушевного? — запропонував він.

— Заспіваємо, затягуй, Єрмій,— підхопило кілька чоловік.

— Так, але що? Для початку проспівачемо поминальну, у пам'ять загиблих моряків і сухопутних.

Малеев звучним баритоном заспівав:

Нині ми, в день поминання
Тих, хто у бою поліг,
Зіллемо в однім благанні
Душі росіян за них.

Урочистий, сумний мотив примусив усіх стати серйознішими і повернутися в думках до війни. Коли спів скінчився, усі кілька секунд сиділи тихо.

— Гей, чого, хлопці, славні молодці, смутні-невеселі,— сказав Борейко.— Дайте-но, я вас розважу,— і він заспівав «Єсть на Волзі...» Сильний і в той же час м'який бас наповнив усю кімнату; здавалось, що пісня лине звідкись згори.

Борейко розспівався і виконав ще кілька пісень.

— Тепер станцюємо,— скомандував він.— Хто за роляль?

Андрюша поспішив на естраду, до інструмента.

— Руську!

Андрюша загравав.

— Швидше, це не траурний марш,— крикнув йому Борейко і, коли темп прискорився, раптом, свиснувши, пустився в танець. Танцював він, як і співав, пристрасно: скажена чечітка змінялася вихором навприсядки, то підлога ходила ходором під закаблуками, то танцюрист м'ячком підстрибував мало не до стелі і далі нечутно плив по підлозі.

— Ех, ну й танцює, чортяка! — захоплювались моряки.

Після руської пішов гопак, і незабаром усі в залі танцювали.

Після танців всім схотілося їсти, знову зсунули столи, і вино полилося рікою.

Поїзд прийшов в Артур рано-вранці. Починався похмурий, сірий, холодний день. На перон висипали пасажирів у супроводі носіїв-китайців з чемоданами і пакунками.

Серед приїжджих був високий артилерійський прапорщик у величезній маньчжурській папасі. З його новенької сірої шинелі, блискучих гудзиків і погонів було видно, що він тільки недавно надягнув офіцерську форму, і вона, мабуть, ще заважала йому: він раз у раз чіплявся шпорами і при цьому сердито чортхався. Його молоде рожеве обличчя червоніло ще більше, а сірі очі під густими бровами спалахували від роздратування.

Пропустивши повз себе пасажирів, офіцер підхопив на руки похідне ліжко-чемодан — останнє досягнення тодішньої військово-похідної техніки — і вийшов на привокзальний майдан. Ні візників, ані рикш близько не було. Довелося йти у місто пішки, а речі ніс китаець-кулі.

Вражала порожнеча і тиша вулиць. Прохожих майже не було. Тільки по бруку крокували військові патрулі. Місто здавалося спустілим. Наглухо заколочені магазини, вибиті шибки, поруйновані паркани і бродячі собаки на безлюдних подвір'ях свідчили про війну, розруху і втечу жителів із міста. З початку війни минуло не більше як тиждень, а гомінке й багатолюдне портове місто неначе зовсім вимерло.

Уже пройшовши досить далеко набережною, прапорщик згадав, що навіть не знає, куди йому йти. Було ще занадто рано, щоб з'являтися на службу, а гостиниць в Артурі, за його відомостями, не було. У цей час на вулицю, урочисто сидючи в маленькій колясочці, запряжений китайцем-рикшею, виїхав артилерійський офіцер. Прапорщик рискнув зупинити його.

— Дозвольте, пане поручик, дізнатися, де управління Квантунської кріпосної артилерії?

Поручик, досі, мабуть, дрімавши, стрепенувся і оглянув офіцера.

— Ви призначені до нас в артилерію? — теж запитанням відповів він.

— Так, у кріпосну артилерію.

— Отже, до нас. Будемо знайомі. Борейко. Я вас зараз туди підвезу. Кладіть у ноги речі і сідайте поруч зі мною.

— Звонарьов, — представився прапорщик. — Але я, да лебі, не звик їздити на людях, тим більше вдвох, та ще з речами, — засоромився він. — Ім буде важко везти нас.

— Дурниці, вони й не такі вантажі тягають, — заперечив Борейко. — Гей, манза, рушай!

Носій Звонарьова, поклавши речі в колясочку, також впрягся, і обидва китайці бігом понеслися по вибоїстому бруку.

— Звідки ви до нас потрапили? — спитав Борейко.

— З Чити, за мобілізацією, — відповів прапорщик, уважно обдивившись монументальну постать поручика.

— І не встигли там ще озирнутись, як потрапили до нас в Артур. Тут, треба вважати, ви пробудете трохи довше. Війна щойно почалась і скоро не скінчиться.

— Скажіть, будь ласка, чому порт-артурська артилерія зветься квантунською? — запитав Звонарьов.

— Артур лежить на південному кінці Квантунського півострова. Оскільки, крім Артура, гадається створити ще

берегові батареї у місті Дальньому, на Кінчжоуському перешийку та в інших місцях,— артилерійське управління і має імення не порт-артурського, а квантунського,— пояснив Борейко.

— Похмуро у вас в Артурі?

— Еге ж, красою Артур не сяє...

Поки вони розмовляли, китайці пробігли всю набережну і невеличкий, розташований терасами, бульварик з бідною рослинністю, що звався в Артурі просто «Етажеркою», і порівнялися з доком, де стояв великий військовий корабель з пробоїною біля самої ватерлінії. Кризь неї було видно, як всередині судна мляво поралися два-три робітники-китайці. На палубі у безладді було звалено якісь речі, покривлені драбини, ганчір'я і сміття. Ані матросів, ані офіцерів на кораблі не було видно.

На кормі корабля Звонарьов розглядив виведену золотом слов'янськими буквами назву «Паллада». Далі від берега було видно масивний броненосець з дванадцятидюймовими баштами на носі і на кормі. Прапорщик по знайомих фотографіях пізнав «Цесаревича». Там зовсім не було помітно людей.

— Тут, я бачу, з роботою не квапляться,— поділився своїм враженням Звонарьов.

— Ще не розкачалися морячки. Більше випивають за упокой душ загиблих, а до своїх кораблів у них руки не доходять. Екіпаж звели на берег, кораблі здали в порт, а самі засіли по кабаре та ресторанах. Та що моряки! Ми шість років володіємо Артуром і проте на сухій дорозі поки що не спромоглися побудувати жодного укріплення. Темпи тут свої— артурські. Може, чи не війна нас розкачає,— відповів Борейко.

— Але ж це чорт зна що,— обурився Звонарьов.— Це ж відверта зрада. Такими темпами провадити роботу під час війни!

— Ні, це вияв звичайного у нас нехлюйства, а не зрада. Просто люди не звикли поспішати в роботі.

Проминувши доки, рикші побігли вздовж схилу Золотої гори. Тут біля шляху стояло десятків зо два цегляних будов казарменого типу, оточених жалюгідною подобою палісадників.

— Оце і є артилерійський городок,— пояснив Борейко.— Тут склади, майстерні і управління. Тут-таки живе і наш командир, генерал Бєлий. Ви повинні будете

з'явиться до нього. Спочатку доповісте ад'ютантові, а він уже проводить вас до генерала,— повчав Звонарьова Борейко.

Китайці спинились біля однієї з будов, над дверима якої було позначено: «Управління Квантунської кріпосної артилерії».

Звонарьов виліз із тендітної колясочки і подякував Борейкові за люб'язність.

Якийсь писар, вийшовши з управління, допоміг Звонарьову внести речі в будинок і, завівши його в один з кабінетів, попросив почекати тут приходу ад'ютанта, поручика Юніцького.

Звонарьов знічев'я став розглядати на стіні схеми і карти розташування артурських батарей. Він побачив уже знайомі з газет назви: Ляотешань, Білий Вовк, Тигровий півострів, Золота гора і прославлений Електричний Утьос, батарея якого, за словами офіціальних повідомлень, перетопила вже мало не половину японських суден; хоч у наступних повідомленнях вони незмінно воскресали.

— Будь ласка, ваші папери, ваше благородіє, я їх зараз же доповім ад'ютантові, коли вони прийдуть,— перервав роздуми Звонарьова писар, увійшовши в кабінет.

У сусідній кімнаті почувлись кроки, і в кабінет увійшов хлопост-поручик з ад'ютантськими аксельбантами.

— Дозвольте познайомитись,— прапорщик Звонарьов. Я призначений до вас в артилерію.

Юніцький здивовано підняв вгору брови і сухо вимовив:

— Потрудіться, пане прапорщик, рапортувати за статутом: закаблуки разом, руки по швах, голову вище.

— Це що іще за знущання таке,— обурився Звонарьов,— що це я вам, хлопчисько який чи хто? Ви, поручику, ще занадто молоді, щоб мені, інженерові, робити зауваження!

Юніцький остовпів.

— Це чорт зна що таке! Я зараз же доповім про все його превосходительству,—і ад'ютант вибіг з кімнати.

За чверть години він запросив Звонарьова до генерала.

Понад сподівання Белий зустрів Звонарьова просто і привітно. Коли прапорщик намагався відрпортувати йому, він потиском руки перервав його і посадив проти себе в крісло, розгладжуючи свої довгі, з сивиною, козацькі вуса.

— Ви ж польовий артилерист? — почав розмову генерал.

— Військову повинність одбував у третій гвардійській і гренадерській бригадах у Варшаві. Призначений до вас у вилазочну батарею, — доповів Звонарьов.

— У нас її ще немає, ми тільки збираємось почати її формування, і невідомо, чи буде вона взагалі сформована, — сказав генерал.

У цей час до кабінету увійшов Тахателов, як завжди віддихуючись і старанно витираючи піт з лоба.

— Ух, спека! Здравія бажаю вашому превосходительству, — вітав він генерала.

— Дуже доречно ви підійшли, любий, — ласкаво звернувся до нього Белий. — Треба вирішити, куди нам подіти нашого нового офіцера. Він польовик, з освіти інженер-механік, за мобілізацією потрапив до нас.

— Нам інженери не потрібні. Нам артилеристи потрібні. Ви берегові гармати знаєте?

— Уявлення про них не маю.

— Вай, вай! Ви ж інженер-механік? А гармата теж машина. Ви одразу зрозумієте її дію. Нам, ваше превосходительство, на Електричний Утьос техніка послати треба. Там треба прожектор налагодити, двигун Рут'єра відремонтувати, там же лафети треба переробити для стрільби під великими кутами підіймання. Сам один Гобято не впрорається, треба йому помічника дати, — говорив Тахателов. — Ідьте на Утьос. Найбойовіша в нас батарея, вдень і вночі стріляє, — і полковник дружньо поляскав Звонарьова по плечу.

— Вирішено. Я призначаю вас на Утьос. Сьогодні ж туди і вирушайте. До речі, будете далі від мого ад'ютанта, а то ви одразу ж, здається, не зійшлися з ним характеристерами, — всміхнувся Белий. — А тепер, панове, прошу до мене спідати, — люб'язно запросив він офіцерів.

Квартира Белого містилася поруч з управлінням артилерії, у красивому двоповерховому цегляному будинку на набережній, майже біля самого проходу на зовнішній рейд.

Дружина і дві дочки Белого тепло зустріли Звонарьова, закидавши його запитаннями про Читу, про дорогу, про родину.

За столом прапорщика посадили поруч з молодшою дочкою Белого, моторною Варєю; Юніцький, що був своєю

людиною в домі, сів з другою дочкою Білого — Катею: Тахателов зайняв місце поруч з хазяйкою.

— От і у Варі кавалер завівся,— жартував з дівчини Тахателов.— Колись вона моя наречена була, а тепер зрадила.

— І нічого подібного,— жваво вигукнула Варя.— Ви перший мене зрадили, а я тільки в боргу у вас не зосталась.

Після сніданку Звонарьову подали екіпаж.

— Тільки на Утьосі страшно,— попередила його Варя.— Японці найбільше туди стріляють. Коли падатимуть снаряди, ви гарненько ховайтесь.

— Чому ж ви самі не ховаєтесь від війни і не їдете з Артура? Хіба вам тут не страшно? — відповів Звонарьов.

— Ми, козачки, не повинні боятися війни. Моя бабуся всю севастопольську кампанію провела з дідом. Там і тато мій народився. Мама, разом з татом, переходила Балкани, тепер я посиджу в Артурі, може, нашого куреня японці не розіб'ють,— відповіла дівчина.

Коли Звонарьов сідав в екіпаж, до нього підійшов Гобято, що їхав на Золоту гору.

— Ви і є отой прапорщик, що призначений до мене на допомогу? — спитав він.

— Якщо ви капітан Гобято...

— От і чудесно, поговоримо в дорозі про справи. На Утьосі діла багато. Командир Жуковський — не погана людина, прекрасний артилерист, але м'яло. Зате в нього там єсть такий поручик Борейко, то він нікого і нічого не визнає і всіма крутить, як хоче. Зумієте з ним справцюватися — добре, не зумієте — доведеться вам звідти тікати. Є там одно золотце гвардійське — штабс-капітан Чиж. Цей ще кращий за Борейка буде, але в іншому дусі,— ходячий статут, формаліст і взагалі найнеприємніший тип. Вони з Борейком до певної міри врівноважують один одного. Ви повинні там бути і політиком, і інженером,— повчав прапорщика Гобято.— Полюбуйтеся-но нашим Артуром,— вказав капітан на панораму, що розгорнулася в цей час перед ними.

Звонарьов з зацікавленням розглядав Артур. Праворуч лежало Старе місто, віддалік здаючись безладним скупченням європейських будинків і китайських фанз. Поза внутрішнім рейдом, на якому стояла ескадра, ви-

ступало Нове, справжнє європейське місто, з широкими правильно розпланованими вулицями. Лівіше—громаддя Ляотешаню і Тигровки, прямо, внизу — довгий, вузький Тигровий Хвіст, з кількома будиночками, невеликими доками, заводом Ноюка і невисокою батареєю дев'ятидюймових гармат. Біля нього, у проході, приткнувшись кормою до берега, стояв сильно осілий на ніс броненосець.

— «Ретвизан»,— пояснив Гобято,— з двадцять шосто-го січня тут стоїть, ніяк моряки не можуть його завести в порт.

Помилувавшись з височини батареї Золотої гори на широку панораму Артура, на ескадру, що, стоячи в бухті, меланхолійно та мирно коптила небо, Звонарьов попрощався з Гобято і вирушив далі.

— Завтра я вам на місці докладно поясню, в чому полягатиме ваша робота, а поки що всього найкращого. Привіт Борейкові, він хоч і навіжений, але хлопець непоганий.

— Здається, він мене зі станції підвіз.

— П'яний або напідпитку?

— Трохи тхнуло горілкою.

— Раз що зрання п'яний,— значить, він і ніхто інший,— посміхнувся Гобято, прощаючись із Звонарьовим.

Проминувши Золоту гору, екіпаж швидко покотив униз до Утьоса. Звонарьов ще здалеку побачив випнутий у море мис з розташованою на ньому батареєю.

Через чверть години екіпаж зупинився біля квартири Жуковського.

Жуковський і Борейко привітно зустріли новоприбулого і зараз же посадили обідати.

— Горілку п'єте? — спитав Борейко.

— Утримуюсь. Та, крім того, я вже поснідав у генерала.

— Даремна річ, без горілки в Артурі не проживеш. Заради вашого приїзду можна буде сьогодні перехилити лишню чарку,— і Борейко, одну за одною, випив дві склянки горілки, густо крякнувши.

— Чи не досить, Борис Дмитрович? — звернувся до нього Жуковський.

— Ваше здоров'я, пробачте, не знаю вашого імені і по батькові,— сказав Борейко.

— Сергій Володимирович,— відповів Звонарьов, просягаючи свій бокал.— За спільну службу!

— Правильно! Ви мені сьогодні одразу сподобались на набережній, а в мене на людей око вірне,— промовив поручик.

— Я думаю, що я навряд чи набагато молодший за вас, Борис Дмитрович, — усміхнувся Звонарьов. — Я встигнув уже закінчити інститут і стати інженером.

— То ви інженер! Особливо приємно мати своїм товаришем по службі освічену і культурну людину,— зрадів Жуковський.

— А я думав, що ви, як і деяка у нас особа, потрапили до нас із гвардії,— пробасив Борейко. — Дуже радий, що помилився. Скільки ж вам років?

— Двадцять три роки.

— Отже, я старший за вас аж на чотири роки,— зітхнув поручик.

Після обіду Борейко повів Звонарьова на батарею. З великим зацікавленням оглядав прапорщик прославлений Електричний Утьос, чутка про який уже широко рознеслася по всій Росії. Все тут було звичайне, буденне, і ніщо не свідчило про героїчну боротьбу, яка вславила батарею. Звонарьов сподівався побачити хвацьких героїв, випнуті груди, завзято заломлені кашкети і почути промови, сповнені пафосу. Замість цього він побачив солдатів у ношених шинельках, зайнятих різноманітними господарськими справами. Честь вони віддавали мляво, без усякого геройського шику і далеко не справляли враження чудо-богатирів, якими їх малювали офіціальні повідомлення.

— Гляди ж, хлопці, особливо фейерверкери, допомагайте прапорщикові. Він у нас сірий, пороху не нюхав і не дуже на артилерії розуміється,— своєрідно рекомендував Борейко Звонарьова солдатам.

Прапорщик був сконфужений такою характеристикою, але, помітивши це, Борейко добродушно пояснив:

— Нема гірше, коли говориш, що все знаєш і вмієш, а сам нічого не знаєш і не вмієш. Треба заслужити довір'я солдатів. Вони у нас в бою працюють, як ті чорти, бо вірять у свого командира. Коли ж вони не вірять своєму офіцерові, от як деякій кривоногій гвардії, тоді справа не йде. Он, оце саме золотце йде,— бурконув Борейко, вказуючи очима на Чижу, який підходив до них.

— Олександр Олександрович, знайомтесь, це наш новий прапорщик,— представив він Звонарьова Чижу.

Прапорщик назвав своє прізвище.

Бліде, висмоктане обличчя Чижа з тьмяними сірими очима і виплеканими вусами сторчма одразу спалахнуло. Приклавши руку до козирка, він гостро, крикливим голосом промовив:

— Пане прапорщик, коли ви представляєтесь старшому за вас чином, то потрудіться це робити згідно з статутом і одягнутим бути за формою. Своім виглядом ви повинні показувати приклад солдатам,— і, не подаючи руки Звонарьову, Чиж пішов далі.

— Що це він у вас, часом, не з психіатрички втік? — спитав прапорщик у Борейка.

— Гірше, переведений сюди з гвардії за шулерство. Індійський півень, поки тихо, а досить з'явиться японцям— миттю обертається на мокру курку. Ви це близько до серця не беріть, я сам поговорю з командиром.

Ознайомившись з батареєю, Звонарьов повернувся до Жуковського, який люб'язно віддав йому одну з кімнат своєї спорожнілої після жінчиного від'їзду квартири.

— Прошу вас пробачити брутальність Чижа,— зустрів його капітан.— Завтра я сам побалакаю з ним про це, а тепер рекомендую лягти. Поки день, у нас звичайно спокійно, але вночі весь час воюємо з японцями. Коли ознайомитеся з нашим життям, введемо вас у вартування по батареї. Сьогодні ж я вам бажаю добре відпочити з дороги.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Минуло днів з десять з того часу, як Звонарьов приїхав в Артур. Він поступово звик до життя на Електричному Утьосі.

Вранці, годині о восьмій, якщо ніч минала спокійно, прапорщик разом з Жуковським вирушав в обхід на батарею. Жуковський, як дбайливий хазяїн, сам щодня зазирає в усі кутки, був у курсі всього життя роти.

У роті щодня проводилось учення при гарматах, яке вів Борейко. З властивою йому енергією і захопленням він учив солдатів найшвидших прийомів заряджання і наведення гармат, вносячи нові власні правила.

— Микола Васильович,— ще здалека кричав він

Жуковському,— даю залп за дві хвилини десять секунд замість п'яти хвилин за статутом. Але можна іще прискорити. Родіонов з першим взводом ухитряється давати залп за одну хвилину п'ять секунд. Думаю, що зумію добитися і однієї хвилини тридцяти секунд для всієї батареї. Скорострільна батарея буде в нас, Микола Васильович, з моряками зможемо позмагатися, хоч у них все електрикою рухається, а у нас вручну.

Борейко саяв від радості, солдати стояли червоні й спітнілі від біганини, теж радісно збуджені.

— Вмієте ви, Борис Дмитрович, захоплюватися самі і захоплювати людей,— хвалив Жуковський.

— Справу артилерійську полюблюю. Не повірите, вночі прокинувся, і то думаю, а чи не можна ще щось удосконалити на батареї. Та й солдати допомагають: нещодавно вигадали нарізно наведення робити. Навідник тільки в ціль наводить, а кут підймання надається гарматі по квадранту на цапфі. Тут поруч і підйомні дуги і гальма — дуже зручно виходить, тільки от навідникові інколи ціль закривають. Думають стрілу залізну до цапфи пригвинтити, а наприкінці стріли полицю для квадранта влаштувати. Тоді стріла з гарматою буде обертатися, і по ній можна надавати гарматі потрібного кута підймання. І люди за бруствером будуть унизу сховані. Отак усією громадою і мізкуємо.

Солдати з захватом обговорювали різні пропозиції щодо удосконалювання способів наведення гармат. Борейко всіх уважно вислуховував.

— Золота людина, та дуже п'є. А як нап'ється, забуває, ради з ним дати не можна,— задумано говорив Жуковський про Борейка.

З батареї йшли вниз у приміщення для електродвигуна. Там хазяйнував старий майстер Лебьодкін,— до служби він працював на якомусь із уральських заводів мастильником на силовій станції. В Артурі він скінчив курси підготовки електромеханіків для прожекторних команд і потрапив на Утьос. Під його командою було двоє молодих солдатів, до служби механіки на парових молотарках у поміщиків. Вони очей не зводили із свого начальника, а він то хвалив їх, то нагороджав при помилках потиличниками і стусанами.

Жуковський одразу ж після приїзду Звонарьова призначив його завідувати прожекторною командою. Лебьод-

кін зустрів нове начальство недружно і почав з того, що розладнав машину «для перевірки» Звонарьова.

Прапорщиків довелось поморочитися з регулюванням золотників і стукотом у підшипниках, аж поки він помітив, що всі неполадки, усунені напередодні, знову виникають другого дня. Сталася коротка, але багатозначна розмова з Лебьодкіним, і на прожекторній станції авторитет Звонарьова було визнано.

Із силової Жуковський ішов у кухню і завжди тягнув за собою Звонарьова. Тут звичайно зранку орудував фельдфебель Назаренко, наглядаючи за якістю їжі і за правильністю розкладки хліба, м'яса, крупів, лаврового листу. Офіційно артільним господарством роти відав Чиж, але він вважав нижчим за свою гідність робити це і все передав Назаренкові. Звонарьов із здивуванням дізнався, що квашену капусту в Артур привозять з Владивостока і дуже бережно витрачають, що гречану кашу, як ласощі, дають солдатам лише святами, а в інші дні солдати їдять саму рисову кашу, яку дуже не схвалюють. Рибу давали тільки у великий піст.

— Але ж море під носом? Чому б не організувати рибну ловлю і вдосталь годувати солдатів свіжою рибою, а не інтендантською напівпротухлою солониною? — здивувався Звонарьов.

— Немає в нас ні човнів, ні сітей. Та хто їх знає, яка тут риба ловиться. Купуємо інколи в китайців, а самі не рибалили,— ухильно відповів Жуковський.

— Правильніш казати, бажання не було. Якби Борецько взявся за цю справу, то, мабуть, вона пішла б,— заперечив Звонарьов.

— Вже коли поручик візьметься, то, правильно, щось та буде,— чи лихо, чи діло — невідомо, а тільки так просто не обійдеться,—вкинув Назаренко.

Жуковський, Борецько і Звонарьов снідали вкупі, Чиж— окремо, у себе. З першого ж дня взаємини Звонарьова з Чижем набрали суто офіційного характеру. Жуковський спершу намагався згладити цю натягнутість, але потім облишив часові налагодити цю делікатну справу.

На батареї сурмач заграв тривогу. Одягаючись на ходу, прапорщик побіг до гармат. Вартовий взвод під командою Чижа вже готував свої гармати до стрільби.

З моря знайомо рывкнули гармати «Ретвизан̄а», ліворуч з шипінням та бурчанням пролетіли кудись у тил, у місто, перші японські снаряди. Чиж, промайнувши біля далекомірної будки, спішно гулькнув у каземат, тільки-но підійшов Жуковський; Борейко з секундоміром в руках даяв когось за повільність наведення гармати.

Усе це було вже знайоме Звонарьову, і він став на своє звичайне місце між крайніми лівими гарматами. Тут же, неподалік, з олівцем і записною книжкою в руках примостився Родіонов, на ходу записуючи приціл і цілик.

Раптом якийсь із японських снарядів, мабуть на рикошеті, розірвався з оглушливим гуркотом над батареєю, засипавши все навколо тисячами осколків. Десь дзенькнула розбита шибка, задзвякав унизу біля кухні Шарик, перелякано закудкудакали у подвір'ї кури.

Шурка, простоволоса і неодягнута, вискочила на подвір'я і стала квапливо знімати розвішану білизну.

— Тю його, хай йому грець! — вилаявся Родіонов, оглядаючись на падаючі осколки.

На батареї гостро потягло неприємним запахом мелініту.

— Мабуть, адмірал Того дух пускає,— пожартував хтось із солдатів.

Нова черга японських снарядів примусила солдатів сховатися у нішах і погребях.

Стрілянина тривала недовго; не встигла батарея дати п'ять або шість залпів, коли японці пішли в море.

Жуковський неквапливо спустився з бруствера, обмінюючись враженнями з Борейком.

— Все-таки частіше, як за три хвилини, сьогодні залпів батарея не давала. Другий взвод Лепьохіна, хай йому чорт, дуже морочився. Завтра зрання я їх поманіжу, вони в мене заворушаться,— хвилювався поручик.

— І три хвилини на залп непогано,— втішав його Жуковський.

Чиж, вийшовши з каземату, дивився в бінокль на відступаючих японців.

— Дивовижна ви людина, Олександр Олександрович,— ехидно звернувся до нього Борейко,— хоч би раз поцікавилися глянути на Того, коли він близько біля нас.

— Я не з цікавих,— відбувався жартом Чиж.

— Що ви, власне, в казематі під час бою робите? — несподівано у вічі запитав Жуковський.

— Снаряди лічу, — не моргнувши, відповів Чиж. — Крім того, від гуркоту стрілянини у мене так болить голова, що я нічого не збагну цілий день потім.

— Ви б ватою вуха затикали, а то, знаєте, все-таки ніяково виходить — офіцер і раптом з каземату не вилазить, — дорікав Чижеві Жуковський. — Дивіться, прапорщик — і той по батареї ходить, а не ховається.

— Прапорщик мені не укажчик, — буркнув Чиж.

— Ні, я вас прошу під час бою в казематі не сидіти, а бути при взводі, як належить, — уже суворіше закінчив Жуковський.

— Слухаю, пане капітан, — офіційно виструнчився Чиж.

Солдати веселою юрбою побігли вниз до казарм, нагороджуючи один одного жартівливими штовханями та стусанами. Заяц з розгону скочив на спину якогось із навідників і, гарцюючи на ньому, горлав, наслідуючи Борейка:

— Батарея, слухай мою команду! Наводити прямо в японського адмірала Тогова!

— От сучий син! — добродушно сміявся Борейко.

— Є повідомлення, що з темрявою наші міноносці вийдуть у море на розшуки. Не обстріляйте їх, Сергій Володимирович, вночі, — попередив Жуковський. — Вам же сьогодні вартувати.

Коли стемніло, Звонарьов, тепліше одягнувшись і захопивши бінокль, з керосиновим ліхтарем у руках пішов на батарею.

Вартовий взвод розміщався в казематі на батареї. Каземат із склепінням до самої підлоги вмщував близько сорока чоловік. Вздовж стін були зроблені нари в два яруси, одягнуті солдати покотом лежали на них, не часто перекидаючись фразами. У проході, посередині, під висячою лампою, стояв стіл і кілька табуреток. За столом солдати грали в шашки.

Прихід Звонарьова примусив усіх схопитися. Родіонов підійшов до прапорщика і доповів, що перший взвод у складі сорока двох чоловік, при трьох фейерверкерах, виділений для нічного вартування на батареї.

Щоб не заважати своєю присутністю солдатам, Звонарьов поспішив вийти з каземату з Родіоновим. Вони

пройшли до гармат, перевірили їх готовність до стрільби, наявність снарядів біля них, підійшли до прожектора, встановленого сажнях у п'ятдесяти від батареї на бетонованій площадці. З моря йшов туман. У темряві, внизу, глухо шумів прибій. Весь берег потопав у млі, і тільки біля проходу самотньо блукав прожекторний промінь, намагаючись пробити ніч. Повернувшись на батарею, Звонарьов пішов у невеликий, схожий на нішу, казематик для чергового по батареї офіцера. Там стояли похідне ліжко, крихітний столик і табуретка. Приміщення скупо освітлювалось керосиновим каганцем. Тут же був польовий телефон для зв'язку з квартирою Жуковського і канцелярією роти в казармі.

У солдатському казематі біля столу кілька чоловік — Родіонов, Леб'одкін, Заяц, Белоногов — пошепки вели розмову. Як звичайно, лаяли начальство і своє солдатське життя.

— Тільки й думають, як би його покалічити або загубити солдатів, сволота!

— Зажди, скінчиться війна, розборка всьому буде. Спитають тут і з них, як вони воювали, та що робили.

— Поки спитають, нас на цьому світі не буде.

— Нас не буде, інші зостануться. Поки мужик буде, буде й солдат. Ті й спитають з чижів.

— Невелика в тому втіха. З мене Чиж знущався, а хто з нього питає, мені не знати.

— А почім знати, може, ще й ти, Заяц, сам з Чижа питаєш. Поживемо — побачимо.

У цей час в каземат вбіг сигнальник.

— До гармат, японець біля берега пливе! — голосно закричав він.

— Виходь до гармат, померки! — рывкнув за ним Родіонов.

Усі ринули до виходу. Біля п'ятдесятисемиміметрових гармат уже майоріли в темряві фігури Борейка і Звонарьова.

— Длубається, чорти кляті! — кричав Борейко.

З далекоміра вигукували дистанцію до тритрубного міноносця.

— Тисяча п'ятсот! Тисяча чотириста вісімдесят! Тисяча чотириста шістдесят!

— Гранатою приціл сімдесят! Два патрони, огонь! — скомандував Борейко.

У бінокль було видно сплески води від снарядів. Міноносець ішов тим самим курсом, не зменшуючи ходу. Раптом на ньому засигналили вогнями.

— Що за чорт, чи не наш, може? — остовпів Борейко.

— А що означають ці сигнали? — спитав Звонарьов.

— Та хто їх знає; моряки розуміють, а ми ні. Слід вважати, просять припинити вогонь.

— Сусідні батареї мовчать. Мабуть, що наш.

— Чому ж іде від Дальнього?

— Повертається з моря.

— Рано ще, початок першої, і крім того всього один, а де решта? — дивувався Борейко.

Поки гадали — чий же міноносець, він встигнув підійти до «Ретвизана» і випустити в нього дві міни. Із Утьоса бачили спалахи мінних пострілів на міноносці.

— Японець, сучий син! Огонь, три патрони, біглий огонь! — не своїм голосом кричав Борейко.

З «Ретвизана» загуркотіли гармати, до них приєднались сусідні батареї.

Весь берег запалав огнями, але японець уже повним ходом ішов у море, ховаючись у нічному тумані.

— Прогавили. Обдурили нас япошки своїми сигналами. Усе наше незнання оцих самих мерзотних сигналів! Стріляйте по всіх суднах, які вночі без огнів на морі побачите. Наші мусять з розпізнавальними вогнями йти, — розпорядився Борейко.

— Тоді їх у темряві японці теж помітять, — заперечив Звонарьов.

— Мусять же моряки якось давать нам знати, що це наші судна, а не японські. Нісенітниця тільки виходить. Телефон непевний, сигналів нема, хай би моряки дали на кожную батарею по своєму сигнальнику. Тоді б і ми їхні сигнали розбирали. Завтра про все це по команді подам рапорт Белому, — вирішив Борейко, ідучи з батареї.

Солдати повернулись у каземат, Звонарьов до себе. Тільки вартові і днювальний тривожно вдивлялися в темряву ночі. Вдосвіта знялася тривога: виявилось, що три або чотири міноносці повним ходом з рейду ідуть у море.

Звонарьов, пам'ятаючи вказівку Борейка, енергійно обстріляв їх. За Електричним Утьосом відкрили вогонь і інші батареї.

Кінцевий міноносець був підбитий і запарував. У цей час на Золотій горі звилася ракета — сигнал припинення вогню. Судна від входу підійшли до пошкодженого міноносця і взяли його на буксир.

— Ваше благородіє, та це ж наш міноносець. Дивіться, з нього знімають поранених на катер! — з жахом сказав Родіонов.— Японця прогавили, а свого мало не втопили.

Звонарьов трохи не зомлів, усвідомивши, яку він зробив помилку.

З порту назустріч пошкодженому кораблю підійшли рятівні судна і стали обережно вводити його на внутрішній рейд. Сумнівів більше ні в кого не було.

— Мабуть, є там і поранені і вбиті нами. Не одна вдова на селі завие за чоловіком, якого ми сьогодні загубили з дурості своєї,—резонерствував навідник Кошелєв.

Звонарьов був у розпачі. Він усвідомлював свою вину і вину начальства, що не налагодило зв'язок берега з флотом.

— Ви, ваше благородіє, не дуже сумуйте,—переконував його Родіонов.— Нашої провини тут нема, наказали стріляти, от ми й стріляємо. Тут і вдень на морі не збагнеш, де японці, а де наші, а вночі і поготів.

Прапорщик був дуже вдячний Родіонову за його підбадьорювання. Солдати мовчки йшли поруч, зрідка голосно зітхаючи.

— От діл натворили, галушок наварили, тільки від них самих нудить,—похмуро буркотів Белоногов.

Хоч як силкувався Звонарьов переконати себе в своїй правоті, це йому не вдавалося зробити. В хвилюванні він до світу промарширував по батареї і, ледь настав ранок, пішов з рапортом до Жуковського.

— Чи варт за таку дурничку хвилюватися, Сергій Володимирович,—спокійно сказав Жуковський, вислухавши засмученого прапорщика.— На війні без помилок не обійдешся. Треба тільки на них зважати надалі. Вдень, мабуть, все дізнаємось від управління артилерії.

— Дозвольте мені самому туди поїхати з рапортом про подію.

— Будь ласка, але, на мою думку, нічого особливого не скоїлось. Ви не винні, просто нещаслива випадковість, яка може статися з кожним.

Звонарьов на ротному коні разом з артільником по-

їхав в управління артилерії. Неприємна, проймаюча вогкість нагадувала Звонарьову Петербург. Він щулився в своїй шинелі, почувуючи озноб і від холоду, і від хвилювання, яке все іще не минуло.

Тільки Борейко, якого він мельком бачив уранці, несподівано зрозумів його.

— Хоч ви не винні юридично, але все ж я вас розумію і співчуваю вам. Я, мабуть, з горя напився б та наколобродив, але вам цього робити не рекомендую.

В управлінні Звонарьов насамперед побачив писаря Севастьянова, знайомого з першого дня приїзду. Він радісно, наче з давнім приятелем, поздоровкався з ним за руку, забуваючи, що за статутом цього робити не можна.

Писар крадькома озирнувся — чи не бачив хто цього, і потім одразу ж повідомив:

— Не звольте турбуватися, на «Страшном» лише двоє легко поранені, решта ціла, попсувало трохи машини, та за два-три дні все буде полагоджено. Генерал в усьому винуватить моряків і вже чекає на вас, щоб дізнатися подробиці.

Звонарьов палко подякував писареві і пройшов до Белого. Юніцький зустрів його холодно-ввічливо і іронічно поздоровив з успіхом у боротьбі «проти російського флоту».

Звонарьов ледве не наговорив йому зухвалих слів, але поява Тахателова примусила його замовкнути.

— Не добре, дюша мій, але буває й гірше, — перебив полковник рапорт Звонарьова. — Ходімо до генерала, він уже чекає вас.

Белий, як завжди мовчазний і стриманий, вислухав усе спокійно і заявив, що вважає Звонарьова цілком правим.

— Погано, що японця прогавили. Кажуть, він сигнал підняв «пропонує здатися в полон», а ви й замовкли, начебто зрозуміли і вирішили здаватися.

За неминучим сніданком у генерала Звонарьов знову побачив Варю. Дівчина була в курсі всього і повідомила його про те, що він уже знав від писаря.

— Севастьянов мені все розповів, бо я думала поїхати до вас на Електричний. Треба там перев'язний пункт Червоного хреста організувати. Хочу залучити жінку і

дочку вашого фельдфебеля,— вони ж у вас самі з жінок zostалися. Пройдуть місячні курси і зможуть працювати на пункті.

— Шурка, може, й піде вчитися, хоч вона, здається, не дуже письменна, але мати її в сестри не підійде — хіба що в санітарки.

— Нехай хоч так працює, і це буде потрібно, коли війна розгорнеться. Дочку ж обов'язково витягну сюди. Тут з усіх батарей зберуться жінки, і ми вкупі будемо вчитися.

— А чоловіки ж як? — здивувався Звонарьов.

— Залишаться з денщиками. По неділях будемо відпускати жінок додому, немов з інституту,— весело сміялася Варя.

Звонарьов взяв на себе переговори з Шурою Назаренко. Повертався він на Електричний Утьос разом з гарнізонним священиком, який мусив проводити говіння солдатів.

Попик, ще не старий, маленький і волосатий, з елеїним личком, забрався на лінійку, підняв комір великої шуби і у цілковитому мовчанні доїхав до Утьоса.

— У вас, здається, частенько пострілюють? — спитав він Звонарьова вже біля самої батареї.

— Так, але більше вночі.

— Постараюсь за дві-три служби впоратися з усіма,— діловито пробурчав піп.

Жуковський привітно зустрів гостя і запросив на обід. Борейко скористався з нагоди випити лишню чарку горілки за обідом і разом з тим підпоїв священика. Хоч як упивався піп, але Борейко примусив його випити три великі чарки. Гість явно захмелів.

— Як же я правитиму п'яний? — заскавучав він.

— Який же ви, панотче, ієрей, коли не п'єте? У Холмській семінарії, де я вчився, протодиякон перед службою навмисно напивався, щоб голос був басовитіший. Напідпитку й правити буде веселіше. Раз-два і відтарабаните все, що належить. Якщо запнетесь, я вам підкажу. Досі всі великопісні служби напам'ять знаю.

— Щиросердо радий, що ви такі тямущі в церковних відправах. Попрошу зробити мені, грішному, допомогти, налагодити хоролий спів,— попросив піп.

Вечері в казармі влаштували щось схоже на похідну церкву. Попик облачився в епітрахиль і почав відправу.

Борейко на чолі нашвидку зібраного хору зображав регента. Солдати, зсунувши койки до стін, стояли статеchnими рядами, підтягуючи хору. Назаренко з причетником жваво торгували свічками. Шурка з матір'ю стояли позаду, посилено хрестячись.

Попик, ще не зовсім протверезившись, правив, запинаючись і плутаючи, зате Борейко старався з усіх сил, керуючи хором.

Відправа зійшла добре. Піп розсипався в подяках Борейкові. Набравшись сміливості, він вирішив лишитися до ранку на Утьосі.

За вечерею Борейко знову напоїв його.

Перед сном Звонарьов, як завжди, пройшовся по батареї. Ніч знову була млиста, туманна. Вартував другий взвод Лепьохіна.

Заглянувши в солдатський каземат, Звонарьов побачив Лепьохіна з товстенькою біблією в руках. Навколо нього зібралось чоловік з десять солдатів, таких самих солідних бороданів. Вони уважно слухали урочисте читання взводного. Підійшовши ближче, Звонарьов розглядив на біблії старообрядницьке двуперстя.

— Що читаете? — спитав він.

— Спасенне, великопісне, — діяння апостолів, — не моргнувши, відповів Лепьохін.

— У старообрядницькому викладі?

— Бог один, ваше благородіє, по-всякому його можна славити, аби душа була чиста і непорочна, — примирливо озвався Лепьохін.

Звонарьов не став сперечатися і вийшов з каземату.

Ідучи до своєї квартири, прапорщик несподівано наткнувся в темряві на Шурку. Дівчина цуралась його і, зустрічаючись, завжди квапливо відходила. Згадавши про доручення Варі Белої, Звонарьов гукнув Шурку.

Вислухавши пропозицію, Шурка глибоко зітхнула і, трохи помовчавши, відповіла:

— Я б з радістю вчитися пішла, але батько й мати не пустять, а особливо Василь Пафнутійович сердитиметься.

— А Пахомову ж до цього яке діло? — спитав Звонарьов.

— Просватана я за нього.

— Любий він, чи що, дуже вам?

— Яке там любий! Очі б мої не бачили його огидної пики.

— Навіщо ж тоді йдете за нього?

— Батьки велять. Вони бояться Пахомова, особливо татусь; він, чувати, у жандармів служить,— тихим голосом проговорила дівчина.— Як вип'є, починає вихвалитися: кого схочу, на вічну каторгу в Сибір зажену! Його сам Стессель-генерал знає. Он він який, дарма, що писар. Не знаю, як і бути мені. І вчитись охота, і не пустять мене звідси,— сумно зітхнула Шурка.

— Де це ти ночами вештаєшся? — голосно окликнули Шурку, і вона миттю зникла в дверях.

Уранці попик підвівся з таким болем у голові, що зовсім не міг служити. Солдати давно зібралися в казармі і чекали початку відправи.

— Опохмеліться, панотче, і все як рукою зніме,— умовляв Борейко.

— Відійди від мене, сатано,— злісно шипів піп.— Напоїв отця свого духовного і наглуумився з нього. Проклинаю!

— Не страшно, панотче, краще випийте і гайда на відправу — солдати чекають. Дізнається генерал, вам може пошасті,— лякав його поручик.

Зляканий піп поспішив випити піднесену йому Борейком склянку горілки.

Відчувши себе краще, він бадьоро вирушив на службу божу. Спочатку все йшло гаразд, але далі попа стала брати гикавка.

— Мир-гик-ом гос-гик-поду пом-гик-молимось,— гикав попик. Солдати смішливо загули. Це образило священника, і він з хвилювання гикав ще більше. Випита натщесерце горілка в теплом приміщенні туманила голову, і язик став заплітатися. Гамір серед солдатів посилювався.

— Розпустіть людей. Виведіть їх на батарею,— наказав Жуковський Борейку.— А батюшку пошліть на квартиру відпочити.

Солдати правили веселі теревені з приводу того, що трапилось. Заяц зараз же зобразив гикаючого попа, Лебьодкін вторив йому. Лепьохін несхвально хитнув головою і все повторював:

— Суета сует і всячеська суета, томління духу, сильний у нас ще князь тьми — вельзевул.

Чи ж обурювався не так поведінкою попів, як солдатами

— Туди ж, хамські морди, на глум взяли свого духовника. Та їх всіх тут слід би перешмагати, мерзотників, щоб знали, як з духовного отця сміятися. Завтра ж про це повідомлю мадам Стессель, вона зуміє вжити потрібних заходів!

— До чого ж тут солдати? — спитав Жуковський.

— Дисципліновані солдати і ознаки б не подали, що помітили недобре. Це ви, Микола Васильович, винні, занадто вже миндальничаєте з солдатнею, розбещуєте їх.

Похмура зранку погода вдень прояснилась, і на морі з'явилися димки японської ескадри. Всі поспішили на батарею. Японці пустили в напрямі до Артура кілька легких швидкохідних крейсерів, які, прудко підійшовши до берега, з далекої дистанції відкрили вогонь по внутрішньому рейду і місту. Невеликі шестидюймові снаряди з легким свистом пролітали понад Електричним Утьосом на Золоту гору, в порт і місто.

— Микола Васильович, дозвольте мені дати один-два залпи по япощатах? — спитав Борейко.

— Чи варт? Судна маленькі, швидкохідні, влучити в них важко, тільки снаряди даремно витрачати будемо, — заперечував Жуковський.

— Я хочу перевірити свої нові таблиці стрільби; я зважив у них на вітер, густість повітря і навіть висоту припливу.

— Що ж, дайте два залпи. Подивимось, що у вас вийде, — погодився Жуковський.

Борейко витяг цілу купу таблиць, щось по них приміряв, послав до себе на квартиру дізнатися показання барометра, укріпив якусь подобу вертушки Вільда, глибокодумно подивився на секундомір і, нарешті, скомадував приціл і цілик.

— Наводити, як я вас учив, стежити за ціллю до моменту пострілу, — попереджав він солдатів.

Солдати копітко поралися біля гармат. Взводні і гарматні фейерверкери, явно зацікавлені результатом спроби, ретельно перевіряли наведення.

Не встигнув відгриміти перший залп, як Борейко, не чекаючи визначення його результатів, скомадував новий приціл і цілик. Це зменшило час між залпами майже на

цілу хвилину. Жуковський здивовано подивився на Борейку.

— А якщо потрібно буде скорегувати залп? — спитав він у поручика.

— Корегувати не буде потрібно. Накриття забезпечене. У цьому й полягає особливість мого методу, — відповів той.

— Падає! — закричав сигнальник. Усі підняли біноклі до очей і побачили, як на чільному тритрубному крейсері звилась темна хмарка, а коли її віднесло вітром вбік, то виявилось, що на тому місці, де стояла передня труба, її вже не було, і тільки чорний дим клубами виривався назовні.

— Два влучення, один переліт, два недольоти! — доповів сигнальник.

— Прекрасно! Спробуйте ще, — зрадів Жуковський.

Грянув другий залп.

— Дві хвилини двадцять секунд, — відзначив час між залпами Борейко. Японці, мабуть, не чекавши одразу потрапити під накриття, ще деякий час ішли попереднім курсом, але потім стали швидко повертати. Тут їх настиг другий залп. Знову було відзначено одно влучення в чільний корабель. Японці поспішно лягли на зворотний курс і стали відходити помітно зменшеним ходом.

Поки вони вийшли за межі досяжності, Борейко встигнув дати ще один залп. Результати знову були добрі: два снаряди влучили в кінцевий корабель, викликавши на ньому пожежу.

— Дозвольте скомандувати відбій? — офіційним тоном спитав Борейко, радіючи своїм успіхам.

— Будь ласка! Поздоровляю вас з прекрасно проведеною стрільбою. Буду вважати своїм обов'язком сьогодні ж донести про це Белому і Стесселю, — розсипався в люб'язностях Жуковський.

— Дозвольте мені подякувати солдатам, — попросив Борейко і, діставши дозвіл, на всю силу своїх богатырських легень загорлав: — За сьогоднішню молодецьку стрільбу спасибі, братці!

— Раді старатись! — відповіли солдати.

— Всім від мене по чарці горілки.

— Красно дякуємо!

— І від мене також, — додав Жуковський.

— Красно дякуємо!

— А тепер не грішно й нам перехилити одну-дві чарочки, — пробасив Борейко, йдучи вниз з батареї.

Попа всі забули, а він при перших же пострілах кинувся бігти, хрестячись, у місто. Причетник ледве поспівав за ним.

Ввечері Борейко поїхав у місто, умовивши й Звонарьова.

— На десяту обидва будемо дома, — запевняв він. — Навідаємо морячків із «Страшного», як вони поживають після такого вдалого нашого обстрілу, — жартував він.

«Страшний» стояв у доку, а всі офіцери були на березі. Борейко повіз Звонарьова по всіх злочинних місцях, але ні в ресторані «Саратов», ні в «Зірочці», ні в «Вар'єте» вони нікого не знайшли. Хтось із знайомих моряків порадив навідатися до Риви і вказав її квартиру.

Поява артилеристів спочатку трохи збентежила Риву, бо в неї були Дукельський, Малеев, Акінфієв та інші моряки, але Борейко так дружньо привітав хвацького лейтенанта, що її побоювання зараз же зникли.

— Дозволь тобі, Георгій Володимирович, представити нашого прапорщика, дуже вмілого стрільця по російських міноносцях. Б'є по них без промаху вдень і вночі, що можуть засвідчити представники «Страшного».

Звонарьов ладен був образитися у відповідь на ці слова, але Дукельський дуже ввічливо привітав його.

— Не маю сумніву, що пан Звонарьов з ще більшим успіхом стріляє по японських міноносцях. Думаю, що Малеев і Акінфієв поділяють мою точку зору.

— Цілком, — приєдналися мічман і лейтенант.

— Отже, все гаразд. Чи не перекинутися нам у банчок, Боря? — запропонував Дукельський.

Малеев, Борейко, Соїманов і Дукельський сіли за карти, а Звонарьов з Акінфієвим примостилися на дивані.

Звонарьов став розпитувати про потерпілих на «Страшном».

— Найбільшої шкоди зазнав сам міноносець, ви мало не першим же снарядом пошкодили рульове управління, а потім пробили холодильник у машині. Трохи обпекло двох у машинному відділі, — розповідав Андрюша. — Гірше те, що ви, мабуть не знаєте сигналів. Ми весь час по-

казували свої позивні і просили припинити огонь, а батареї, навпаки, ще сильніше стали нас обсипати снарядами. За це ми вас дуже лаяли.

— Може, ви зможете нам прислати зведення ваших сигналів, щоб ми в них розбиралися?

— Це досить складна справа. Простіше прислати вам на батареї для зв'язку хоч би по одному матросу-сигнальнику. Сигналізація у нас не така вже проста, її скоро не вивчиш.

— Давайте, Андрій Михайлович, укладемо з вами союз берега з флотом, будемо один одному, в чім можемо, допомагати і насамперед налагодимо міцний зв'язок між собою. Нехай собі там штаб і начальство як хочуть, так і роблять, а ми, молодь, тісніше зв'яжемося один з одним.

— Гаразд! Я думаю, що всі тут присутні приєднаються до нас.

— В чому справа? — спитав Дукельський.

Акінфієв пояснив.

— Недисциплінований ви юнак, мічмане. Навіщо ж тоді штаби існують, коли зв'язок поза них іде?

— На те, щоб скрізь, завжди і всюди, на морі і на березі, заводити плутанину,— значливо вимовив Борейко.

Всі дружно зареготали.

— На жаль, ти маєш рацію, Борис. Хоч і я флаг-офіцер, але далеко не поклонник штабів.

— То ви до нашого союзу приєднуєтесь? — насідав на Дукельського Акінфієв.

— Готовий допомогти, чим можу, і встановити безпосередній зв'язок хоч би спершу тільки з Електричним Утьосом,—погодився лейтенант.

— Укладення союзу треба сприснути,— додав Борейко.

— Всьому своя черга. А поки що перекинемося в карти.

Гра відновилась.

Звонарьов з цікавістю розглядав невеличку, із смаком обставлену квартиру і хазяйку, яка клопоталася біля столу.

— Андрюша, і ви, пробачте, не знаю, як вас звати, допоможіть мені накрити на стіл,— попросила їх Рива.

Обидва офіцери пішли в ідальню.

— Ви у нас недавно?—спитала Рива Звонарьова.

— Два тижні.

— З Борейком на Електричному? Там, кажуть, ні вдень, ні вночі спокою від японців немає. Весь час стріляють. Мабуть, дуже страшно? Чи не так? — цокотіла Рива.

— Я думаю, що у вас у місті далеко страшніше,— заперечив Звонарьов.— У нас бетонні каземати, куди ми можемо сховатися від снарядів, а ви нічим не захищені тут.

— Я спочатку у льох ховалася, але там у нас миші. Я їх більше, ніж японців боюсь. Тепер сиджу в себе і думаю,— що буде, те й буде! У вас я б зі страху померла, а тут якось не страшно. Здається, ніколи сюди снаряд не влучить,— посміхнулась Рива.— Борейко, мабуть, сміливий?

— Дуже сміливий, завжди на бруствері стовбичить, щоб солдати бачили і самі не лякались.

— Ви інженер-механік? — спитав Андрюша.— Чого ж ви потрапили не в флот, а в кріпость?

— Я, можна сказати, й моря справжнього до Артура не бачив, суднових машин не знаю зовсім. Відбував військову повинність в артилерії, от і потрапив у кріпость.

— Значить, ви учений, інженер, а не звичайний офіцер? — зауважила Рива.

— Чим же офіцери гірші від інженерів, Ривочка? — поцікавився Акінфій.

— Офіцери вміють тільки воювати, а війна буває не завжди. А інженери та лікарі — вони завжди потрібні.

— Зрада! Рива передалася шпакам,— закричав Акінфій.— Не хоче більше знати офіцерів.

— Не кричіть і не перебільшуйте, будь ласка, Андрюша. Я зовсім цього не говорила,— заперечила Рива.

За вечерею пили помірно, навіть Борейко. Дукельський тягнув крізь соломинку коньяк і зрідка цокався з гістьми.

Рива і Куїнсан одночасно і подавали, і частували всіх. Загалом скидалося на добропрстойну сімейну вечірку в родині середнього достатку. Звонарьов весь час спостерігав Риву, захоплюючись її тактом і вмінням поводитись.

Після вечері стали прощатися. Дукельський з Ривою проводжали гостей, як хороше подружжя.

— Будь ласка, приїздить до нас на Електричний Утьос,— запрошував усіх Борейко.— Умовтесь, друзі, та

й дзвякніть папередодні, щоб ми могли з честю зустріти дорогих гостей.

Моряки підвели артилеристів на катері до Золотої гори, звідки Борейко із Звонарьовим пішки вирушили на Електричний Утьос. Жуковський, нарешті дочекавшись їх на батареї, трохи побурчав на них за спізнення.

На другий день Борейко прокинувся рано, зовсім тверезий, у дуже поганому настрої: хотілося горілки, а її не було — вчора він забув купити в місті. Роздратування охопило поручика. Він гукнув денщика і послав його по спирт до ротного фельдшера.

— Скажеш Мельникову, щоб видав пляшку з непорушеного запасу. Вдень поверну,— розпорядився Борейко.

Поки денщик бігав виконувати наказ, поручик одягнувся і вирішив побувати в ротній кухні. Йому, власне, не було аніякого діла до неї, бо артільним господарством відав не він, а Чиж, але від солдатів він дізнався про зловживання артільника і тепер хотів особисто його перевірити.

Поява небіжчика менше злякала б і здивувала артільника, ніж з'явлення Борейка.

— Здорово,— буркнув він солдатам.— Скільки на поставчанні?

— Двісті сорок чоловік.

— Яка порція м'яса?

— Тридцять два золотника на людину.

— Так, усього, значить, вісімдесят фунтів — два пуди.

Виймай м'ясо з казана і клади на терези.

Артільник і кашовар кинулись виконувати наказ.

— Зважуй,— наказав Борейко черговому по кухні.— Скільки?

— Один пуд двадцять п'ять фунтів,— доповів черговий.

— Де решта? — повернувся Борейко до кашовара.

Той кліпав очима і розгублено мовчав.

— Зараз же подавай решту!— закричав Борейко.

— Тут для пана фельдфебеля шматок з кісткою.

— Зваж.

— П'ять фунтів три золотники.

— Клади у загальну купу. Де ще десять фунтів?

— На вечерю, вашбродь, у коморі.

— На вечерю ще по шістнадцять золотників призначається. Тягни сюди.

Принесли ще пуд м'яса.

— З-під землі, але щоб мені були десять фунтів!— гримів у нестямі Борейко.

Артільник кудись побіг і приніс решту м'яса.

— Крадеш, сволото! Солдатів обдираєш!— накинувся на нього поручик.

— Аж ніяк, я...— почав був артільник, але Борейко вдарив його кулаком. Солдат охнув і схопився за обличчя руками, між пальців з'явився струмінь крові.

Озвірілий офіцер ще раз так ударив артільника кулаком по голові, що той поточився на підлогу.

— Покликати сюди фельдфебеля,— розпорядився Борейко.

— Так вони ще сплять,— заїкнувся черговий по кухні.

— З ліжка стягни, але щоб зараз був тут,— горлав Борейко.

Черговий зник.

— Клади все м'ясо в казан,— наказав кашоварові Борейко.— Принеси дроту, сам закрию покришку казана і запечатаю. А його,— вказав він на артільника,— відлити водою.

Роздратовуючись дедалі більше, поручик вийшов на подвір'я і став чекати Назаренка. Минуло хвилин з десять, аж поки, нарешті, той вийшов із своєї квартири і, застібаючись на ходу, підійшов до Борейка.

— Крадеш, негіднику!— накинувся на нього поручик.— По п'ять фунтів м'яса з казана береш?

— Я, ваше благородіє, беру не тільки на себе, а й на Пахомова,— став виправдуватися, перелякавшись, фельдфебель.

— Значить, ти не наказував артільникові залишати тобі м'ясо? Зараз розберу все на місці.

На кухні артільник і кашовар підтвердили, що відклали м'ясо з наказу Назаренка.

— Брешуть, ваше благородіє, от як перед істинним, брешуть,— бурмотів Назаренко.

— Черговий по кухні сам наказував відкласти,— наполягав артільник.

Покликали чергового. Той розгублено дивився то на Назаренка, то на артільника, то на Борейка.

— Фельдфебель наказував тобі залишити йому м'ясо?

— Так точно... аж ніяк, не можу знати,— безглуздо бурмотів солдат.

Борейко ткнув його кулаком в обличчя.

— Чу, чи наказував, чи пі, сучий сину?

Черговий тільки беззвучно ворухив розпухлими губами.

— Відповідай, стерво!— замахнувся знову Борейко.

— Так точно, наказували відкласти м'ясо і щоб цукрова кісточка була,— нарешті видавив із себе солдат.

— Чув, старий злодію?— повернувся поручик до фельдфебеля.

— Бреше, все бреше, по злобі на мене,— виправдувався Назаренко.

— Сам ти брешеш! — загорлав Борейко в нестямі.

Солдати, бліді від страху, скам'яніли на своїх місцях. Роз'юшений у кров Назаренко тільки скрикував під градом ударів.

Невідомо, чим би все це скінчилося, якби в кухню не увійшов Родіонов. Миттю зрозумівши, що відбувається, він схопив Борейка за талію і став відтягати від Назаренка.

— Ваше благородіє, та киньте його, а то до смерті заб'єте,— умовляв він осатанілого поручика.

— Ти чого не в свою справу сунешся?— накинувся на нього Борейко.

— Вам же, ваше благородіє, за нього, за гада, відповідати доведеться, він того не вартий, щоб за нього відповідати,— умовляв Родіонов.

Поручик став приходити до пам'яті, подивився на скривавленого фельдфебеля, на побитих ним солдатів і глухо сказав:

— Назаренка відвести додому, іншій сволоті помитися,— і вийшов з кухні.

Тільки-но двері за ним зачинилися, солдати кинулися допомагати фельдфебелеві.

Назаренко охав і стогнав, люто лаючи Борейка.

— Аж до самого генерала дійду, а на нього знайду управу! Двадцять років на надстроковій і ніколи не бачив і не чув, щоб так фельдфебелів били, та ще при солдатах. Це йому не минеться. Жартуеш, до генерала Стесселева дійду, а його під суд зажену,— плачливим голосом грозився фельдфебель.— А ти, суко, що,— повернувся він раптом до кашовара,— не міг одразу сказати, що це на десять чоловік, а не тільки на мене. Ах ти, стерво!— і, забувши свої рани і побиття, фельдфебель кинувся на кашовара. Той намагався захищатися, але Назаренко вдарив

його по голові черпаком, а потім ногою в живіт. Кашовар охнув і присів на землю.

— Знатимеш, як свого фельдфебеля підводити. Я вам теж пригадаю це! — пригрозив Назаренко артільникові і черговому по кухні.

— Ідїть-но краще додому, Денис Петрович, помийтеся та підбадьортесь, — сказав Родіонов.

— Це я, по-твоєму, гад? Дивись, як би нашивочки твої не злетіли, коли я командирові про діла першого взводу доповім, — визвірився раптом Назаренко. — Ти думаєш, не знаю, які ви там уночі книжки читаете? За це по голівці не поглядять.

— Та я ж вас від убивства врятував, — іронічно зауважив Родіонов, — а ви на мене гавкаєте.

— Гавкаєте! Та що я тобі пес брехливий, чи що, щоб гавкати? «Він того не вартий». А ти, дермо на паличці, багато чого вартий? Тьху на тебе, — і фельдфебель вийшов з кухні.

— Чого це Ведмідь на вас накинувся? — спитав Родіонов у солдатів, що лишилися на кухні.

— Та вдарило в голову, що м'ясо крадемо, ну й пішов по мордах хльостати, наче по своїй балалайці, — похмуро буркнув артільник. — З вашого взводу, мабуть, Ведмедя на нас напустили.

— Самі, хлопці, винні. Скільки разів я вам казав: киньте ви ваше шахрайство, ображаються солдати, а ви все своє — нам начхати, з нами сам фельдфебель. Вийшло, що й фельдфебель від Борейка не врятує. Мабуть, командирові на вас рапорт подасть, під суд підете.

— Де ж правда? Нас б'ють та ще й під суд хочуть віддати, — обурився артільник.

— Не кради, то й не битимуть, — суворо відповів Родіонов. — А тепер самі на себе нарікайте.

— Офіцерський холуй, — вилаявся артільник.

— Чи тобі поручик мало пику набив, то хочеш, щоб я додав? — сказав Родіонов. — Злодійське кодло, доберемось до вас, — краще, ніж від Борейка, від солдатів влетить. Давно про темну подейкують. Накриють, а там розбери — хто бив.

— Ти ж солдатів сам на нас нацьковуєш! — кричав артільник.

Родіонов змовчав і вийшов із кухні.

Назаренко, прийшовши додому, глянув у дзеркало і

заплакав від жалю до себе. Одне око запухло, ніс роздувся, губи кровоточили в кількох місцях, мундир був у грязюці, подертий і висів шматтям. Побачивши чоловіка, жінка охнула і залилася слізьми. Шурка з-під лоба подивилась на батька, а потім кинулась була відчищати його від багна.

— Не чіпай, дурна! Який є — до командира піду, нехай бачить, як зо мною Борейко поводитьсь. Підеш зі мною, — наказав він жінці. Отак, кульгаючи на обидві ноги, скривавлений, замордований, підтримуваний під руку жінкою, він з'явився перед Жуковським.

— Хто це тебе так розмалював? — здивувався Жуковський, знаючи, що його фельдфебель із своєю крутенською вдачею тримав усю роту в руках.

Назаренко став скаржитися на Борейка, його жінка вторила йому, обливаючись слізьми.

— Покликати сюди поручика Борейка! — наказав Жуковський денщиківі.

— Надто вони п'яні, ваше благородіє, лютують страшенно, свого Івана до півсмерті покалічили не знати за що, — повідомив денщик.

— Коли ж він встигнув так рано напиться? — здивувався Жуковський.

— Мабуть, звечора п'яний.

— Доведеться почекати, поки проспиться. Поклич до мене прапорщика, — наказав денщику капітан.

— Сил моїх немає терпіти мордування більше, — запхикав Назаренко. — Самому генералові претензію заявити бажаю.

— Почекай, поки я сам з Борейком розберусь, — заперечив Жуковський. — Поки що йди, опоряди себе.

— Сергій Володимирович, — звернувся він до Звонарьова, коли той прийшов, — тут Борейко напився та набешкетував, треба буде дізнання з цього приводу зробити, опитайте солдатів і Борейка, в чому справа, і представте при рапорті мені.

— Ніколи досі судовими справами не займався. Уявлення не маю, як його писати, оце саме дізнання. Краще б Чижу доручили, він і чином старший за Борейка, і, мабуть, вміє робити дізнання, — почав відмовлятися Звонарьов.

— Не можна Чижа. Борейко його не зносить, може скандал вийти. Крім вас, нема кого призначити. П'стім,

може, ви спробуйте урезонити Борейка і покласти його. Кажуть, озвірів від горілки.

— Підкоряюсь без особливого задоволення,— нехотя сказав Звонарьов і пішов до Борейка на квартиру.

Повернувшись з кухні до себе, Борейко послав денщика ще по пляшку спирту до ротного фельдшера.

«Усі вони, сволота, злодії та шахраї. Але гарячитися не було чого. Стукнути раз-два по морді артільника з кашоваром, вилаяти фельдфебеля добре і подати про все рапорт, вимагаючи змінити артільника і кашовара. Оце було б правильно, а так сам у дурні пошився. Назаренко зчинить історію! Правда, його давно треба було провчити, щоб не зазнавався, але вийшло неакуратно. Добре хоч Родіонов відтягнув»,— похмуро думав поручик, ходячи по кімнаті. Гнів знову піднімався в ньому і на себе, і на солдатів, і на весь світ.

Денщик повернувся з порожньою пляшкою і доповів:

— Так що фершал більше не дадуть, казали передати, щоб ви й не посилали.

— Що?— спалахнув Борейко.— Я йому голову з пліч віддеру, коли не дасть іще. Марш!— накинувся він на денщика і знову похмуро закрокував по кімнаті.

Через хвилину денщик повернувся з порожніми руками.

— Я тобі що наказав?— похмуро підійшов до солдата Борейко. Той лякливо позадкував до дверей.

— Що я тобі наказав?— навідав Борейко.— Як же ти насмілився не виконати мого наказу і не приніс спирту?

— Не дають більше.

— Не дають,— передражнив Борейко,— то я тобі дам! Марш назад,— і він з усієї сили вдарив денщика кулаком в обличчя.

Солдат голосно скрикнув і вибіг з кімнати.

— Отака тварюка!— вилаявся Борейко і тремтячими від хвилювання руками налив собі склянку спирту.

Удар Борейка був такий сильний, що на обличчі в денщика утворилась рвана рана, мабуть, від каблучки на руці поручика. Обливаючись кров'ю, затуляючи руками спотворене обличчя, він ледве добрався до фельдшера.

— В госпіталь треба, там тобі морду зашиють,— діловито сказав фельдшер, оглянувши потерпілого.— Зараз пов'язку накладу.

У цей час увійшов Назаренко. Обличчя його усе розпухло і змінилося від удару.

— Денис Петрович! Та бог з вами, хто це вас так побив? — сплеснув руками фельдшер.

— Не твоє діло, знай допомогу подавай,— похмуро буркнув фельдфебель.

— Не інакше, як Борейкова рука,— сказав Мельников, ніби ще нічого не знаючи про подію.— Денщика свого покалічив, треба в госпіталь посилати. Вам портрет попсував. Не людина, а звір лісовий, одне слово — ведмідь! Скаржитися на нього треба, щоб утихомирили, на цеп посадили,— розливався фельдшер, бинтуючи голову фельдфебелю, і раптом замовк.

У вікні промайнула фігура Борейка, і через хвилину він увійшов у приміщення.

— Горілки, спирту, все, що в тебе є! Та миттю! — наказав він Мельникову.

— Геть усе випили, ваше благородіє, нічого не лишилось,— квіпливо відповів фельдшер.

— Відчиняй аптечку!

Мельников поспішив відкрити дверцята шафки з медикаментами. Борейко сам став переглядати всі склянки.

— А це що?

— Спіритус віні денатураті,— шиконув латинкою Мельников.

— Давай сюди.

— Ваше благородіє, від нього захворіти і навіть вмерти можна,— боязко запротестував Мельников.

— А коли я здохну, то ти плакатимеш? — спитав у вічі Борейко, весь червоний від припливу крові і страшний своєю дикістю.— Чого ж ти мовчиш? — люто закричав поручик.

— Не можу знати.

— Не можеш знати! Так от же тобі, тварюко,— і Борейко з розмаху вдарив Мельникова по вуху, потім повернувся і важко, по-ведмежому ступаючи, вийшов.

— Ох, по всій голові дзвін пішов, як він двигонув,— скаржився Мельников.

— Добре, що так, а то й зовсім міг би покалічити,— сказав Назаренко.

Звонарьов зустрів Борейка, коли той повертався до себе з пляшкою денатурату в руках.

— Я до тебе, Борис Дмитрович, мене Жуковський прислав поговорити з тобою.

— Заходь, вип'ємо за компанію.

Звонарьов увійшов у Борейкову кімнату.

— Помилуватися хочеш з п'яного Борейка, молоко-сосе? Дивись, глузуй, смійся з мене, заслужив, розумію.

— Кинув би ти, Боря, горілку. Далєбі, краще було б і тобі, і нам.

Борейко мовчки пив.

— Ні за що, ні про що побив Назаренка, артільника з кашоваром...

— Так їм і треба, щоб не крали.

— Івана с'єго покалічив...

— Івана? Не пригадую щось. Трошки разок ткнув його...

— Так, що в госпіталь його кладуть...

— Даремно я це. Скільки разів йому казав — не лізь мені під п'яну руку. Ні, таки понесло його,— щиро журився Борейко.

— Тебе командир кликав...

— Та ну його! Він в усьому і винний. Доручив артільне господарство Чижу. Той з Пахомовим приваркові гроші бере собі, а пайок краде Назаренко з компанією. Треба ж комусь порядок навести.

— Облиш, Борис, пиячити, — умовляв Звонарьов, якого Борейко обурював дедалі більше.

— Облишу, коли ти вип'єш оцю склянку, — несподівано сказав поручик. — Вип'єш, даю слово — спати ляжу зараз же, — і він налив Звонарьову склянку денатурату.

— Труїтися не хочу.

Борейко виплеснув із склянки і наповнив її чистим спиртом.

— Пий, як друга прошу, пий, — уперто наполягав він.

Звонарьов хвилину вагався, а потім, затамувавши подих, перекинув у себе спирт.

— Ух, яка погань, — ледве вимовив він.

— Молодець, — пробурчав Борейко і, відчинивши квартиру, викинув решту пляшок.

— Пошли-но свого денщика на кухню по огірковий розсіл та звели компрес мені на голову приготувати, я ляжу, — і, знявши чоботи, Борейко ліг на постіль. За хвилину він уже хропів.

Звонарьов поспішив до Жуковського з рапортом про досягнуті успіхи.

— Що це з вами, Сергій Володимирович, вас Борейко образив?— кинувся той назустріч червоному, мов рак, Звонарьову.

— Ні, примусив тільки випити склянку спирту,— і Звонарьов розповів капітанові всю пригоду.

— Ідьте до обіду відсипатися та прийміть нашатирного спирту, це допомагає,— відпустив його командир.

Звонарьов зараз же виконав його пораду.

Було вже за полудень, коли прапорщик прокинувся з важкою головою. Перше, що він побачив, був Борейко — тверезий і похмурий.

— Вставай, Серьожа, та одягайся швидше.

Коли Звонарьов одягнувся, обидва попрямували до Жуковського.

Борейко урочисто приніс Жуковському пробачення з приводу своєї ранкової вихватки.

— Ви б, Борис Дмитрович, менше пили, далєбі, краще було б, і вам вибачатися не доводилося б, і мені вас картати. А то дивіться, що натворили: артільника побіли...— став капітан перелічувати злочини поручика.

— По заслuzі,— вкинув Борейко.

— Кашовару зуби вибили...

— Так йому й треба.

— Фельдфебеля мало не до смерті покалічили.

— Давно до нього добирався.

— Свого денщика поранили.

— Грішний, не пам'ятаю, як це і скоїлось. Каюсь і караюсь. Даремно його скривдив.

— Краще б ви про все мені доповіли, я б усе розібрав та владнав.

— Я, Микола Васильович, багато разів вам казав, що у нас артільник злодій, що його покриває фельдфебель, а ви мені не вірили, жадали доказів, от я й пішов сьогодні вранці їх добувати. За одним заходом і розправу тут же вчинив.

— Я вас, Борис Дмитрович, разом із Сергієм Володимировичем прошу сьогодні ж перевірити книжки артільника, а то я в них давно не заглядав, руки не доходили,— запропонував Жуковський.

— Слухаю! Зараз же підемо в канцелярію,— відповів Борейко і разом із Звонарьовим попрямував до дверей.

Біля входу в канцелярію вони побачили, що чоловік із десять солдатів стоять з повною викладкою під рушницею.

— Це іще що за почесний караул?— вигукнув поручик, дивлячись на покараних.

Похмурі, недоволені обличчя солдатів проясніли.

— Здорово, орли!— гаркнув Борейко.

— Здравія бажаєм!— врозбрід відповіли солдати.

— Ти за що стоїш?— звернувся Борейко до правофлангового, бомбардира-навідника Кошелєва, найкращого навідника в роті і свого улюбленця.

Кошелєв, благообразний, солідний солдат із сибіряків, засміявся.

— Так що, ваше благородіє, чхнув на штабс-капітана.

— Тобто як це чхнув?

— Штабс-капітан покликали мене до себе, я підійшов, а тут чхання мене обпало, трохи й на них потрапило, вони й дали мені десять годин під гвинтівкою.

— Та-а-ак! На начальство, кажеш, пачхав. Я, брат, сам часто на начальство чхаю, але роблю це з оглядкою і тобі наперед раджу. Іди в казарму.

— Красно дякуємо,— зрадів солдат, знімаючи гвинтівку з затерплого плеча.

— А ти за що?— спитав Борейко у дальшого.

— Погано подивився на штабс-капітана, ваше благородіє, вони й розсердилися,— стань, кажуть, дурню, на вісім годин під гвинтівку.

— Як же ти на них подивився?

— Відомо як, ваше благородіє, по-звичайному.

— А ти знаєш, що за статутом належить «їсти очима начальство», а ти — «по-звичайному». Іншим разом, як штабс-капітана побачиш, то не тільки їж, а просто гризи його очима. Зрозумів? Іди.

Солдати зовсім повеселішали і чекали своїх бергів.

— Ти за що?— спитав Борейко у третього.

— Без портупей до вітру пішов, а штабс-капітан побачив.

— Що ж це ти, нехлюю такий!

— Та, ваше благородіє, до вітру однаково портупейо знімати треба.

— Там і штани скидати доводиться, то ти так і підеш до вітру голозадим, дурача твоя голова?— під регіт солдатів сказав поручик.

— Гайда всі в казарму!— наказав він.

Солдати з веселими жартами побігли в казарму.

— Чиж на тебе в претензії буде,— застеріг Звонарьов.

— А мені начхати на нього.

— Це ж підриває його авторитет у солдатів.

— Та в нього давно аніякого авторитету нема. Сам його підірвав своїм боягузством та безглуздими покараннями. Солдат, брат, нас усіх наскрізь бачить краще, ніж ми один одного.

У канцелярії Борейко зажадав у Пахомова книжку артільника, де записувалися всі витрати по артільному господарству.

— Ну, Пафнутійович,— звернувся він до старшого писаря, проглянувши зошит,— кажи одверто: скільки вкрали?

— Та що ви, ваше благородіє, ми цього не робимо,— з обуренням відповів Пахомов.

— Подивимось.

Звонарьов став читати статті витрат по книжці, а Борейко проглядав відповідні рахунки.

Коли закінчили читати, поручик став акуратно видирати з пачки зшитих документів окремі рахунки.

— Ваше благородіє, що це ви робите?— перелякався писар.

— Підроблені рахунки відбираю,— буркнув Борейко.— Пиши, Серьожа, при перевірці виявлено наявність фальшивих рахунків на... зараз на рахівниці підкину — карбованців сімдесят шість, копійок двадцять.

— Та які ж вони фальшиві?— заблагав Пахомов.

— Це що? Куплено лаврового листу і перцю на десять карбованців, і підпис якийсь китайський,— чи то Винь-ху чи, чи то Сих-чі лі. На ці гроші лаврового листу купиш на цілий рік, а тут через п'ять днів знову на карбованець того ж листу. Що ж, на твою думку, рота тільки сам один лавровий лист і споживає? А це — «чумизи на дванадцять карбованців», за ці гроші три вози можна купити, а тут всього три пуди показано. За такі штучки під суд підеш, Пахомов,— погрозився Борейко.

— Ваше благородіє, я людина маленька,— бурмотів писар,— як штабс-капітан наказали, так я й робив.

— Скільки ж штабс-капітан за це заплатив тобі з артільником?

— Скупі вони, ваше благородіє, тільки по троячці й дали.

— Ех, за троячку в тюрму сядеш, Пафнутійович. Розумнішим я тебе вважав, та, виходить, ти зовсім дурний.

— Ми люди підневільні, як накажуть, так і робимо.

— Робити треба з головою та розуміти, що можна, а чого не можна. Давай інші книжки. Тут скільки фальшивих рахунків?

Переляканий писар уже сам став показувати підроблені рахунки. За годину роботу було закінчено.

— Отже, всього підроблених рахунків знайшли ми на триста з гаком карбованців. Пиши, Пафнутійович, акт та чекай на суд.

— От як перед богом, не винний. Усе штабс-капітан та фельдфебель наказували — пиши та й пиши, — викручувався писар.

Жуковський вжахнувся, коли Борейко із Звонарьовим піднесли йому свій акт.

— Борис Дмитрович, та що це ви наробили? Навіщо було такий акт писати? Доповіли б на словах. Тепер по всій артилерії підуть розмови, що в нас у роті крадуть. Сорому не збудешся, та й від генерала будуть неприємності.

— Зате ми злодіїв позбудемось. Треба Чижа усунути від артільного господарства і обрати нового артільника.

— А гроші ж як?

— Чиж заплатить.

— А коли ні?

— Заплатить, із платні утримають. Повідомте тільки управління.

— От цього я й не хочу, — заперечив Жуковський. — Треба все-таки Чижа самого спитати. Хай він пояснення представить.

— Покликати зараз же сюди штабс-капітана Чижка! — гукнув Борейко.

Коли Чиж з'явився, йому дали прочитати акт комісії. Він аж почервонів від хвилювання і, заїкуючись, обурено сказав:

— І отакий же мерзотник Пахомов: обкрутив мене навколо пальця, під носом зумів украсти! Його треба негайно ж під суд віддати за підробки та злодійство.

— Пахомов мені і прапорщикові одверто заявив, що підробки за вашим наказом роблено і що ви йому з

артільником за це платили,— чітко вимовив Борейко, дивлячись на Чижа.

— Ви забуваєтесь, поручику, це образа для мене; виходить, що я гроші собі присвоїв?

— Виходить, що вкрали. Микола Васильович, накажіть покликати сюди Пахомова і артильника,— попросив Борейко.

— Що ж це ви очну ставку збираєтесь мені влаштуувати з нижніми чинами? — заверещав Чиж, метаючись по кімнаті.— Це підрив дисципліни, потрясіння основ російської армії. Я йду звідси. Більше розмовляти з цього питання не бажаю,— і Чиж попрямував був з кімнати.

— Стоп!— загородив йому дорогу Борейко,— а не достачу Микола Васильович за вас платитиме?

— А я тут при чому? Крали Пахомов з артильником, а я за них відповідай,— протестував штабс-капітан.

— Ви, Олександр Олександрович, відповідальні за законом за цілість артильних сум, а не писар і не артильник,— сказав Жуковський.

— І ви також, як командир роти. Коли вже на те пішло, будемо платити пополам,— не здавався Чиж.

— От так фрукт,— промовив Борейко, все ще заступаючи двері.— Сам крав, а інших платити змушує.

Чиж кинувся був з кулаками до поручика.

— Ша, кіндер!— загрозово пробурчав Борейко, помітивши рух Чижа.

Штабс-капітан злякався і відійшов.

— То як же з грошима?— наполягав Жуковський.

— Я все заплачу, тільки велить цьому хаму пропустити мене в двері,— шаленів Чиж.

— Розписочку напишіть, пане штабс-капітан,— глумливо ввічливо сказав Борейко.

Чиж швидко накидав потрібну розписку і подав її Жуковському.

Борейко відійшов від дверей, куди зараз же кулею вилетів Чиж.

— Заварили ви кашу, Борис Дмитрович,— докірливо похитав головою Жуковський.

— Нічого, поїмо і живі будемо,— посміхнувся поручик.— Корисно інколи зарозумілого шахрая осадити.

— Що ж мені робити тепер?— у роздумі сказав Жуковський.

— Одержати з Чиж гроші, змінити артільника з кашоваром, та й усього.

— Під суд їх віддавати треба.

— Не варт. Чиж усе на них звалить, а сам із води сухий вийде. Понабивав я їм морди — і годі. Не люблю я оті суди та пересуди. Тяганина сама.

— Мабуть, це й буде найпростіше,— погодився капітан.— Тільки-от Назаренко може на вас рапорта подати. Тоді знову історія почнеться.

— Не подасть, побоїться. Адже ж і в нього рило в пуху виявилось під час перевірки артільних сум.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Звонарьов дістав розпорядження з'явитися в управління артилерії і почати роботи по переробці лафетів десятидюймових гармат для стрільби бездимним порохом.

Він не думав бути у довгій відсутності, але все ж не без суму прощався з батареею, з якою вже встигнув зжитися.

Прибувши в управління, він з'явився до Гобято, який зустрів його із своєю звичайною привітністю.

— Зупинитесь в мене. Зараз я накажу віднести до мене ваші речі, а потім підемо ознайомлюватися з майстернями: вони недалеко,— запропонував Гобято.

Майстерні були невеликим ремонтним заводом, розміщеним біля самої підосви Золотої гори, що робило їх невидимими з моря. Окремі цехи були розкидані на досить великій площі.

Усього в майстернях працювало до трьохсот солдатів і вільнонайманих.

Офіцери обминули механічний цех і побачили за ним розкидані на землі п'ять лафетів для десятидюймових гармат.

— Ви розклепаєте станини, додасте до кожної по три сталеві листи, потім знову їх склепаєте, перенесете між-станинні зв'язки, як ми з вами розраховали, і заміните підйомні дуги на більші, щоб можна було вище піднімати гарматне дуло. От і вся робота. Думаю, що ви за тиждень з нею впораєтесь, на допомогу вам даю начальника

ковальського цеху, класного обер-фейерверка Жмуріна. От, до речі, і він сам, познайомтесь.

Жмурін, як виявилось, був блондин, невеликий на зріст, років двадцяти п'яти, у пенсне на широкій стрічці.

— Роботу почнете завтра ж зранку. Зараз же підемо назад в управління, нас там чекає Белий.

Генерал докладно розпитав про стан робіт, доручених Звонарьову, і просив прискорити їх.

— За розрахунками Миколи Андрійовича, далекобійність десятидюймових гармат збільшиться з дев'яти з половиною верст до тринадцяти з половиною, тобто на дуже значну відстань: це дозволить підпустити японців і несподівано їх обстріляти.

— Боюсь, ваше превосходительство, що із збільшенням дистанції так само набагато зросте розсіювання снарядів і влучність гармат знизиться,— зауважив Гобято.

— Хоч налякаємо японців, і то добре. Одно слово, не гаючи часу, поспішайте переробити лафети.

Після розмови генерал, як завжди, запросив офіцерів до себе на обід.

Коли Звонарьов увійшов, Варя кинула своє рукоділля і пішла йому назустріч.

— Як Шурка Назаренко — чи буде вчитися на сестринських курсах? — спитала вона.

— Вона б і рада, та навряд чи їй батьки дозволять.

— Я упросила тата, він від свого імені всім жінкам і дочкам напише запрошення піти на курси. Я пошлю обов'язково її батькові і думаю, що тоді він перестане опинатися.

Після обіду Варя покликала Звонарьова подивитися її господарство.

— Я в себе на хуторі навчилася хазяйнувати; не люблю місто і волю жити на селі. І в інститут я теж не хотіла іти, але тато з мамою примусили. Скінчу акушерські курси і поїду на все життя до себе на хутір курей та телят розводити,— усміхаючись казала Варя.

Після багатой пташарні, вона показала корівник з трьома коровами і кількома телятами.

— Оце моя Кубань,— показала дівчина свою верхову кобилу.— Ви вмієте їздити верхом?

— Трошки.

— От і прекрасно. Будемо їздити разом, а то татків

Дон застоюється і жиріє знічев'я. Завтра ж поїдемо в Шушіїн — це китайське село верстах в десяти звідси.

Оглянувши господарство, вони пішли у тінистий сад, де була маса квітів.

Тут до Варі підбігло маленьке китайча, років трьох-чотирьох. Воно радісно кинулося до неї, обняло її і, лукаво мружачи свої чорні косі оченята, полізло в кишеню до дівчини. Розшукавши там леденець, воно з насолодою сунуло цукерку в рот.

— Це мій хрещеник, Ваня. Прошу любити й голубити. Чудесне хлоп'я.— і Варя міцно поцілувала смугляво-рожеві щічки дитини.

— Вам заміж пора, Варя,— посміхнувся Звонарьов. Дівчина спалахнула.

— Не кажіть дурниць, я ніколи не піду заміж.

— Живі перекази, а віри їм не ймеш,— посміхнувся Звонарьов. Попрощавшись біля ганку з Варєю, він пішов в управління бригади.

Там вже нікого, крім кількох писарів, не було. Помітивши його, давній знайомий, писар Севастьянов, підійшов і запитав, чи не потрібно йому чого.

— Я шукаю Гобято, та не знаю, куди він зник,— пояснив прапорщик.

— Їх не скоро зловиш, вони завжди де-небудь клопочуться, занадто вже непосидющі.

Звонарьов спитав, як пройти на квартиру до Гобято, куди занесли його речі. Писар взявся проводити.

— Самі вони людина гарна, дбайлива, — розповідав Севастьянов.— Тільки мало в майстернях бувають. Там замість них орудує їхній помічник, чиновник Козлов,— похмурий такий, з чорною бородою. Зате він уже лютує за двох. Як капітана нема, так і починається мордобій, та під ранцем по двадцять годин зряду солдати в нього вистояють.

— Чого ж дивиться Гобято? -

— Та дивні вони,— просто не помічають нічого навколо. Усе в свої думки заглиблені. От і ваша квартира,— показав писар.

У квартирі Гобято Звонарьов знайшов свої речі вже розкладеними в кімнаті. Денщик Гобято, спритний владимирець, зараз же все йому показав у квартирі і запропонував пообідати, але прапорщик відмовився.

— Чи скоро капітан додому прийде?— спитав він.

— Не пізніше як о десятій завжди дома бувають, об одинадцятій лягають спати, о пів на восьму встають, а о восьмій уже йдуть на службу,— дуже вони акуратні.

Оглядаючи квартиру, Звонарьов звернув увагу на бібліотеку. Дві великі шафи були повні книг. Здебільшого це були спеціальні праці з артилерії і військової справи, багато було книг з техніки, а іншу літературу представляли Жюль Верн і Конан Дойль; журналів не було.

За час перебування на Електричному Утьосі Звонарьов не бачив ніяких газет, крім двох-трьох номерів «Инвалида» і артурського журналу; якось йому випадково потрапив номер порт-артурської газети «Новый край», яку офіцери майже не читали і називали «порт-артурською плетухою».

Прихід Гобято відвернув Звонарьова від бібліотеки.

— Влаштувались? Прекрасно. Завтра зранку починайте роботу. Як вам Варя Белая сподобалась? Славна дівчина, не скидається на генеральську дочку. Одружился б з нею, коли ще не жонаті. Батько із видатним становищем, та вона й не безприданниця.

— Чому б вам самому не спробувати?

— Жонатий, батечку, і двоє дітей. Моя жінка після першої бомбардировки поїхала: не схотіла дітьми ризикувати.

Порозмовлявши ще з півгодини про всякі дрібниці, вони розійшлися по своїх кімнатах. Звонарьов з насолодою роздягнувся і, не побоюючись нічної тривоги, як було на Утьосі, міцно заснув.

Виділена для роботи із Звонарьовим бригада майстрових-солдатів була уже на місці, коли прапорщик уранці прийшов у майстерню. Жмурін встановлював солдатам урок на день — зрубати кожному по двадцять заклепок. Звонарьова він зустрів холодно, ображений, що того призначено керівником робіт, і став йому давати вказівки, як і що робити.

— Дякую вам, я вже тут сам розберусь,— перервав його Звонарьов, і ще більше ображений класний оберфейерверкер пішов.

Звонарьов зібрав солдатів, посадив їх навколо себе на лафети і став пояснити, в чому полягає робота і навіщо вона потрібна, розповів про те значення, яке має для успіху оборони швидкість переробки лафетів.

Солдати зацікавлено слухали його.

— Зрозуміло, що треба зробити і навіщо?— спитав Звонарьов.

— Так точно, обов'язково обміркуємо цю справу, щоб швидше япошкам набити,— відповіли солдати.

Один із них, високий стрункий шатен не російського типу, уважно дивився на Звонарьова. Помітивши це, прапорщик спитав його, в чому справа.

— Особа мені ваша, ваше благородіє, знайома,— відповів він.— У тисяча дев'ятисотому році ви ще студентом у нас на заводі Лільпопа у Варшаві були, тоді я вас навчав на радіально-свердлильному і довбальному верстаках працювати.

— Юзек Братовський?— зраділо вигукнув Звонарьов.— От не сподівався вас тут зустріти! Як ви потрапили сюди?

— Забрали в варшавську кріпосну артилерію, а потім послали в Сибір. Нещодавно тільки з третім батальйоном прибув.

Цій зустрічі Звонарьов дуже зрадів.

— Це у нас вперше, що нам пояснюють, навіщо робота потрібна, а то наче як у тюрмі, урок — та й годі, а навіщо,— не твого розуму справа. Не виконаєш, під ранцем настоїшся,— пояснив Братовський.

Робота одразу закипіла, і на обід було виконано вже понад половину денного завдання. Коли Жмурін перед обідом прийшов все-таки подивитися, що діється у Звонарьова, і схотів додати завдання ще по десять заклепок на людину, прапорщик знову попросив його не втручатися.

Жмурін нехотя підкорився.

— Попаде тепер нам на горіхи від нього, усю свою злість на нас зжене,— зауважив Братовський.

— Ви повідомте мене про всі його витівки. Я з Гобято поговорю, і ми закличемо його до порядку.

— На вас ще й Козел нападе: він у нас перша особа в майстерні.

Справді, не минуло й півгодини, як до місця роботи, у супроводі Жмуріна, підійшов Козлов — високий, похмурий чиновник, років під сорок.

— Чому ви втручаєтесь у розпорядження Жмуріна?— визивно спитав технік.

— А він чому втручається в мою роботу? Хто йому дав право робити мені будь-які вказівки?

— Я помічник завідуючого майстернею, потрудіться відповісти на моє запитання.

— Ви мені не начальник, і я прошу вас негайно піти звідси, ви заважаєте.

Сварка тривала ще кілька хвилин.

Нарешті Козлов із Жмуріним пішли, і майстрові жваво загули:

— Так йому й треба, занадто він уже зазнався.

— Пани б'ються, а в хлопів чуби тріщать,— відгукнувся хтось із робітників.

У канцелярії майстерень, куди Звонарьов зайшов перед тим, як піти з роботи, він застав Гобято, якому Козлов і Жмурін скаржилися на нього, обвинувачуючи у розвалі дисципліни, брутальності і зазнайстві.

Гобято мовчки слухав їх і тихенько хитав головою.

— Що ви скажете у своє виправдання, підсудний?— жартівливо спитав він прапорщика.

Звонарьов у тому таки жартівливому тоні розповів, що сталося.

— От що я маю викласти у своє виправдання, пане мировий суддя,— закінчив він.

Гобято, посміхаючись, сказав писареві:

— Пиши наказ по майстернях: «Робота по переустаткуванню лафетів виконується під керівництвом прапорщика Звонарьова. Техніку Козлову і обер-фейерверкеру Жмуріну забороняється всяке втручання в цю роботу. З завтрашнього дня технік Козлов переводиться в завідуючі деревообробною майстернею». Все. Зрозуміло, панове?

— Я буду скаржитися на це генералові,— почав був Козлов.

— Зміні наказ,— звернувся Гобято до писаря.— «Технік Козлов відкомандировується в управління артилерії»,— відкарбував Гобято.— Я вас більше не затримую,— звернувся він до техника,— а вас, Сергій Володимирович, попрошу лишитися. Давно я хотів Козлова здихатись, та нагоди не було. Вас же я попрошу бути моїм помічником і заступником, поки ви тут. Може, надумаетесь й зовсім сюди перейти — буду цьому тільки радий. А зараз даваймо перед обідом прогуляємося на «Етажерку», тим більше, що день чудесний.

На «Етажерці» гуляло багато народу. Ледве знайшовши вільну лавку, Гобято із Звонарьовим сіли і стали розглядати публіку і ескадру на рейді. Кораблі посилено димили, наче готувалися до походу, але човни, раз у раз відчалуючи від них, переповнені матросами і офіцерами, свідчили про інше.

— Лафа оцим морякам,— позаздрив Гобято.— Сидять поза нашою спиною, жуїрують, втішаються життям і одержують більше за нас. От і сміять вони грошима по ресторанах та шинках, на заздрощі армійцям. Створюється нездорова обстановка ворожнечі між армією і флотом. Стессель використовує її для своїх інтриг проти флоту. Он іде капітан другого рангу Ессен, командир «Новика». Мало не щодня виходить на крейсері,— вказав Гобято на одного з моряків.

Ессен підійшов до них, обидва підвелись, віддаючи честь.

— Здрастуйте, капітане,— вітав він Гобято.— Давненько вас щось не бачили. Дозвольте присісти до вас?

— Будь ласка, Микола Оттович,— люб'язно відповів Гобято і представив Звонарьова.

— З якої батареї?— спитав моряк.

— З Електричного Утьоса.

Ессен уважно подивився на прапорщика.

— Найкраща батарея. Часто з задоволенням дивлюся на її стрільбу. Багато ви клопоту японцям завдаєте. Видно добру злагожденість у роботі і вміле керування вогнем. Хто у вас командир?

— Капітан Жуковський.

— Я його не знаю.

— Ви, Микола Оттович, мабуть, знаєте поручика Борейка — величезний отакий,— вкинув Гобято.

— Аякже! Товариш по чарці нашого Дукельського. Кажуть, обоє рябоє — скандалісти, але путящі хлопці. Я завжди до себе на «Новик» таких прагну більше набрати. Мій боцман Кашенко по портових шинках підбирає найбуйніших матросів. Багато хто з командирів кораблів бувають радісінкі таких матросів позбутися, а в мене вони працюють, мов ті чорти. Наш матрос чудеса може робити, тільки треба вміти до нього підійти: не бути формалістом, до дурниць не присікуватись, а за діло гріти. У мене найбезнадійніші гультаї хрести та нашивки швидко одержують. З офіцерами справа стоїть куди гірше.

Звонарьов з зацікавленням слухав командира прославленого «Новика», який не раз ризикував на своєму легкому швидкохідному крейсері кидатися в атаку мало не на всю японську ескадру.

Моряки, проходячи мимо, шанобливо розкланювалися з Ессеном. У юрбі з'явився Сойманов разом з іншими мічманами. Він підійшов і, поздоровкавшись, став посилено просити Ессена про перевід на «Новик».

— Вірен не заперечуватиме?— спитав капітан.

— Ви ж його знаєте,— це ж справжнісінький сам не гам: і нам на «Баяне» розгорнутися не дасть, і від себе не відпускає. Кажуть, незабаром до нас адмірал Макаров приїжджає, тоді я спробую безпосередньо до нього звернутися. Він хоч і адмірал, але, переказують, і сам не від того, щоб весь час плавати на легких крейсерах та міноносцях.

— Це з Кронштадта, прославлений винахідник і будівник «Ермака». Він з матросів, читали? — зауважив Гобято.

— Він самий. Почав службу юнгою, а добрався до віце-адмірала. В наші часи це не так уже легко без допомоги тіточок і дядечок. До того ж, його дуже недолюблюють за неспокійний та гострий характер. До нас його, мабуть, з задоволенням сплавили. Зате ми безперечно віграємо, діставши Макарова замість старої руїни Старка.

— Нам слід би міцніше зв'язатися з флотом,— вкинув Звонарьов.

— Радий буду бачити вас разом з капітаном Гобято у себе на «Новике». Може, ви навіть рискнете з нами вийти в море? Поганяємося за япощатами, за одним разом покажемо вам нашу майстерність у стрільбі,— запрошив Ессен.

Артилеристи подякували і запропонували вкупі пообідати в ресторані «Саратов», розміщеному неподалік.

Зал ресторану був повний обідаючих, переважно військових; вечірньої гулящої публіки ще не було. Насилу відшукали два вільні столики. Незабаром у зал увійшов стрілецький поручик Єнджеєвський. Він, був, мабуть, безпосередньо з занять — весь запорошений, стомлений. Не знайшовши вільного місця, він підійшов до своїх знайомих Сойманова і Гобято і попросив дозволу сісти біля них.

— Будь ласка,— привітно запросив його старший за столом, Ессен.

— Ти звідки це такий втомлений?— спитав його Сойманов.

— Зі служби. Тільки тепер, коли війна розпочалась, ми стали вчити солдатів, як слід стріляти, а мирного часу цікавилися самими тільки парадом та маршируванням. Сорок навчальних патронів на солдата за чотири роки служби призначалося! Зате «ура» горлать та вітати начальство вчилися цілу добу,— нарікав Єнджеєвський.— І тепер все ще вчать стіною в штики ходити, не визнають розсипного строю, бо ніхто з офіцерів не вміє ним керувати, а солдати не звикли до самостійності і не знають, що їм у цепу робити. Я свою команду охотників з ранку до вечора муштрую в розсипному строю.

— Хто у вас командир?— поцікавився Гобято.

— Савицький, товстун такий, не дурень, але мерзотник і боягуз. Зате в пошані у Фока, генерал в ньому душі не чує. Одно слово, з бойовою підготовкою справа стоїть безперечно погано. У вас, артилеристів, краще: і стріляти вмієте, і інколи навіть влучаєте,— з'ехидничав Стах.

— Даремно глузуєте, поручику,— втрутився Ессен.— Перед вами наочний зразок влучності: прапорщик зумів підбити серед ночі крихітний міноносець з дистанції у двадцять кабельтових, це зовсім не погано.

Публіки поступово більшало. З'явився оркестр і заграв веселі вальси.

Поява Дукельського одразу внесла пожвавлення.

— Жорж, сідай до нас! — гукнув його Ессен.

Лейтенант зразу ж підійшов.

— Які новини? — здоровкаючись, спитав у нього Ессен.

— Макарова чекаємо в Артур за тиждень або днів за десять. Сьогодні одержали від нього телеграму вже з Омська. Старк почав укладати свої манатки і збирається спускати флаг. Флаг-капітан Молас нервується, побоюється, що Макаров іншого флаг-капітана візьме,— став викладати новини Дукельський. — Що ж іще? Ага, Вітгефт на посаді начальника морського відділу намісницького штабу, як і раніш, нічого не робить, об'їдається та задивляється на дівчат, яких тралить його син. Григорович гадає на кофейній гуші, щоб йому принесе приїзд Макарова — чи адміральські орли, чи списання за «доблесну» бойову.

діяльність двадцять шостого січня. Шенсович все ніяк не може зняти свій «Ретвизан» з мілини. Здається, все повідомив, панове.

— Та й язичок же в тебе, Георгій Володимирович,— усміхнувся Ессен,— ну, а Ессен про що думає?

— Що йому, нарешті, дозволять воювати з японцями по-справжньому, а не стріляти на максимальну дистанцію, стоячи на якорі під захистом батарей.

— Вгадав! Я дуже сподіваюсь, що з приїздом Макарова перебування ескадри в порту скінчиться. Насиділися ми вдосталь.

Після обіду випили по бокалу шампанського за дружню спільну роботу армії і флоту і стали розходитися. Моряки вирушили до себе на кораблі, Гобято попрямував додому, а Єнджеєвський із Звонарьовим вирішили піти купити дещо.

У магазині «Кунст і Альберт» вони зустрілися з літньою, років сорока, дамою у супроводі двох молоденьких дівчат. Одну, вищу на зріст, рум'яну щатенку, з завзято блискотливими карими оченятами, звали Льолею, а другу — маленьку, худеньку блондинку, з чудовими блакитними мрійними очима — Олею. Усі троє дружньо привітали Єнджеєвського.

— Чого це вас так давно не видно, Стах? Де ви пропадете? Знову сиділи на губі?— засипали його запитаннями дівчата.

— Вчу своїх солдатів воювати.

— А досі що ж ви робили?

— Вчив їх марширувати.

— Стах, ви невиправні,— всміхнулась дама.— За ваш язик вас начальство й не полюбляє.

Єнджеєвський представив Звонарьова.

— Ви артилерист? Четвертої бригади?— поцікавилась Оля.

— Ні, з Електричного Утьоса.

— Он ви звідки,— всі три жінки зацікавлено подивилися на прапорщика.

— Кажуть, там у вас не дуже спокійно?

— Так, інколи буває навіть дуже жарко.

Покінчивши з покупками, Звонарьов і Стах пішли проводити своїх знайомих. Стах і Льоля пішли вперед.

— Нехай собі поголубляться,— всміхнулась Марія Петрівна. Оля тільки зітхнула у відповідь.

— Що, і тобі теж Стах серце присушив? Лихо мені з моїми дівчатами: завжди обидві одразу в одного кавалера закохуються і тільки заважають одна одній.

— Зовсім я не закохана в Стаха. Хоч взагалі він дуже гарний, аж ніяк не скидається на офіцера.

— Ви недолюблюєте, здається, наше доблесне офіцерство?— спитав Звонарьов.

— Багато кого з них і любити нема за що. Брутальні, нахабні, некультурні, б'ють солдатів і пиячать безпробудно. Сид і сором,— палко накинулась Оля.

— Звичайно, пане Звонарьов, про присутніх не говорять,— поспішила пом'якшити Олину гострість Марія Петрівна.— Ми вас не знаємо і сподіваємось, що ви становите щасливий виняток, як і наш Стах. Ви давно з ним знайомі?

— Тільки сьогодні познайомились.

— От ми й дома,— зупинилися жінки біля хвіртки великого саду, в глибині якого височіла одноповерхова будова.

— Що це за будинок?— спитав Звонарьов.

— Міська початкова школа імені Пушкіна. Я завідую школою, а Оля та Льоля працюють учительками,— пояснила Марія Петрівна.

— У вас вчиться дівтора?

— Вдень дівтора, а ввечері школа для дорослих. Здебільшого це дрібні службовці без середньої освіти, хоч є і робітники, і навіть кілька матросів з портового управління.

— От і наші голубки повертаються,— всміхнулась вона, помітивши, що підходять Льоля і Стах.

Звонарьов і Єнджеевський стали прощатись.

— Як їх прізвиська?— спитав Єнджеевського Звонарьов, коли вони відійшли від саду.

— Завідуюча — Желтова, Льоля — Олена Федорівна Лобіна, а Оля — Ольга Семенівна Селеніна. Льоля — моя наречена. Давно б ми з нею оженились, та в полку не дозволяють: учителька, бачте, не пара офіцерові! Я мрію про вчительську семінарію. Скінчити б її, пішли б на село з Льолею вкупі учителювати. А поки що я начальник охотницької команди чотирнадцятого стрілецького полку,— всміхнувся Стах.— Ну, мені праворуч, бувайте, Сергій Володимирович, і не церемоньтесь, заходьте в школу; дім там, правда, не аристократичний, але зате

буває просто й весело. Захопіть з собою який-небудь харч, щоб не вводити хазяйок у великі витрати.

Попрощавшись з Єнджеєвським, Звонарьов пішов додому. На розі вулиці він зіткнувся віч-на-віч з якоюсь дамою, і та з несподіванки і переляку упустила з рук свої покупки. Попросивши пробачення, прапорщик поспішив їх підняти і запропонував дамі донести їх до її дому.

— Будь ласка, до речі, мені вже зовсім недалеко. Я вам дуже буду вдячна, а то я затрималась у магазинах і боюся йти сама по вулиці. Ви з якої частини?— спитала дама.

Звонарьов сказав.

— Василю Федоровичу Белому, значить, підлягаєте? На якій батареї? На Електричному? Мені чоловік казав, що це найбойовіша батарея. Він там також один раз був, ще двадцять сьомого січня. Розповідав, як японці засипали Утьос снарядами. Анатоль навіть хотів представити командира до нагороди, та солдати там здалися йому погано дисциплінованими. Але ви не сумуйте, ще будуть нагороди попереду,— розливалася дама.

Звонарьов не міг втямити, з ким він розмовляє. Скільки можна було роздивитися в сутінках, дама була вже не молода, але миловидна, гарно одягнута і, мабуть, належала до артурського вищого товариства. Спитати, хто вона, прапорщик не наважувався і мовчки слухав її балаканину.

— Ви мене дуже зворушили вашою люб'язністю, молодий чоловіче, прошу, будь ласка, до нас, просто, без візитів,— тепер, воєнного часу, не до того. Стессель, Віра Олексіївна. Дорогу до нас вам покаже кожен солдат,— на прощання Віра Олексіївна потиснула йому руку.

«Так от, значить, яка вона, оця сама Стессель, про яку стільки говорять,— подумав Звонарьов.— Щастить мені сьогодні на нові знайомства у найрізноманітніших колах: з моряків — Ессен, із стрільців — Стах, учительки і, нарешті, Стессель»,— підбив він підсумки дня.

Коли ввечері він розповів Гобято про своє знайомство з Вірою Олексіївною, той голосно зареготав.

— Тепер вам, любий Сергій Володимирович, кар'єра в Артурі забезпечена. Пспастити у фавор до Стесселевої дружини — це означає заручитися найкращою у нас протекцією. Вона бабонька не дурна, далеко розумніша від свого чоловіка, крутить ним, як хоче і держить у шорах.

— Я військової кар'єри не прагну робити.

— Все-таки це знайомство, може, колись і придасться вам. Пам'ять у неї прекрасна, особливо на молодих людей.

Другого дня, коли Звонарьов з Гобято прийшли в майстерню, солдати закінчували розклепувати станини. Робота йшла дружно і швидко, Братовський підходив то до одного, то до іншого з майстрових і показував, як зручніше і спритніше зрубати заклепки.

Жмурін уже не наважувався робити які-небудь вказівки.

— Мабуть, вони сьогодні закінчать розклепування,— сказав Гобято,— звідки у них отака спритність взялась?

Братовський усміхнувся.

— Знаємо, навіщо і що робимо, ваше високоблагородіє, от і робота цікавіша. Вчора їх благородіє нам розповіли і з'ясували, що до чого.

— Сьогодні субота, зашабашимо о другій годині. Встигнете роботу скінчити?— спитав Гобято.

— На обід скінчимо, а після обіду перенесемо станини у кузню, там і приладимо до них додаткові листи,— відповів Братовський.

— Спасибі, братці, за старанну службу,— подякував Гобято.— У неділю всі дістанете звільнення в місто.

— Ми, ваше високоблагородіє, хотіли й завтра попрацювати, щоб швидше закінчити.

— Не заперечую, потім дам вам по два відпускні дні,— пообіцяв капітан.— Цю роботу треба закінчити якнайшвидше.

— Виявляється, ви розмовляти з солдатами майстер. Цей талант у нас, на жаль, мало в кого є: більше зуботичинами впливають,— сказав Звонарьову Гобято, коли вони відійшли від солдатів.

— Борейковська школа. В цьому ж секрет і його успіхів у стрільбі: зумів зацікавити солдатів.

У канцелярії на них очікував начальник кріпосної жандармської команди, ротмістр князь Мікеладзе.

— Чим можу бути корисним?— сухо спитав його Гобято.

— Розмовочка до вас єсть, секретного порядку,

вельмишановний Микола Андрійович,— підсипався до нього жандарм.

Гобято вислав писарів з кімнати. Мікеладзе значуще подивився на Звонарьова.

— Це мій помічник і заступник, можете його не церемонитись,— пояснив Гобято.

— Пан Звонарьов, коли не помиляюсь, людина нова, щойно в Артур приїхав, не в курсі наших справ, та й взагалі він, пробачте, цивільний, випадковий на військовій службі, так що, признаюсь, його присутність мені трохи заважає.

— Звідки ви все це про нього знаєте? — здивувався Гобято.

— Який би з мене був жандарм, коли б я не знав кожного нового офіцера в Артурі. Ми, жандарми, мусимо знати все — хто чим дихає, що думає.

— Я можу піти,— втрутився Звонарьов.

— Дуже прошу вас лишитися. Князь, я сподіваюсь, не заперечуватиме більше.

Ротмістр поморщився, але протестувати не став.

— У вас у майстернях з'явилося кілька нових солдатів, серед них є й небажаний елемент. Наприклад, Йосиф Братовський: він був членом нелегальної організації у Варшаві, на механічному заводі Лільпопа. Лише за відсутністю прямих доказів уникнув суду. З наполягання Варшавського губернського жандармського управління його послано в Артур. негайно після прибуття мій агент взяв його під нагляд. Хоч поки що за ним нічого ще не помічено, але стежити треба уважно.

— У мене немає ніяких плямуючих даних проти Братовського, працює він прекрасно, поведінки зразкової...

— Вечорами, пробачте, у нужнику довго із солдатами засиджується й розмови різні веде: хто, та звідки, та де працював; ґрунт, мабуть, намацує.

— Страх має великі очі, князю. Ви завжди з мухи слона робите. Чхне солдат, а ви вже ладні в цьому вбачати потрясіння основ,— іронізував Гобято.

— Від копійчаної свічки, як то кажуть, Москва згоріла.

— Ви б краще вашу енергію звернули на боротьбу із шпіонажем. Крім японців, одягнутих під китайців, у місті є шпіони інших національностей, насамперед англо-американці. Ось де головне наше лихо. Під вивіскою торгівлі

вони якнайбезсоромніше збирають важливі з воєнного погляду відомості,— обурено сказав Гобято.

— Англійські і американські піддані всі вислані за межі Квантунської області.

— Сам не далі як вчора бачив на вулиці Томлінсона і Сміта. Вони процвітають не гірше, як колись,— сперечався капітан.

— Вони прибрали інше підданство і стали для нас недосяжні. Щодо китайців, то... це важке, признаюсь одверто, завдання. Усі китайці на один кштальт і всі шахраї, від них пуття важко добитися. Російських агентів до них не підпустиш, не вірять вони їм, а серед китайців ми, на жаль, ще не створили певної агентури. Серед росіян куди легше. От, наприклад, пана Звонарьова вчора помічено у товаристві дуже небажаних в Артурі осіб: завідуючої Пушкінською школою і її учительок. Вони там, під виглядом вечірньої школи, мало не курси агітаторів влаштували.

— Яке вам, пане ротмістр, діло — де і з ким я буваюю?— обурився Звонарьов.

— Нам, жандармам, до всього є діло. З якою ви дівчинкою спите, і то ми мусимо знати. От ви раз або два були в компанії у мадемуазель Риви, ми й це знаємо. Мушу сказати, що цілком схвалюємо ваш смак,— дуже цікава жидівочка і ні до якої політики не причетна.

Звонарьова дедалі більше дратував нахабний і самовпевнений тон жандарма.

— Вам, мабуть, відомо, що вчора я не сам один був із завідуючою школою...

— Аякже, з вами був поручик Єнджеєвський, теж майже соціаліст. Вас не можна поздоровити з таким знайомством.

— Дозвольте мені знати самому, з ким і яке вести знайомство. Ваших вказівок з цього приводу я не потребую,— гостро обірвав Звонарьов.

— Ми, жандарми, народ не уразливий. А тепер маю честь кланятися. Сподіваюсь, до скорого і приемного побачення,— жандарм, потиснувши їм руки, вийшов.

— Навдивовижу неприємна публіка оці жандарми. Скрізь свого носа сунуть,— обурювався Гобято.

— Після жандармського потиску хочеться зараз же помити руки,— погодився Звонарьов.

Ранком наступного дня — це була неділя — Гобято принесли записку від Ессена з запрошенням прибути на «Новик», який готувався йти в море. Гобято і Звонарьов квапливо одяглися і вийшли за посланцем-матросом.

«Новик» вже вирушав, коли шлюпка з артилеристами підійшла до нього. Біля трапа їх зустрів вахтовий офіцер і провів на місток до Ессена.

Привітно поздоровкавшись, Ессен повідомив, що «Новик», на чолі чотирьох міноносців, іде на розшуки японських торговельних кораблів. Далі він познайомив артилеристів із своїми офіцерами.

Вийшовши в море, крейсер розвинув двадцятивузлову швидкість і ліг на курс зюйд-вест, прямуючи до південного кінця Ляодунського півострова — Ляотешаню.

Звонарьов, уперше потрапивши на військовий корабель, з зацікавленням спостерігав неквапливу і спору роботу матросів. Спочатку він навіть не знайшов свого Електричного Утьоса, — так він зливався з фоном гір за ним, — і тільки далекомірна будка, ясною плямою виступаючи на сірих скелях, викривала місце батареї.

«Треба буде її забрати в бруствер, щоб не було помітно», вирішив Звонарьов, розглядаючи батарею.

Розміщена на самій вершині Золотої гори, батарея одинадцятидюймових мортир чітко вимальовувалась на фоні неба. Прапорщик тепер зрозумів, чому японці так часто обстрілюють саме її.

— Ваш Утьос прекрасно замаскований, але його завжди виказує густий дим пострілів. Було б дуже добре, якби ви перейшли на бездимний порох, — зауважив Ессен.

— Ми саме зараз і працюємо над такою переробкою лафетів, — відповів Гобято. — Думаємо, що зможемо позмагатися з японцями і в далекобійності.

— Щодо влучності, ви давно випередили японців. Щоразу, тільки вони з'являються біля Артура, незмінно дістають від вас хоч би одне влучення, ви ж досі не мали жодного, — казав Ессен.

За «Новиком» у кільватері йшли, посилено димлячи, чотири міноносці. Кінцевим ішов двотрубний міноносець «Лейтенант Бураков».

— Навіщо ви взяли в похід оцей крихітний кораблик? — спитав Ессена Звонарьов.

— Малий, та завзятий! Це найшвидкохідніший міно-

носець у світі. Він розвиває до тридцяти чотирьох вузлів. За ним жоден японець не вженеться,— пояснив капітан.

Коли «Новик» пройшов кінцеву частину Ляотешаню, далеко на заході, на самому горизонті, з'явилися незначні димки. У бінокль було видно, що вони належать досить великим суднам.

— Купці,— визначив Ессен.— Треба їх оглянути — чи немає військової контрабанди. Повний уперед!

Помітивши погоню, пароплави спробували втекти.

— «Лейтенанту Буракову» наздогнати і оглянути пароплави,— наказав Ессен.

«Бураков» зараз же, випереджаючи інші судна, понісся вперед.

«Новик» з іншими міноносцями, додавши ходу до якнайбільшого, ішов за ним. Нарешті підійшли до затриманих пароплавів. Один з них був англійський, і його після огляду відпустили, а другий — японський. «Бураков» уже встигнув зняти з нього команду і приготувався до торпедування. Приречений на загибель величезний океанський пароплав, разів у п'ятдесят більший від «Буракова», тихо димів.

— Який вантаж?— спитав Ессен у мегафон «Буракова».

— Баласт і трохи вугілля,— відповіли з міноносця.

— Топіть.

З «Буракова» випустили міну. Пірнувши у воду, вона ринула до пароплава, лишаючи за собою в воді виразно помітний слід. Всі на палубі напружено стежили за її наближенням до японця. Розлігся вибух, чорний стовп диму злетів над щогли разом з хмарою різних уламків і водяним смерчем, корабель повалився на бік, обкутуючись хмарами білої пари, і за кілька хвилин зник під водою.

Покінчивши з пароплавом, Ессен взяв курс на схід.

Цікавлячись будовою машинного відділу, Звонарьов пішов туди із судовим механіком. Вже біля трапа в машинний відділ їм в обличчя пахнуло гаряче повітря, і чим далі вони спускались, тим ставало жаркіше.

У самій котельній кочегари працювали по пояс голі, і, незважаючи на вентиляцію і безперервний душ з забортної води, температура тут була нестерпна. Кочегари швидко, спритно закидали вугілля, шурували колосники, вигрібали золу.

Звонарьов підняв шматок вугілля і став його розглядати.

— Янтайське?¹— спитав він.

— Ні, японське,— відповів механік.

— Довоєнні запаси?

— Ми й після початку війни одержали десять пароплавів вугілля з Японії.

— Невже японці не припинили продавати нам вугілля?

— Війна — війною, а комерція — комерцією. Одне одному не заважає. Навпаки, коли хочете, навіть допомагає. Платити тільки доводиться дорожче. Та що там вугілля — нові англійські далекоміри Барра і Струда наше адміралтейство так і не встигло дістати, а японці нам їх продали вже після розриву дипломатичних відносин. Через Шанхай одержали нещодавно дванадцятидюймові бомби — усі японського походження, не кажучи вже про харчові консерви і інші дрібниці.

Звонарьов не вірив своїм вухам.

— Не вірите?— зауважив механік.— Запитайте в порту. Наш поставщик Гінзбург і досі має відділи своєї фірми і в Японії, і в Шанхаї. Тепер вони переведені на нейтральних осіб і спокійнісінько приставляють потрібні нам речі з Японії.

— Дивні діла твої, господи,— здивувався Звонарьов.— Котли у вас теж англійські?

— На жаль, наші, а в японців — англійські. Вони забирають менше місця і далеко більше піднімають пари.

Оглянувши суднові машини, Звонарьов піднявся на палубу і з задоволенням став дихати свіжим морським повітрям.

«Новик» уже повертався назад. Ессен у бінокль уважно розглядав горизонт.

— Японці йдуть навперейми, тільки одразу не розбереш, хто саме. Треба все-таки поспішати,— повідомив він Гобято.

Незабаром з'ясувалось, що це легкі крейсери.

— Не страшно. Добіжимо до Артура водночас з ними, коли не раніш, але вони до берега не насміляться близько підійти.

---

¹ Янтайські копальні в Південній Маньчжурії давали найкращі сорти місцевого вугілля.

Ляотешань було вже добре видно. На рейд з Артура виходив «Баян».

Японці тимчасом з далеких дистанцій відкрили вогонь. На «Новике» пробили артилерійську тривогу. Матроси кинулися до гармат.

«Новик» дав бортовий залп усіма гарматами. Японці теж пристрілялись. На палубу раз у раз захлюпувала вода, піднята японськими снарядами.

Артур був уже близько, і японці стали відставати.

— Дивіться, ваш Електричний Утьос стріляє!— вказав біноклем Ессен на берег.

Під Золотою горою повільно розповзалась блакитна хмара диму.

— Есть!— радісно вигукнув Гобято.— Борейко себе не зрадив, влучив таки в одного японця. Бачите, який дим валить на другому від голови крейсера.

Звонарьов повернувся і побачив, як, обкутаний димом, один з японських крейсерів викотився з кильватерної колони і став повільно виходити в море.

У цей час знову заблискотіли постріли, і знову поповз дим. Борейко, мабуть, як завжди, квапився із стрільбою. Хоч влучень більше не було, все-таки японці поспішили відійти слідом за підбитим крейсером.

— На сьогодні з нас досить,— сказав Ессен, спускаючись з містка.— Через півгодини будемо в Артурі. Відбій бойової тривоги. Відпустіть матросів униз,— розпорядився він.

— Зробіть ласку, поснідайте з нами,— запросив Гобято і Звонарьова старший офіцер.

Сніданок минув весело. Багато їли, мало пили і багато сміялись.

— У нас в армії переконані, що моряки страшенні п'яниці,— зауважив Гобято.

— На березі можна й погуляти,— відповів Ессен.— А на кораблі, та ще в бойовій обстановці, ми дуже скромні,— крім легкого вина, ревізор ніколи нічого не виставить на стіл.

Було трохи за полудень, коли «Новик» увійшов у гавань і ошвартувався.

Подякувавши люб'язним господарям, артилеристи, зійшли на берег.

— Треба зайти в майстерню подивитися, як там іде робота,— згадав Звонарьов.

— Зараз там перерва на обід до першої. Заглянемо спочатку в управління.

Але тут на них вихором налетіла Варя Беляя.

— Ідьмо верхи,— запропонувала вона Звонарьову.— День чудесний. Прокатимось верст за десять-дванадцять, проманежимо коней, сьогодні ж неділя.

Звонарьов зам'явся і запитально подивився на Гобято.

— Та їдьте вже, Сергій Володимирович, а за роботою я постежу. А то бідна Варя у нас скоро з нудьги помре,— дозволив капітан.

— От і чудесно! Ходімо сідлати коней.

— Потрапили з корабля коли не на бал, то на коня,— посміхнувся Гобято.

— Ви вмієте стріляти з револьвера?— ховаючи револьвер у кобуру сідла, спитала Варя Звонарьова, коли вони сідали на коней.

— А навіщо?

— За місто ми завжди їздимо озброєні: хунхузи інколи бувають під самим Артуром.

— На жаль, стрілець з мене поганий.

— Який же ви військовий! Я жінка і то відмінно стріляю. Коли на нас нападуть, то я, хай вже так, вас захищатиму,— підсміювалась дівчина.

Проминувши дамбу між східним басейном і прісним озером, вершники повернули на Бульварну вулицю, де були всі найкращі в місті магазини. Юрби святкового народу сунули по тротуарах. Варя раз у раз віталася з знайомими.

— В інституті б вжахнулись, побачивши мене верхи серед дня на головній вулиці.

— Зате у вас імпозантний вигляд,— відповів Звонарьов.

— Змалку їжджу,— мене тато брав до себе в сідло. Та й мама тільки нещодавно перестала їздити верхи. Привіт, Марія Петрівна!— гукнула Варя, побачивши на тротуарі Желтову.— Дивіться, якого я собі кавалера підчепила. Ані стріляти, ані шашкою рубати не вміє. Хочу його замість себе послати в інститут. Там його швидко навчать **рукоділья** та музики. З нього вийде зразкова інститутка. Завжди матиме повний бал за поведінку, не те, що я, **трішна**, ніколи не була зразковою дівчиною.

— Пустуха ти, Варя. Даремно бентежиш молодого чоловіка. Постривай, я вже тобі добре вичитаю, коли до

нас заїдеш,— пригрозила Желтова.— Ви, Сергій Володимирович, не ображайтесь на неї, це вона просто по-своєму кокетує з вами.

— Нічого подібного,— спалахнула Варя і пустила рясю свою кобилу.

— Я на дрібних діточок не ображаюсь. Хай хоч чим втішається, аби не плакало, — відпариував прапорщик.

Варя на ходу погрозила йому кулаком.

Проїхавши Старе місто, вони потрапили у криві, брудні вулички у китайській частині.

Посеред дороги з вереском бігали численні китайські дітлахи, в калюжах валялися свині, блаженно хрокаючи проти сонця, тут же блукали собаки з опущеними хвостами. Прямо на тротуарах, навпроти відчинених дверей, готувався нескладний китайський обід. Задушливий запах бобів, смажених із часником на кунжутній олії, бив у ніс. Тут же поруч цирульники просто на вулиці голили і стригли. Лоточники із своїм нехитрим крамом проштовхувались крізь юрму, голосними співучими вигуками привертаячи до себе увагу. Російські робітники, китайці-ремісники перемішались в юрмі, по-східному галасливій і строкатій. Побачивши Варю і Звонарьова, хлопчакки з улюлюканням побігли за ними, випрошуючи подачки. Варя кинула їм кілька дрібних монет, і вони відстали. Старовинною брамою, прикрашеною у східному стилі кольоровою черепицею, вершники виїхали за місто.

Варя з усієї мережі шляхів і стежок обрала широкий путівець. Шлях був обкопаний канавами та обсаджений деревами.

— Це старий Мандаринський шлях. Ним досить багато їздять, а тому він не такий небезпечний, як інші, а тепер ловіть мене,— і дівчина, вдаривши канчуком свою кобилу, понеслася вперед.

Звонарьов ледве встигав за нею. Чисте, по-весняному тепле повітря, яскраве сонце і швидкий рух оживили обох.

Весело сміючись, дівчина поскакала далеко вперед. Звонарьовський Дон, машистий і високий, поступово набираючи алюру, став наганяти Варину кобилу. У цей час на дорогу несподівано вискочив заєць. Кубань шарахнула вбік, і Варя на всьому скаку вилетіла з сідла. Підїхавши до неї, прапорщик допоміг дівчині підвестись на ноги. Варя мала досить жалюгідний вигляд. Обличчя і руки

були серйозно подряпані, вбрання і панчохи вимазані, волосся розтріпалося, але Варя зберегла свій завзятий тон.

— Ви дуже зраділи, звичайно, що я закопала редьку? Зі мною це інколи буває. Відверніться і не смійте повертатись, поки я вам не дозволю,— наказала вона і стала опряджати себе.

Прапорщик намагався вловити Кубань, яка носилася навколо своєї хазяйки, не підпускаючи до себе Звонарьова. Тільки втручання Варі допомогло, нарешті, досить втомленому прапорщикові спіймати неслухняну кобилу. Скочивши на Дона, дівчина погналася за втікачкою і незабаром уже вела її на повіді.

Сівши знову на коней, Варя із Звонарьовим поїхали далі, хоч прапорщик наполегливо пропонував свій супутниці повернутися в Артур.

— Усі мої садна і подряпини до шлюбу загояться. Нема чого про них турбуватись,— запевняла дівчина.

— А що коли ви завтра надумаете з ким-небудь одружитися? Непристойно зам буде стояти під вінцем з подряпаним обличчям,— піддражнював дівчину Звонарьов.

— Не кажіть дурниці!— сердито обізвалась Варя і перевела кобилу на широку рись.

Навколо височіли голі скали. Китайці ретельно обробляли всі придатні для сівби площадки. Працювали вони вручну, кирками і мотиками. Лиш де-не-де, на більших ділянках, можна було помітити, що осел або корова тягли за собою примітивну дерев'яну соху. Потрібні були величезні зусилля, щоб обробити під посіви чумизи або гаюлю кожен, навіть маленький клапчик землі.

— Треба бути дуже працьовитим, щоб примусити родити тутешню землю, яка наполовину складається з глини, а наполовину з каміння,— дивувалася Варя.

— Оця виняткова працьовитість китайців споріднює їх із нашими російськими селянами. Тим також доводиться у поті лица добувати собі хліб,— сказав Звонарьов.

— А кажуть, що мужики великі ледарі,— заперечила Варя.

— Не вірте цьому. Підневільна праця на поміщика, звичайно, нікому не може подобатися, а працюючи для себе, наш мужичок чудеса творити може. Змалку мені доводилося бувати у новгородському селі, і я бачив, як напружено працюють селяни на своїх крихтих полях.

— В Артурі китайців також вважають страшними неробами,— почала Варя.

— Хто вважає? Стессель та інші генерали. А солдати мені не раз висловлювали своє здивування з працьовитості китайців. За жменьку рису вони ладні працювати цілий день. Народ працівник, закабалений іноземцями, живе в жадливих злиднях,— продовжував Звонарьов.

Незабаром недалеко від шляху з'явилося досить велике сільце. До нього вів дуже побитий пугівець. Варя рішуче звернула на нього.

— Хочу вимити обличчя й руки,— пояснила вона.— Ніяково буде повертатися в Артур замазаною.

Коли вони під'їхали до села, до них долетіли вигуки і брудна російська лайка. По вулиці металися китайці, за ними гасали кінні стражники.

— Податки збирають чи зганяють на ремонт шляхів,— пояснила Варя.— Дізнаємося, в чому справа.

Невеличке китайське село складалося з глинобитних фанз, критих стеблом гаояну. Акуратно вибілені зовні, вони дуже нагадували українські мазанки. Тільки вікна в них були заклеєні різноколірним папером, та покрівлі на кутах були підняті, як належало за правилами китайської архітектури. Багатші фанзи були криті чорною черепицею. За невеликими глинобитними парканами височіли численні надвірні будови. Сільська вулиця була завалена сміттям і гноєм. По ній блукали голодні собаки.

До кумирні посередині майдану з усіх боків сходилися китайці — чоловіки, жінки з дітьми. На подвір'ях перелякано кудкудакали кури, нестямно верещали свині.

— Якби не було тут стражників, можна було б подумати, що хунхузи грабують село.

— Чому такий переполох?— спитала Варя у когось із зустрічних стражників.

— Приїхав панотець хрестити китайців, а вони опинаються. От він і наказав зібрати їх усіх на майдані,— відповів той.

— Хрещення Русі у сучасному виданні. Варто полюбуватися на таке рідкісне видовище, — всміхнувся Звонарьов.

На майдані, оточені стражниками, стояли кілька десятків китайців із своїми жінками і дітьми. Тут же був худорлявий рудий піп.

— В ім'я отця, і сина, і святого духа. Хай просвітить

господь бог милостю своєю іноплемянників сих і хай возсіяє над ними світ христового учення. Спитай їх, чи згодні вони прийняти святе хрещення?— звернувся піп до китаїця-перекладача, який стояв поруч нього з натільним хрестом на одежі.

Коли слова священика були перекладені, китаїці ствердно закивали головами на знак згоди.

— Раз вони зрозуміли радість приєднання до святої православної церкви, то хай готуються до таїнства хрещення,— вирік піп.

Китаєць-перекладач щось сказав своїм землякам, і двоє з них пішли по купіль, за яку правило звичайне дерев'яне корито. Кілька чоловік тримали його на руках. Китаїці по одному підходили, і піп, зануривши хрест у корито, прикладав його до голови китаїцеві. Потім охрещений цілував хрест, і на цьому обряд закінчувався. Охрестивши всіх бажуючих, піп роздав їм по дешевенькому латунному хресту, які китаїці зараз же одягли на одягу.

— Скажи їм, щоб кожен із хрещених приніс за хрещення і хрест по півсотні яєць, або півкарбованця грішми, або курку,—наказав піп перекладачеві.

Зітхаючи і охаючи, китаїці стали розходитися.

Покінчивши із своєю возлюбленою паствою, піп вирушив до кумирні. При його наближенні два китаїці-бонзи з низькими поклонами поспішили йому назустріч і смиренно підійшли під благословення.

— Вони ж язичники, ідолопоклонники,— здивувалась Варя, побачивши це.

— Для них як піп, то й панотець. Хай благословляє, аби кумирні не закривав,— пояснив Звонарьов.

Підїхавши до кумирні і залишивши коней біля огорожі під доглядом когось із стражників, Варя і Звонарьов увійшли в пагоду. У півтемряві вони побачили проти входу величезну статую Будди з споконвічною усмішкою на золоченому обличчі і незмінним лотосом у руках. Якись рогаті боги із звірячими обличчями розташувались обабіч. Під ногами кожного божества стояли тарілочки для грошей. Піп діловито згріб з них монети і сунув собі в кишеню. Бонзи шанобливо йому вклонялись, підслесливо усміхаючись. Варя поклала на тарілочку Будди дрібну монетку, але бонзи зараз же поважливо передали її попу...

— Це не йому! Це вам! — спробувала пояснити Варя китайцям. Але бонзи тільки ввічливо вклонилися й по-сміхались у відповідь.

— Непристоїно дщері церкви православної жертвувати ідолопоклонникам,— зауважив піп, сердито дивлячись на дівчину.

— А вам пристойно грабувати китайців в ім'я христове? — відпариувала Варя.

— Аз, недостойний ієрей, есмь воїн христов і борюся з нечестивими по крайньому своєму розумінню...

— ...І свою кишеню при цьому не забуваєте,— вкинув Звонарьов.

— Недостойно православному воїнові ганьбити отця духовного та ще при невірних.

— Де ви служите в Артурі? — у вічі спитала Варя.

— Се нашої розмови не стосується,— огризнувся піп.— Отець благочинний благословив мене, грішного, на сю поїздку.

— ...І на грабунок — в той же час?—добивалася Варя.

— Поєліку се є доброхотні даєння віруючих на лоно святої церкви, не можна оне за грабунок вважати,—затявся піп.

— Ходімо звідси, Варя. Із цим грабіжником у рясі ви однаково не домовитесь,— покликав дівчину Звонарьов.

— За образу духовної особи ви можете й відповідати,— пригрозив навздогін їм піп.

— Який огидний здирщик! Та була б я чоловіком, нам'яла б йому бороду, щоб він надалі не унаджувався кривдити китайців,— обурювалася Варя, повертаючись із села.

— Ви, мабуть, помилково народилися жінкою. З вас вийшов би непоганий поліцмейстер,— з'ехидничав Звонарьов.

— Поліцмейстер не вийшов би, але й таким слиньком, от як ви, я напевне б не була.

Тільки-но вони виїхали з села, коли до них наблизилося троє солдатів прикордонної варті.

— Вашбродь, дозвольтє приєднатися до вас,— звернувся до Звонарьова старший із них.

Прапорщик був здивований цим проханням і звернувся до Варі, щоб дізнатися її думку з цього питання.

— Дозвольте доповісти,—сказав солдат,— години зо дві тому пограбували тут двох артурських торговців, які по крам їхали до китайців.

— Звичайно, нехай ідуть з нами,— вирішила Варя.— Під охороною буде спокійніше.

Звонарьов був вдячний солдатам за делікатну пропозицію допомоги на випадок несподіваного нападу хунхузів.

— Надто хунхуз зараз посмілішав. Япошки їм дають зброю і патрони. Грабуй кого хочеш, слова поганого їм за це ніхто не каже, — нарікали прикордонники.

— Боротися з ними важко, якщо населення їх ховає,— зауважив Звонарьов.

— Чому ховає? — здивувалась Варя.— Хунхузи найбільше грабують китайців. Навіщо їм приховувати розбійників?

— Хунхузи не завжди обдирають китайців. Коли їм платити певну данину, то вони не тільки не чіпають тих, хто їм платить, а й захищають від нападу інших розбійників. Дуже китайці ображаються на наших священників та чиновників. Ті і грабують не менше, як хунхузи, і ні від кого не захищають. Як панотець приїде хрестити китайців, то вони потім на всіх росіян дивляться вовками, починають підтримувати хунхузів, вбивають з-за рогу нашого брата прикордонника. Ми ж розкидані по всьому берегу невеличкими постами. Живемо вкупі з китайцями. Вони народ хороший, от як наші мужички, тільки що з косами і замість хліба рисом харчуються. Як до китайця добре ставишся, ніякий хунхуз тобі не страшний. Ходя про все попередить і приховає в разі потреби. А коли з ним сваритися, то краще в прикордонниках не служити, вистежать і підстрелять. Винних не знайдеш. Вміють китайці кінці ховати і, коли треба, мовчатимуть, слова від них не доможешся,— неквапливо розповідав прикордонник.— Наш командир, підполковник Бутусов, Петро Дмитрович, завжди нас учить у мирі з китайцями жити і даремно їх не кривдити.

Варя і Звонарьов з великим зацікавленням слухали розповідь солдата, який піднімав перед ними завісу, що звичайно прикривала російсько-китайські взаємини. Розмовляючи з солдатами-прикордонниками, Варя і Звонарьов непомітно добралися до Артура. Подякувавши сол-

датам за охорону, Варя із своїм супутником попрямувала в Пушкінську школу.

Марія Петрівна привітно зустріла Варю, а та кинулася їй на шию.

— Ти, як і раніш, волієш скакати на коні і стріляти з пістолета, ніж вправлятися з музики та рукоділля? І частіше пахнеш стайнею, ніж духами? — спитала учителька, посміхаючись.

— Стайнею, корівнею чи свинарнею, аби не опопонаксом та лориганом, — відповіла дівчина, пригортаючись до Желтової.

— Розповідай, що сьогодні з тобою скоїлось.

— Нічого нібито.

— З тобою завжди що-небудь та скоїться. Такий ти вже шибеник.

Варя стала обурено розповідати про зустріч з попом у китайському селі.

— Хіба це не пригода? Та ще яка яскрава. От які вони, ревнителі нашої православної церкви. Треба про це написати в газети.

— Йому, — Варя кивнула на Звонарьова, — вчора про вас багато чого говорив Мікеладзе.

— І, звичайно, погане? Ми до цього звикли, не раз непрошені гості вночі заглядали, — відповіла Марія Петрівна.

Звонарьов докладно передав свою розмову з жандармом.

— Отже, і Стах теж під підозрою, хоч він і офіцер? — спитала, увійшовши, Льоля Лобіна. — Він здогадується про це давно. Він до партій не належить, а тільки критично ставиться до навколишнього.

— Мікеладзе хоче вислужитися і вигадує про всіх таке, що нікому й не снилося, — зауважила Варя. — Нам час додому. Я по дорозі ще хочу заїхати до Стесселів, розповісти їм про діяльність попа.

— Менше б ти туди їздила, Варя, Віра Олексіївна сама зіллячко не погане. Держи язик за зубами і нас не згадуй, — попередила Желтова.

Стесселів Варя і Звонарьов застали за чаюванням. Генерал читав єдину газету, яку він вважав гідною своєї уваги, — «Русский инвалид», де друкувалися всі призначення, підвищування в чинах і звільнення по військовому міністерству.

— Кого це бог приніс? — здивувалася генеральша, зачувши дзвінок.

— Здрастуйте, Віра Олексіївна! — підлетіла до неї Варя. — Здрастуйте, Анатолій Михайлович, — присіла вона в реверансі перед Стесселем.

— Здрастуй, дзиго. Звідки ти в такому похідному вигляді?

— Їздила за місто з мсьє Звонарьовим, — кивнула на свого супутника дівчина, а той уже встигнув прикластися до ручки Віри Олексіївни і підійшов до генерала.

— Анатоль, познайомся! Це той самий офіцер, що допоміг мені вчора принести покупки, — відрекомендувала генеральша прапорщика своєму чоловікові.

— Дуже приємно, — трохи підвівся назустріч Звонарьову генерал. — Прошу сідати з нами за стіл, поласувати китайським чаєм. Просто дивно, такий дикий і некультурний народ, а виробляє такий приємний напій.

— Ми оце бачили, які китайці працьовиті! Не розгинаючи спини, працюють у полі, — сказала Варя.

— Для хунхузів стараються. Навіщо ти їдиш за місто, та ще без конвою? Тільки-но сьогодні пограбували двох китайців на Мандаринському шляху. Треба брати трьох-чотирьох озброєних солдатів. Тоді можна бути спокійним, що хунхузи не насміляться напасти за містом, — невдоволено бурчав генерал.

— Та вони нам тільки б заважали, зв'язували нас, — палко заперечила Варя.

— Ах, он воно як! — здивовано промовила Віра Олексіївна і уважно подивилася на Звонарьова.

Варя зрозуміла свою помилку і зашарілась.

— Зовсім не тому, що ви думаете, — забурмотіла вона.

— М'олодо-з'єлено, погуляти велено, — посміхнувся Стессель. — Ви на якій батареї?

— На батареї Електричного Утьоса, — відповів прапорщик.

— Прекрасно діє батарея, та шкода, солдати розбещені над міру. Слабенький у вас командир, я про це й Василеві Федоровичу говорив, але той за нього стоїть стіною: найкращий командир у мене в артилерії. А поручик отой височенний такий...

— Борейко,— нагадала Варя.— Не їсть, не п'є нічого, крім горілки, і весь час тільки по японцях і стріляє щоразу, коли вони підходять на гарматний постріл до Артура.

— Чув, чув, що він полюбляє випити, але бойовий офіцер,— зауважив Стессель.

— У кожного свої хиби. Головне — бути хорошим командиром,— примирливо сказала генеральша.

— Наші горе-морячки, здається, сьогодні рискнули вийти в море, та чогось скоро назад повернули. Мабуть, тінь японської ескадри побачили. Вони гірше, ніж огню, боються адмірала Того.

Звонарьов розповів про свій вихід на «Новике» в море.

— Зовсім я не схвалюю цього. Навіщо вам з моряками плутатися? От ви кажете, що вогнем Утьоса пошкоджено японський крейсер. А Ессен, напевне, донесе, що це влучення моряків, а не кріпості. Запропоную Белому заборонити його офіцерам відвідування кораблів. За офіцерами потягнуться солдати побачитися з земляками матросами. А ті — відомі заколотники та крамольники. Чим далі від них, тим краще. Вчора поліцмейстер доніс мені про бійку солдатів з матросами. Стрільці здорово надавали морячкám, а він з дурної голови попереарештовував стрільців. Я наказав негайно всіх звільнити і заборонив командирам карати солдатів. Хай краще б'ються, ніж дружбу водять з матросами,— буркотів Стессель.

— Що ви бачили, Варя, за містом? — змінила розмову генеральша.

Варя розповіла про зустріч з попом.

— Мабуть, це був ієромонах панотець Єлпідіфор,— зразу ж здогадалась Віра Олексіївна.— Він дуже енергійно провадить місіонерську роботу.

— Молодець, з китайцями церемонитися нема чого. Частіше шмагати, одразу всі б стали православними,— кинув Стессель.

— Але він обдирає китайців,— почала була Варя.

— Хай краще він обдирає на користь нашої церкви, ніж хунхузи на свою користь. Даремно ви образили панотця. Вам з мсьє Звонарьовим слід просити в священника пробачення,— вирішила Віра Олексіївна.

— Мені нема чого просити пробачення в нього,—

спалахнула Варя.— На мою думку, не можна так робити.

— Ти ще замолода, щоб міркувати, як можна, а як не можна робити. Сором тобі, генеральській дочці, інститутці, ображати священика. Поговорю про це з твоєю матір'ю.

— Вам, прапорщику, теж не слід втручатися в дії духовенства. Нас, військових, вони не стосуються, — зауважив спалахнулому Звонарьову генерал.

Збиті з пантелику такою оцінкою своєї діяльності, Звонарьов і Варя поспішили піти.

Хоч як відмовлявся Звонарьов, Варя примусила його зайти до Белих і там пообідати. Тут прапорщик застав уже літнього підполковника Петра Дмитровича Бутусова, командира Квантунського відділу прикордонної варти. Це був кремезний чоловік, з великою просивиною і пишними вусами, що зливалися з бакенбардами. Підборіддя він ретельно голив. Судячи з того, як запросто приймали його у Белих, можна було зрозуміти, що він своя людина в домі. Варя радісно кинулася йому назустріч і, випускаючи сто слів на хвилину, зараз же розповіла про зустріч з попом і про те, як на зворотній дорозі їх охороняли солдати-прикордонники.

— Вони стільки розповідали нам цікавого, — захоплювалася Варя.

— Коли буде покладено край несподобствам наших місіонерів? Ніхто так проти нас не підбурює китайців, як вони. Тепер, під час війни, особливо важить привертати до себе місцеве населення. Це тим легше зробити, що всього шість років тому, під час японо-китайської війни, японці виявили надзвичайну жорстокість щодо китайців, вирізуючи цілі селища поголовно, не даючи пощади ні жінкам, ні дітям. Китайці відтоді люто ненавидять японців. Перетворити китайців на своїх спільників у цій війні — означає забезпечити свої тили від японських шпигунів та бандитів. Цієї нескладної істини ніяк не хочуть зрозуміти наші правлячі сфери, — палко говорив Бутусов.

— Написали б ви, Петро Дмитрович, з цього приводу доповідну записку намісникові, — запропонував Бейлий.

— Писав і особисто доповідав і Алексеєву, і Стеселю, і в міністерство фінансів, якому ми підлягаємо. Аж

самому Вітте писав — ні одвіту, ні привіту. Канцелярія намісника, щоправда, раз відповіла — не суньтєся не в свою справу. І без вас знають, як слід ставитися до китайців, — гірко відповів Бутусов.

— Правлячі сановники у нас розуміють і визнають тільки одну політику: тягти й не пускати. Широко застосовують її в Росії і вважають найпридатнішою її й тут, — погодився Звонарьов.

— Не дуже я вас знаю, молодий чоловіче, але дружню пораду все-таки дам — свої думки й переконання держіть краще при собі. А то висловитєся отак в публічному місці і вскочите в велику неприємність. Артур — далека країна Російської імперії, але порядки тут ті ж самі, як і в Москві чи Саратові, — застеріг прапорщика Бутусов.

Звонарьов зніяковіло замовк.

— На будівництві фортів та батарей працюють тисячі китайців. Там, де їх не кривдять, не обдурюють при розрахунку, вони працюють сумлінно, а там, де з ними поводяться по-свинськи, вони, звичайно, працюють погано. Я якнайсуворіше наказав усім командирам артилерії не дозволяти поганого ставлення до китайців, — сказав Бєлий. — Спробую ще раз піднести це питання в штабі кріпості, хоч надія на успіх дуже невелика.

— Занадто вже багато осіб гріє свої руки навколо китайців. Поліцмейстер Тауц одверто грабує і здобиччю ділиться з намісницьким штабом.

— І там не гребують подібними трофеями? — здивувався Звонарьов.

— Звикли грабувати китайців ще з часу китайського походу тисяча дев'ятисотого року, коли розтягли Пекін. Там же був і Стессель, і Фок, і інші генерали та полковники, — пояснив Бутусов.

— А ви ж, Петро Дмитрович, напевне, такого не робили, — вкинула, увійшовши в кімнату, Варя.

— Варя, як тобі не сором говорити таке, — обурився Бєлий.

— Варя мені завжди подобалась своєю прямоотою, — всміхнувся Бутусов. — Ні, Варенька, я ніколи грабіжником не був і сподіваюся чесно дожити до кінця.

— Чого, на жаль, багато хто не може сказати про себе, — зауважив Бєлий.

За обідом весь час розмова велася навколо цієї теми. Вже стемніло, коли Звонарьов пішов до себе.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Зранку подув холодний норд-ост, з моря налетів густий туман, видимість зменшилася до десяти-п'ятнадцяти сажнів.

Незадовго до обіду в майстернях з'явився Борейко, як завжди шумний, рухливий та енергійний.

— Здорово, хлопці,— привітав він майстрівих.

— Здравія бажаєм!

— Одразу видно — нестройовщина. Відповідають, хто к лісу, а хто к бісу. Як робота йде? — звернувся він до Звонарьова.— Мені вже набридло тебе на Утьосі дожидатися, вирішив сам приїхати підігнати вас. Надто ви тут длубаетесь.

— Не так хутко робиться, як мовиться, Борис Дмитрович. Ми й так тут працюємо навіть у свята.

— Баби бліх швидше ловлять, ніж ви робите. Дав би ти їм по півпляшки, одразу б справа закипіла.

— Що правильно, ваше благородіє, то правильно: з горілкою справа куди б швидше пішла,— підтакнув багато хто з майстрівих.

— Сержожа, у тебе гроші є? Пошли кого по пару четвертух на всю братію. П'яними не будуть, а робота піде швидше.

— Незручно якось у майстернях,— заперечив Звонарьов.

— Коли обідати підуть, я сам кожному з них по чарці піднесу. Валяй хто-небудь по горілку.

— Нам, ваше благородіє, не продадуть.

— Прапорщик зараз вам записку дасть, що горілка потрібна для технічних цілей.

— Не повірять, ваше благородіє.

— А біс з ними, хай не вірять. Раз що казенна печатка є, вір не вір, а горілку подавай. Гайда, Сержожа, швидше-но зляпай оце у себе в канцелярії.

Коли Звонарьов пішов, Борейко став ходити між клепальниками, придивляючись до роботи. Він належав до тих людей, що не можуть байдуже бачити роботу когось іншого.

— Дай-но мені теж молоточок,— звернувся він до Братовського.— Хочу і я трохи ним помахати. Хлопчиськом, бувало, з кузні не вилазив, любив молотобійничати.

Борейку подали кувалду, він підважив її і відкинув.
— Занадто легка, не по руці, давай, яка важча.

Озброївшись мало не пудовою кувалдою, він взявся за роботу, але діло в нього не клеїлось: заклепки сідали криво, м'ялися, і kleпання виходило погане.

— Сили, ваше благородіє, треба менше, а спритності більше; дозвольте, я вам покажу,— запропонував Братовський.

Коли Звонарьов повернувся в цех, він побачив, що Борейко в самій сорочці захоплено працює кувалдою під наглядом Братовського.

— Хвацький з тебе коваль, Боря, вийшов би. Іди в майстерні — старшим ковалем одразу зроблю,— усміхнувся Звонарьов.

— Люблю розім'ятися. Силюнька по жилочках так одразу й забігає,— витирав спітнілий лоб Борейко.— Я хочу одразу внести всі переробки в лафет: полиці для квадрантів на стрілах, що до цапфи прикріплюємо, приціли насікти на велику дистанцію. Розмітки я вже зробив. Бачив я щити у моряків біля гармат, вирішив і в нас їх теж примаїструвати. Рисуночок також накидав. Ходімо в канцелярію та й поговоримо, що та як.

Ознайомившись з рисунками Борейка, Гобято здивовано подивився на нього.

— Вигадник ви, Борис Дмитрович, вам би в артилерійську академію піти.

— В академію рилом не вийшов. А з гарматами поморочитися люблю, єсть такий гріх,— відповів поручик.— Думка у мене давно в голові засіла, як би нам полегшити подачу снарядів з погребів до гармат. Це найтяжча у нас робота, та й забарна, багато часу на це витрачається. Солдати мені правильно підказали — використати для цього силу відкоту гармати при пострілі. І відкіт слабший буде, і заряджати стане легше. От тільки як це зробити — не зметикую. Лебьодкін, є у нас там такий з майстрових,— запропонував трос до лафета прикріпити та перекинути через блоки до снарядного кокора. Він так міркує, якраз сили вистачить, щоб снаряд підняти. Тільки от ривок при пострілі утворюється. Небезпечно, як би при цьому снаряд не вибухнув.

— Ідея непогана. Для пом'якшення першого ривка можна пружину поставити, тоді рух плавніший буде,— погодився Гобято.

Минуло понад годину, аж поки, нарешті, домовились і остаточно вирішили, які ще потрібні будуть переробки в гарматах і лафетах.

— Мало не позабув,—схаменувся Борејко,—нас із тобою, Серьожа, сьогодні викликають на першу годину дня в офіцерське зібрання на засідання суду Товариства офіцерів у справі Чижа.

— Вперше чую! В якій це ще справі Чижа? — здивувався Звонарьов.

— А забув, як ми його на чисту воду вивели з артільними сумами? Він, виявляється, дуже образився, що я його назвав шахраєм, і подав скаргу в суд Товариства офіцерів. Белий наказав її розібрати. Тебе й Жуковського викликають як свідків, а мене як відповідача. Ходімо швидше, поки не спізнилися.

В управлінні артилерії, у бібліотеці, уже зібрався весь склад суду. Головував Тахателов, а членами були капітан Страшников і капітан Мошинський. Всі вони — в парадних мундирах, при орденах і зброї. Тут же був і Чиж.

Тільки-но увійшли Борејко із Звонарьовим, Тахателов почав засідання. Секретар суду, похмурий чиновник, опитав Чижа і Борејка, чи мають вони відводи проти складу суду і свідків. Відводів не було.

— Поручику Борејко, чому ви не в парадній формі? — спитав Тахателов.

— У мене її нема, заставив у ломбарді.

Звонарьов заявив, що не встигнув іще пошити мундир.

— Позичили б де-небудь на засідання суду,— похмуро зауважив Страшников, метушливий, з бігаючими очима, сорокарічний капітан.

Другий член суду, Мошинський, тільки докірливо похитав головою, виблискуючи своїми окулярами у круглій металевій оправі. Цапина борідка і довге, закинута назад волосся робили його більше схожим на сільського вчителя, ніж на офіцера.

— Позичити нема в кого. Нічий мундир на мене не налізе,— заперечив Борејко.

Тахателов запропонував вважати поважною причину відсутності мундирів у Борејка і Звонарьова.

— Якщо поручик Борејко не посоромився заявити на суді, що заставив свій мундир, то які ж у нього можуть бути уявлення про честь мундира, коли він так до нього

недбало ставиться? — ехидно сказав Страшників, пере-
зирнувшись з Чижем.

— Це розглядуваної нами справи не стосується! —
заперечив Мошинський.

— Приєднуюсь до вашої думки, — промовив Тахател-
лов. — Суд переходить до опиту підсудних. Розкажіть, при
яких обставинах поручик Борейко завдав вам образи на
словах, — звернувся Тахателов до Чижа..

Чиж докладно і ґрунтовно розповів про все, що
сталося в кімнаті у Жуковського після перевірки артіль-
них сум.

— Ви підтверджуєте правильність сказаного? — спи-
тав Тахателов у Борейка.

— Цілком і сповна.

— Тоді пропоную вам, поручику Борейко, скласти
свої пробачення штабс-капітану Чижу.

— Не вважаю можливим. Злодій, на мою думку, зав-
жди лишиться злодієм, хоч які пробачення йому складай.

— Прошу суд оборонити мене від повторних образ, —
верескнув Чиж.

— Прошу вас обирати ваші вирази, поручику, — зу-
пинив Борейка Тахателов.

— У свідченнях капітана Жуковського значиться, що
штабс-капітан Чиж також образив вас. Чому ви, пору-
чику, про це нічого не сказали? — запитав Мошинський.

— Собака бреше, вітер несе, — відрізав Борейко.

Чиж увесь спалахнув і знов запротестував. Тахателов
ще раз закликав Борейка до порядку. Потім суд допитав
Звонарьова і зачитав письмові свідчення Жуковського.
Покінчивши з допитом свідків і вислухавши пояснення
Чижа і Борейка, Тахателов ще раз запропонував закін-
чити справу миром, але зустрів рішучу відмову. Після
цього суд вийшов виносити вирок.

Борейко і Звонарьов перейшли в одну з сусідніх кім-
нат. З вікна було видно велику площадку, на якій вста-
новлені були кілька хворостяних бар'ерів і стирчали при-
значені для рубання лози. По цьому манежу коротким
галопом скакала на своїй Кубані Варя Белая. Вона по
черзі брала бар'ери і тут же рубала шаблею лозу. Об-
личчя в дівчини розчервонілося, капелюшок зсунувся на
потилицю, волосся розпустилося, але вона нічого не по-
мічала, захоплена спортивними вправами. Скачка з пере-
шкодами змінювалась на шалений галоп. Підвівшись на

стременах, пригнувшись до луки, Варя вихором носилася повз вікна.

— Козир дівка,— захоплено сказав Борейко.— І чоловік їй потрібен козирний. Та іще щоб королем був.

— Король, мабуть, для неї старенький, а от валет підійшов би,— відповів прапорщик.

— Чому тобі, Серьожа, не зіграти такого валета?

— А тобі? /

— Та яка дурепа піде за такого п'яницю, як я!

— А я побоююсь отаких амазонок, у мить під черевик потрапиш до такої жінки.

— На мене, це зовсім непогано сидіти під розумним каблучком. Тільки для мене навряд чи скоро знайдеться, занадто вже великий та міцний каблук потрібен.

— Може, і під найменший потрапиш. Мужчина із тебе показний, а коли й п'єш, то п'яний не буваєш.

Їх розмову перервало запрошення на суд. Тахателоз стоячи читав постанову, в якій дуель вважалася єдино можливим виходом з конфлікту між Чижем і Борейком.

— Образи, яких завдали один одному вищезначені офіцери, при відмові скласти взаємні пробачення, можуть бути змиті лише кров'ю,— пояснив Тахателов.

— Та як же я з ним битимусь? Навкулачки чи що?— глузливо сказав Борейко.— Адже ж пан штабс-капітан помре від страху, побачивши мене з шаблею або револьвером.

— Не поспішай, дюша мій,— зупинив його Тахателов і прочитав далі:— «Беручи до уваги наявність на сучасний момент воєнних дій з Японією, виконання вироку відкласти до кінця війни»,— урочисто закінчив полковник.— Усе зрозуміло, панове? Претензій ніяких нема?

Претензій не було, і обидва «підсудні» розписалися в читанні вироку. Чиж ретельно вивів своє коротке прізвище, а Борейко розмашисто, через весь вирок накреслив: «Прочитав з задоволенням. Поручик Борейко».

Страшников тільки охнув, прочитавши написане, і поспішив показати Тахателову.

— Це пряме знушення із священної особи государя імператора,— обурювався він.

Але Мошинський і Тахателов не надали значення вихватці Борейка і голосно зареготали.

— Ти, дюша мій, не можеш без жартів! Попаде тобі

від генерала за те, що накладаєш імператорські резолюції на паперах,— попередив полковник.

На цьому закінчилась судова процедура. Коли Звонарьов повернувся в майстерні, Гобято доручив йому побувати на Стрілецькій батареї.

— Командує нею капітан Мошинський. Я його зараз бачив в управлінні артилерії. Він і підвезе вас до себе, а назад і пішки доберетесь. Туди всього дві-три версти,— запропонував Гобято.

Мошинський охоче погодився підвезти Звонарьова до себе на батарею. По дорозі вони розбалакалися. Капітан розповів, як він шість років тому прибув у Порт-Артур з батальйоном Владивостоцької кріпосної артилерії, як брав участь у Китайському поході, що його він назвав ганебною сторінкою в історії російської армії.

— Ми воювали з беззбройними людьми і вважали перемогами, коли примушували їх тікати. Втішаючи себе, скажу, що російські війська пригноблювали китайців далеко менше, ніж іноземці і особливо англо-американці. Оті цивілізовані варвари здивували весь світ своєю жорстокістю і масштабами грабунків. Вони спокійно вирізували цілі райони, не даючи пощади ні жінкам, ні дітям, ні хворим, ні старим. Для них китайці не люди, а двонога худоба, хоч своєю поведінкою англійці та американці самі — справжні дикі звірі. І теперішню війну, на мою думку, спровокували Англія і Америка. Ми воюємо проти них, бо за спиною японців стоять вони.

Стрілецька батарея була розміщена на так званій Дворогій сопці на самому хребті між Порт-Артуром і морем. Ліворуч внизу стояла 22 батарея, якою командував Вамензон, праворуч на півгорі були розташовані батареї № 16 і 17. Ззаду до батареї підходив шлях у Старе місто. Зі Стрілецької батареї відкривався краєвид на всі боки— попереду, скільки могло бачити око, розстиалося безкрає море. Ззаду добре було видно Західний басейн, доки, торговельний порт і все старе місто. З-за Перепелиної гори почасти проступало Нове місто, а лівіше—масив Ляотешаню.

— Моя батарея розташована в найкращому пункті в Артурі, до міста всього три версти, до моря — дві. Завжди дме вітер, а тому повітря чисте й насичене морськими випарами, сухо, маса сонця. Санітарна станція, а не батарея. Людей із хворими легенями посилати сюди лікуватися. Живемо ми з жінкою тихо і мирно, у місті

рідко буваємо, дома коротаємо вечори з дітьми. Думав прожити тут спокійно років із п'ять, аж поки дітлахи під-ростуть, коли раптом почалась війна. Жену дружину з дітьми з Артура, а вона їхати не хоче,— розповідав Мошинський.

— Мабуть, вона має рацію. Війна може скоро скінчитися, і все піде як раніш,— заперечив Звонарьов.

— Ви глибоко помиляєтесь! Вже коли японці рискнули на війну з нами, то не за дурничку. Аж поки відвоюють у нас Корею і Південну Маньчжурію з Артуром, миру не укладуть. Скоро цього вони не доможуться, і війна безперечно затягнеться.

— Ви думаете, що війну ми програємо?— здивувався Звонарьов.

— Знаючи японців і англо-американців, які стоять за ними, важко припустити, щоб війна скінчилася вничю з відновленням попереднього стану. Занадто далеко звідси до Росії. Та й не потрібна нам оця Маньчжурія. Ми ще й Сибіру не зуміли освоїти, а тягнемось до Маньчжурії.

Серед розмов Звонарьов непомітно доїхав до Стрілецької батареї. Вона ще не зовсім була добудована, і з півсотні солдатів та китайців у тачках возили землю й насипали бруствери.

Солдати й китайці працювали впереміжку. Ними керував саперний унтер-офіцер, вказуючи, куди ще треба підсипати землі, перевіряючи шнуром правильність насипу, замірюючи загальний обсяг роботи.

— Як у вас працюють китайці?— поцікавився Звонарьов.

— Нарікати не можемо. Працюють сумлінно, але й ми також їх не кривдимо. Я сам стежу, щоб при розрахунку їх не обдурювали, годуємо щами і кашею з ротного казана. По інших місцях цього не роблять, а я вважаю, що два десятки чоловік завжди можна нагодувати там, де харчуються три сотні. Спочатку я китайців не годував, то самі солдати з ними ділилися хлібом та іншим постачанням. Наш росіянин завжди ладен поділитися з іншим працівником, особливо з тим, хто йому допомагає в роботі,— розговорився Мошинський.

Їх розмову перервав фейерверкер, який, підійшовши, доповів, що люди на заняття при гарматах зібрані. Прапорщик разом з капітаном пішли до гармат. Стрілецька батарея була озброєна чотирма сорокадвохлінійними гар-

матами зразка 1877 року, гармати були привезені нещодавно і ще зовсім не простріляні. Гадалося розточити зарядну камеру, щоб збільшити розмір заряду і тим зробити гармати більш далекобійними.

— Я вже зробив потрібні розрахунки. Можна приблизно в півтора раза збільшити вагу пороху, а це дасть мало не дві версти збільшення далькості,— і Мошинський подав прапорщикові папери з розрахунками.

Оглянувши гармати зсередини і перевіривши розрахунки капітана, Звонарьов погодився з ним і обіцяв представити їх Гобято на схвалення.

Попрощавшись з Мошинським, Звонарьов пішов в управління артилерії. Він вирішив по дорозі подивитися, як провадяться роботи по зміцненню центральної огорожі кріпості. Споруджена ще за китайців німецькими інженерами, центральна огорожа становила земляний вал у кілька метрів заввишки і завтовшки. На ній були гнізда для гармат, барбети для стрільців, і вона була досить солідним укріпленням, але, не підтримувана стільки часу, зруйнувалась, і тепер її спішно лагодили кріпосні інженери. Роботи виконували тут матроси і китайці. І тут теж вони дружньо працювали поруч одні з одними. Матроси допомагали китайцям, ті—матросам. Ніякої ворожнечі між ними не було помітно. Лише інженерні десятники і саперні унтер-офіцери, боячись лаяти матросів, зганяли свою злість на китайцях, брутально кваплячи їх у роботі. Інколи моряки осаджували зарозумілих унтерів і брали китайців під свій захист.

Звонарьов запитав у якогось із саперів, скільки платять за роботу морякам і китайцям.

— Матроси дістають, що їм належить від казни, а манзам платимо по шістдесят копійок на день. І то марно, зовсім вони погано працюють,— додав він.

— Ви не слухайте його, вашбродь,— підійшов до прапорщика хтось із матросів. — Китайці не гірше від нашого працюють, а він платить їм тільки по тридцять копійок на день, а на решту пише розписку, одержиш, каже, після війни все одразу. Дурить китайців, а у виправдання гудить їх роботу.

— Роблю, як мені начальство велить, а ти не в своє діло не сунься, а то я про тебе доповім капітану Барміну, що ти китайців баламутиш, так тобі пропишуть за це,— розлютувався унтер.

— Ми твоєму капітанові не підлегли; у нас своє морське начальство. Воно по правді й розсудить вас із китайцями.

Звонарьов не став слухати далі сутички матроса з сарпером і пішов.

У майстернях він доповів Гобято про все бачене на Стрільцькій батареї, показав розрахунки Мошинського, а за одним разом повідомив і про діяльність Барміна.

— Інженери в Артурі вславилися своїм злодійством. Той же Бармін поставив собі будинок у Новому місті з крадених матеріалів. А китайців він обдирає без усякого сорому,— відповів Гобято.

— Треба ж із цим боротися, повідомити про шахрайство Барміна начальника інженерів кріпості полковника Григоренка. Той повинен вжити потрібних заходів,— гарчався прапорщик.

— Та Григоренко з Бармінім у пайці. Тут кругова порука шахраїв і злодіїв. Григоренко, мабуть, іще з ким-небудь ділиться з начальства. Сумно, але факт,— відповів Гобято.

Нарешті роботи по переустаткуванню лафетів було закінчено, і важкі, по сотні з гаком пудів кожна, станини стали вантажити на міцні тривісні платформи. Коней не вистачало, а тому до осей платформ з обох боків приробили канатні лямки, в які впряглося по півсотні солдатів на кожную платформу. Процесія повільно, часто зупиняючись, рушила по дорозі через Золоту гору.

— Наче твої бурлаки на Волзі,— бракує тільки «Дубинушки»! — обурювався Звонарьов. — Невже не можна на цей час зібрати коней з рот?

— Коней у ротах обмаль, і ними дорожать, мій друже, а людей більше, і ціниться їхня праця куди дешевше. Така ж сама робоча худоба, тільки двонога. Та й на випадок якого нещастя спокійніше: розчавить людину — поохаяють, позітхають і забудуть, а коня покалічиш — під суд за псування казенного майна підеш,— глузливо поясняв Борейко.

— Та хіба не можна в Артурі коней дістати, чому б не попросити коней у польової артилерії чи що?

— Ближче можна: у Білого шестірка коней, у Стеселя щось близько десятка. Але то коні ж генеральські! Їх превосходительства воліють тягарі возити на людях.

Спробую, піду до Білого, може, де-небудь через нього коней дістанемо,— погодився Борейко.

Солдати, спітнілі й червоні від напруження, незважаючи на гострий вітер, з усіх сил допомагали парі коней.

— Наддай, наддай ще трохи!— охриплими голосами кричали фейерверкери.— Уже вершок гори видно, зовсім небагато лишилось.

Солдати кряхтіли, надавали, проходили ще кроків десять-п'ятнадцять і, знесилені, зупинялись. За хвилину знову лунала команда:

— Навались!— і люди знову налягали на лямки.

За годину пройшли не більше як версту, люди і коні були зовсім виснажені.

Звонарьов влаштував привал на десять хвилин. Стомлені солдати повалилися на холодну, промерзлу землю, дехто попросив дозволу сходити по воду, спрага мучила людей не менше, як втома. Прапорщик розпорядився доставити з нестройової роти бочку води, але фельдфебель відмовився її дати. Розлючений Звонарьов сам пішов по бочку.

— Як ти смієш не виконувати моїх наказів?— накинувся він на фельдфебеля.

— Капітан не наказали. Місяць тому бочку зажадали поливати сад, я дав, а капітан потім за це мене вилаяли і наказали надалі бочку нікому і ніколи не давати.

— Ти або вдаєш дурня, або справді дурень: то сад поливати, а то людей напоїти.

— Воля ваша, ваше благородіє, без наказу капітана бочку дати не могу.

— У чому справа?— втрутився, підійшовши, Борейко. Звонарьов розповів.

Поручик мовчки махнув фельдфебеля по зубах.

— Марш! Сам з бочкою, сволото, поїдеш!— наказав він.

Фельдфебель, витираючись на ходу, кинувся виконувати наказ.

— Розводишся ти з ними даремно,— зауважив Борейко.— Вони бачать, що ти з цивільних, і дозволяють собі чорт зна що. З кіньми нічого не вийшло. Подзвонив був Білий до Стесселя, так той просто розреготався. «У тебе, каже, Василь Федорович, на те й солдати, щоб гармати та лафети тягати». Так ні з чим і пішов, доведеться самим тягти. Ставай, Сергій, в лямку другого взводу, а я в

перший стану, позмагаємось, усе ж веселіш буде. Ану, хлопці, позмагаємось, чия візьме! — гукнув Борейко солдатам, накидаючи на себе лямку. — Дивись, Тимофійович, — звернувся він до Родіонова, — не підкачай, а то прапорщик з Лепьохіним нас потім засміють.

Солдати пожвавішали. Вигляд величезного Борейка, який ледве вліз у лямку, здався їм забавним. Вони стали жартувати й пересміюватися між собою. Перший взвод скоро став випереджати, Звонарьов із своїми солдатами пас задніх.

— Ех ти, Лепьоха-воха, — кричав Родіонов, — зовсім у вас, мабуть, кишка тонка. Мало каші їси!

— Так у вас же сам один Ведмідь за цілий взвод пре, — пробурчав Лепьохін, — а у нас прапорщик тендітний.

Почекавши другу платформу, перший взвод вирушив далі.

Тільки надвечір всі десять станин було перекинуто на Електричний Утьос. Солдати валилися з ніг від втоми, і Борейко відпустив їх спати.

— Хто ж на батареї на ніч лишиться? — стурбувався Жуковський.

— До п'ятдесятисемиміліметрових гармат досить буде й вісьмох чоловік. Мобілізувати денщиків, писарів та каптенармусів, і я з ними лишусь, — запропонував Борейко.

Вечері на Утьос несподівано прийшло сто двадцять чоловік майстрових з нестройової роти.

— Ви чого сюди з'явилися, архангели? — спитав Борейко.

— Допомогти вам трохи прийшли, ваше благородіє, — за всіх відповів Братовський. — Діло термінове, а ваші солдати, мабуть, зовсім постомлювались. Ми відпросилися в капітана. Бажаючих сто двадцять чоловік набрали.

— Спасибі на доброму слові. Тільки темно зараз, а в нас вночі розводити вогні не дозволено, з моря видно.

— Ми, ваше благородіє, і при ручних ліхтарях справимось, — відповів хтось із солдатів.

— Тоді ходімо на батарею.

Людей поділили — хто під керівництвом Борейка розпочав ремонт гармат, знімаючи старі лафети, а хто із Звонарьовим взявся складати нові. Незабаром Утьос обернувся на монтажну майстерню.

Звонарьов з Борейком до ранку не заплющили очей.

Тільки-но розвиднілось, нестройові пішли з батареї, а відпочилі артилеристи стали на роботу. Три доби безперервно вдень і вночі провадилось переустаткування батареї. Всіх солдатів поділили на три зміни під керівництвом Жуковського, Борейка і Звонарьова. Погода лишалася морозною і хуртовинною, японці не турбували. Надвечір на третю добу, нарешті, вся батарея була переустаткована. Старі лафети були замінені, біля гармат з'явилися щити і ціла система блоків для піднімання снарядів. Далекомірну будку і командний пункт для командира перенесено в бруствер.

Нарешті вияснилося. З раннього ранку Борейко вже метався коло гармат, востаннє оглядаючи всі заклепки і нововстановлений пристрій для стрільби. Але японці не з'являлись, — море залишалось чистим аж до горизонту.

Хотіли вже були випустити снарядів зо два просто в море, щоб перевірити дію нових установок, аж ось кілька легких японських крейсерів наблизилось до Артура.

— На далекомірі!— загорлав радісно Борейко.

— Шість тисяч п'ятсот!

— Нехай підійдуть ближче,— вирішив Жуковський.— Почнемо з найменшої дистанції, дев'ять верст, а потім будемо її збільшувати.

— Зарядити гармати!— скомандував Борейко.

Солдати, ще зранку знемагаючи від чекання стрільби, радісно кинулися підносити снаряди і нові, ще небачені на батареї картузи з бездимним порохом: всім хотілося швидше випробувати перероблені лафети.

— Ех, та й налякаємо ми зараз японців. Не зрадіють,— жваво говорив Лебьодкін.

— Наводь, Петрович, точніше, щоб нам не осоромитися з нашими новими гарматами,— упрощував Родіонов навідника Кошелева.

На батареї відчувалося загальне піднесення.

— Чи не розірве гармати? — турбувався Жуковський.— Вони ж розраховані на бурій призматичний порох, а не на бездимний.

— Розраховані з запасом, Микола Васильович,— заспокоїв його Звонарьов.

— На перший залп людей треба все ж сховати в погреби, щоб лиха не скоїлось.

— П'ять тисяч п'ятсот!— доповіли дистанцію з далекоміра.

— Приціл двісті п'ятдесят, батарея, залпом!

Гарматні дула піднялись як ніколи високо. Без звички здавалось, що гармати при такому куті підняття мають обов'язково перекинутися від пострілу. Солдати боязко поглядали на них.

— Укритися в погреби!— крикнув Борейко.

Всі, крім фейерверкерів і навідників, квапливо гулькнули в погреби.

— Батарея, плі!

П'ять вогнених стовпів вирвалися з високо піднятих дул. Легкий димок на мить завинув батарею і зараз же розтанув. Гостро запахло ефіром. Лафети м'яко відкотилися і повернулись на свої місця. Солдати миттю повискакували з прикриття і кинулись оглядати гармати.

— У першому взводі все гаразд!— доповів Родіонов.

— У другому і третьому також!— доповіли взводні.

— Падає!— долетіло з далекоміра.

— Недоліт!

— На півверсти не докинули,— зауважив Жуковський.

Далі спробували стріляти на одинадцять і дванадцять верст, найдалшу відстань дістали в дванадцять з четвертю замість гаданих тринадцяти.

Японці при перших же пострілах поспішили відійти далі в море.

— Отже, замість дев'яти з половиною верст далекість збільшено до дванадцяти, на круг,— резюмував Жуковський.

— Швидкість стрільби доведено до однієї хвилини тринадцяти секунд на залп і можна ще збільшити,— додав Борейко.

— І люди і командир тепер добре укриті від осколків,— закінчив Звонарьов.

Подякувавши солдатам за відмінну роботу по перестаткуванню батареї, Жуковський з Борейком і Звонарьовим пішли обідати.

— Начальство навіть і не зацікавилось нашими успіхами,— сказав Борейко.

— Як-то не зацікавилось! Зацікавилось, навіть дуже. Я оце дістав з управління артилерії телефонограму з доганою за самовільну стрільбу сьогодні,— посміхнувся Жуковський.

Стессель широкими кроками ходив по кімнаті. Хвилювання перших днів війни уже проминули, він заспокоївся і повернув собі колишній рішучий вигляд і тоң. Віра Олексіївна примостилася в кутку на дивані, біля великої лампи під гарним абажуром. Поруч неї сиділи чотири вихованки, старанно щось вишиваючи.

У качалці розвалився великий, широкоплечий, бородатий артилерійський генерал Нікітін, з типовим обличчям алкоголіка, начальник артилерії третього Сибірського корпусу, що формувався в Артурі. Він був трохи напідпитку, а тому особливо балакучий.

— Наші самотопи усе ще відзначаються,— сказав він голосно, трохи хрипким басом.

— Які такі самотопи?— здивувалась Віра Олексіївна.

— Та наші герої-морячки. Поки що вони жодного японця не втопили, зате потопили у Чемульпо «Варяга» і «Корейца», а під Артуром — «Енисея» і «Боярина». Ялошкам ніколи б і не снилися такі успіхи, якби не допомога наших самотопів. Постривайте, вони ще власними руками весь флот перегоплять, а самі в Пітер чкурнуть.

Стессель голосно зареготав.

— Це ти добре сказав, Володимир Миколайович. Самотопи! Що правда, те правда, — справжнісінькі самотопи! Завтра ж усім розкажу, як ти влучно їх охрестив.

— Ти повинен бути обережнішим, Анатоль. Намісник же — моряк і душі не чує у флоті та моряках, — застерегла Віра Олексіївна.

— Серед своїх поговорити можна, а серед чужих,— краще й підв'язати язик,— підтримав Нікітін.

— Намісник мало не на завтра після початку війни поспішив залишити свій улюблений флот і ретируватися в Мукден,— заперечив Стессель.

— З моряків тільки тоді люди будуть, коли їх упідлеглити сухопутному начальству, щоб вони діяли спільно з армією, а не валандалися б марно по морю,— сказав Нікітін.

— Маєте цілковиту рацію, Володимир Миколайович. Давно треба моряків до рук забрати, а то занадто вже запишалися,— палко промовила Віра Олексіївна.

— Поки Алексеев намісником, про це й кашлянути не можна,— заперечив Стессель.— Я боюсь, щоб мене самого Старку не упідлеглили.

— Цього ніколи не може бути,— жваво вкинула гене-

Ральша.— Сьогодні мені в економічному товаристві сказали, що Старка цими днями забирають.

— А хто ж на місце Старка приїде сюди?— спитав Нікітін.

— Якийсь там Макарченко чи Макаров, щось таке.

— З кронштадтських або севастопольських самотопів? Щось про такого не чув. Знаю Дубасова, Скридлова, а цього не знаю.

— Мені говорили, що він дуже учений, на Північний, чи що, полюс чогось їхати збирався, та не вийшло у нього. З носом повернувся, — викладала свої відомості Віра Олексіївна.

— Вже коли він до полюса не зумів добратися, то де ж йому з Того воювати. Там тільки моржі й тюлені могли йому заважати, а тут цілий японський флот,— скептично зауважив Нікітін.

— Не терплю я очих учених — ні чорта в стройовій службі не розуміють і самі більше скидаються на вагітних баб, ніж на військових,— сердито сказав Стессель.

— Він, мабуть, одразу ж до нас з візитом приїде.

— Обов'язок ввічливості зобов'язує його до цього. Треба думати, хоч би який він був зазнайка, а вам візит все ж зробить перший.

— Він, очевидно, приїде сюди без родини.

— А хто ж в обложену кріпость родину везе?

Віра Олексіївна приємно усміхнулася. Її найглибша мрія — стати першою дамою в Артурі — наближалася до здійснення. Намісник поїхав, Старк їде, і вона лишиться в Артурі на чолі дамського товариства.

Дзвінок у передпокої сповістив про прихід нової особи. За хвилину в кімнату ввійшов начальник четвертої Східносибірської стрілецької дивізії генерал Фок. Високий на зріст, худорлявий, з невеликою сивенькою борідкою, він, незважаючи на свої роки, легко, юнацькою ходою підійшов поцілувати ручку Вірі Олексіївни.

Дівчатка-вихованки, як за командою, підвелись і присіли в реверансі перед генералом, але Фок не звернув на них ніякої уваги.

— Привіт святому сімейству!— м'яким баритоном промовив він.— Забіг до вас на вогник. Надворі мороз, мете пурга, за два кроки нічого не видно. Мені, за моїм холостяцьким станом, самому дома нудно, вирішив вас відвідати.

— І добре зробили, Олександр Вікторович,— привітно озвалась генеральша, — чи не хочете з морозу чайку, погрітись?

— Не відмовлюсь, а то по старості мерзнути дуже став.

— Які в тебе новини?— спитав Фока Стессель.

— Сам по них прийшов! По новинах у нас знавець Володимир Миколайович.

— Де мені за вами тут угнатися,— відгукнувся Нікітін.— Це у вас завжди все відомо з найпевніших джерел і до того ж раніше за всіх.

— Новини в мене все старі. Забирають Старка, приїжджає Макаров; Куропаткіна призначено командуючим Маньчжурською армією. Японці все висаджуються в Кореї, а наші морячки — відсиджуються в Артурі та бешкетують по всяких «Зірочках» та «Вар'єте» з повіями,— лагідним, елеїним голосом розповідав генерал.

— Вам час спати,— звернулась генеральша до вихованок. Ті акуратно склали свої роботи і поспішили вийти.

— Хто ж це при дітях каже про повій? — дорікнула вона Фокові.— Мої крихітки святі й невинні, а ви при них кажете такі неспристойні речі.

— Пробачте великодушно! Усе випуватий мій солдатський язик. За сорок років служби звикнув до казарменій мови.

— Це вірно, що Куропаткіна призначили?

— За що купив, за те й продаю.

— Це буде прекрасно, Анатоль! Ти знову будеш разом з Олексієм Миколайовичем,— зраділа генеральша.— Він вже напевне тобі моряків упідлеглисть, а ти прибереш їх до рук.

— Важкенько все-таки. Чув я, сюди їде великий князь Кирило Володимирович разом із братом своїм Борисом. Він теж моряк. Може й закомизитися, самому царю про все напише. Куропаткіну важко буде проти нього бортися.

— Так, самотопи тепер у шані, — задумано сказав Нікітін.

— Володимир Миколайович моряків самотопами зве,— пояснила Віра Олексіївна.

— Дуже дотепна назва,— погодився Фок.— Поки що вони воліють плавати не в Жовтому, а в винному морі і купати в них своїх егуалей.

— Анатоль, чому ти не виїхав усіх цих мерзотних тварюк з Артура?— обурилась Віра Олексіївна.

— З від'їздом родин холостяків в Артурі побільшало, і потреба в жілках зросла.

— Та серед них є й дуже не вредні,— почав був Нікітін.

— Не смійте при мені мерзощі казати! Звідки ви їх можете знати, Володимир Миколайович? — образилась генеральша.

— На вулицях бачив і чую розповіді про них.

— Ах ти, старий гріховоднику!— реготав Стессель.

— Та замовчіть же ви!

— Не сердьтесь, матінко Віра Олексіївна, до слова прийшлося, дозвольте краще горлянку промочити, щось від розмови пересохла.

— Прошу в їдальню,— запросила господиня.

Нікітін за столом зразу ж швидко припав до графінчика з коньяком. Фок, навпаки, демонстративно пив тільки самий чай.

— Наш артурський Улісс що виробляє?

— Хто це Улісс? — спитав Нікітін Фока.

— Кондратенко, звичайно. Він нас усіх, разом узятих, перехитрить, навколо пальця обведе і сухим з води вийде. Хитромудра штучка.

— Неправда! Роман Сидорович розумний, от ви на нього і сердитесь,— заступилася генеральша.

— Хотів би я мати такого щирого адвоката, як ви, Віра Олексіївна. Нікому б мене не скривдити,— говорив Нікітін.

— То що ти почав про Кондратенка розповідати?— спитав Стессель.

— Він усі роботи по будуванню фортів узяв у свої руки. Наче він, а не Григоренко, кріпосний інженер.

— Кондратенко сапер і скінчив інженерну академію. Йому й книги в руки по фортифікаційній галузі.

— Він свою дивізію обернув на робітників-землекопів, замість того, щоб строю їх навчати.

— Це ти правильно зауважив. Завтра ж переговорю з ним про це,— озвався Стессель.

— А чули, Белий упідглевився морякам і дозволяє своїм батареям стріляти тільки з їх відома? — солоденько посміхаючись, казав Фок.

— Перекинувся до моряків?— здивувався Стессель.—

Ти не помиляєшся, Віктор Олександрович? Не чекав я від нього такого вчинку.

— Мене також його поведінка трохи здивувала: твій сват і отак коверзує,— під'юджував Фок.

— Я з ним серйозно поговорю,— пригрозив Стесель.

— Двоєдушний він,— підтакував Нікітін.

— Вершинін вчора ввечері у нього був. Про щось вони довго радилися. Дарма що він полковник російської армії, а вільнодум. Ради не дам собі, про що б вони могли так довго розмовляти?— вкинув Фок.

— Шкідлива це людина, Вершинін. Як ти його держиш цивільним губернатором Квантуну і цивільним комісаром?— дорікнула чоловікові Віра Олексіївна.

— Він зі знайомствами: Алексеев у нього не раз обідав. Одразу його не забереш,— виправдувався Стесель.

— А ти, Анатолій Михайлович, підкопом, обходом його візьми!— порадив Нікітін.

— З якого ж боку ти його обійдеш: не краде, здається.

— Тільки здається,— зауважив Фок.— Який же градоначальник у Росії не краде?

— Не спійманий — не злодій.

— Лібералів захищає.

— Кого саме?

— Та хоч би завідуючу Пушкінською школою Желтову. Там всі артурські ліберали збираються. Школа тільки вівіска для пропаганди протиурядових ідей,— вкрадливо говорив Фок.

— Доручу Мікеладзе взятися за цю справу.

— Мікеладзе дурненький. Краще б Познанському,— той хоч і молодий жандарм, але подає великі надії.

Денщик, увійшовши, доповів, що Белий просить Стеселя до телефону.

— Дуже в морі з гармат б'ють. Батареї так і палахкотять,— повідомив він.

Нікітін заспішив додому.

— Японці з моря в прохід лізуть,— схвильовано повідомив, повернувшись зі штабу, Стесель.— Якісь там брандери пускають. Я зараз поїду на Золоту гору.

— Я тебе не пушу,— рішуче заявила генеральша.— Нічого тобі туди їхати, Белий без тебе внорається. Досить

того, що ти цілісінький день по фортах та батареях роз'їжджаєш. Не комендантське це діло на кожен постріл їхати.

— Я вже наказав подати екіпаж.

— Я пошлю його назад,— розпорядилася Віра Олексіївна.

Стессель здався і покірливо пішов за жінкою в спальню.

В цей час адмірал Старк сидів у глибокому й м'якому кріслі біля письмового столу в своїй каюті на «Петропавловске» і уважно читав рапорти командирів кораблів, донесення з сигнальної станції на Золотій горі про деталі раптового нападу японців на російську ескадру в нещасливу ніч 26 січня. Короткий бій став переломним моментом у житті адмірала. Його обвинувачували, що він не вжив заходів по охороні ескадри, яка відкрито стояла на зовнішньому рейді.

Старк відкинувся на спинку крісла і поринув у глибокі роздуми. У каюті було тепло і затишно. Зрідка долітали різкі пориви штормового вітру, грюкали розхитувані вітром шлюпки та рятувальні кола, громихали на палубі важкі матроські чоботи.

Адмірал з обуренням і гіркотою згадував про своє принизливе становище начальника ескадри, який фактично не смів нічого робити без відома і згоди намісника. Алексеев втручався в усі розпорядження Старка по ескадрі, зв'язуючи його по руках і ногах своєю непрошеною опікою. Згадав він і про те, як Вітгефт, з наказу намісника інструктуючи чинів його штабу про потрібні заходи по охороні кораблів, категорично заявив, що ніякої війни не буде.

— І це за півгодини до нападу!—обурювався адмірал, перегортаючи папери і пригадуючи всі подробиці злощасної ночі.

Старк підвівся і роздратовано пройшовся по каюті.

— Півгодинний бій, і доля перекреслила мою бездоганну сорокарічну службу, а сам я вимушений просити відставки нібито за хворобою, щоб врятувати своє чесне ім'я,— з глибокою гіркотою сказав уголос адмірал.

— Та ні, ви ще не знаєте, хто такий Старк! Він зуміє постояти за себе. У мене є такі документи за підписом

Алексеева, що йому не поздоровиться, коли їх побачить світ!— сказав адмірал, потрясаючи кулаком від обурення.

Завжди похмуре його обличчя з глибоко запалими очима і з слідами перевтоми та обурення набрало жорстокого виразу.

— Я тобі покажу, царський виродку, хто такий Старк!— і адмірал нервово підійшов до наглухо приробленої до стінки вогнетривкої шафи. Відчинивши дверцята, він витяг пачку паперів.

— Ось він!— висмикнув він якогось із них. На першому аркуші він бігло прочитав:— «Нам треба здійснювати на Далекому Сході найсуворішу політику щодо Японії, пам'ятаючи, що вона ніколи не наважиться на війну з Росією». Отак і сказано: «ніколи не наважиться на війну», а вона не тільки наважилась, а й перша розпочала війну проти Росії. А от іще!— і Старк узяв інший папір: «З огляду на цілковиту неслухняність ваших побоювань про можливість війни з Японією вважаю відкликання до ескадри «Варяга» і «Корейца» непотрібним». Так, так, лише з необачності Алексеева ми втратили ці два кораблі, а тепер за все відповідаю я, а не він. Але це не вийде!— Адмірал знову сховав папери.

У двері постукали, увійшов флаг-офіцер лейтенант Дукельський.

— Одержано депешу від адмірала Макарова,— подав він телеграму: «Буду в Артурі двадцять четвертого. Макаров»,— прочитав Старк.

— Завтра, — глянув він на календар. — Накажіть «Баяну» вислати в почесний караул півроту,— і, подумавши, додав:— з музикою.

— Єсть, ваше превосходительство, — і лейтенант вийшов.

Старк ще раз прочитав телеграму і знову нахмурився.

— Буде й цей мудрець мене вчити розуму,— забурчав він, знову беручись за папери.— Добре йому критику наводити за десять тисяч верст звідси.

Старк взяв один з паперів і прочитав:— «Його імператорській високості генерал-адміралові великому князю Олексію Олександровичу, копія управляючому морським міністерством адміралу Авелану». Всім написав, нехай всі знають, який він мудрець,— сказав він і втупився в папір.— «Передбачаю, що японці не проминуть такої сприятливої нагоди для несподіваного нападу, як перебу-

вання російської ескадри на зовнішньому рейді...» Він, Макаров, передбачав це, сидячи в Кронштадті, а я тут, на місці, прогавив, бачте, цю можливість. Тепер він звеличений, обласканий і їде замінити мене у командуванні ескадрою. Але ж я також припускав це, писав про це! Та мене не хотів слухати той самий Алексеев. Але було б ще гірше, якби японці, напавши без оголошення війни, несподівано затопили першої ж ночі кілька пароплавів біля входу в гавань і замкнули ескадру у внутрішньому рейді.

Старк знову почав ходити по каюті, мерзлякувато знижуючи плечима. Долинули глухі удари гарматних пострілів. Адмірал прислухався.

— Знову, мабуть, берегові батареї б'ють по уявлених суднах,— пробуркотів він і натиснув кнопку дзвінка.

— Покликати лейтенанта Дукельського! — наказав адмірал вістовому.

Через хвилину флаг-офіцер доповів, що на морі помічено пароплави, які йдуть до виходу на зовнішній рейд, мабуть, з метою його закрити.

Старк надягнув пальто, нижче насунув кашкет і разом з Дукельським вийшов на палубу. Його зараз же охопила хуртовина, крізь яку ледве можна було побачити білі смуги прожекторних променів. Безперестанно виблискували зірничі гарматних пострілів.

— На морі помічено п'ять пароплавів, — повідомили з сигнальної станції на Золотій горі.

— Вартовим міноносцям атакувати їх! — наказав адмірал, силкуючись у нічний бінокль роздивитися, що діється на морі, але в сніговому вихорі нічого не можна було розібрати. Наказавши кожні п'ять хвилин повідомляти про події на морі, адмірал знову спустився в каюту.

Після гострого холоду нагорі в каюті здавалось особливо тепло. Старк зажадав чаю з ромом і засів за складання довжелезного звіту про все, що сталося з початку війни. Але робота не клеїлась, і адмірал стурбовано прислухався до подій на рейді.

Минуло хвилин із двадцять, аж поки, нарешті, Дукельський прийшов з доповіддю про відбиття японської атаки на прохід. Тільки тоді Старк зміг, нарешті, спокійно взятися за перервану роботу. Адмірал докладно розбирав причини виникнення війни та невдач перших сутичок на морі. Він вказав, що Японія з того моменту, коли росіяни

в 1898 році зайняли Порт-Артур, стала енергійно з допомогою Англії і Америки готуватися до збройної сутички з Росією. За тоннажем флот Японії у цей час виріс більше, як учетверо, армія збільшилась втриє. Намісник Алексєєв і військове командування в Маньчжурії недооцінили це зростання озброєнь і не вжили належних заходів до посилення російської армії і флоту на Далекому Сході. Японці ж, прекрасно зваживши непідготовленість царського уряду до війни, уклали союз з Англією, дістали фінансову допомогу від Америки і, нацьковувані ними, рискнули першими напасти на Росію.

Перо опального адмірала легко й швидко бігало по цупкому паперу, і перед Старком, несподівано для нього самого, поставала яскрава картина загального розвалу російської адміністрації на Далекому Сході. Прочитавши написане і акуратно склавши аркуші, адмірал став збиратися до сну. Схвильований, він довго не міг заснути. Перед ним одна за одною проходили картини недавнього минулого: перша атака японців, загибель «Енисея», а за ним «Боярина», ганебна поведінка його командира Саричева. І за все це мусить відповідати він, Старк, хоч у світі час він наполягав на тому, щоб зняти Саричева з корабля за нездатність до командування. Він особисто попереджав командира «Енисея» Степанова про течії в Тралієнванській затоці, але капітан все-таки посадив свій корабель на власну ж міну.

— Зараз усіх собак вішають на мене. Швидше б приїжджав Макаров. Той уміє відбитися від начальства і нікому не дозволить наступати собі на ногу,— вирішив у роздумі адмірал.

Сильний сніговий буран бушував над Артуром. У повітрі носилися міради дрібних сухих сніжинок, боляче шмагаючи в обличчя. Величезні хвилі шалено кидались на кам'янистий берег, розсипаючи далеко навколо найдрібніші бризки, що миттю замерзали на морозі.

На внутрішньому рейді ледве проступали громаддя броненосців, Золота гора темним привидом нависла над вузьким проходом на зовнішній рейд. З початком ночі Артур затонув у каламутній млі пурги.

Міноносець «Страшний», щойно вийшовши з ремонту, ніс сторожову охорону до входу, ставши на два якорі коло підшви Золотої гори. Навпроти нього, біля Тигро-

вого Хвоста, темнів силует ще незнятого з мілини, підірваного у першу ніч війни «Ретвизана». Трохи ззаду, у самому проході, стояла канонерка «Отважный».

З берега, з «Ретвизана» і «Отважного» тяглись у море бліді промені прожекторів, світло яких насилу пробивалося крізь пургу.

Андрюша Акінфієв ніс чергову вахту. На командирському містку «Страшного» у холоді і під вітром не можна було довго стояти, і він раз у раз сходив униз, щоб хоч трохи зігрітися за трубою і кожухом машини. Тут було відносно тихо, від труб і машин несло теплом, і можна було погріти замерзлі руки.

Міноносець сильно мотало на хвилі, і великих зусиль коштувало вдержатися на обледенілій палубі, хоч вздовж неї були протягнуті леєри. На носі, приткнувшись до гармат, вахтові, у товстих хутряних кожухах, з біноклями в руках, уважно вдивлялися в море, стежачи за пересуванням білих смуг прожекторів, а ті яскраво спалахували й загасали, щоб за мить загорілися знову.

— Дивитися вперед уважніш!— гукав вахтовим мічман.

— Єсть дивитися вперед уважніше!— глухо доносилося до нього у відповідь крізь виття вітру.

Мороз і вітер глибше забиралися під одяг, примушуючи тремтіти дрібним дрожем. Андрюша заздрих матросам, одягнутим у теплі кожухи, але вважав для себе непристойним кутатися.

«Офіцери завжди і скрізь повинні бути прикладом для матросів», твердив він у думках, дубіючи від холоду.

Час тягся нестерпно повільно, здавалось, проминула ціла вічність, але невблаганний годинник у світлі цигарки показував, що пройшла всього тільки година, як Андрюша став на вахту, а попереду ще три довгі години.

«Єрмій, мабуть, спить собі міцним сном у каюті, а Юрасач з Дмитрієвим воюють у шахи, попиваючи гарячий чай з ромом», уявив собі Андрюша, і від цього йому стало ще холодніше і тяжче стояти на палубі.

— Нічого не видно?— спитав він матросів.

— Аж ніяк, ваше благородіє. Каламуть сама та й годі. Та й хто полізе до Артура в таку негоду? Коли під берегом так мотає, то що ж діється в морі! За годину корабель обледеніє й піде на дно. Японці холоду не люблять, у них навіть узимку тепло в Нагасаках. Як ми раніше там

стояли, навіть на різдво теплінь, в бушлатах жарко,— відповів хтось з матросів, мабуть, старослужащий.

— Це ти, Денисенко?—пізнав його у темряві мічман.

— Так точно, ми з Серьогіним на вахті стоїмо.

— Завжди вкупі — друзі нерозливні.

— Шостий рік укупі. Як на службу пригнали в кронштадтський флотський екіпаж, так і не розлучаємось. Вкупі на «Нахимове» на Далекий Схід прийшли, вкупі на «Севастополе» були, а далі на «Страшний» перевелися,— охоче відповів Денисенко.

— Ви б, ваше благородіє, кожушка накинули, а то ж обморозитесь. Дозвольте, миттю злітаю,— запропонував Серьогін.

— Не треба, скоро вже зміна,— відповів Андрюша, вгадуючи, що матрос хоче збігати в теплий кубрик.

— Дивіться, не ловіть гав, а то, може, ще японець наскочить,— попередив він матросів і відійшов.

— Фасон тягне, а сам до кісток промерз, аж зуби стукотять,— проговорив Денисенко, коли мічман відійшов.

— Мблодно-з'єлено. Обморозить вуха та ноги, то іншим разом і кожуха надягне й калощі.

— І яка ж погода клята! Сиди отут та й мерзни і визирає, чи не збираються тобі япошки яку-небудь каверзу зробити. І з чого це війна почалась,— збагнути не можна. Жили мирно і тихо, аж тут раптом: раз — і в морду один одному,— задумливо сказав Денисенко.

— Дай-но час, до всього доберемося: і чому і з чого,— відповів Серьогін.

Матроси замовкли, вдивляючись у нічну млу.

Як і раніше, на морі повільно блукали щупальця прожекторів; на «Ретвизане» рухались якісь вогники; «Отважный» стояв з погашеними бойовими ліхтарями. Серьогін з Денисенком побіжно зчищали з палуби кригу. Все було тихо і спокійно. Коли раптом прожекторні промені заметушилися по морю і разом зупинилися на одному місці, освітивши великий пароплав, що підкрадався вздовж берега від Ляотешаню. З Тигровки грянув постріл, за ним ще один, за Тигровою загуркотів Електричний Утьос, і, нарешті, перекриваючи всі інші звуки, рванули дванадцятидюймові гармати з «Ретвизана».

— Свистати всіх наверх!— скомандував Акінфієв.

За мить Юрасовський уже легко збіг на місток, засті-

баючи на ходу шинель, матроси швидко розійшлися до гармат і мінних апаратів.

З «Отважного» засемафорили вогнями.

-- Атакувати брандер,— доповів сигнальник.

— Єсть атакувати брандер,— повторив Юрасовський.— Вибрати якорі, приготувать гармати і мінні апарати!

Загримів якірний ланцюг, заблискотили вогні біля гармат. Малеев кинувся до носової сімдесятип'ятиміліметрової, Акінфієв спустився до мінних апаратів, з яких уже знімали чохла.

— Вперед до повного!— скомандував у машинний відділ командир. Міноносець здригнувся і, набираючи ходу, рушив у напрямі до брандера.

Тимчасом уже весь берег освітився вогнями пострілів. Удари важких гармат злилися в протяжний гул. За першим брандером з'явилось ще три. Вони повним ходом ішли в напрямі до проходу.

На Золотій горі звилися дві ракети, яскраво освітили море, і огонь батареї зразу ж припинився. Тепер тільки «Страшний», зариваючися аж по місток у крижану воду, прожогом нісся до головного брандера, в той же час засипаючи його своїми снарядами.

— Носовий, готуйсь!— скомандував мінному апаратові Юрасовський.

Акінфієв застиг на місці, чекаючи команди «плі». У цей час з брандера відкрили по міноноскою сильний вогонь з малокаліберних скорострільних гармат і кулеметів. Кілька снарядів виючи пронеслися над міноносцем, і обабіч «Страшного» звелися водяні стовпи.

— Плі!— нарешті скомандував командир. Спалахнув червонуватий вогник, і міна, пірнувши у воду, полетіла до брандера.

— Ліво на борт! Приготувати кормовий апарат!— Міноносець круто покотився праворуч, повертаючись кормою до ворога.

За кілька секунд біля брандера з важким ударом зметнулося до неба вогненне віяло вибуху, і пароплав одразу круто осів на правий борт.

— Ура!— радісно вигукнуло одразу кілька голосів на палубі міноносця. Незважаючи на мороз, матроси весело перегукувались у темряві.

Підбитий брандер швидко осідав носом у воду. У світ-

лі прожектора було видно, як з нього поспішно спускали шлюпки.

— По шлюпках огонь!— ледве встигнув скомандувати Юрасовський, коли заgrimіла кормова гармата. Шлюпки квапливо відходили від потопуючого корабля, але розлючені хвилі перекидали їх одну за одною. Обвинувачений парюючий брандер уже наполовину занурився у воду, на його палубі все ще бігали люди, обстрілюючи міноносець з рушниць. Одній шлюпці вдалося виплисти, і вона швидко пішла в море.

— Ліворуч по носу міноносець!— раптом нестямним голосом загорлав сигнальний, і зараз же з нічної пітьми виринув темний силует. Майже в ту ж мить на японському міноносці відразу саянуло кілька блискавок і гринув варматний залп. Навколо «Страшного» знову заметались у скаженому танці водяні смерчі.

— Ще два на лівому траверзі!— гукнув Сergyо́гін.

Знову і знову глухі удари пострілів стрясли море і небо. Акіньєв озирнувся на Порт-Артур і здивовано побачив, як далеко позаду лишилися берегові батареї.

«Вклепалися!» промайнуло у нього в голові, але, на команду Юрасовського, міноносець, круто повернувши, вже ліг на зворотний курс. Японці в темряві згубили «Страшного».

На Золотій горі знову звилась ракета. В її світлі батареї помітили «Страшного» і, прийнявши його за японське судно, зараз же обстріляли.

— Показати розпізнавальні! — скомандував Юрасовський.

— Знову підіб'ють нас, — буркотіли матроси, боязко озираючись на водяні сплески від снарядів.

— Сergyо́гін, чорт кривий, — лаявся боцман, — миттю піднімай сигнал, поки нас не втопили!

Міноносець, рятуючись від снарядів, розвинув максимальний хід і, лавіруючи, йшов курсом прямо на «Ретвизана».

Біля самого Артура «Страшний» з ходу протаранив шлюпку з якогось із брандерів, приткнуто до берега. Чути було, як люди гукали про допомогу.

— Не подобається япошкам у холодній воді купатися, — злораділи матроси.

— Ми хоч і не купалися, а вимокли не менше за них, зуби так і стукотять, — відповів Денисенко.

— Підберемо?— спитав Малеев у командира.

— К чорту!— кинув Юрасовський.

Незабаром «Страшний» уже підійшов до свого попереднього місця. Праворуч і ліворуч, під Золотою горою і біля Тигрового Хвоста, палали, викинувшись на берег, брандери. Величезне полум'я, вибиваючись назовні, яскраво освітлювало червонуватим вогнем вузький прохід в Артур і засніжені береги; вогненні гóловні злітали високо вгору і з шипінням падали в воду. Кілька портових пароплавів з'юрмилося навколо брандерів, намагаючись своїми помпами залити пожежу.

— Чи не відійти нам далі від них,— вказав Малеев на брандери,— іще, дивись, вибухнуть і нам шкоди завдадуть.

— Мабуть, ти маєш рацію,— відповів Юрасовський,— станьмо ближче до Електричного Утьоса.

Коли «Страшний» став на якір, команду спустили вниз. Перемерзлі матроси квапливо спустилися в кубрик.

— Видати зараз же всім по чарці горілки,— наказав Юрасовський боцманові.— Та підмінити вахтових, щоб переодяглися в сухе.

— Тобі, Андрюша, іще цілі дві склянки достоювати вахту. Іди-но й ти переодягнись, мабуть, теж промокнув,— запропонував Малеев.

Через п'ять хвилин Акінфієв, уже переодягнутий в сухе, знову марширував по містку.

Після пережитого хвилювання Андрюша спочатку навіть не помічав холоду, заглиблений у спогади про подію. Стрілянина, вибухи, свист снарядів, вихором летячий міноносець, крики потоплюючих — усе оживало в пам'яті і складалося в яскраву картину бою. Низка деталей, раніше проминувтих свідомістю, тепер спливала в пам'яті. То згадувалась безглуздо зігнута у світлі ракети фігура Малеева, якого обдало водою з-за борту, то широко роззявлений рот Юрасовського, коли він віддавав накази, силкуючись перекричати гуркіт стрілянини. Думки понеслися в далекий Кронштадт, де жила родина. Постає, наче живий, батько, високий, сутулий, лисий, з золотими окулярами на носі. Він був головним лікарем у морському госпіталі. Андрюша згадав, який опір чинив батько його вступові в морський корпус.

— Знаю я цих вітрогонів-моряків, рідко хто з них сяє розумом та освітою,— говорив він.— Більше на зовнішньому лоску та підлабузництві виїжджають. Розуму в них

не наберешся, а шелихвостом стати легко. Крім того, морська служба в Росії майже спадкова: у більшості офіцерів і дід, і син — усі моряки. У таких і знайомства, і зв'язки, і кар'єра забезпечена. А у нас з тобою? Мій дід — піп, батько — сільський вчитель, я сам — лікар. Ніхто, як бачиш, у моряках і не служив. Куди нам із суконним рилом та в стародворянський ряд пнутися!

Але Андрюша не послухав батькових умовлянь.

«Завтра ж напишу їм листа про все», вирішив він.

Змінившись з вахти, Акінфієв швидко роздягся і тільки ліг на койку, як зразу ж заснув.

Прокинувся він від того, що віддавали якір, і зрозумів, що «Страшный» увійшов у бухту.

Малеєв, зайшовши в каюту, остаточно розбудив його.

— Сьогодні вранці в Артур приїхав Макаров. Зараз він у порту, а потім об'їжджатиме кораблі. Старк уже спустил свій флаг на «Петропавловске».

— Ура! Нарешті у нас з'явився справжній адмірал, — зрадів Акінфієв і став квапливо одягатися.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Безпосередньо з вокзалу адмірал Макаров поїхав у доки, ознайомитися з ходом робіт по лагодженню підірваних суден. Ніхто з місцевого начальства не сподівався, що новий командуючий флотом так швидко відвідає доки, і Макаров міг особисто переконатися, якими черепашачими темпами провадився ремонт. У супроводі молодшого флагмана адмірала Ухтомського, капітана над портом Артур адмірала Греве і флаг-офіцера Дукельського він став обходити майстерні. Робітники зацікавлено позирали на бородатого адмірала з ласкавими очима.

— Здрастуйте, братці! — м'яким баритоном поздоровкався адмірал.

— Здравія бажаємо! — нестройно відповіли робітники, знімаючи кашкети.

— Це ще кого на нашу голову лиха година принесла? — спитав хтось із них. — Замало нам тутешніх скорпіонів, то ще нові сюди їдуть! — і недовіжливо й похмуро подивився на Макарова.

Пильно оглянувши робітників, Макаров звернув увагу на нездоровий вигляд багатьох і став розпитувати, як і де

вони мешкають, де харчуються, скільки одержують, чи багато сімейних. Спочатку нехотя і коротко, а далі усе докладніше і жвавіше робітники відповідали на розпитування Макарова. Він дізнався, що, крім місцевих порт-артурців, які встигли обжитися тут, у доках працює до тисячі тих, хто недавно приїхав за контрактами з морським відомством. На місцях їм обіцяли золоті гори, а в Артурі вони потрапили у скрутні умови. Квартир у більшості не було, і вони тулилися в холодних китайських фанзах, харчувалися де і як попало.

Слухаючи скарги, адмірал все більше хмурився, нарешті став сердито сопти носом і смикати правим плечем.

— Негайно відвести для житла робітникам одну з флотських казарм неподалік від доків і залічити всіх вільнонайманих на флотський пайок,— наказав Макаров.

Гул схвалення пронісся по юрбі, багато хто, всміхаючись, став дякувати адміралові.

— Тільки пам'ятайте мої умови,— працювати за чотири-п'ять годин, щоб якнайшвидше всі кораблі були готові,— звернувся до робітників Макаров.

— Не звольте турбуватися, ваше превосходительство, як ті чорти станемо працювати,— запевняли робітники.

— Нам би іще, ваше превосходительство, пане адмірал, про баньку б — воша та блоха заїла, а в місті і бані справжньої немає.

— Правильно! Росіянинові без бані не прожити! Дозволю вільнонайманим користуватися екіпажною банею на спільних підставах з матросами, — вирішив Макаров.

— А ще про околודок. Захворієш — полікуватися нема де.

— Дозволю лікуватися в екіпажному околудку. Іще що? Лейтенанте Дукельський, прошу простежити за виконанням моїх розпоряджень,— звернувся адмірал до флаг-офіцера.

— Намісник вважає небажаним тісне спілкування робітників з матросами і навряд чи схвалить останнє розпорядження вашого превосходительства,— застеріг Макарова капітан над портом адмірал Греве, коли вони вийшли з майстерень.

— Однаково ви не уникнете цього при спільній роботі по ремонту кораблів. Я сам урегулюю це питання з Алексєєвим.

— Єсть!— відповів Гребе.

Далі Макаров вирушив до броненосця «Цесаревич», що стояв біля причалу. Команда корабля була вже вистроєна на шканцях. Біля трапа адмірала зустрів командир корабля капітан другого рангу Григорович. Тільки-но Макаров ступив на палубу корабля, як заграла музика, матроси підкинули гвинтівки на караул. Обійшовши команду по фронту, Макаров голосно привітався з матросами.

Навіть на причепливий погляд старого моряка матроси мали молодцюватий вигляд у бездоганно пригнаному обмундируванні, начищених до блиску чоботях і хвацьки заломлених безкозирках. Вони були здорові, ситі, з яскравим рум'янцем на щоках.

Похмуре спочатку обличчя Макарова проясніло, і він внутрішнім чуттям старого моряка зрозумів, що матросам на кораблі живеться непогано. Недаремно Григорович на всю ескадру славився своїми господарчими здібностями і вважався одним з найкращих командирів на флоті.

Пройшовши по фронту, Макаров відпустив команду і став оглядати пошкодження корабля. Флаг-інженер Кутейников, підоспівши, почав був довгу доповідь про виконану роботу, але адмірал перервав його запитанням:

— Коли ви закінчите лагодження?

— «Цесаревич» буде відремонтований до травня, «Паллада»— до середини квітня, а «Ретвизан» не раніш як через три місяці після підведення кесонів.

— Я стільки чекати не можу. «Цесаревич» і «Паллада» мусять бути готові до першого квітня, а «Ретвизан» до десятого. Ваш обов'язок, пане Кутейников, всіма наявними засобами забезпечити виконання мого наказу,— наполегливо сказав Макаров.

— Дозвольте свистати до обіду?— спитав Григорович.

— Так! Тільки харч я пробуватиму з матроських баків,— застеріг Макаров.

У кают-компанію він не зайшов, а, зібравши офіцерів нагорі біля містка, став з ними розмовляти.

— Ви, панове, повинні насамперед самі проїнятися духом боротьби і передати його своїм матросам. Пам'ятайте заповіти Корнілова і Нахімова: атакувати ворога, тільки-но його побачиш, не рахуючися з його чисельністю.

Звичайно, справа не в самому лише молодцеві,— треба оволодіти також технікою бою, але насамперед слід пам'ятати, що не такий японець страшний, як його малюють! Треба знайти віру в свою перемогу і прищепити її й собі, і матросам. Наш матрос чудеса може творити під керівництвом справжніх командирів.

— Поки що вони творять чудеса тільки в артурських шинках!— вкинув лейтенант.

— Винувачу в цьому в першу чергу панів офіцерів, бо вони не зуміли як належить виховати своїх матросів. Я насамперед і найбільш за все буду вимагати з офіцерів і зважатиму тільки на тих, хто зуміє повести за собою матросів. Зазнайки та білоручки мені не потрібні!

Відпустивши офіцерів, Макаров пішов на батарею палубу, де обідали матроси. Підсівши до якогось із баків, адмірал попросив ложку і спробував щі і кашу. Обід був приготовлений на славу, хоч і взагалі на «Цесаревиче» годували краще, ніж на інших кораблях ескадри.

— Вас завжди так добре годують?— спитав Макаров.

— На харчі не ображаємось, ваше превосходительство! От у порту сидіти набридло, оце правда,— відповів хтось із матросів.— Тільки два дні й довелося по япошках постріляти, а відтоді все на ремонті стоїмо.

— Мабуть, страшнувало було в ті дні?— жартував Макаров.— Тепер з доку вилізати не хочете?

— Воно, правда, злякалися були спершу, як серед ночі під корму вдарило, та незабаром опам'яталися і кинулися підводити пластир,— моторно відповідали матроси.— Тепер ми у япошки в боргу, треба швидше б з ним розквитатися.

— Глядіть, йому спуску не давайте. Через місяць ваш «Цесаревич» повинен уже вийти в море. Працювати треба багато і старанно. Я на вас, хлопці, покладаюся,— закінчив розмову Макаров.

— Постараємось, ваше превосходительство!— відповіли матроси вслід адміралові.

Тільки-но Макаров відійшов, усі матроси з'юрмили навколо тих, з ким він розмовляв, і засипали їх запитаннями.

— Знати, що сам із матросів!— зауважив баталер.

— Аніколи не повірю, щоб із матросів та в адмірала вийти можна було,— усумнився якийсь із комендорів.

— Непевне щось, але до матроса, видно, добрий і не

пихатий, як отой Старк. Від тогб, крім лайки, і слова не почувеш.

— Бородища у нього знаменита! І собою показний,— обмінювалися враженнями матроси.— Брови в нього густючі, а очі, наче в дитини,— ясні. Дарма, що вигляд сердитий, а видно, добрий, марно матроса не скривдить!

На «Палладе» Макаров одразу роздратувався, побачивши бруд і захаращеність на кораблі.

Покручені трапи, погнуті поруччя, кінці тросів, канати,— усе це безладно валялося на палубі. Даремно командир «Паллади», капітан першого рангу Косович, запевняв адмірала, що неможливо підтримувати на кораблі чистоту, коли провадяться ремонтні роботи.

— Даю вам триденний строк для приведення всього в порядок. Запишіть, лейтенанте Дукельський, я сам особисто перевірю виконання мого наказу,— суворо відповів йому адмірал.

Після чепуристих матросів «Цесаревича» матроси «Паллади» мали вигляд замухришок.

— Не дивна річ, що двадцять шостого січня на «Палладе» так довго морочилися з підведенням пластиря і ніяк не могли дістатися до берега,— гостро вимовив Макаров.

— Мене на той момент на крейсері за хворобою не було!— почав був Косович.

— Все-таки ви винні в тому, що не зуміли вчасно навчити матросів такої неминуче потрібної в бою речі, як підведення пластиру.

Не заходячи більше нікуди, Макаров поїхав на «Ретвизан». На кораблі вже були підведені носові кесони і провадилось відкачування затоплених носових відсіків. Броненосець з хвилини на хвилину мав повернути собі плавучість і зрушити з мілини, на якій стояв.

Тільки-но на «Ретвизане» помітили наближення Макарова, як команда була негайно вистроєна, а робітники зібралися на півбаку.

Біля парадного трапа Макарова зустрів командир «Ретвизана», капітан першого рангу Шенснович.

Макаров, уже прохоловши після розносів на «Палладе», з очевидним задоволенням вислухав повідомлення про те, що скоро «Ретвизана» буде знято з мілини.

Шенснович поспішив довести до його відома про ту

роботу, яку він разом з своєю командою виконав для рятування корабля.

— Замучилися, ваше превосходительство! Ні вдень, ні вночі не мали спокою. Вдень лагодилися, незважаючи на погоду. Тричі хвиля розбивала кесони, і все доводилося починати наново. Вночі ж, навіть правильніш — ледве стемніє, на рейді починають гасати японські міноносці. За ніч відбивали по десять мінних атак. Поведінка всієї команди, особливо панів офіцерів, над усяку похвалу! З вашого дозволу, я увійду в штаб з представленням про нагороду офіцерам і нижнім чинам,— розливався Шенснович.

— Раніш увійдіть у порт, а тоді і про нагороди поговоримо,— зупинив його адмірал.

Потім він обійшов команду.

— Спасибі за службу!— подякував Макаров матросам.

— Раді старатися.

— Вам довелося на собі зазнати першого удару воєра і пережити всі бойові знегоди біля входу в порт,— сказав Макаров.— Дай боже, не сьогодні-завтра ви ввійдете в порт і там, у спокійних уже умовах, остаточно залікуєте завдані вашому броненосцеві рани. Чим швидше «Ретвизан» повернеться в стрій, тим швидше ми зможемо побороти японців. Складаю подяку також усім панам офіцерам броненосця,—закінчив промову Макаров.

Далі, підійшовши до робітників, він подякував також і їм. Знявши кашкети, вони нестройно відповіли адміралові.

— Коли всі роботи по зніманню броненосця будуть закінчені, видати всім понад платню по півмісячному окладу і представити відмінних до нагороди!— розпорядився Макаров.

— Красно дякуємо, спасибі, ваше превосходительство, пане адмірал!— зашуміли в юрбі.

Макаров, бажаючи ознайомитися з завданими «Ретвизану» пошкодженнями, спустився в трюм, проліз сітку дерев'яних підпорок, добрався до відкачуваних відсіків і оглянув їх з допомогою ручного ліхтаря. Весь перемазаний, стомлений, змучивши офіцерів, які супроводили його, він повернувся на палубу.

— Тепер можна буде й закутити після трудів праведних,— зараз же запропонував Шенснович.

— Спасибі, не відмовлюсь, — просто відповів Макаров.

За сніданком адмірал жваво розмовляв з офіцерами.

— Вам пощастило: в перший же місяць війни ви зібрали такий багатий бойовий досвід.

— Досвід, звичайно, великий, — дипломатично зауважив Шенснович, — але навряд чи хтось побажає набувати його далі. Потрібна хоч би невелика передишка в порту.

— Тільки не захоплюйтесь містом. Не більше як десять процентів офіцерів можуть водночас з'їжджати з корабля, а матроси — лише святковими днями. Чув я, що в Артурі встановилось правило, за яким мало не всі офіцери, крім вахтових, з'їжджають щодня на берег. Навіть у море нібито ескадра виходила не з повним складом офіцерів і матросів. Я вважаю це цілком недозволенним, — попереджав Макаров.

Обличчя в багатьох офіцерів витяглись.

— На якому кораблі зволите підняти свій флаг, ваше превосходительство? — запитав Шенснович.

— Штаб доведеться залишити на «Петропавловске», а сам я поміщуся на якому-небудь крейсері: «Аскольде», «Диане», «Баяне».

— Але в бою це навряд чи зручно, та на броненосцях і безпечніше, — сказав Шенснович.

— Броненосець — штука важка і неповоротка, на ньому далеко вперед не поженеш. Це старий передсуд, що адмірал повинен бути завжди на найбільш захищеному кораблі. Крейсери ж мають за собою низку переваг: на них можна і в розвідку ходити, і оглянути всю ескадру, за ними швидкість ходу, зручність, гнучкість маневрування. Отже, у бою на крейсері швидше доберешся, куди треба, і побачиш, що треба.

Офіцери уважно слухали Макарова. Його положення ламали давно укорінені у флоті традиції.

Шенснович проголосив тост за нового командуючого. Всі його дружно підтримали і стали підходити до Макарова з бокалами в руках; адмірал, привітно цокаючись, просив Шенсновича називати йому прізвиська офіцерів.

Далі він сам запропонував тост за офіцерів і командира «Ретвизана», після чого став прощатися. Він вікликав до «Ретвизана» «Страшного» і на ньому об'їхав усю ескадру. Юрасовський у повній парадній формі стояв на

містку поруч з адміралом і Дукельським. Андрюшā Акінфієв, наче зачарований, не зводив очей з Макарова. Матроси, швидко рухаючись по палубі, здалека зацікавлено роздивлялися нового адмірала.

— Здоров був, Демчук!— пізнав Макаров боцмана, який був з ним у плаванні на «Ермаке».

— Здравія бажаю вашему превосходительству! — неквапливо, з почуттям власної гідності відповів боцман.

— Знову довелось нам з тобою зустрітись! Ти он уже до боцмана дослужився! Як живеш?

— Красно дякуємо! Бог гріхи терпить, не пожерли ще акули.

— Постарів ти все-таки, он сивина з'явилась!

— Та й у вашого превосходительства борода теж побілішала!

— Так, біжать роки, старіємо всі!

Дізнавшись, що «Страшный» змонтований у артурському порту, Макаров особливо зацікавився ним і обійшов всі приміщення.

— Дорого й погано,— резюмував він свої враження, дізнавшись про вартість міноносця. — Наше адміралтейство себе не зраджує,— більше краде, ніж буде.

«Страшный» по черзі підходив до різних кораблів ескадри. Макаров у мегафон вітався з вистроєними на борту матросами, дякував їм за службу і їхав далі.

Останнім адмірал оглянув крейсер «Аскольд». Побудований за кордоном п'ятитрубний швидкохідний бронепалубний крейсер «Аскольд» вважався одним з найкращих кораблів ескадри. Командував ним капітан першого рангу Граматчиков,— його адмірал знав змалку. Розповіді адмірала про море та моряків і наштотували талановитого юнака на тернистий шлях морської служби.

Макаров особливо тепло поздоровкався з ним і, обійшовши весь корабель, наказав пробити бойову тривогу. Матроси швидко стали на свої місця за бойовим розкладом. Адмірал підходив то до однієї, то до іншої гармати і розмовляв з комендорами.

— Скучили, мабуть, сидіти без діла в гавані?— питає він матросів.

— Так точно, ваше превосходительство! Руки сверблять постріляти по япошках,— хвацьки відповідали йому комендори.

— З новими оптичними прицілами уже ознайомились?— допитувався Макаров.

— Ознайомились, але в бою ще застосовувати не доводилось, хочеться швидше випробувати їх на ділі.

— Постараюся найближчими ж днями дати вам цю можливість,— посміхнувся в бороду адмірал.

З «Аскольда» Макаров поїхав на «Петропавловск». Обійшовши й тут команду і познайомившись з офіцерами, адмірал пройшов до Старка, який уже нетерпляче очікував його в своєму салоні.

Втомлений і промерзлий за день, Макаров з задоволенням погодився на пропозицію Старка випити чаю з ромом. Поки вістові готували чай, адмірала сіли в крісла і стали розмовляти про різні другорядні питання. Макаров висловив жаль з приводу хвороби Старка і побажав йому якнайшвидше одужати. Старк голосно захоплювався прекрасним виглядом Макарова і запевняв, що йому ніяк не можна дати більше за сорок п'ять років, хоч адміралові вже сповнилося п'ятдесят п'ять. Потім Старк обережно запитав про петербурзькі новини.

— Новини тепер треба дізнаватися не в Пітері, а в Артурі. Весь світ тепер найбільш за все цікавиться воєнними ділами на Тихому океані,— озвався Макаров.

— У нас все як колись — японці атакують а ми відбиваємось,— у тон співрозмовникові відповів Старк.

Подали чай. Макаров мало не залпом випив першу склянку і попросив іще. Після чаювання Старк з помітним хвилюванням в голосі спитав:

— У морському міністерстві, мабуть, усіх собак вішають на мене?

— Розуміється, Оскар Вікторович, ви ж командуючий ескадрою. Вам і відповідати.

— Це невірно, Степан Осипович, Алексеев зовсім мене знеособив, а тепер прикривається мною.

— Навіщо ж ви дозволили йому сісти собі на шию?

— Побували б ви на моєму місці. Нічого іншого мені не лишалося робити.

— З сьогоднішнього дня я влізаю в вашу шкуру, але діятиму по-іншому. Одразу ж поставлю питання руба: або я командую флотом, або намісник. В разі незгоди зі мною подам у відставку.

— У вас, Степан Осипович, інше становище. Ви

призначені на командуючого флотом безпосереднім рескриптом государя імператора. Я ж, по-перше, командую лиш ескадрою, а не флотом, і, по-друге, призначений у звичайному порядку.

— Характер у вас, Оскар Вікторович, занадто м'який. Ви все боїтеся посваритися з Алексеевим, а той і скористався з цієї вашої податливості. З начальством треба говорити шанобливо, але твердо, коли закон на вашому боці.

— Закон, як те дишло, куди повернеш, туди й вийшло. Особливо у Алексеева. Він тут цар і бог, що хоче, те і витьворяє, ні з ким і ні з чим не рахуючись.

— Позавчора в Мукдені, коли я йому представився з нагоди приїзду, він обіцяв підтримати мої починання.

— Хитра bestія цей намісник! Кого хочеш навкрут пальця обведе, помітити цього не встигнете.

— Ми теж, мабуть, не ликом шиті! — хитренько посміхнувся собі в бороду Макаров.

Далі перейшли до обговорювання нинішнього стану ескадри. Макаров висловив своє невдоволення безладям на деяких кораблях і низькою їх бойовою підготовкою.

— Доведеться зробити деяку перестановку командного складу, та й Греве мені одразу не сподобався — занадто вже неспритний.

— Ви помиляєтеся, Степан Осипович, командири на ескадрі непогані,— і Старк став перелічувати офіцерів, даючи їм при цьому стислі характеристики. Макаров уважно слухав його, погоджуючись з деякими і гостро заперечуючи інші.

— Занадто ви поблажливі, Оскар Вікторович! Тепер час воєнний, і вимоги, особливо до офіцерів, мають бути дуже підвищені.

— Не завжди це буває зручним, особливо щодо офіцерів, які мають родичів у вищих сферах,— переконано сказав Старк.

— На війні можна і треба зважати лише на бойові якості, а не на особисті взаємини.

— Усе це, любий Степан Осипович, теорія, а на практиці спробуйте-но зачепити когось із наших аристократів! Зчинять такий галас, що і в Петербурзі почують. Понашлють всяких ревізорів та розслідувачів, і в результаті ви ж будете винні,— зітхнув Старк.

— Нехай галасують, скільки хочуть, а коли треба

буде, то я без усяких розмов спишу з корабля всякого командира або навіть флагмана і ні на кого не буду зважати,— рішуче відповів Макаров.

— Заздрю вашій молодій енергії, Степан Осипович, і, не ображайтеся, дивуюся мічманському завзяттю,— з ноткою іронії в голосі озвався Старк.

— Тут не завзяття, а рішучість, якої часто бракує, на велике наше нещастя, багатьом із начальників,— не залишився в боргу Макаров.

Далі він попросив ознайомити його з планом бойових операцій. Старк вікликав начальника штабу ескадри і капітана над портом і запропонував кожному із них зробити доповідь по своїй галузі.

Макаров примостився зручніше в кріслі, озброївся олівцем, папером і приготувався слухати своїх підлеглих.

Новопризначений начальник штабу контр-адмірал Молас спокійно, холодним голосом став викладати початковий план війни на морі.

— Раніше ми вважали, що основним завданням флоту буде збереження за собою переваги у Жовтому морі і Корейській затоці. Але вихід із ладу трьох кораблів в Артурі, загибель «Варяга», «Боярина», «Корейца» і «Енисея» в такій мірі послабили нашу ескадру, що ми вимушені перейти до суто оборонної тактики, не мріючи поки що про володіння морем,— говорив адмірал. Далі він перелічив заходи по обороні берегів Квантуну і південної Маньчжурії.

— А Корея? — спитав Макаров.

— Добре, коли ми Квантун зуміємо охоронити від висадки японців,— відгукнувся Старк.

Чим більше Макаров слухав спочатку Моласа, а потім Греве, тим більше хмурився. Коли, нарешті, рапорти були закінчені, він гостро сказав:

— Все, що я зараз чув, вірніше назвати планом поразки російського флоту, а не планом переможної війни. Ніколи ще в історії людства війни не бували виграні оборонними заходами.

— Зараз нічого іншого ми робити не можемо,— схопився навіть з місця Старк.— Інакше ми негайно загубимо навіть ті кораблі, що в нас іще лишилися.

— Коли думати про збереження ескадри, то найпростіше сидіти в Артурі склавши руки і віддати японцям без бою повне панування на морі.

— Це дорівнює програшіві війни,— заперечив Старк.

— Про це я й кажу, Оскар Вікторович! — значливо закінчив Макаров.— Треба рішуче боротися з такими настроями.

— В Артурі знайдеться широке поле діяльності для ваших планів, Степан Осипович,— відповів Старк.

Макаров поспішив закінчити неприємну розмову, оформивши офіційальне прийняття ескадри, і повернувся ночувати на «Аскольд».

Лишившись на самоті, Старк наказав вістовому скласти речі для від'їзду.

— Нехай уже Макаров тут розумує як хоче,— з сарказмом сказав він уголос.

Корабель давно вже не спав, і матроси, розсипавшись по всіх закутках, посилено чистили й терли. Старший офіцер крейсера, капітан другого рангу Таше, у супроводі боцмана і унтер-офіцерів носився по палубах. Крейсер сяяв сліпучою чистотою, палуби були вискоблені до блиску, мідяшки надраені скільки можна.

Піднявшись на місток, адмірал поздоровкався з вахтовим офіцером мічманом Рклицьким.

— Ви давно в Артурі? — спитав адмірал.

— З рік, ваше превосходительство.

— Нудьгували, мабуть, тут до війни?

— Та й тепер не весело. За місяць війни тільки двічі побували в боях, а то все на бочках на внутрішньому рейді відстоюємось та небо коптимо.

— Потерпіть! Я не збираюся ескадру маринувати в гавані, особливо крейсери. Якнайчастіше будемо виходити в море, щоб тривожити японців!

Сірий світанок помалу заступав ніч. Один за одним гасли прожектори, крізь ранковий туман все виразніше проступали обриси гір.

Адмірал, шулячись від колоду, спустився з містка.

Біля своєї каюти Макаров зустрів Дукельського. Голений, роздушений, з закрученими вгору вусами, лейтенант мав фатований вигляд. Макаров поморщився,— він не зносив фатів і пшютів.

— Чим порадуєте, Георгій Володимирович? — спитав він свого флаг-офіцера.

— З «Петропавловска» від флаг-капітана прислано

папери, одержані вчора ввечері і вночі: донесення сторожових суден, рапорт флагманського лікаря про число хворих і два пакети з дешифрованими секретними телеграмами з штабу намісника,— доповів Дукельський, подаючи пошту. Адмірал насамперед розкрив конверт, з якого випали два папірці, акуратно списані прямим готичним почерком Моласа. Прочитавши їх, Макаров похмурнів.

— Полюбуйтеся, будь ласка! Встигли вже донести намісникові про мої вчорашні розпорядження в порту. «Намісник вважає небажаним тісне спілкування портових робітників з матросами, неминуче при розміщенні робітників у казармах флотського екіпажу, а також залічення їх на постачання в порту, бо цією останньою обставиною створюється спільність інтересів матросів з робітниками щодо харчів. Намісник надалі просить заздалегідь погоджувати з його штабом усі питання, зв'язані з становищем вільнонайманих робітників у порту»,— прочитав адмірал.

— Хто ж відповідає за перебіг ремонтних робіт: я, чи намісницький штаб? Коли я, то дозвольте мені розпоряджатися, як я знайду потрібним! — наскакував Макаров на Дукельського, наче розпорядження це йшло від нього, а не від намісника.— А от друге — ще краще: «Інструкція морського штабу командуючому Тихоокеанським флотом. Категорично забороняється вступати в бій з головними силами ворога до повернення в лад кораблів, підірваних двадцять шостого січня, в той же час належить безперестанно тривожити японців нічними діями міноносців і легких крейсерів». Це за десять тисяч верст, з Пітера, дають мені інструкції! Смішно, якби не було так сумно! Що ж, мені від японців у гавані ховатися, а не воювати? Гарні нальоти міноносців, коли в нас їх ледве ледве двадцять, а в японців понад сотню.

— Дозвольте доповісти, ваше превосходительство,— перебив його Дукельський.— За адмірала Старка фактично флотом командував сам намісник. Він у свою чергу діставав директиви з Петербурга.

— Я не Старк і командувати флотом збираюся сам. Треба дізнатися, хто це повідомив про мої розпорядження в порту.

— Капітан над портом адмірал Греве.

— Звідки ви це знаєте?

— Він в них особисто зацікавлений.

— Коли це так, то його доведеться негайно усунути.

— Адмірал Алексеев особисто встановив цей порядок перед своїм від'їздом з Артура, двадцять восьмого січня.

— Як? Командир кожного корабля поза мною буде зноситися з намісницьким штабом? Сьогодні ж віддайте наказ: згідно з такими от статтями військово-морських законів забороняються будь-кому усякі службові зносини з штабом намісника поза мною. У штаб намісника наказ пошліть у копії!

— Та й без нас туди будуть приставлені всі екземпляри цього наказу,— посміхнувся Дукельський.— Зараз підйом флага, ваше превосходительство!

Прийнявши рапорт від командира крейсера, адмірал, не снідаючи, поїхав на «Петропавловск». По дорозі туди на катері він несподівано згадав про сухопутне начальство.

— І вони теж пишуть про дії флоту намісникові? — спитав він у Дукельського.

— Пишуть і часто наклепи.

— Цьому треба покласти край. Зв'яжіться з комендантом кріпості. Як його?

— Генерал Стессель.

— Так, з ним,— чи не прийме він сьогодні мене з офіціальним візитом разом з Моласом і вами, о годині так близько другої дня. Була б бажана також присутність усього сухопутного начальства.

— Єсть, ваше превосходительство!

— Не сьогодні-завтра має приїхати в Артур начальник військового відділу мого штабу, полковник Агапеев, тоді я йому спеціально доручу зв'язок із штабом кріпості, а поки що попрошу зв'язатися з ними вас.

На «Петропавловске» Макаров тільки привітався з вистроеною командою і зараз же пішов у штаб до Моласа.

Лишившись на самоті з Моласом, Макаров роздратовано став йому висловлювати своє обурення порядками в ескадрі і Артурі. Коли Макаров видихся, Молас холодно, спокійним голосом почав пояснити обстановку, що склалася в Артурі.

— Морський штаб дістає відомості про діяльність намісника не тільки через його штаб, а також через гене-

рала Стесселя, коменданта Владивостока і навіть через іноземних морських та військових агентів у Маньчжурії.

— А в японському морському штабі часом довідок не наводять? — іронічно спитав Макаров.

— Навели б, якби японці дали довідки, бо вони більше в курсі наших справ, ніж Петербург. Хоч, мабуть, Петербург децю і памагається дізнатися через французів або німців. Намісницький штаб веде ту саму політику щодо нас. Його інформує сухопутне і навіть цивільне начальство.

— Усе це підриває авторитет начальників! Ви теж інформуйте намісника про мою діяльність?

— Ще не встигнув.

— Тільки тому? Не сподівався я від вас такої відповіді. Флаг-капітан, який шпигунить за мною!

— Степан Осипович! — перейшов Молас на інтимний тон.— Я так само, як і ви, вважаю цю систему неправильною, але проти розпорядження з Петербурга йти не можна. Я думаю, що ми з вами,— обидва старі моряки, зуміємо домовитися з цього питання. Коли вас це не задовольняє, я готовий піти з посади.

— Справа не в нас з вами, Михайло Павлович! Справа в самій системі шпіонажу молодшого за старшим і всіх один за одним. От що, на менс, неприємне! Раз що мені не довіряють,— хай замінять іншим. Треба це питання чітко поставити перед Алексеєвим. Щодо Петербурга, то на вказівки звідти я особливо зважати не збираюсь. Нам на місці все видніше і зрозуміліше, ніж у Пітері. Я твердо вестиму свою лінію в цьому питанні... Ви не сердьтеся на мене, Михайло Павлович, під гарячу руку я буваю гострим,— і адмірала потиснули руки один одному.

— З «Ретвизана» повідомляють,— доповів, увійшовши, Дукельський,— що броненосець повернув собі плавучість і його можна відбуксирувати в порт. Чекають лише прибуття вашого превосходительства.

— Єсть! Зараз же ідемо! Ви, Михайло Павлович, не турбуйтеся, коли не зовсім здорові. Краєць вдень вкупі поїдемо з візитом до Стесселя.

Піднятий припливом, «Ретвизан» трохи похитувався на хвилі, коли Макаров прибув на броненосець. Два портові буксири уже завели троси і готові були рушити з місця. На палубі була вистроєна команда і оркестр музики. Привітавшись і поздоровивши із щасливим

закінченням робіт, Макаров наказав буксирам рушати. Настала урочиста хвилина. Буксирні троси натяглись, «Ретвизан» повільно відокремився від берега і став повертати носом в напрямі до гавані.

На палубі грянуло дружнє «ура». Оркестр заграв гімн. Макаров зняв кашкета і побожно перехрестився. Матроси і офіцери наслідували його приклад.

— Ваше превосходительство, чи не накажете відправити подячний молебень Миколі-угоднику за врятування корабля,— підсипався Шенснович.

— Не до молебнів зараз! Перехрестилися і досить. Сьогодні ж треба братися за дальші роботи по лагодженню корабля,— відповів Макаров.

«Ретвизан» повільно сунув по проході на внутрішній рейд. На березі радісно гукали й махали шапками з'юрмлені солдати, робітники, жінки і невгамовна дівчора.

Уся ескадра і всі портові судна прикрасилися флагами на честь «Ретвизана». З усіх кораблів посилено semaфорили броненосцеві, поздоровляючи його. Макаров, тихо погладжуючи свою густу бороду, стояв попереду всіх на містку, оточений офіцерами корабля. Він задумано вдивлявся в ескадру на внутрішньому рейді і в похмуру панораму Порт-Артура.

Тільки-но «Ретвизан» втягнувся в порт, адмірал відплив з нього на «Петропавловск». По дорозі він оглянув «Баян». Вірен, не чекавши адміральського візиту, зустрів його на містку. Приймавши рапорт, командуючий обійшов крейсер, зазираючи по дорозі в найнесподіваніші місця — галйони, вугільні ями, посові відсіки, куди тільки могла протиснутися його важка, велика постать. Далі він наказав провести учення по відбиванню мінної атаки і пожежну тривогу.

Усе на крейсері виблискувало чистотою, порядок скрізь був зразковий,— не дурно ж «Баян» вважався найкращим кораблем в ескадрі. Але Макаров хмурився дедалі більше: йому не подобалось, що занадто лякливо позирали на нього матроси, коли він до них звертався, що офіцери розгублювалися від запитань. Покінчивши з оглядом корабля, адмірал несподівано зажадав журнал стягнень і список штрафних матросів. Продивляючися їх, він звернув увагу, що мало не половина команди перебуває в розряді штрафованих; дисциплінарних стягнень було небагато, але під судом була значна частина матросів.

— Ви одверто зловживаєте, капітане, відданням до суду нижніх чинів за дріб'язкові по суті вчинки, за які можна обмежитися звичайним дисциплінарним покаранням. Я вважаю ганьбою для ескадри мати в своєму складі крейсера, на якому половина матросів штрафні!

— Дозвольте доповісти, ваше превосходительство,— почав Вірен своїм рипучим, млявим голосом.—Покарання по суду я завжди вважав правильнішим, бо там моя, можливо, упередженість, особиста думка замінюється думкою незацікавлених осіб...

— ...а вони вважають, що раз матроса віддали під суд, значить, усі заходи впливу на нього дисциплінарних стягнень були безуспішні, і запроторюють його в арештантські роти,— перебив Макаров.— Чекаю від вас термінового представлення про зняття штрафів з матросів,— і, не подякувавши Віренові, відмовившись від запропонованого сніданку, адмірал повернувся на «Аскольд», де його вже чекав Молаас.

— Генерал Стессель просить вас прибути сьогодні о другій годині дня. Будуть всі генерали кріпості й гарнізону,— повідомив Молаас.

— Єсть! А поки що можна закусити,— усміхнувся Макаров.

На другу годину дня в вітальні на квартирі Стесселя зібралися всі запрошені для зустрічі з Макаровим артурські генерали.

Віра Олексіївна, у чорному шовковому вбранні, яке щільно облягало її розкішну фігуру, з незмінним рукоділлям на колінах, не по роках рум'яна і свіжа, весело розмовляла з Нікітіним, а той, як завжди, блазнював. До їх розмови прислухались ледве усміхнений Кондратенко і похмурий та стомлений на вигляд Бєлий. Стессель ходив з Фоком по кімнаті, слухаючи дружні напучування його.

— Треба новому адміралові одразу ж дати зрозуміти, що флот існує для оборони Квантуну і кріпості, а не кріпость — для флоту. Флот може й загинути, але кріпость залишиться. А коли загине кріпость, то з нею загине також і флот. Це моряки мусять твердо собі засвоїти.

— Ти, як завжди, маєш рацію, Олександр Вікторович! Це питання основне, і про нього двох думок бути не може. Армія насамперед, а потім уже флот!

— Найлютіші недруги мої — усі самотопи, великі й малі,— відгукнувся Нікітін.

Дзвінок у передпокої сповістив про прибуття очікуваних гостей. Денщики кинулися відчиняти двері. Фок сів у крісло, а Стессель лишився стояти посеред кімнати, набравши якнайсоліднішої пози.

У дверях з'явився Водяга, який зустрічав адмірала на пристані. За ним увійшов Макаров, у гаптованому золотом парадному мундирі, при стрічці, з безліччю зірок та орденів на грудях. У лівій руці він тримав трикутку й білі рукавички. За Макаровим ішли Молас і Дукельський, обидва також у парадній формі. Оглянувшись, Макаров попрямував насамперед до Віри Олексіївни. Молас відрекомендував його генеральші.

— Степан Осипович Макаров, новий командуючий флотом,— адмірал поцілував ручку Віри Олексіївни.

— Дуже приємно познайомитися,— заспівала генеральша, чоломкаючи адмірала в лоб.

Привітавшись з генеральшею, Макаров рушив до Стесселя, який весь час стояв посеред кімнати. Адмірал просто здивувався впертій нерухливості генерала і далекий був від здогаду, що цим, на думку Стесселя, мала виявлятися вищість армії над флотом. Обидва превосходительства розкланялися і познайомилися, після чого Стессель представив Макарову всіх присутніх.

Коли церемонія взаємного знайомства закінчилась, Макаров сів у крісло поруч Віри Олексіївни.

— Як доїхали, Степан Осипович? Як вам подобається наш Артур?— спитала його генеральша.

Адмірал відповів докладно і ґрунтовно. Потім Віра Олексіївна вийшла розпорядитися. Чоловіки лишилися самі.

— Я думаю, ваше превосходительство,— звернувся Макаров до Стесселя,— ми зможемо сьогодні спільно обговорити, хоч би в найзагальніших рисах, план оборони Порт-Артура і накреслити форму тіснішого контакту армії і флоту. Насамперед я просив би ознайомити мене з береговою обороною кріпості, бо з нею флот пов'язаний якнайтісніше.

— В такому разі, прошу вас, ваше превосходительство, у мій кабінет,— запропонував Стессель. Генерали і адмірала пішли за хазяїном.

У кабінеті Белий показав Макарову по карті розташування берегових батареї, радіус їх дії, їх взаємну во-

неву підтримку і роз'яснив, яку допомогу берегова артилерія може подати флотові.

Адмірал уважно слухав, вдивляючись у карту.

— Які батареї стоять на Ляотешані? — раптом спитав він.

— Там батарей немає.

— Як же ви гадаєте захищати південний кінець півострова від масиву Білого Вовка до Голубиної бухти?

— Тут мілководдя, великі судна близько до берега підійти не можуть, а проти дрібних суден і в разі спроби висадити тут десант намічається просування порт-артурського гарнізону і польової артилерії,— відповів Белий.

— Польові батареї легко можна збити стрільбою з важких гармат, після чого дрібні кораблі зможуть наблизитися до берега і, відігнавши піхоту своїм вогнем, висадити десант.

— Берег охороняють частини сьомої стрілецької дивізії,— втрутився Стессель,— а їх завжди можна буде підтримати з Артура. Крім того, я вважаю, що флот існує не тільки для того, щоб ховатися в кріпості, а й для оборони берегів Квантуну від можливого десанту. Отже, я думаю, що оборону південної частини півострова треба покласти на флот.

— Питання дуже великої ваги, і його треба обміркувати в моєму штабі. Для мене цілком зрозуміло, що Ляотешань — це ахіллесова п'ятка у береговій обороні кріпості. Чим швидше буде ліквідоване це становище, тим краще! — відповів Макаров.

— Тепер ми спішно будуємо форти та батареї на сухопутному фронті,— додав Кондратенко,— він у нас ще в зародковому стані, а до Ляотешаню просто руки не дійшли.

— Постараюся вам допомогти в його обороні! — запевнив Макаров.

— Було б бажано, щоб і ми, артилеристи, все ж взяли участь у цій роботі,— зауважив Белий.

— Само собою розуміється! Скажіть, до речі, як у вас здійснюється зв'язок берегових батарей з флотом?

— З суднами, що стоять у гавані, телефоном через сигнальну станцію флоту на Золотій горі, а на морі існує тільки зоровий зв'язок.

— Сигналами? Значить, у вас на батареях є сигнальніки?

— О ні! Ми ваших морських сигналів не знаємо і не розуміємо. Просто бачимо, що роблять кораблі в морі, і по змозі допомагаємо їм.

— А ви вмієте відрізнити по силуетах наші кораблі від японських? На великій відстані можна й не розібрати, де наші, а де японці.

— На жаль, були випадки, особливо вночі, коли ми обстрілювали свої власні судна і проминали японців. Зв'язок берега з флотом у нас поставлено погано.

— Я вважаю, що про це насамперед мусять турбуватися моряки, а не кріпость,—втрутився Стессель.—Вони, а не ми, кровно зацікавлені в допомозі кріпосних батареї, кріпость же й без флоту зуміє обійтися.

— Діло в нас, ваше превосходительство, спільне, отже, і думати про нього нам треба спільно,—сухо сказав Макаров.

— Це правильно! Але поки що сама тільки армія працювала над зміцненням оборони Артура. Флот же прибув сюди на готовеньке.

— Але побудовано ж доки, казарми,—намагався вкинути заперечення адмірал.

— Флот брав у цьому мінімальну участь. Доки і казарми будувалися силами китайських робітників, а не матросів. Всі ж порт-артурські форти та батареї створено руками артилеристів та стрільців,—втрутився Никітін.

— Ми зібралися сьогодні сюди, щоб накреслити план майбутньої спільної роботи армії і флоту. Отже, дальшу суперечку вважаю зайвою,—обірвав Макаров.

У цей час двері відчинилися, і полковник генерального штабу, увійшовши в кабінет, подав Макарову запечатаний пакет.

— Полковник Агапеев, начальник військового відділу мого штабу,—представив його адмірал.—Він саме й буде підтримувати якнайтісніший зв'язок із штабом кріпості.

Агапеев, привітавшись з усіма, став поруч Макарова і почав розглядати карту кріпості.

— Дозвольте мені ознайомитися із змістом присланих паперів,—сказав Макаров і розпечатав конверт.

Далі він, надягнувши пенсне і далеко відставивши руку, прочитав уголос:

— «За агентурними відомостями, японці намічають водночас з висадкою своїх військ у Чемульпо, що від-

бувається зараз, зробити спробу десанту і на півночі Ляодуну або в південній Маньчжурії. Штаб намісника пропонує вам бути в постійній готовності до виходу в море з метою протидіяти ворогові. При цьому, проте, не слід вв'язуватися з ним в ескадрений бій, а обмежитися лише діями крейсерів і міноносців, використовуючи переважно нічну пору для атаки ворожих транспортів. На броненосці і броненосні крейсери покладається лише прикривати ці операції. При появі головних сил ворога вам належить негайно відводити ескадру під прикриття берегових батарей». Одне слово, і атакуй, і в бій не вв'язуйся! При такому становищі, хоч би що трапилось, винний завжди буду я, а не намісницький штаб,— коментував адмірал прочитане розпорядження.

— Пропоную в тижневий, найбільше в десятиденний строк розробити план спільних дій,— запропонував Стессель.

— Згоден. Я доручаю взятися за це питання полковникові Агапєєву. Він домовиться із штабом вашого превосходительства про час і порядок виконання цієї роботи. Тепер же дозвольте нам попрощатися,— підвівся адмірал.

Але Віра Олексіївна, з'явившись у цей час, налетіла на Макарова.

— Я вас, Степан Осипович, анізащо не відпущу без чашки чаю.

Адмірал відступив перед таким енергійним натиском і, відчепивши палаш, пішов за господинею. Інші посунули за ними. Останніми з кабінету вийшли Стессель, Нікітін і Фок.

— Здорово ти наклав новому самотопіві, Анатолій Михайлович! — схвалив Нікітін.— Не буде тепер особливо кирпу гнути: «Ми, флот,— все, а ви, кріпость,— ніщо».

В ідальні Віра Олексіївна посадила поруч себе Макарова і Моласа, далі моряки сіли впереміж із сухопутними. Коли всі зайняли місця, Стессель підвівся з бокалом у руках.

— Вперше в історії російського Артура ми бачимо таке тісне єднання нашої армії і флоту. Гідна всякого жалю відокремленість флоту до останнього часу завжала тісній дружбі між нами. Сподіваюся, що приїзд Степана Осиповича відзначить собою нову еру у наших взаєминах, і при дружній спільній роботі флот, нарешті, визнає, що в Росії армія завжди була, є і буде головним

оплотом могутності батьківщини, а він покликаний лише допомагати армії в її бойовій діяльності. За здоров'я наших дорогих гостей моряків піднімаю свій бокал. Ура!

Всі підвелися і цокнулися один з одним.

З відповіддю встав Макаров.

— Мій перший тост за нашу любу господиню, Віру Олексіївну, що так гостинно зустріла мене в Артурі. Дай їй боже всього доброго,— і адмірал поцілував ручку генеральші.— Далі я п'ю за російську армію, яка стоїть на сторожі інтересів нашої великої батьківщини тут, на далекому рубежі. Флот завжди був і зостанеться для армії люблячим братом, готовим в кожную хвилину прийти до неї на допомогу. Ваше здоров'я, панове!

Розмова стала спільною, незабаром нею оволодів Агапеев, що виявив себе як жвавий і дотепний співбесідник.

— Мене вражає безмежна тупість японського командування. Напавши на нас без оголошення війни, вони не зуміли скористатися з вигод раптового нападу. Якби вони висадили свій десант не в Чемульпо, а десь на Квантуні або на Ляодуні, вони б давно перерізали залізницю на Мукден і голими руками могли б захопити Артур. Тепер же їм доведеться поламати зуби об нього.

— Коротше кажучи, вони повторили наші помилки під Плевною, коли ми одразу не пішли на штурм і дали час Осман-паші створити цілу фортецю,— резюмував Кондратенко.

— І на морі вони теж дуже погано використали свої бойові можливості,— вкинув Макаров.— Коли б вони двадцять шостого січня послали проти нас не дванадцять, а з півсотні міноносців, результат їх атаки був би для нас куди сумніший.

— Отож-то двадцять шостого січня наші моряки так і відзначилися, прогавивши японців! — пробуркотів собі під носа Никітін.

— Матроси тільки тут ні при чому. Вони зробили все можливе, щоб врятувати кораблі, і часто чинили на свій страх і ризик,— заперечив Агапеев.

— Дивлюся я на вас, пане полковник,— звернувся до нього Никітін,— і збагнути не можу, яка це ви земноводна істота. Морський офіцер сухопутного генерального штабу. І не вигадаеть.

— Я запросив полковника Агапеева, як відомого професора військової академії, на дуже відповідальний пост

у моєму штабі,— гостро сказав Макаров.— Я ніби передбачав сьогоднішні нарікання на відсутність зв'язку кріпості з флотом і створив, як ви зволили висловитися, «земноводний відділ», мабуть, не даремно.

Бачачи, що розмова набирає неприємного напрямку, Віра Олексіївна підвелася з місця.

— Дозвольте й мені, вельмишановний Степан Осипович, привітати вас. Я дуже рада нашому знайомству і смію вас запевнити, що в родині Стесселів ви завжди будете жаданим гостем. Прошу заходити до нас просто, без усяких церемоній. Дозвольте побажати вам цілковитого успіху в вашій трудній роботі. Побийте швидше япошок на морі, і армія зуміє добити їх на суші. За ваше здоров'я і за ваші дальші перемоги! — промовила генеральша розчулено.

Усі голосно гукнули «ура». Макаров, очевидно зворушений цим тостом, дуже шанобливо схилився перед Вірою Олексіївною, а вона, за старовинним звичаєм, поцілувала його в голову під оплески всіх присутніх.

— Відтепер союз армії і флоту закріплений навіки,— зауважив Белий.

Скориставшись із слухного моменту, Макаров став прощатися.

Тільки-но моряки вийшли, Фок, звертаючись до Стесселя, сказав:

— Видно, що Макаров людина тверда і з ним нелегко буде справитися.

— Мені Макаров безумовно подобається,— сказав Белий.— Путящий адмірал і штаб собі підібрав непоганий. Молас — серйозний і тямущий, Агапєєв — розумник.

— А Дукельський і скандаліст, і п'яниця,— перебив його Стессель,— я з донесень полицмейстера знаю про його вихватки.

— Зате пара Макарову — показний і вродливий чоловічина,— вступилася генеральша.

— Причарували ваше серце самотопи, Віра Олексіївна,— зітхнув Никітін.

— За одним заходом заповнили вони й нашого Василя Федоровича,— з'ехидничав Фок.

— Це правильно! Останнім часом ти, Василь Федорович, чогось занадто вже тісно зв'язався з моряками. У морському штабі буваєш частіше, як у мене,— закинув Белому Стессель.

— Для користі служби, Анатолій Михайлович, та й повчитися нам є чого в моряків.

— Нам, у самотопів! Цікаво, чого? — аж підхопився Нікітін.

— Правил стрільби морської артилерії, морських сигналів, одне слово, знайдеться чого.

— Нехай вже краще вони вчаться у нас наших правил та сигналів,— несхвально озвався Стессель.

— А у вас яка думка склалась про Макарова, Роман Сидорович? — спитала Віра Олексіївна у Кондратенка, який майже весь час сидів мовчки.

— Що було, те бачили, що буде — побачимо,— схитрив генерал.

Гості стали розходитися.

Візит до Стесселя помітно роздратував Макарова, і він мовчав мало не весь час на зворотній дорозі.

— Нездорове ставлення до флоту в Артурі,— нарешті похмуρο сказав адмірал.

— Воно характерне для тутешнього сухопутного начальства,— відповів Молас.— Нас обвинувачують у втраті «Варяга», «Корейца», «Енисея» та «Боярина», а також— і за двадцять шосте січня, коли ми, на думку генералів, не вжили належних заходів охорони ескадри.

— До останнього обвинувачення приєднують також і я. Ще до оголошення війни слід було зробити все можливе для охорони ескадри і тримати її на внутрішньому рейді. Я це передбачав, писав про це, та мене не послухали. Усе це доводить відсутність твердості в командуванні ескадрою. Із цим треба негайно покінчити. На плітки ж артурських кумась, хоч би й в генеральських мундирах, нема чого звертати уваги.

— Я постараюсь якнайшвидше згладити цю натягнутість,— сказав Агапєєв.

Приїхавши на «Петропавловск», Макаров продивився в штабі одержані папери і повернувся ночувати на «Аскольд». Весь вечір він опрацьовував план посиленої розвідки міноносцями в районі островів Еліот, де, за чутками, намічалось зосередження японських суден. Було вже пізно, коли він закінчив докладний рапорт намісникові про всі свої заходи в Артурі.

Вночі на 26 лютого Макаров вирішив провести міноносцями розвідку узбережжя Квантуну і докладно оглянути бухти в цьому районі, а також на островах Еліот і Блонд, розташованих у вісімдесяти милях від Порт-Артура і всього лиш в десяти милях від бухти Бідзіво, зручної для висадки десанту на Квантунському півострові. Крім цього, острови мали добре закриту стоянку для флоту. Заняття їх дало б японському флотові прекрасну базу для дій проти Порт-Артура, до того ж, у безпосередньому сусідстві з російською кріпостою. Вдень адмірал викликав до себе командуючого загоном міноносців капітана першого рангу Матусевича. Незважаючи на свої літа і чин, той дуже побоювався крутенького і швидкого на розправу адмірала.

— З наказу вашого превосходительства прибув,—виструнчився він перед Макаровим, силкуючись з виразу його обличчя вгадати, що готує йому доля,—чи добру нагінку за якісь непорядки у підлеглому йому загоні, чи справа обійдеться і без цього.

Але адмірал був спокійний і, задумано погладжуючи свою шовковисту бороду, чимось, мабуть, стурбований.

— Я покликав вас до себе, Микола Олексійович, в таку справу,—і адмірал виклав йому свої припущення про нічну розвідку.

— Кого б ви порекомендували послати в цей, треба одверто сказати, небезпечний рейс? Тут потрібен сміливий спритний командир з великим досвідом і цілком справний міноносець з хорошим ходом,—закінчив Макаров.

Матусевич став перелічувати прізвища своїх підлеглих, даючи їм і міноносцям стислі характеристики. Макаров при цьому робив у зошиті зауваження. Після старанного добору зупинилися на міноносцях «Решительном» і «Стерегушем». Першим командував капітан другого рангу Боссе, а другим — лейтенант Сергеев. Обох їх зараз же викликали в штаб ескадри.

Сорокарічний Боссе відзначався добродушністю і непорушним спокоєм. Рухливий, худорлявий, гарячий Сергеев, який лише недавно дістав у командування міноносець, вважався на ескадрі одним з найзавзятіших командирів. Адмірал докладно пояснив їм завдання і вказав бухти і острови, які найбільш цікавили його.

— При зустрічі з японськими крейсерами, загорождувачами або транспортами, користуючись темрявою,

атакуйте їх з якомога близької дистанції. З міноносцями ж без крайньої потреби в бій не вв'язуйтеся, бо майже напевно вони переважатимуть вас щодо ходу,— застерігав Макаров обох командирів.

Міноносці мали вийти о восьмій годині вечора, коли стемніє, але затрималися, приймаючи вугілля і воду, і на вказаний строк не були готові. Макаров наказав доповісти йому про час виходу суден і тепер нервувався, щохвилини питаючи про готовність міноносців до виходу. Нарешті, не стерпівши, він викликав до себе Матусевича і зробив йому добрячу прочуханку.

— Коли кораблі повернуться, обох командирів списати в екіпаж за цілковиту їх непридатність до займання командних посад,— наказав Макаров.

— Управління порту винне, бо воно не подбало вчасно доставити вугілля і воду, хоч іще ранком я особисто попередив адмірала Греве про нічний рейд,— виправдувався Матусевич.

— Адміралові Греве оголошую догану, а вам наказую забезпечити якнайшвидший вихід міноносців,— кинув Макаров.

Матусевич поспішив вийти.

— Не військові кораблі, а брандвахти якісь! На вихід в море потребують мало не півдобі! — обурювався адмірал.

Хвилин через двадцять йому, нарешті, доповіли про вихід кораблів. Макаров заспокоївся. Передбачаючи тривожну ніч, він приліг, не роздягаючись, на диван, щохвилини очікуючи вістей з моря про судна.

Ніч була тиха, але темна. Низькі рясні хмари щільно застеляли все небо.

«Решительный» і «Стерегущий», під загальною командою капітана другого рангу Боссе, одразу після виходу з Артура зникли в нічній млі. Спереду йшов «Решительный», за ним у чверті кабельтова — «Стерегущий». З огляду на можливість щохвилини зіткнутися з японцями, на обох міноносцях були заряджені всі гармати і мінні апарати, і матроси повахтово перебували при них, розмістившись групами тут-таки на палубі. Вдивляючись у нічну млу, вони тихо розмовляли між собою. Головною темою був приїзд нового командуючого флотом. Не минуло

й доби з моменту появи в Артурі адмірала Макарова, а серед матросів склалися вже про нього цілі легенди.

— Робітників у порту до матросів прирівняв, дарма що вони вільні,— розповідав комендор носової гармати.

— І платню їм теж матроську призначив? — глузливо спитали з темряви.

— Дурень! Кому ж схочеться за матроські копійки працювати! Харчі він їм дав матроські та дозволив користуватися матроською банею і жити в казенній казармі.

— І з бабами теж? — не заспокоювався глузівник.

— Всім наказав по бабі видати! Тебе, дурня, тільки без неї лишив за дурість.

— Цю сволоту, Вірена, чути, страх як лаяв. Мені, каже, такий командир, що матросів на кораблі, мов арештантів, держить, не потрібен,— казав комендор.

— Брешеш! Вірен від усіх адміралів тільки подяки й збирав за тиранство своє над матросами. «Баян» у начальства вважається за найкращий з кораблів,— усумнився хтось із матросів.

— Відчув, значить, дідок за порядками й непорядки. Поїхав з «Баяна» сильно сердитий.

— Міноносець «Страшний» геть увесь облазив. Навіть у гальюн матроський і туди зайшов,— підтримав комендор Сіткін.

— Ач який! Видно, у морській справі великий дока. Боцмана Демчука в обличчя впізнав і поздоровкався з ним окремо, дарма що Демчук років з десять тому, як не більше, плавав із ним. Розповідали, що адмірал усіх матросів своїх в обличчя пам'ятає, мало не з мічманських своїх чинів.

На містку офіцери теж розмовляли про Макарова.

— Оцей спати ескадрі не дасть! У нього броненосці за міноносцями встигатимуть,— запевняв командир, лейтенант Сергєєв,— я з ним у Балтиці плавав.

— Усім артурським дівчиськам тепер амба буде. На берег з'їжджатимемо тільки по святах, як у відпустку в корпусі ходили,— зітхнув мічман Кудрєвич.

— Більше грошей в кишені лишиться. А дівчиська собі кавалерів із сухопутних знайдуть,— заперечив йому лейтенант Головізнін.

— Щасливий він — не встиг приїхати, як і «Ретвизан» зняли з мілини! Скільки разів досі невдачі були, а тут одразу все, як по маслу, пішло,— захоплено сказав Кудрєвич.

— Не в щасті діло, Серьожа, а в розумі,— відповів йому Головізнін.

— А нам сьогодні пощастить? — усміхнувшись, спитав Сергеев.

«Решительный» і «Стерегущий» кілька годин блукали морем, не зустрічаючи японців. Командир «Решительного» капітан Боссе вирішив повертатися в Артур. Зменшивши хід, він наблизився до «Стерегущего» і в мегафон передав йому своє розпорядження. Обидва міноносці пішли на Артур.

На світанку, біля самого Ляотешаню, у ранковому тумані, з-за мису раптом з'явилися проти них чотири великі японські міноносці. На ворожих кораблях зараз же заблискотіли постріли, і на наші міноносці впали десятки снарядів. Першим же залпом на «Решительном» пошкодило парові труби і контузило в голову з розривом барабанної перетинки командира Боссе. Але на міноносці не розгубилися. Вся машинна команда кинулася лагодити пошкодження, в той час як на палубі енергійно відстрілювалися від навали японців.

На «Стерегущем» було гірше. Одразу ж вбило командира і пошкодило мало не всі гармати. Машина вийшла з ладу, і міноносець зупинився. Боссе вирішив повернутися до нього і відкрив посилену стрільбу по японцях. Влучний огонь «Решительного» примусив японські міноносці трохи відійти, один з них став дуже парувати. На «Стерегущем» тимчасом якось полагодили машину, і обидва міноносці знову рушили до Артура. Впертий опір росіян примусив японців підтягти до місця бою ще два мінні крейсери. Потім вони всі разом напали на «Стерегущий», бо він ішов ззаду. Лейтенант Головізнін, прийнявши командування після смерті Сергеева, вів міноносець, весь час змінюючи курс, щоб цим врятуватися від граду японських снарядів. Але пошкоджений корабель погано слухався руля і рискав на курсі.

Одна за одною виходили з ладу підбиті гармати. Лише Сіткін на носу все ще вів огонь, та кормовий мінний апарат випустив міну по близьких вже японцях, але не влучив.

Щохвилини число пораних зростало,— біля гармат майже не лишилося прислуги.

— Ваше благородіє,— звернувся до Головізніна Сіткін,— дозвольте двох духів викликати на допомогу до гармат?

— У них свого діла вистачить, машина весь час працює з переборами.

— Можу дати двох кочегарів на подачу,— відповів замість Головізіна інженер-механік Анастасов, піднявшись на палубу.— Кіткін і Глебов, ідіть до носової гармати!

Гармата, примовкши було, заговорила знову. Але тут черговий залп влучив у міноносець,— ним убило і Головізіна і Кунцевича. Анастасов прийняв командування і піднявся на місток. Машини знову відмовились працювати. Анастасов кинувся в машинну, передавши командування унтер-офіцеру Блінову, але й того незабаром поранило. Рульове управління було розбите, і закутаний парюю міноносець тихо похитувався на хвилях, чекаючи свого кінця. На палубі zostалися тільки Сіткін біля своєї пошкодженої гармати та чоловік з п'ять поранених матросів. Даремно «Решительный», рятуючи товариша, кинувся на ворога. Японці відганяли його зосередженим артилерійським вогнем і знов оточували підбитий, позбавлений управління міноносець. Японці підійшли до нього мало не впритул, коли, весь поранений, матрос Василь Новиков підповз до уцілілого мінного апарата і випустив по них міну. Перелякані японці негайно відійшли і здалека відкрили безладну стрілянину по ожилому «Стережущему». Цей вогневий смерч вмить знищив Анастасова, який вийшов знову наверх, і ще живих матросів на палубі. Японці ще деякий час обстрілювали «Стережущого», а потім, не наслідуючись наблизитися до гинучого міноносця, спустили шлюпки, які й підійшли до нього. Озброєні рушницями з примкнутими штиками, японські матроси боязко піднялися на палубу, де, крім трупів і тяжко поранених, нікого не знайшли. Тільки після ретельного огляду палуби, переконавшись у цілковитій своїй безпеці, японський офіцер рискнув зірвати флаг і замінити його своїм. При цьому на всіх японських суднах розляглись голосні вигуки «банзай». Але в той же момент підвівся скривавлений Сіткін і, зірвавши ворожий флаг, упав з ним в воду. Злісно викрикуючи щось, японець кількома пострілами добив на воді матроса. Нарешті, осмілілі японці розсипалися по всьому міноносцю. Найближчий із крейсерів уже подав на ніс «Стережущого» кінець, готуючись буксирувати його, але міноносець несподівано став занурюватися в воду. Перелякані японці кинулися в трюм,

сподіваючись знайти і полагодити пробоїну в корпусі. Трюм був наглухо запертий. З-за перебірки виразно лунала російська мова. Японці безуспішно намагалися зламати перебірку.

— Слухайте, косорили чорти, коли російську мову розумієте,— донеслося з трюма.— Не ходити нашому «Стерегущему» під японським флагом. Ми загинемо разом з ним, але російського флоту не осоромимо!

Швидке занурювання міноносця примусило японців поспішно кинути його, щоб не загинути самим, і обрубати буксир. Незабаром на поверхні води лише борсалось кілька поранених російських матросів. Здобич не потрапила до рук японцям.

За цей час, скористувавшись з того, що японці напали на «Стерегущего», Боссе, полагодивши машини, зумів проскочити на «Решительном» в Артур. Оглухлий і поранений, він до кінця лишався на командирському містку і сам довів міноносець до гавані. Коли, нарешті, ледве тримаючись на ногах від кволості, він з'явився до Макарова, то зміг тільки сказати: «Втратив міноносець, нічого не чую» — і тут же упав непритомний. Збагнувши, в чому справа, Макаров негайно наказав «Новику» і «Баяну» вийти в море на допомогу «Стерегущему». Сам він вирішив перейти з Дукельським і Агапеевим на «Новик». Дізнавшись про це, командир «Аскольда» Граматчиков і Дукельський стали його відраджувати:

— «Новик» легкий крейсер без броні. Досить одного влучення хоч би нестійкого снаряда, і він вийде з ладу. В якому тоді становищі будете ви, ваше превосходительство,— урезонував Граматчиков.

— «Баян» більше підходить для вас, ваше превосходительство,— вторив йому Дукельський,— хід у нього майже такий самий, як і в «Новика», і він крейсер броніований.

— Я вас, лейтенанте Дукельський, не затримую,— роздратовано відповів Макаров.— Коли ви вважаєте зручнішим «Баян», переходьте туди, а мені більш до вподоби «Новик».

Граматчиков сконфужено замовк, Дукельський же, зашарівшись, попросив у адмірала дозволу супроводити його на всякому кораблі або навіть у шлюпці.

Ессен зустрів адмірала біля трапа і зараз же дістав наказ вийти в море.

Обійшовши нашвидку крейсер, Макаров піднявся на місток. «Новик» уже був на зовнішньому рейді і повним ходом сунув до місця бою «Стерегущего» з японськими кораблями. У кильватер, ледве встигаючи за прудким «Новиком», ішов «Баян». Вже зовсім розвиднілось. На горизонті, на фоні темного непривітного моря видно було тісну групу японських кораблів. Але стрілянини не було,— бій вже скінчився. На палубі всі напружено вдивлялися вдалину. Макаров у бінокль перший помітив гинучий міноносець.

— «Стерегущий» уже взято на буксир. Якнайповніший, вперед! — наказав він Ессену.— Передати те саме на «Баян»! — Адмірал розумів, що за ці кілька хвилин вирішується доля міноносця, і наполегливо вимагав збільшити хід, хоч крейсер ішов на максимальній швидкості. Та раптом «Стерегущий» став швидко занурюватися в воду. Видно було, як японці квапливо спускалися в шлюпки і поспішно відпливали від нього. За мить міноносець зник під водою. На палубі пронеслося тяжке зітхання. Матроси хрестились. Макаров наслідував їх приклад. Крейсери йшли попереднім курсом, і японці стали відходити, ліниво відстрілюючись. Коли «Новик» підійшов до місця загибелі «Стерегущего», на поверхні плавали самі тільки уламки.

На обрії стали вимальовуватися численні кораблі японської ескадри, і, не бажаючи вв'язуватися в бій, адмірал ліг на зворотний курс. Ворог слідом за крейсерами наближався до кріпості.

Агапеев розгорнув план розташування берегових батарей і почав їх розшукувати в бінокль серед сірих надбережних скель.

Берегові батареї мовчали і знайти їх, крім помітної здалека батареї Золотої гори, було майже неможливо. Та ось біля підосви гори блиснуло кілька пострілів. Легкий дим швидко розвіявся.

— Мабуть, Електричний Утьос став стріляти бездимним порохом,— радісно показав Ессен Макарову на прославлену батарею.— Тепер, ваше превосходительство, дивіться на японську ескадру,— вона, напевне, зараз дістане гарненький гостинець від наших друзів артилеристів.

Макаров перевів бінокль на японців і зараз же побачив, як навколо чільного корабля знялось кілька водян-

них стовпів, а на кораблі виникла густа хмара чорного диму.

— Єсть! З першого залпу взяли під накриття. Оце, я розумію, стрільба! — захоплювався Ессен.

— Хто там командує батареєю? — зацікавився Макаров.

— Капітан Жуковський, — відповів Дукельський.

— Там є ще чудесний артилерист, величезний отакій поручик, як його... ваш приятель, — звернувся Ессен до лейтенанта.

— Поручик Борейко, — підказав той.

— Так, так. Він цілі дні проводить на батареї і все працює над удосконаленням правил і таблиць стрільби.

— Значить, Жуковський зумів підібрати відповідних офіцерів. Не слід, проте, забувати й нижніх чинів. Вони повинні не тільки бездоганно працювати біля гармат, а й любити свою артилерійську справу. Тоді добрий результат завжди буде забезпечено, — сказав Макаров.

— Ще залп, — показав на Утьос Агапеев.

Снаряди знову впали близько біля японців. На чільному кораблі почалася пожежа, і він став відходити в море. Японська ескадра, давши з максимальної дистанції кілька пострілів по крейсерах і берегу, сховалась за Ляотешанем, і тільки легкі судна лишилися проти Артура.

Ледве-но встигнув «Новик» стати на якір, коли біля цього несподівано впаав снаряд. Макаров наказав довідатися на Золотій горі, звідки обстрілюється порт, бо перед Артуром на обрії видно було лише дрібні японські кораблі.

Гуркіт канонади з-за Ляотешаню вказав напрям, звідки японці повели бомбардування порту. Кілька снарядів знову лягло біля російських суден. На кораблях пробили тривогу і приготувалися прийняти бій, стоячи на якорях. Але ворог був невидимий, а вийти в море не можна було, з огляду на відплив.

— У цьому мовчанні ескадри і берегових батарей, яких спокійно розстрілюють японці, багато принизливого для кріпості і флоту, — обурювався Макаров, спостерігаючи з «Петропавловска» обстріл.

Спочатку японці вогонь усіх десятих своїх броненосців і броненосних крейсерів зосередили на ескадрі. Легкі

їх судна здалека вѣли спостереження за результатами стрільби і передавали їх броненосцям. Розгадавши це, адмірал наказав кораблям укритися за Золотою горою і Тигровим півостровом. Втративши можливість вести спостереження, японці перейшли на обстріл площ, навмання засипаючи різні ділянки порту. З містка «Петропавловска» було видно, як снаряди лягали на порожньому місці. Все-таки один із них влучив у носову башту на «Ретвизане», потім два снаряди впали на «Аскольд», але скрізь обійшлося без втрат.

— Ваше превосходительство,—підійшов до Макарова Агапеев,— чи не думаєте ви, що після бомбардировки почнеться висаджування десанту в районі Голубиної бухти?

— Транспортів сьогодні ніде не було видно, крім того, через дві години почнеться приплив, і наші броненосці зможуть вийти в море для атаки японців. За цей час багато не висадиш, та ще на тутешньому мілководді, коли доведеться здалека переправляти десант на човнах. Все-таки слід попередити кріпость про можливість спроб японців висадитися.

— Тоді я зараз поїду на берег у штаб генерала Стеселя.

— Напишіть від мого імені коротеньку записку генералові про потребу посилити берегову охорону з суші.

— Слухаю, зараз буде зроблено.

Через п'ять хвилин шлюпка з Агапеевим відчалила від «Петропавловска» і почала занурюватися в хвилях під обстрілом.

— Раз що японці можуть нас обстрілювати через Ляотешань, то, значить, ми теж можемо їх обстріляти тим же способом. Для цього нам треба лише влаштувати спостережний пункт на одній з вершин Ляотешаню і зв'язатися з ним флагами, або, ще краще,— телефоном. Треба доручити флагманському артилеристові негайно здійснити це,— сказав Макаров.

Обстрілявши басейн, японці перенесли вогонь на місто. То тут, то там — у Старому, а далі і в Новому місті — стали зніматися колосальні стовпи диму і пороху, мінячись особливим червоножовтим відблиском. Вулиці спорожніли, магазини закрилися, і всі поспішили забратися в підвали, льодовні, льохи... Лише невгамовні вуличні хлопчачки при кожному розриві бігли оглядати пошко-

дження і пускалися врозтіч, зачувши ревіння нового снаряда.

Робітники порту, кинувши було майстерні при перших влучаннях снарядів, незабаром знову взялися за роботу, прислухаючись до близького гуркоту розривів. Але в самі доки ані один із снарядів не влучив.

Тільки-но Агапєєв встигнув дістатися до штабу кріпості, як почався обстріл міста. Стессель із вікна своєї кімнати спостерігав бомбардування порту і ескадри. Він зустрів полковника дуже нелюб'язно.

— Я щойно хотів послати Макарову прохання вийти в море і атакувати японців. Час уже нашим морячкам набратися сміливості і висунути свій ніс у море.

— Ви, ваше превосходительство, несправедливі до моряків. З приїздом адмірала Макарова вони весь час готуються до виходу в море...— заперечив Агапєєв.

— Одне мені безперечне, що ескадра, як і раніше, воліє відстоюватися в порту, аніж воювати з японцями.

— Відплив заважає ескадрі зараз вийти в море.

— Не треба було забиратися в порт. Чекали б відпливу на зовнішньому рейді під прикриттям берегових батарей.

— Там важко охоронити кораблі від нічного нападу японських міноносців.

— Усе це пусті відмовки! Просто моряки бояться і воліють ховатися за спину кріпості. Ви, власне, чого приїхали до мене, полковнику?

Агапєєв передав генералу пакет від Макарова.

— Хто це дав право командуючому флотом вказувати мені, яких заходів слід вживати для оборони підступів до кріпості? — напався Стессель на посланця, прочитавши адмірального листа.

— Адмірал Макаров лише повідомляє вас про свої побоювання висадки десанту під Ляотешанем.

— Його думка мене зовсім не цікавить. Я сам знаю, що і коли слід робити. Зовсім зазнався ваш Макаров, доведеться його осадити й поставити на місце. Зараз я напишу йому відповідь.

Гуркіт близького розриву примусив обох здригнутись.

— Цього ще бракувало! З ласки наших моряків ми щохвилини підпадаємо смертельній небезпеці. Передайте Макарову мою категоричну вимогу — будь-якими заходами усунути надалі небезпеку бомбардування Артура з

моря. Нехай частина кораблів весь час вартує на зовнішньому рейді і починає бій з японцями, тільки-но вони наблизяться до кріпості.

— Наш флот у такій мірі слабший від японського...— почав був Агапеев, але гуркіт вибуху не дав йому закінчити.

Перед самим будинком звився величезний димовий стовп, посипалися шибки і штукатурка. Генерал, вжахнувшись, відскочив у глибину кімнати і захрестився.

— Спаси мене, боже, великою милостю твоєю, — прошепотів він.

— Ви б, ваше превосходительство, краще укрилися в бліндажі на час бомбардування, — порадив Агапеев.

— Немає ще в мене бліндажів. Макарову добре там сидіти за товстою бронєю, йому ніякі японські снаряди не страшні, а ми тут щосекунди ризикуємо загинути під час обстрілу.

Генерал перейшов в іншу кімнату, з вікнами на подвір'я. В двері постукали, і увійшов підполковник Дмитрієвський, з штабу кріпості.

— Ваше превосходительство, штаб сьомої дивізії повідомляє, що в напрямі Голубиної бухти чути сильну рушничну стрілянину, — доповів він.

— Можливо, що це спроба висадити десант, — зауважив Агапеев.

— Ви так думаєте, полковнику? — злякано подивився на нього Стессель.

— Так припускає адмірал Макаров...

— Це, це чорт зна що таке! Допустити висадку десанту поруч з Артуром! Серед ясного дня! При кількох десятках бойових суден! — обурився генерал. — Зараз же пошлю намісникові телеграму з проханням забрати звідси Макарова. В Артурі такий адмірал непотрібен.

— Прошу пробачити, ваше превосходительство, — втрутився Дмитрієвський. — Повідомлення штабу сьомої дивізії дуже тривожне, і треба вжити якнайтерміновіших заходів.

— Викликати до мене Кондратенка. Я пораджуся з ним.

— Треба поспішати, ваше превосходительство. Дозвольте, я сам поїду до генерала Кондратенка і з ним у штабі домовлюся про все. Про вжиті заходи ми повідо-

мимо вас через ординарця або телефоном,— запропонував Агапеев.

— Буду дуже вдячний. Я накажу вам подати верхового коня з ординарцем. Дмитрієвський буде мені потрібний тут,— зараз же погодився Стессель.

За кілька хвилин Агапеев уже скакав по вулиці в Нове місто, де стояв штаб сьомої дивізії. Незважаючи на досить сильний обстріл, у місті не було помітно руйнувань. Де-не-де повилітали шибки, на бруку з'явили воронки від розривів снарядів і валялися перекинуті телеграфні й телефонні стовпи, облутані порваним дротом.

Коли Агапеев, проминувши Старе місто, виїхав на дамбу, японці раптово перенесли огонь на Нове місто, що вмить завинулося хмарами пилу й диму. Гуркіт вибухів заглушував істеричні зойки збожеволілих від жаху людей, які бігли, несучи на руках дітей, гнали перед собою переляканих корів і нестямно верескливих свиней. Підібгавши хвости, поруч прожогом мчали собаки.

Агапеев не рискнув їхати далі і притримав коня. Він не помітив, як поряд нього опинився Кондратенко разом з начальником прикордонної варті підполковником Бутусовим.

— Насмілюсь вас запевнити, ваше превосходительство, що аніякого японського десанту немає. Інакше я б це знав від своїх прикордонників. Та й китайці не були б такі спокійні, як зараз,— переконував Бутусов.

— Чим же ви поясняєте ту стрілянину, що ви самі чули в напрямі Голубиної бухти? — спитав Кондратенко.

— Поки що нічого про це сказати не можу і їду туди, щоб з'ясувати, в чім справа.

— Здравія бажаю вашому превосходительству! — помітивши їх, під'їхав до генерала Агапеев.— Мене направив генерал Стессель у штаб вашої дивізії з наказом рушити полкам дивізії з артилерією в Голубину бухту, де, очевидно, висаджується японський десант.

— Значить, нам по дорозі! Прошу приєднатися до нас. Тільки-но з'ясуємо, хто і по кому стріляє, кінним ординарцем донесемо в штаб кріпості,— вирішив Кондратенко і пустив коня широкою риссю.

Тимчасом обстріл Нового міста припинився, і можна було проїхати крізь нього. Тут теж не було великих руй-

нувань, хоч всі вулиці засипані були битими шибками і вапном.

— Не стільки руйнувань, скільки галасу! — зауважив Кондратенко.

— Має значення моральний вплив бомбардування на наші тили. Вони в нас слабонервні і легко піддаються паніці,— сказав Агапеев.

— Ви маєте на увазі штаб кріпості? — всміхнувся генерал.

— Щойно мав змогу спостерігати враження обстрілу на цей штаб,— озвався Агапеев.

— На жаль, в генерала Стесселя частенько жартують нерви. Мабуть, і сьогодні він чуває себе не в настрої.

— Ваші припущення, ваше превосходительство, цілком справедливі.

Розмовляючи, Кондратенко із своїми супутниками на шосе до Голубиної бухти скоро наздогнав колону військ. Важко навантажені гвинтівками і речовими мішками, солдати йшли не в ногу, багато хто виходив із рядів і сідав біля обочини, перемотуючи портянки.

— Одразу видно, що полк недавно сформований! — сказав Агапеев.

— Це двадцять восьмий полк. Він ще навіть не цілком укомплектований, новобранці і запасні прибувають щодня. Де командир полку? — спитав Кондратенко у когось із офіцерів.

— Не можу знати, десь попереду,— відповів той.

— Наведіть порядок у роті і стежте за його додержанням на поході,— зробив зауваження генерал і поїхав далі.

Випереджаючи роти, він на ходу вітався з солдатами, а ті відповідали врозбід, дивуючись, звідки це тут взялося начальство.

На чолі полку на жирній коняці повільно їхав командир полковник Мурман. Гладкий, вже дуже літній, роки за п'ятдесят, в окулярах і з звислими вниз довгими запорозькими вусами, він писклявим баб'ячим голосом подав команду: «Струнко!» і під'їхав з рапортом до Кондратенка.

«Який піп, така й парафія»,— подумав Агапеев, дивлячись на незграбну постать Мурмана.

Наказавши командирові негайно привести полк до ладу, Кондратенко широкою рессю поїхав далі.

Незабаром він наздогнав артилерійський дивізіон. Добре вгодовані сильні коні легко тягли польові гармати. Рослі, підтягнуті артилеристи йшли поруч гармат. Тількино генерал порівнявся з останньою запряжкою, як солдати голосом повідомили командира дивізіону про появу начальника дивізії, і за кілька хвилин Кондратенко побачив, що йому назустріч скаче полковник Мехмандаров.

Увесь зарослий густючою чорною бородою, що злилася з вусами й волоссям на голові, навально несучись на своєму величезному вороному коні, полковник здавався якимсь чорномором. Ефектно відсалютувавши шаблею, він зупинив коня в кількох кроках від генерала і гучним, низьким голосом віддав стройовий рапорт. На запитання генерала, чи вислана вперед розвідка, полковник доповів, що всі кінні розвідники під командою ад'ютанта дивізіону давно вже висунуті вперед і з хвилини на хвилину можна чекати від них донесення.

Подякувавши Мехмандарову за прекрасний вигляд його частини, Кондратенко поїхав до двадцять п'ятого стрілецького полку, що йшов попереду. На відміну від двадцять восьмого він рухався в повному порядку, у ногу, додержуючи дистанції і рівняння в рядах. Командир його полковник Рейс чітко віддав рапорт і доповів, що вперед вислав роту з кулеметами і розвідників.

— Ви чули рушничну перестрілку? — спитав Кондратенко.

— Так точно. Інколи навіть дуже сильну, — озвався Рейс.

— От, наприклад, зараз...

Попереду з-за повороту шляху донеслося кілька рушничних залпів, і вони зараз же змінилися частим вогнем. Захлинаючись, затакав кулемет. Далі все одразу вщухло.

— Мабуть, японці прикривають свою висадку рушничним і кулеметним вогнем з дрібних суден, що можуть близько підійти до берега, — вирішив Кондратенко.

Під цей час на шляху з'явився старий китаєць. Він ішов не кваплячись і навіть не озирався на постріли. До нього під'їхав Бутусов і заговорив з ним китайською мовою.

— Що він каже? — поцікавився Кондратенко.

— Запевняє, що аніяких японців нема, а стрілянину веде «руська капітана», — відповів підполковник.

Китаець підійшов сам і, низько вклоняючись, усе щось бурмотів собі.

— Японці нема, китайці бійся ні,— розібрав генерал.

— Хто ж тоді стріляє? — дивувався Рейс.

— Руська капітана пу, пу, пу,— піднявши руки ніби для стрільби, відповів китаець.

— Поїхали вперед,— вирішив Кондратенко і разом з Агапеевим, Рейсом і кількома розвідниками поскакав по шосе.

За поворотом перед ними відкрилась широка панорама моря з чітко помітними кілометрів за п'ять від берега японськими кораблями. Ані на морі, ані коло берега не було жодного човна.

— Де ж десант? — в один голос вигукнули всі.

— Його нема і не було! — переконано відповів Бутусов.— Китайці давно про це б знали, і, звичайно, були б у великому страху.

Несподівано осторонь від шляху розлігся різкий свист і зараз же затріщали рушничні постріли. Перелякані коні кинулися вбік.

— Що за чорт! Стріляють, а куль немає! — здивувався генерал.

— Я зараз дізнаюсь, у чім справа! — і Агапеев, перескочивши канаву, поскакав навпростець по стерні. Незабаром він побачив, що якийсь стрілецький цеп робить перебіжку. Позаду нього спокійно ходив поручик і поправляв солдатів.

— Пам'ятай, хлопці, коли сусідній взвод побіжить, посилено стріляй, підтримуй його своїм вогнем,— пояснив він і голосно свиснув.

Цеп побіг у супроводі частого вогню.

— Хто ви такий? — підлетів до офіцера Агапеев.

— Начальник команди розвідників чотирнадцятого полку поручик Єнджеєвський.

— Це ви зранку тут стріляниною займаєтесь?

— Так точно! Зараз кінчатиму заняття,— глянув Стах на годинника.

— Хіба ви не знаєте, що японці бомбардують Артур?

— Вони мені не заважають, пане полковник. Якби вони надумались висадити десант, то в мене для спостереження вислані розвідники. Поки що на морі все спокійно.

— Що б ви могли зробити в разі появи десанту з учбовими патронами?

— У мене є ціла двоколка бойових. При появі японців розсилав би команду в цеп і відкрив по них вогонь. Одночасно послав би кінного ординарця з донесенням про дії японців у штаб кріпості. Вважаю, що протримався б до підходу підкріплень з Артура,— спокійно відповів поручик.

— Заварили ви кашу! У штабі сьомої дивізії вирішили, що японці висаджуються в цьому районі, і кинули сюди всю дивізію.

— Про це мені нічого не відомо! Я проводжу заняття згідно з розкладом, затвердженим командиром полку,— виправдувався Єнджеєвський.

— Припиніть огонь і йдіть до генерала Кондратенка, він чекає вас на шосе,— розпорядився Агапєєв.

Дізнавшись про причину переполоху, Кондратенко го- лосно зареготав:

— От що означає страх має великі очі! Замість того, щоб послати сюди гарну розвідку, рушили всією дивізією. Надалі такі заняття треба все ж погоджувати із штабом кріпості,— вирішив генерал.

— Ви не бачили розвідників двадцять п'ятого полку? — спитав Рейс у поручика, коли той підійшов до них.

— Так точно, бачив! Вони пішли берегом моря і не хотіли мені вірити, що японцями тут і не тхне. З ними були також артилеристи,— пояснив Стах.

Тимчасом японські кораблі, посилено задимивши, припишили стрілянину і стали відходити в море.

Стессель оскаженів, дізнавшись про причину паніки, і наказав посадити Єнджеєвського на десять діб на гауптвахту.

— Та за віщо, Анатолій Михайлович, ви хочете покарати цього над міру старанного юнака? Він тільки виконував наказ свого командира полку,— заступився за Єнджеєвського Кондратенко.

— За дурість!

— За статутом вона не підлягає покаранню,— всміхнувся Кондратенко.

Але Стессель був невблаганний, і того ж дня Водяга переселив Стаха на губу.

Ввечері, після бомбардування, Макаров скликав екстрену нараду на «Петропавловске» з участю всього генералітету кріпості.

На сьому годину в приймальній адмірала зібралися вже всі адмірали і командири суден, а також Стессель, Нікітін, Кондратенко і Бєлий із своїми ад'ютантами,— всього чоловік до тридцяти.

Макаров, погладжуючи бороду, відкрив нараду коротким аналізом подій минулого дня.

— Вчора у коменданта кріпості я вказав, що Ляотешань — це найвразливіше місце в обороні Артура. Не минуло й доби, як всі мої побоювання підтвердились. Сьогоднішнє бомбардування наочно показало, де саме ми найменш захищені, правильніш — зовсім не захищені,— казав Макаров.— Найпевніший спосіб раз і назавжди відучити японців від стрілянини через Ляотешань — це встановити на ньому гармати. Але цього скоро не зробиш. Потрібен принаймні місяць, щоб побудувати батарею. Отже, я вирішив поки що влаштувати там лише спостережний артилерійський пост і сполучити його телефоном з ескадрою.

— Це питання треба ще обговорити у мене в штабі.

— Поки ми його обговорюватимемо, японці можуть повторити сьогоднішнє бомбардування. Діяти треба негайно,— намагався урезонити Стесселя Макаров.

— Якщо флот і надалі буде ховатися в гавані, то японці зможуть щодня вправлятися в такій стрільбі.

— Ескадра, послаблена ще двадцять шостого січня, поки неспроможна прийняти бій з японцями у відкритому морі, стоячи ж на якорі в порту, вона зможе відповідати таким самим перекидним вогнем через Ляотешань.

— Як твоя думка, Василь Федорович? — спитав Стессель у Белого.

— Пропозицію адмірала Макарова можна тільки вітати,— відповів генерал.

— На мою думку, не слід цього робити,— втрутився Нікітін.— Коли вже потрібен спостережний пункт на Ляотешані, то нехай його обслуговують наші кріпосні артилеристи.

— Кріпосні артилеристи не ознайомлені з нашими гарматами і правилами стрільби,— заперечив Молас.

— Нехитра річ і навчитися,— кинув Нікітін.

— Може, ми пошлемо туди представника і від флоту, і від кріпосної артилерії? — спитав Кондратенко.

— Я вважаю, що досить буде самих моряків,— відповів Белий.— Нехай вони спостерігають і відповідають за результати стрільби.

— Приєднуюсь до думки генерала Белого,— сказав Стессель.

— Отже, морякам дозволено мати свій спостережний пункт на вершині Ляотешаню,— іронічно резюмував дебат Макаров.— Перейдімо тепер до питання про спорудження батарей.

— Тут треба домовитися з кріпосним інженером і нашими артилеристами. Перший дасть саперів провести шлях, а другі допоможуть технічно,— вже миролюбно сказав Стессель.

— Доручимо полковникові Агапєєву погодити все, пов'язане з цим питанням,— вирішив Макаров.

— Ми від себе виділимо або капітана Гобято або прапорщика Звонарьова,— запропонував Белий,— вони і виконають цю роботу.

— Що може в артилерії розуміти прапорщик?— здивувався Нікітін.

— Він дуже успішно переробив лафети на Електричному Утьосі,— відповів Белий.— Тепер я йому доручив цю саму роботу і на інших батареях. На Ляотешані він цілком справиться.

Коли перейшли до обговорення питань зв'язку берега з флотом, Макаров запропонував виділити матросів-сигнальщиків на всі батареї. Стессель рішуче запротестував проти цього.

— Нам такого зв'язку не треба. Самі розберемо, що діється у нас перед очима, і будемо відповідно діяти.

Макаров доручив Агапєєву домовитися про це зі штабом кріпості і кріпосною артилерією.

Наприкінці засідання Макаров повідомив, що вранці він має намір вивести всю ескадру в море і спробувати пошукати окремі невеликі загони японців.

— Ця війна насамперед війна за панування в морі. Тепер ми значно слабші від японців, і, щоб вирівняти наші сили, треба нападати на їх окремі кораблі або дрібні загони. Наприкінці не можу не висловити палкої надії, що наші взаємини з кріпостою налагодяться найближчим часом,— закінчив адмірал свою промову.

Після засідання Макаров запросив усіх вечеряти на корабель. Стессель і Нікітін демонстративно відмовились і поїхали, а Белий і Кондратенко прийняли запрошення.

У дружній розмові вони дуже швидко домовилися по всіх пунктах і вирішили надалі діяти спільно, оминаючи по змозі штаб кріпості.

— З моменту свого візиту до Стесселя я почуваю себе дуже збентеженим недружнім і навіть просто ворожим ставленням кріпосного начальства,— сказав Макаров.— Оскільки ми зайняли Артур тільки на те, щоб мати стоянку для флоту, цілком природно, що і кріпость також створена для його захисту. Тим приємніше мені було так легко і просто домовитися з вами, панове.

— Я цілком поділяю вашу точку зору, Степан Осипович,— відповів Белий,— і прошу завтра ж прислати матросів-сигнальників хоч би на наші найважливіші батареї — Золоту гору і Електричний Утьос.

— У свою чергу я прошу вас також допомогти мені на Ляотешані,— попросив Макаров.

— Я побачуся з начальником інженерів кріпості полковником Григоренком,— сказав Кондратенко,— і найближчими ж днями разом з ним і Василем Федоровичем оберу там місце для встановлення батарей; намітимо побіжно і напрям нових шляхів.

— Сподіваюсь, панове, що ви дозволите мені відтепер вважати вас своїми спільниками у справі оборони Порт-Артура,— закінчив адмірал.

Макаров провів генералів до самого трапа і наказав Дукельському супроводжувати їх до пристані. Коли шлюпка відійшла, Макаров став походжати по палубі. Він зрозумів, що сьогодні знайшов собі точку опори в Артурі.

Вранці Звонарьова викликано було в управління артилерії. Разом з ним на лінійку сіла й Шурка Назаренко, ідучи на курси сестер. День видався ясний, сонячний, трохи вітряний. Море розстиалося перед очима аж до обрію. Ані корабля, ані димка не було видно.

— Гарно сьогодні,— зауважив Звонарьов.

— Мабуть, японці під час обіду з'являться. Вони завжди, тільки ясно, обов'язково приходять до Артура.

— Ви вже звикли до обстрілу, Шура?

— Звикла, от тільки коли близько снаряди рвуться, то страшно буває. Тоді я у льох ховаюся, і там мені зовсім не страшно.

— Будете сестрою, доведеться вам і на позиціях бути,— там страшніше буде, ніж у нас.

— Татуньо оце розповідав, що по Утьосу б'ють як-найбільші гармати у японців, хочуть вони його геть розтрощити, щоб він їм на морі не заважав. Хоч би ця війна швидше кінчалась, та й знову по-мирному жити!

— Заміж поспішаєте?

— Про це я й не думаю. Вчитися хочу.

— Зате Пахомов, мабуть, жде не діждеться, коли вам шістнадцять років буде.

— Нехай жде, однаково я за нього не піду,— похмуро сказала дівчина.— Огидний він мені.

Серед розмов вони непомітно доїхали до управління артилерії. Шурка Назаренко пішла до Варі, а Звонарьов до генерала. Бєлий зустрів його дуже гостинно.

— Я хочу доручити вам одну важливу справу,— встановити гармати на Ляотешані. Робота спішна і за два тижні має бути закінчена,— повідомив генерал.

— Боюся, що я не справлюся з цією роботою. Я ще надто мало розумію артилерійську справу.

— Зайдіть зараз до Гобято, я йому вже говорив про це.

Звонарьов попрощався і пішов у майстерні. Він не застав там Гобято, але зустрів у механічному цеху майже знесиленого Братовського.

— Дуже втомлюєтесь? — спитав його Звонарьов.

— Не так від роботи, як від стояння під ранцем та від позачергових нарядів. Чи не можна мені до вас, ваше благородіє, на Електричний Утьос? — попросив Братовський.

— Сьогодні ж про це поговорю з капітаном. Тільки вам робити у нас зараз не буде чого. Роботи по переробці закінчилися, мене призначено встановлювати гармати на Ляотешані, на Електричному, мабуть, не буду зовсім бувати.

Звонарьов повернувся в управління, де, нарешті, застав Гобято.

— З Ляотешанем нісенітниця якась виходить. Ми віддаємо морякам свої гармати, вони їх з допомогою піхоти встановлюють, а обслуговувати батареї будемо ми, а не моряки. Поки все це не роз'ясниться, до цієї роботи бра-

тися нічого. Вас же я попрошу зараз побувати на двадцять другій батареї у Вамензона. Подивіться, в якому стані у нього гармати і лафети, чи можна їм збільшити заряд, щоб мати більшу далекість. Щождо кутів піднімання, то вони і зараз стріляють при максимальному підйманні. Коня вам зараз дадуть, я вже про це розпорядився.

Двадцять друга батарея шестидюймових берегових гармат Кане розміщала на самому кінці лівого флангу берегового фронту, на стику з сухопутною лінією оборони. Через це вона була пристосована мало не до колового обстрілу і в напрямі моря, і в напрямі суші. Шлях туди йшов в об'їзд Золотої гори з півночі, де її відроги значно знижувались. По дорозі Звонарьов проїхав так звані дачні місця, куди на літо переїжджали родини офіцерів порт-артурського гарнізону. Тут берег спускався до моря пологіше, рослинність була трохи багатша, і, на решті, було кілька невеликих пляжиків для купання. Тепер усі дачі були позабивані, паркани біля палісадників поламани, і самі тільки собаки понуро блукали поміж будовами. Далі до батареї йшло шосе, яким довелося їхати близько години.

У складках прибережних сопок розташувалися казарми для артилеристів. Тут же неподалік в невеликій улоговинці стояв офіцерський флігель, до якого й під'їхав Звонарьов.

Командир батареї, капітан Вамензон, попереджений Гобято про приїзд прапорщика, зустрів його, наче жаданого гостя.

— Будь ласка! Дуже радий вас бачити. Я стільки наслухався про ваші успіхи по переробці гармат, що давно хотів познайомитися з вами,— розсипався він, міцно тиснучи руку Звонарьову.— Може, перекусите з дороги? Я щойно сів за стіл,— запросив Вамензон.

— Не відмовлюсь, бо сьогодні ще нічого не їв з самого ранку,— погодився Звонарьов.

Капітан увів його в маленьку їдальню, у кутку якої горіла лампадка перед величезною іконою. У кімнаті вже був накритий стіл на дві персони, стояли полумиски з борщем і кашею.

— Прошу сідати,— підставив стільця капітан.— Харчуюся я із солдатського казана. «Щі та каша — їжа наша», як промовляє наша російська приказка. Це і

дешевше і краще з поглядом контролю за солдатським харчуванням. Артільники усі злодії та шахраї. За ними завжди потрібен нагляд. У мене щодо цього дуже суворо: як почне погано годувати, прокрадеться, — геть! Кашоварові, крім того, зад полірую час від часу, — розводився капітан.

— Золотий народ наші солдатики: невибагливі, терплячі, богобоязливі, царя-батечка люблять до самозабуття. Звичайно, є окремі пройдисвіти, але я з ними не церемонюся. Кулак та різка прекрасно виправляють найнепокірливіших. Вип'ємо ж за наш великий російський народ, — налив капітан дві великі чарки горілки.

Звонарьов з ним цокнувся.

Щі були жирні, наваристі, з кришеним м'ясом. Каша, підсмажена з салом, так і танула в роті. Хліб був хоч і чорний, але добре випечений.

— У вашій роті прекрасно годують, — похвалив Звонарьов. — На Електричному Утьосі, на жаль, далеко гірше.

— Крадуть сильно, тому й харч у вас поганий. У Жуковського жінку і дітей з-під носа вкрадуть, він і не помітить: ширяє десь у хмарах. Усе із своєю культурністю панькається: «Я проти шмагання та мордобою, я за розвиненого та освіченого солдата...», а насправді, у вас, пробачте, — кабак, — критикував Вамензон. — З вашої роти по всій артилерії ліберальна зараза повзе. Солдати у вас мало не газети читають, це ж справжнісінька розпуста! Почне солдат газети читати, почне думати, — мало до чого він додумається! Пі вже, я вважаю за краще мати в себе неписьменних. Та й навіщо це солдатів? Він повинен тільки виконувати накази начальства, думати йому зовсім нема про що і нічого: за нього про все начальство подумає. Далєбі, я вважаю, що добре було б мати солдатів зовсім навіть без голови. По суті вона їм зовсім не потрібна, хіба що тільки для прикраси!

— А як же фейерверкери, навідники, писарі?

— Цим, либонь, можна було б залишити голови на зразок органчика, щоб заводити їх в разі потреби.

— Я не поділяю вашого погляду, пане капітан. Сучасна військова техніка, скільки я з нею ознайомився, потребує певного культурного рівня.

— На жаль, багато в чому ви праві. У цьому все наше лихо. Але освічений солдат завжди в той же час буде і розбещеним. Уникнути цього дуже важко, коли не мож-

ливо. Завжди знайдуться підлі агітатори, що зуміють швидко розбестити всякого солдата. З цими негідниками я б розправлявся нещадно,— усіх вішав би, як скажених собак, особливо клятих жидів. Ненавиджу це іудине плем'я!

— Ви перебільшуєте значення євреїв як агітаторів. Росіяни в такій же мірі причетні до пропаганди, як і євреї,— сказав Звонарьов.

— Це все жидівствуючі росіяни, нігілісти, анархісти, соціалісти та інша сволота. Справжній росіянин завжди ненавидів клятих жидів. Вирізати б всіх аж до єдиного. Очистити нашу Росію від них раз і назавжди! — горлав Вамензон, збуджений і червоний, азартно розмахуючи в повітрі столовим ножем і, мабуть, уявляючи себе учасником погрому.

— Навряд чи ми з вами, пане капітан, переконаємо один одного. Дозвольте вам подякувати за хліб-сіль,— підвівся Звонарьов,— я піду на батарею оглянути гармати.

— Шкода, шкода, що ви не поділяєте моїх поглядів. Проте ви в нас людина тимчасова і випадкова. У справжніх офіцерів російської армії зненависть до євреїв має бути в крові. Змалку треба майбутніх офіцерів виховувати в цьому дусі,— казав Вамензон.— Я піду разом з вами на батарею.

Проходячи по дорозі повз казарму, Звонарьов побачив чоловік із тридцять солдатів під гвинтівками. На обличчях багатьох із них були синці та садна. Капітан підійшов до них і став уважно оглядати кожного.

— Голову вище! — гримнув він на низькорослого, але надзвичайно широкоплечого солдата, який з похмурою люттю дивився на нього. Солдат трохи підняв підборіддя.

— Вище, чортів сину! — і Вамензон з силою вдарив його по підборіддю знизу, так що в того стукнули зуби.— Я тебе навчу, як у мене в роті служити, увесь дур твій з тебе виб'ю.

Звонарьов здригнувся, побачивши, з якою ненавистю подивився побитий на свого командира.

— Він вас уб'є коли-небудь,— сказав прапорщик, коли вони пішли далі.

— Хто? Блохін? Я накажу його відшмагати завтра, як сидорову козу, шовковий стане. Хамів цих я знаю: чим більше їх б'єш, тим більше вони тебе люблять.

— Боюсь, що ви помиляєтесь.

— На те ви, пробачте за вираз, і шпак, щоб боятися цієї худоби. Я в баранячий ріг скручу всякого солдата, він же мені потім руки цілуватиме,— презирливо сказав капітан.

На батареї в мур бетонного траверса, між середніми гарматами була вставлена велика ікона. Перед нею горіла незгасна лампада. Підійшовши до ікони, Вамензон побожно зняв кашкета і широко перехрестився.

— Це — наші небесні покровительниці, святі Віра, Надія, Любов і мати їх Софія,— пояснив капітан.— На честь Віри Олексіївни Стессель. Вона нам і лампадку до неї піднесла фунтів на п'ять щирого срібла. Чи не хочете полюбуватися?

Звонарьов оглянув масивну лампаду, на якій було вирізьблено слов'янською в'яззю: «Дар батареї № 22 від її превосходительства В. О. Стессель. 17 вересня 1903 р.».

— Отже, ваша батарея має не тільки небесних, а й земних покровительниць, до того ж дуже впливових?

— Я повідомляю Віру Олексіївну про все, що відбувається на батареї. У нас було двоє поранених двадцять сьомого січня, і обидва дістали від неї іменні хрести й подарунки. Крім того, з початку війни вона прислала всім солдатам по натільному хресту і своє благословення,— розповідав Вамензон.

«Цікаво знати, що дістав ти сам?» подумав Звонарьов.

— А солдати дуже шанують своїх небесних патронес? — вголос спитав він.

— Щовечора чоловік з двадцять можна бачити біля ікони; довелося навіть зробити дерев'яний настил, щоб молільники не бруднили шинелей, стаючи навколішки. Двічі на місяць панотець перед нею править молебень.

Звонарьов хотів був спитати, чи не чудотворна часом ця ікона, але капітан випередив його.

— Солдати запевняють, що, поцілувавши ікону, вони зцілялися від недуг: головного болю, розладу шлунку, болю зубів...

— Отак до вас скоро почнеться ходіння на прощу з інших батарей,— іронічно сказав Звонарьов.

— Ви, здається, не дуже віруючий? — підозріливо зауважив Вамензон.

— Думаю, що ви недалеко від істини.

— Дух безвір'я і нігілізму, наче та проказа, вражає сучасну молодь. Від інтелігенції ця тлетворна течія переходить до широких народних мас і отруює чесні душі убогих і сиротливих. Я ненавиджу нашу інтелігенцію так само, як і іудине плем'я. Великої шкоди вони завдають державі.

— А ви себе до освічених не залічете?

— Я офіцер, отже відданий слуга царю і батьківщині і, звичайно, ворог усякої суемудрості.

— Дозвольте викликати людей до гармат,— попросив Звонарьов.— Мені треба буде оглянути стволи, а також снарядні й зарядні камери, ступінь їх розгоряння від стрільби.

— Зраз,— і Вамензон пронизливо засвистів.

В ту ж хвилину солдати стали вискакувати, одягаючись на ходу, і, підбігши до батареї, застигали біля своїх гармат у статутному положенні. Капітан за годинником стежив, через який час батарея буде готова до бою. Пробігаючи повз ікону, солдати швидко хрестилися, боязко озираючись на командира. Тих, хто цього не робив, капітан частував зуботичиною і примушував посилено хреститися.

— Дві хвилини сорок п'ять секунд,— сказав Вамензон, коли останні солдати добігли до батареї.— Взводним фейерверкерам записати тих, хто спізнився, і ввечері доповісти мені через фельдфебеля.

Звонарьов знайшов гармати у дуже спрацьованому стані: стволи мали вже значне розгоряння, у зарядних камерах прогоріли обтюруючі кільця, замки туго входили в свої гнізда.

— Ви часто стріляєте? — спитав він Вамензона.

— По кілька разів на день. Крім того, я люблю робити тривоги і вночі. Я проситиму замінити спрацьовані гармати новими. Моя ж батарея особлива: вона призначена для обстрілу і моря і суші. Мені доводиться першому відкривати вогонь, коли японці підходять з півночі. Ваш Утьос, і той стільки не стріляє.

— Я доповім про це командирові артилерії. В усякому разі, на мою думку, вам тепер не можна збільшувати порохових зарядів, бо можуть бути великі прориви газів, а це дуже небезпечно для гарматної прислуги,— сказав свою думку капітанові Звонарьов.

— Якщо йдеться тільки про прислугу, то, на мене, з нею особливо рахуватися не доводиться: на те й війна, щоб були небезпеки. Інша справа, коли при цьому може зазнати шкоди казенне майно, лафети або сама гармата.

— Але ж солдати теж, за військовою термінологією,— майно казенне.

— В усякому разі не цінне: у нас у Росії його більше ніж вистачає.

Закінчивши огляд батареї, Звонарьов поспішив попрощатися і поїхав.

— Тебе погодували? — спитав він кучера, коли рушили з батареї.

— Так точно, щі пісні та каша протухла з прогорклим маслом,— відповів солдат.

— У командира були прекрасні щі і каша!

— То для них же кашовар окремо в маленькому казанку готує. Всім відомо, що у капітана Вамензона найгірше в усій артилерії годують. Зате у фельдфебеля пика всім на диво,— червона та товста. Між собою солдати звуть цю батарею «наші арештантські роти». У дисциплінарному батальйоні і то легше. Тут щодня по кілька чоловік шмагають та ще різки в розсолі вночі вимочують, щоб болячіш було. Особливо попадає тим, хто погано молиться богу: лютий до молитви капітан. Он бачили, може, під гвинтівкою стояв низький та широкий такий солдат?

— Блохін?

— Він самий. Мабуть, уже з місяць його під гвинтівкою держать та через день на кобилі лупцюють за те, що перед іконами на батареї не хоче знімати шапки. Заб'є його капітан до смерті, дарма що силища в Блохіні величезна.

— Ти земляк йому чи хто?

— Аж ніяк, у новобранстві вкупі були. Він з робітників, мідницькій справі навчений. Спочатку в майстернях працював, а потім його звідти вигнали за пияцтво, чи що. Потрапив він на двадцять другу батарею, тепер і мучиться. Або втече зі служби, або помре, не витримати йому.

В управлінні артилерії прапорщик нікого не застав і пішов на квартиру Гобято.

— Які ваші сьогоднішні успіхи? — спитав його капітан.

Звонарьов детально доповів про все.

— Я думав, що справа стоїть приблизно так, як ви кажете. На двадцять другій батареї треба буде змінити гармати. Хоч батарея щойно побудована, але на озброєння поставлено гармати старі, інших тоді не було. Тепер ми одержали тридцять нових і зможемо зробити заміну у Вамензона.

— Я вас хочу попросити: чи не можна буде з батареї Вамензона відкомандирувати в майстерню Блохіна, він мідник за спеціальністю.

— Він сам вас про це просив? — здивувався Гобято.

— Ні, він нічого мені не казав, я прошу за нього, бо був свідком, як його лупцював Вамензон.

— Якщо всіх лупцюваних Вамензоном відкомандирувати з батареї, так там скоро не залишиться нікого. Блохін же туди потрапив від нас за пияцтво, і навряд чи варт його брати звідти. У Вамензона не розпиячишся. Був Блохін і у вас на Електричному, пропив казенне майно, пішов під суд, та дешево відбувся: Борейко на суді врятував його від арештантських рот, тільки в штрафні його перевели та відшмагали.

— Як би він там Вамсизона не вбив.

— Вб'ють Вамензона, — плакати не будемо.

— Але ж загине й Блохін, і інші солдати підуть під суд. Їх жалко!

— Надто ви, Сергій Володимирович, жаліслива людина. Всіх однаково не попережалієш, а Блохіна жаліти і не варт, — однаково рано чи пізно вкрай зіп'ється та й помре під парканом! Ходімо зараз з рапортом до Белого, щоб завтра зранку взятися за роботу.

Перед квартирою Белого стояв парадний екіпаж з кучером-матросом на козлах.

— Кого привіз? — спитав матроса Гобято.

— Командуючого флотом адмірала Макарова і флаг-офіцера лейтенанта Дукельського.

— От і чудово, за одним заходом домовимось і про роботу на Ляотешані, — зрадів капітан.

У вітальні вони застали Макарова в повній парадній формі, — він очевидно приїхав з візитом до Белих.

Макаров ласкаво з ними привітався і продовжував розмову. Сам генерал розмовляв з Агапеевим і Дукельським. Гобято із Звонарьовим підсіли до них.

— Прекрасно погуляли сьогодні ми в морі, —

розповідав Агапеев.— Вийшли ще на світанку і тільки з годину тому повернулися. Море було чудесне — ясно, тихо, сонячно. Японців навіть на горизонті не видно. Після вчорашнього бомбардування зникли кудись. Адмірал виявив виняткову енергію. Спочатку був на тральщиках і показував, як треба тралити, потім на катері під'їхав до однієї з витралених мін, оглянув її і наказав тут же розрядити. Хоч як умовляли його поберегтись, не пішов, аж поки не було вигвинчено ударні пристрої. Далі об'їхав на «Новике» усю ескадру і зробив низку перестроювань, вказуючи кожному судну його помилки. І, нарешті, коли повернулись в гавань, особисто перевірів, як кораблі стають на якір. Така рухливість, така невтомність, аж можна подумати, що йому не п'ятдесят п'ять років, а тридцять. З таким адміралом ми сміливо можемо позмагатися з японцями,— захоплювався полковник.

— Адмірал справляє симпатичне враження,— зауважив Гобято.

— Тебе вчора намічали послати на Ляотешань встановлювати там важкі гармати,— звернувся до Звонарьова Дукельський.

— Хочу відмовитися від цієї роботи: поганий ще з мене артилерист.

— Нічого, справишся. Допоможуть інші, коли в чому буде заминка,— заспокоїв лейтенант.

— А що це за амазонка скаче по вулиці? — спитав Макаров, дивлячись на двір.

Усі повернулися до вікон. Варя красивим курц-галопом обскакала навколо будинку, під'їхавши до ганку, скочила з кобили і ніжно поцілувала її в розгарячену морду.

— Це наша молодша дочка Варя, вона дуже захоплюється верховою їздою і ладна цілий день не злазити з сідла,— пояснила Марія Фомівна.

— Козацька кров взнаки дається,— зауважив Гобято.

— Ви козак? — здивувався Макаров, повернувшись до Белого.

— Так, ми з жінкою з Кубані,— відповів генерал.

У кімнату влетіла в запорошеному платті, з канчуком у руках, скуйовджена Варя. Побачивши Макарова, вона зніяковіла і миттю зникла.

— Жвава вона у вас,— посміхнувся адмірал.

— Навіть занадто,— відповіла сердито мати і вийшла.

Коли чоловіки лишилися самі, Макаров запропонував

у деталях з'ясувати питання про укріплення Ляотешаню. Бєлий приніс план кріпості, і всі стали обговорювати порядок намічених робіт. Вирішено було, що силами гарнізону буде проведено шлях аж до самої вершини Ляотешаню; моряки брали на себе встановити двадцятивосьми-сантиметрову гармату, а артилеристи, в разі потреби,— побудувати і озброїти батареї.

Коли через півгодини у вітальні з'явилася Варя в супроводі матері, усі ділові розмови були вже закінчені. Дівчина встигла переодягтися, помитись і причесатися. Рожева від засоромлення, вона підійшла з підносом до Макарова і зробила йому реверанс.

Адмірал, всміхаючись, дивився на зніяковілу дівчину.

— Так он ви яка хвацька амазонка! Виявляється, не тільки скакати на коні вмієте, а й господарювати майстерниця. Дай вам боже женишка доброго,— м'яко сказав він.

— Зарано їй ще про шлюб думати,— втрутилася мати,— нехай спершу старші сестри вийдуть.

— У вас, значить, точно за козацьким звичаєм: дочок по порядку заміж видаєте?

— По-старовинному живемо,— старша вже заміжня, середульша на виданні, а вона ще вільна.

— Не турбуйтеся, Марія Фомівна, вона в вас довго не засидиться,— жартував Макаров.

Незабаром гості стали прощатися. У передпокої знову з'явилася Варя. Вона захоплено дивилася на Макарова.

— Як би я хотіла мати такого дідуся, от як ви,— зовсім по-дитячому сказала вона.

— Я теж не відмовився б від такої внучки,— привітно відповів адмірал.

— От і прекрасно, відтепер ви будете моїм дідусем, а я вашою внучкою! — забила в долоні Варя.

— Всього доброго,— уклонився всім Макаров, ідучи до дверей.

— До побачення, дідусю! — і Варя, скинувши йому руки на ший, міцно його поцілувала.

— Варя! Як тобі не сором! — остовпіла мати.

— Чого ж мені свого дідуся не поцілувати? — з удаваною наївністю відповіла дівчина.

— Ви вже пробачте нашій дурненькій,— звернулася мати до адмірала.— Не встигла по молодості ще розуму набратися.

— Я дуже розчулений такою увагою вашої дочки,— зворушено сказав Макаров.

— Може, ви й мене теж поцілуєте? — шепнув дівчині на вухо Звонарьов.

— Нахаба! Я з вами більше не знайома,— одним духом, також пошепки, випалила Варя і відійшла.

Другого ранку Звонарьов і Гобято разом з Белим поїхали на катері на Ляотешань. Від пристані артилерійського городка вони попрямували у глибину західної частини гавані, де був розташований мінний городок морського відомства. У численних сараях, порозкидуваних по березу, переховувались незаряджені міни, а в крутих схилах гори, просто в скелях, були висічені глибокі склади для пороху, піроксиліну і мелініту, якими заряджалися міни.

Неподалік, за невеликим пагорбом, були розташовані казарми для матросів, що обслуговували мінний склад.

Біля маленького дерев'яного пірсу¹ стояв катер з «Аскольда» під адміральським прапором. Макаров обходив склади, і артилеристам довелось почекати, поки він підійшов до них у супроводі прапоранського артилериста лейтенанта Мякішева і беззмінного Дукельського. На цей час підїхав верхи з кількома офіцерами і Кондратенко.

Ляотешань являв собою скелястий масив, майже без рослинності. Серед скель і каміння петляла вузька стежка, якою всі рушили один по одному вгору.

Саперні офіцери на ходу доповідали адміралові і Белому свої міркування про трасу майбутнього шляху і про місця, найбільш придатні для встановлення гармат. З вершини Ляотешаню, піднятої на двісті сажнів над рівнем моря, відкривалася широчезна панорама. Узбережжя Ляодунського півострова звідси було видно від Дальнього на сході до бухти Луїзи — на заході, тобто приблизно на тридцять верст в обидва боки. З трьох сторін аж до самого горизонту розстилася морська гладінь, а позаду, мов на долоні, лежали гавань і Порт-Артур.

— Оце так спостережний пункт! На десятки верст все навкруги видно. І як було одразу не зайняти його! — захоплювався Макаров.

---

¹ Пірс — пристань.

— Цьому заважали труднощі прокладання шляху і майже цілковита неможливість приставлення сюди вантажів, а головне — відсутність води,— пояснив Белий.

— Усе це можна і треба подолати, і чим швидше, тим краще.

— Артилерійський спостерігач з «Ретвизана» сидить на сусідній вершині,— вказав Мякішев праворуч, туди, де сопка була трохи нижча, але з неї краще було стежити за західною частиною берега і моря.

Усі рушили на сусідню вершину. Йти доводилося просто крізь чагарник та каміння, і всі захекались та забруднились, аж поки, нарешті, добралися до спостережного пункту. Матроси вже встигли вирубати тут у скелі яму для майбутнього бліндажа і вирівняти навколо неї невелику площадку. Молодий лейтенант, керівник робіт, доповів про них Макарову, і той схвалив вибране місце і намічену споруду.

— У сідловинці можна буде поставити нашу двадцятьовосьмисантиметрівку, а по західних схилах, ближче до Чайної долини, розмістимо інші гармати,— вирішив Макаров.

Кондратенко і Белий погодилися з цією пропозицією, і, відпочивши кілька хвилин, усі пішли назад іншим, легшим шляхом.

Повернувшись з Ляотешаню, Макаров негайно зібрав на «Аскольде» нараду флагманів і командирів. Незвичлі до таких термінових викликів деякі адмірали,— молодші флагмани і командири суден першого і другого рангу — спізнилися на призначений строк і дістали за це зауваження від командуючого флотом.

— Я зібрав вас, панове, щоб оголосити про призначений завтра на світанку вихід всієї ескадри в море. З вранішньою високою водою ми вийдемо на зовнішній рейд, день пробудемо в морі, оглянемо найближчі до Артура острови, побіжно зробимо кілька еволюцій на поході і до заходу сонця, по вечірній високій воді, повернемося в Артур,— відкрив нараду Макаров.

— З моменту зайняття Артура нашим флотом не було ще випадку, щоб ескадра за одну високу воду входила або виходила на зовнішній рейд,— заперечив адмірал князь Ухтомський.

— Тепер так буде шоразу, коли ескадра виходитиме в море,— відрізав Макаров.

— Це зовсім неможливо, ваше превосходительство, ми не маємо в своєму розпорядженні потрібної кількості портових засобів,— перелякано сказав адмірал Греве, капітан порту Артур.

— Під вашу особисту відповідальність наказую на ранок відшукати всі потрібні засоби,— кинув у відповідь Макаров.

— Слухаю, ваше превосходительство! Але це неможливо, зовсім неможливо,— пробурмотів Греве собі під ніс.

— На призначену годину всі судна ескадри повинні бути в повній бойовій готовності,—сказав Макаров,—бо в разі зустрічі з ворогом я розпочну з ним бій, незважаючи на його перевагу.

— Ваше превосходительство випускає з уваги, що проти наших п'яти броненосців і п'яти крейсерів, з яких три броненосці застарілі, а з крейсерів броненосний лише один «Баян»,— у японців шість броненосців новітньої конструкції, шість броненосних і тринадцять легких крейсерів,— зауважив з місця командир броненосця «Севастополь» капітан першого рангу Чернишов, сивуватий брюнет у пенсне, з випещеною борідкою.

— Чисельність японської ескадри мені відома, але я не роблю арифметичних підрахунків, а думаю, як мені її розбити,— з усмішкою заперечив адмірал.

Після недовгого обміну думок з другорядних питань нарада скінчилась.

— Я категорично вимагаю від вас, панове, точного і швидкого виконання всіх моїх наказів. Більше впевненості у своїх силах, і ви на досвіді переконаєтесь, що в моїх наказах немає нічого неможливого,— проводжав флагманів і командирів Макаров.

Над сонним Артуром ще висіла ніч, коли на щоглі «Аскольда» замиготіли сигнальні вогні. Виблиснуть і згаснуть, щоб за мить спалахнути в новій комбінації кольорів. У відповідь засвітилися вогники на щоглах інших кораблів, то на кількох одразу, то тільки на одному, дальшому. На суднах почулися різкі звуки боцманських дудок, командні вигуки, тупотіння ніг... Ескадра швидко прокидалась. Судна засяяли сотнями вогнів. Від пристаней і причалів відійшли десятками буксирні катери і, сповню-

ючі рейд гудками, попрямували до темних громад броненосців і крейсерів.

Рейд ожив. Бойовий день ескадри почався.

З першими звуками боцманських дудок Макаров піднявся на палубу «Аскольда», привітався з вистроєною на шканцях командою і на катері поїхав до «Петропавловска», де й підняв свій флаг.

З допомогою катерів крейсери і броненосці один за одним розверталися носом до проходу, на буксирі повільно проходили його і ставали на зовнішньому рейді на якір згідно з диспозицією. Перший вийшов іще в цілковитій темряві «Баян». Яскраво освітлений промінням прожекторів, він повільно проплив у проході. За ним поспішив «Аскольд». Броненосець «Пересвет» під флагом адмірала князя Ухтомського трохи забарився, на гостре невдоволення Макарова.

Через десять хвилин за «Пересветом» вийшов на рейд «Петропавловск». Адмірал стежив, як корабель проходив мілкою протокою, і зробив висновок, що у високу воду навіть броненосці можуть іти протокою своїм ходом, а не на буксирі, а це дуже прискорювало тривалість виходу ескадри.

На сьому годину ранку, за дві години двадцять хвилин, вся ескадра в складі сімнадцятьох суден уже стояла на зовнішньому рейді. Макаров тріумфував.

— До спадання високої води лишилося ще понад годину, а вчора мене запевняли, що вихід за одну воду неможливий. Буксирних катерів теж вистачить, якщо вони тільки допомагатимуть розвертатися великим кораблям, а не виводити їх на зовнішній рейд,— жваво говорив він навколишнім.— І як тільки досі не додумалися до цього!

— Ніхтс, мабуть, не хотів подумати про це як слід,— відповів Дукельський.

— Командир «Новика» капітан другого рангу Ессен двічі подавав про це доповідні записки, та їх підшивали до справи,— згадав флагманський штурман.

— Схоже на нас,— похитав головою Макаров.— Підняти сигнал — знятися з якоря всім разом.

Не встигли всі судна повторити сигнал, коли з чільного крейсера «Баян» повідомили, що на рейді помічені плавучі міни.

— Знімання з якоря відставити, всім кораблям оглянути море навколо і при виявленні мін ретельно протра-

лити по створу наступного руху ескадри,— розпорядився Макаров.

Коли, нарешті, води навколо ескадри і по створу її руху було протралено, Макаров віддав наказ ескадрі знятися з якоря всім разом. Кораблі незабаром вийшли на чисту воду.

Було вже близько полудня. Віяв шестибальний норд-ост. Йшла досить крута хвиля. Ескадра перешикувалася у похідний порядок. Броненосці йшли в кільватерній колоні, крейсери розмістилися по чотирьох боках, у межах видимості сигналів, приблизно на відстані п'яти миль, міноносці рухалися двома кільватерними колонами по чотири судна — обабіч колони броненосців.

Море було зовсім чисте. Аж до горизонту не помічалось жодного димка. Макаров з верхнього містка «Петропавловска» стежив за рухом ескадри. Броненосці йшли у відносному порядку, але міноносці весь час ризикали по курсу і викочувались із строю, викликаючи невдоволення адмірала.

Незабаром міноносець «Грозовой» внаслідок пошкодження в машинах став спочатку відставати, а далі й зовсім застопорив.

Адмірал звелів йому на буксирі повертатися в Артур і зараз же списав командира з корабля за вихід у море з неперевіреними машинами. Через кілька хвилин таке ж розпорядження спіткало «Расторопного».

— З мінним флотом становище у нас зовсім погане і з технічного погляду, і з погляду похідного тренування командирів ескадри. Треба найближчими днями зібрати до мене інженерів-механіків з усіх кораблів і поговорити про заходи поліпшення нашої техніки.

— Більшість наших командирів дуже мало ознайомлена з сучасною технікою, особливо машинною,— зауважив Дукельський.

— Примусимо ознайомитись! Командир, який не розбирається в техніці, мені не потрібен. У сучасному бою успіх вирішується не тільки особистою сміливістю матросів і офіцерів, умілим маневруванням і влучною стрільбою, а й справним станом техніки і машин.

Скориставшись з відсутності ворога, Макаров став робити різні еволюції. Ескадра тренувалася у найрізноманітніших перестроюваннях, поворотах послідовно, «всі разом» на вісім, шістнадцять румбів праворуч і ліворуч.

Адмірал пильно стежив за виконанням сигналів, і після кожного з них той чи інший корабель діставав зауваження за помилки. Особливо попадало «Севастополю», — командир його Чернишов раз у раз припускав неточності у виконанні наказів. Виведений із себе Макаров наказав висловити «Севастополю» своє незадоволення.

Уже на зворотній дорозі до Артура під час одного з перестроювань «Севастополь», ідучи за «Полтавою», дуже наблизився до неї. Побоюючись нової нагінки, Чернишов одразу перейшов на малий хід і почав швидко відставати. В той же час «Пересвет», ідучи в струмені «Севастополя», дуже відстав, і командир його, капітан першого рангу Бойсман, збільшив обороти до максимального, стараючись швидше зайняти своє місце у кильватерній колоні.

Через несподівано різке зниження ходу «Севастополя» відстань між ним і «Пересветом» стала дуже швидко меншати. Створилася небезпека таранного удару. Бойсман швидко оцінив обстановку і поспішив застопорити машину, а потім дав задній хід, щоб стримати свій корабель. Уникаючи таранного удару, він переклав руля.

Коли Чернишову доповіли, що на «Севастополь» ззаду наїжджає «Пересвет», він не поквапився вжити потрібних заходів, щоб запобігти зіткненню кораблів. Побачивши неминучість тарана «Пересвета», він розгубився. «Пересвет» врізався в лівий борт «Севастополя», зігнув йому гвинт і зробив вм'ятину у борту. Кормові відсіки «Севастополя» наповнилися водою. Броненосець був вимушений вийти з строю і підняв сигнал: «Не можу управлятися».

Макаров запитав про становище на броненосцях і, дізнавшись, що на «Севастополь» відкрилася течя, вирішив негайно повернутися в Порт-Артур. Вже близько четвертої години, на початок піднімання води, ескадра стала втягуватися на внутрішній рейд. Першим увійшов «Петропавловск», але Макаров усе ще лишався на містку, спостерігаючи, як кораблі ставали на якір. Потім, на швидку перекусивши, він викликав до себе всіх командирів суден і, коли вони зібралися, почав докладний аналіз аварії.

Першим говорив Чернишов. Виклавши обставини зіткнення, він став палко виправдуватися.

— В усьому винен капітан першого рангу Бойсман. Він, всупереч сигналові флагманського корабля мати швидкість сорок оборотів, дав повний хід і налетів на «Севастополь» ззаду. Де тільки в нього на цей час були очі? — обурювався командир «Севастополя».

— А де були у вас очі, коли ви, бачачи, як на вас наїжджає задній мателот, не вжили належних заходів, щоб уникнути таранного удару? — обірвав його Макаров.

Молодший флагман ескадри контр-адмірал князь Ухтомський, який держав свій флаг на «Пересвете», у свою чергу став обвинувачувати у зіткненні Чернишова, бо той різко зменшив хід перед моментом аварії.

— На мою думку, Степан Осипович, не може бути двох поглядів: у зіткненні винен командир «Севастополя», а не хто інший, — переконував він.

Далі виступив командир «Пересвета» Бойсман.

— Дозвольте доповісти, ваше превосходительство: винним в усьому я вважаю себе. Я не виконав вашого наказу про зменшення числа оборотів, погано розраховував, занадто пізно дав задній хід. Готовий зазнати будь-якого покарання, — твердим голосом закінчив він.

Обличчя Макарова одразу проясніло. Він вже не так сердито дивився на посивілого у морських походах старого служачу, зневажливо глянув на випещене обличчя одразу спалахнутого Ухтомського і вже спокійно сказав, обернувшись до Бойсмана:

— Не чекав я від вас такої псобачності, Василь Арсенович! Але Чернишев винний не менше за вас. Доведеться призначити розслідування всіх деталей цієї неприємної пригоди, — додав Макаров, трохи помовчавши.

Далі він спитав, чи велика течя на «Севастополі», і почав докладно розбирати весь денний похід, побіжно вказуючи командирам на їх помилки.

Було близько півночі, коли командири суден після двадцятигодинного трудового дня вирушили по своїх місцях. Макаров продовжував роботу, диктуючи начальникові свого штабу і флаг-офіцерам різні розпорядження і донесення намісникові і в головний морський штаб. Він вимагав негайно надрукувати його працю під назвою «Розвідка з питань морської тактики», де були викладені його погляди на ведення морського бою.

«Книга потрібна саме тепер в Артурі і Владивостоку. Невже морське міністерство не зможе розшукати потрібні

на видання 500 карбованців?» — закінчував Макаров свою телеграму адміралові Авелану.

— Але чому, Степан Осипович, ви не хочете видати цю книгу тут або у Владивостоку? Потрібні кошти дуже легко може знайти капітан над портом,— здивувався Молас.

— Не в грошах справа, Михайло Павлович, а в принципі: раз мою книгу видає морське міністерство, значить, воно схвалює мої погляди на ведення війни. Крім того, вони стануть відомі не тільки тут, а й на Балтиці і на Чорному морі. При відправленні сюди другої ескадри всі офіцери зможуть у дорозі ознайомитися з моїми поглядами і вимогами в бою, а це для мене має особливе значення: не доведеться нікого переучувати,— пояснив Макаров, походжаючи по каюті. Несподівано він зупинився біля Моласа, який щось писав за столом, і сказав:

— Чернишова, мабуть, доведеться списати з корабля,— занадто вже він усе звалював на Бойсмана. А того лишу. Молодчина! Одразу всю вину взяв на себе. Справжній командир — не боїться визнавати свої помилки.

— Кого ж ви думаєте призначити на «Севастополь»?

— Звичайно, Ессена; інших кандидатів у мене нема.

— Але Ессен один з наймолодших капітанів другого рангу, а ви збираєтесь призначити його командиром броненосця. Навряд чи погодиться намісник на таке призначення, а також і на усунення Чернишова, бо він до нього завжди ставився дуже прихильно...

— Причому тут намісник, коли законом мені як командуючому флотом надано право усувати, призначати і переміщувати командирів суден усіх рангів?

— Звичайно ці переміщення, навіть командирів міноносців, заздалегідь погоджувалися з адміралом Алексеевим.

— Я збираюся служити й діяти за законом, а не за звичаєм... Але час вже й на спочин,— вже пробило чотири склянки. Доба минула, як я на ногах.— Макаров вийшов із кабінету.

Варя Белая з захопленням вчилася на курсах сестер-жалібниць. Хоч яка куца була програма курсів, але й вона після затхлої атмосфери інституту, де начиняли

дівчат найбільше правилами пристойності, здалася Варі надзвичайно цікавою. Захопившись сама, вона зуміла захопити також своїх подруг по курсах. З самого ранку дванадцять дівчат з'являлися в гарнізонний госпіталь і атакували лікарів, вимагаючи дати їм роботу по догляданню хворих та поранених.

Крім того, Варя наполягла на організації ввечері ще спеціальних класних занять з загальноосвітніх предметів. На це були потрібні додаткові витрати, і Варя ретельно розшукувала кошти. Насамперед вона відвідала Стесселів, але тільки-но Віра Олексіївна почула про освітню діяльність Варі, вона негайно стала відмовляти її.

— Даремно ти це вигадала. Сестри повинні вміти доглядати хворих, а всякі там історії з географіями їм зовсім не потрібні. Хороша сестра повинна бути насамперед чиста серцем і душею, а це буває тільки у людей віруючих і релігійних. Отже вам, коли вже на те пішло, потрібен духовний наставник, панотець, а не вчителі, які бог зна чого вас навчать,— напучувала генеральша.

Зазнавши невдачі, засмучена Варя швидко йшла додому і на розі якоїсь із вулиць мало не наскочила на Макарова.

— Любий дідусю,— зраділа вона.— Яка я рада вас побачити,— і низько присіла.

— Чого так офіційно? — посміхнувся адмірал, цілуючи в лоб дівчину. — Покажіть-но мені ваші артурські визначні місця,— попросив він.

— Та у нас їх немає. Хіба що наша «Етажерка». Ви там ще не були?

— Ні, не був, але чув про неї.

— Тоді я вас туди зараз поведу,— і, підхопивши «дідуся» під руку, Варя повела його в напрямі до бульвару. По дорозі вона гірко розповіла про свою невдачу із збиранням коштів для курсів.

— Шкода, що ви не належите до морського відомства. На що, на що, а на освіту ніколи не шкодую витратити гроші. Усяке навчання потім з лишком окупається. Гарну це ви справу придумали. Коли не можна дістати казенних грошей, відкрийте підписку серед своїх офіцерів. Я теж охоче підпишуся, та й серед морських офіцерів, мабуть, знайдуться жертвувателі. Чи не взяли б ви на себе організувати і для флотських жінок такі ж курси? — несподівано запропонував він.

— Чому ж ваші морські дами самі не влаштують такі курси?

— Не те, мабуть, їх, на жаль, цікавить.

У цей час з-за рогу вийшла команда матросів. Попереду йшов рослий боцман у хвацько збитій набакир безкозирці і з сергою у правому вусі. Помітивши адмірала, він оглушливо скомандував:

— Струнко, рівняння праворуч!

Матроси, як один, повернули одразу прояснілі обличчя до Макарова. Адмірал, всміхаючись, уважно оглянув команду і м'яким баритоном сказав:

— Здорово, молодці!

— Здравія бажаємо, ваше превосходительство! — рывкнули у відповідь моряки.

— Вільно!

Матроси пішли далі, все ще дивлячись на свого адмірала.

— Заспівуй,— скомандував боцман.

Дзвінкий голос затягнув:

Вийде наш ділусь Макаров,
Бородою поведе,
І артурська вся ескадра
Сміло в бій піде, —

цю пісню хвацько підхопили матроси, з веселим завзяттям дивлячись на свого адмірала.

— Ач, негідники, не встигнув приїхати, як вони вже про мене пісню склали,— тепло всміхнувся Макаров, погладжуючи свою шовковисту бороду.

— Пісня ж, любий дідусю, гарна, і склали її вони люблячи,— сказала Варя, захоплено дивлячись на Макарова.

Поява на «Етажерці» нового командуючого флотом одразу привернула загальну увагу. Поки Макаров не кваплячись ішов головною алеєю, звідусіль зібралися цікаві краще розглянути його. У цей час тут звичайно бувало досить багато народу, а що день був ясний і сонячний, то на бульварі зібралася сила-силенна публіки.

— Ходімо кудись убік, щоб не так звертати на себе увагу,— сказав Макаров, повертаючи на бічну доріжку.

Тут вони несподівано зустріли Дукельського. Лейтенант підійшов до них.

— Оце мені моя внучка розповіла про організацію в

артилеристів сестринських курсів. Треба б і в нас влаштувати такі самі. Викличте завтра до мене головного лікаря морського госпіталю. Переговорю з ним, а потім треба буде порозмовляти з нашими жінками.

Дукельський поспішив записати це у пам'ятну книжку.

Помітивши, що адмірал перейшов на іншу алею, гуляючі теж змінили свій маршрут, щоб знову зустрінутися з ним.

Рятуючись від цієї настирливості, Макаров звернув на найглухішу стежку без виходу і сів на лавку.

— Тепер хоч дивитися на нас не стануть, мов на якихось заморських звірів,— з полегшенням сказав він і став розпитувати Варю про життя в Артурі.

На цей час в алеї з'явився Звонарьов, жваво розмовляючи з Ривою.

Він здалека вклонився, не наважуючись підійти до адмірала.

— Сергій Володимирович, адмірал хоче з тобою поговорити! — гукнув Дукельський.

Попросивши у Риви пробачення, прапорщик поспішив до Макарова.

— Які ваші успіхи на Ляотешані? — спитав адмірал, вітаючись із Звонарьовим.

— Обрано місця для встановлення горизонтальнобазного далекоміра. Вдалося знайти базу у двісті п'ятдесят сажнів, а це забезпечить велику точність у вимірюванні дистанції до цілі. Днів за три-чотири вже будуть побудовані будки для приладів, і далекомір почне діяти,— повідомив Звонарьов.

— А інші роботи як ідуть?

— Морський спостережний пункт готовий, місця для батарей уже визначені, шлях будується, генерал Кондратенко щодня там буває і підганяє саперів і інженерів.

Поки Звонарьов доповідав про виконану роботу, Варя вперто розглядала Риву, яка сиділа недалеко з моряками.

Посидівши з півгодини і помилувавшись на порт і навколишні гори, Макаров підвівся.

— Мені час на корабель,— сказав він.

— Єсть,— відповів Дукельський.

— Ви, Георгій Володимирович, можете до спуску флага побути на березі,— дозволив адмірал.

— Ми проводимо вас, дідуся, аж до самої пристані,— запропонувала Варя.

Біля виходу з бульвару вони зустріли Желтову з Олею і Льолею. Варя залишила Макарова і підійшла до них.

— Хто ця дама? — спитав адмірал у Дукельського.

— Завідуюча міською Пушкінською школою Желтова, — за лейтенанта відповів Звонарьов. — З нею дві учительки.

— Я хотів би з ними поговорити, — зупинився адмірал, — про читання лекцій для портових робітників і матросів.

— Я зараз її сюди попрошу, — запропонував прапорщик.

— Ні, що ви, це не ввічливо, — заперечив Макаров, — я сам до них підійду, ви тільки представте мене.

Наблизившись до Желтової, адмірал зняв кашкет і почекав, поки Звонарьов представив його.

— Адмірал Макаров!

— Степан Осипович Макаров, — поправив адмірал. — Мені хотілося поговорити з вами, судариня, про читання лекцій для матросів і портових робітників.

— Ми, звичайно, з задоволенням візьмемося за цю справу, але навряд чи нам дозволять... Поліція завжди так підозріливо до нас ставиться.

— На території порту, не кажучи вже про ескадру, розпоряджаюсь я і ніякого втручання поліції в вашу роботу не припущу. Звичайно, це не означає, що я дозволю вам вести будь-яку агітацію на лекціях. Все повинне бути в точно законних і дозволених урядом рамках.

— Ми ніколи нічого забороненого не допускаємо, але поліція вважає небажаним, наприклад, виклад теорії про походження всесвіту.

— Слід, звичайно, уникати тем, яким можна надати політичного характеру. Про подробиці ви самі домовитеся з завідуючим кадрами вільнонайманих робітників і командиром Квантунського флотського екіпажу.

— Але вони, може, з нами й розмовляти не побажають?

— Георгій Володимирович, викличте їх до мене на завтра. Я дам вказівки про лекції.

Домовившись з учительками, Макаров разом з Варєю, Дукельським і Звонарьовим пішов на набережну.

На пристані, не чекаючи, поки йому подадуть адміральський катер, Макаров сів у першу ж шлюпку з «Петропавловска».

— Всього доброго, спасибі за прогулянку всім і внучці особливо,— вже здалека сказав на прощання адмірал.

Провівши Макарова, Дукельський розпрощався з Варєю і Звонарьовим.

Десятого березня Звонарьов піднявся, коли ще тільки розвиднялося, і поспішив на Ляотешань, де провадилося встановлення батарей і далекомірів. Денщик повідомив його, що цілу ніч сильно стріляли берегові батареї і що нібито «японець знову у прохід ліз».

На пристані прапорщика чекав катер.

Хоч сонце ще не зійшло, ескадра вже витягувалася на зовнішній рейд. Головним ішов «Аскольд» під флагом командуючого флотом, за ним — крейсери «Новик», «Баян» і «Диана», флотилію замикали важкі громаддя броненосців.

— Цілу ніч япошки під берегом вештались, ескадра, мабуть, пішла їх відігнати далі. Тепер кораблі на якорях не застоюються, щодня у море ходять, не те, що раніш. Новий адмірал нікому спокою не дає: ні міноносцям, ні броненосцям,— розважав Звонарьова розмовами старшина на катері.

На спорожнілому внутрішньому рейді zostалися тільки «Ретвизан» і «Цесаревич». «Паллада» була введена в сухий док. Обидва броненосці перетягувалися на верпах, повертаючись бортом до Ляотешаню.

— До стрільби готуються,— сказав старшина, показуючи на броненосці.— Вчора ще з них телефон провели аж до самої вершини Ляотешаню. Стрілятимуть із порту, а командувати будуть згори. Не чує япошка, що на нього чекає.

— Вони прекрасно знають про все, що діється в Порт-Артурі. Шпигунів у них багато,— заперечив прапорщик.

У ранковому тумані несподівано зовсім близько з'явився пірс мінного городка.

Зійшовши з катера, Звонарьов рушив був звичайною стежкою, але незабаром його зупинили два солдати сапери з червоними прапорцями в руках.

— Обійти доведеться, ваше благородіє, тут зараз підриватимуть скелі, он стежка вбік пішла,— вказав один з них, мабуть, українець,— нею на головну сошу вийдете, а там вже вас проведуть.

Звонарьов повернув, як було вказано, і за кілька хвилин вийшов на прокладений саперами шлях. Тут він зустрівся з Кондратенком, який щойно зійшов з коня. Вони пішли разом. По дорозі генерал повідомив про появу японської ескадри біля Артура.

— Можливо, знову почнуть обстрілювати місто або спробують висадити десант. На всякий випадок я ще вночі підсунув до Голубиної бухти полк з батареєю.

— Сьогодні їм навряд чи пощастить повторити тодішню виставу: що не кажіть, а вісім дванадцятидюймових гармат «Цесаревича» і «Ретвизана» щось та важать,— відповів Звонарьов.

— Тільки б вони змогли стріляти. Правильніш, зв'язок не підвів би.

— Про це напевно подбає сам адмірал, він надає Ляотешаню надзвичайно великого значення.

Незабаром їх зустрів інженер, керівник будівництва шляху, підполковник Рашевський, і доповів генералові про перебіг робіт.

У цей час від Артура долетіло важке гудіння пострілу.

— Берегові батареї відкрили огонь,— пояснив Рашевський, і Кондратенко поспішив далі.

За кілька хвилин він із Звонарьовим був вже на вершині Ляотешаню. Сонце щойно зійшло з-за моря, освітлюючи першими, ще не яскравими променями гладінь води. На захід море було безлюдне аж до горизонту, але на південний схід, чітко вимальовуючись на блискучій водній поверхні, йшла трьома колонами в Артур вся японська ескадра. Дим із численних труб далеко вкривав небо, приховуючи за собою частину горизонту. Масив Золотої гори і Тигрового півострова сховував від очей берегові батареї і ескадру на зовнішньому рейді, а тому їх пострілів не було видно, і тільки стовпи води, злітаючи навколо суден, вказували на артилерійську стрілянину.

Відповівши кількома залпами береговим батареям, японці сповільнили свій рух і поділилися на дві частини. Легкі крейсери і міноносці, відійшовши трохи в море, лишилися перед Артуром, а броненосці і броненосні крейсери,— разом дванадцять кораблів,— вирушили за Ляотешань, з очевидним наміром повторити звідти бомбардування міста і порту. Але тут на них чекав неприємний сюрприз: не встигли ще кораблі зайняти позицію

для обстрілу, коли по них відкрили перекидний вогонь спочатку «Ретвизан», а потім «Паллада». Японці, мабуть, не чекали цього, зам'ялись і тільки через деякий час почали стріляти. Один із снарядів з «Ретвизана» незабаром влучив у чільний броненосець, і той поспішно став відходити далі в море, а за ним рушили й інші судна.

— Не сподобалось чортам! — радісно сказав Кондратенко.

— Мабуть, нас японці не помічають або не розуміють, чого ми тут, — зауважив Звонарьов.

— Не наврочте, а то, чого доброго, вони почнуть нас обстрілювати, і тоді нам не поздоровиться: бліндажів іще нема, і сховати людей не буде де, — застеріг генерал.

Ніби на підтвердження його слів почувся, наближаючись, зловісний свист снаряда, і зараз же трохи нижче на горі звився чорний султан диму.

— Відведіть людей, хто працює на будіванні батарей, за гору, — розпорядився Кондратенко.

Звонарьов поспішив униз, де встановлювались шестидюймові гармати під керівництвом фейерверкера, бо Гобято ще не встигнув приїхати. Солдати, не звертаючи уваги на стрілянину, поралися з встановленням лафетів, перекидаючись жартами.

— Та може, ваше благородіє, нас не зачепить, — заперечив хтось із них, коли Звонарьов наказав їм відійти.

— Треба б швидше гармати встановити, та тут же їх і випробувати по япошках. Перша гармата вже готова.

— Снарядів же до них нема.

— Вчора надвечір десятка з півтора снарядів і зарядів підвезли і лишили недалеко за горою.

Незабаром крайня права гармата була вже готова до стрільби, і солдати несли до батареї на руках мало не трипудові снаряди і пудові заряди. Помітивши цей посиленний рух, японці дали залп по батареї.

— Лягай! — ледве встигнув гукнути Звонарьов, почувши свист снаряда, коли дим і порох уже обвинули батарею, а камені і осколки, свистячи, полетіли в усі боки. Солдати вмить розпласталися на землі. Один з них, той, що ніс важку бомбу, обережно поклав її на землю, а потім сховався за таким своєрідним бруствером.

Тільки-но небезпека минула, всі зараз же підхопились.

— Ваше благородіє, гармата готова!— доповів фейерверкер.

Звонарьов востаннє оглянув лафет і, переконавшись, що все гаразд, скомандував приціл і цілик. Солдати щільним кільцем оточили гармату, нетерпляче ждучи пострілу.

— Плі!

Затуляючи від сонця очі долонями, вони старалися не проминути сплеску від падіння снаряда.

— Трохи недоліт,— першим помітив фейерверкер.

— Батарею обновили, а тепер пішли по місцях продовжувати роботу,— скомандував прапорщик.

Солдати стали розходитися, озираючись на кожен постріл.

Увійшовши в азарт, вся прислуга нетерпляче стежила за стрільбою. Кожне падіння снаряда мимо цілі збуджувало в усіх гостре почуття досади.

— Чи осліп ти, чи що, сьогодні?— сердито буркотіли звідусіль на навідника.— Протри очі!

— Ваше благородіє, прицілу б на півподілки додати,— радили вони Звонарьову.

Велика була спільна радість, коли, нарешті, снаряд влучив у середину якогось із броненосців і пошкодив димову трубу. Солдати, кинувши роботу, стали качати і Звонарьова, і навідника, і фейерверкера. Японці ж, ніби образившись на таке поводження з ними, почали відходити в море під голосні вигуки «ура» на батареї.

Кондратенко, зійшовши на батарею, палко подякував артилеристам і потиснув руку Звонарьову.

— Але недовго сьогодні японці постріляли, всього щось близько години, та й випустили зовсім мало снарядів. Телефонем зараз повідомили, що пошкоджень ані в місті, ані в порту нема.

Радісно схвилюваний, Звонарьов, передавши командування Гобято, який на цей час підійшов, вирушив в управління артилерії. По дорозі йому зустрілась коляска, в якій сиділи Стессель з дружиною. Пізнавши Звонарьова, генерал зупинив екіпаж і підкликав прапорщика до себе.

— Ви з Ляотешаню? — спитав Стессель.

— Так точно, звідти.

— Які результати нашої стрільби?

— Влучили — один снаряд з броненосців і один з

нашої сухопутної батареї, після цього японці пішли, — доповів Звонарьов.

— Від імені служби дякую вам, прапорщику, — пишно вимовив Стессель, потиснувши Звонарьову руку.

— Успіх належить не мені, а морякам: це їхньої стрільби злякались японці.

— Моряки змогли влучити тільки тому, що добре працювали встановлені вами далекоміри. Крім того, у вас теж було влучення. Отже, ви, артилеристи, прогнали японців, а не моряки. Передайте мою подяку також генералові Белому, — закінчив Стессель.

— Мсьє Звонарьов із скромності применшує свої заслуги, гідні нагороди, — втруtilась Віра Олексіївна. — Не турбуйтеся, — за богом молитва, а за царем служба не пропадають. Завітайте якось до нас разом з Варєю Белою, — і генеральша простягла свою руку, яку прапорщик зараз же поцілував.

Ввечері того ж дня Дукельський привіз Звонарьову наказ по ескадрі з подякою артилеристам за вдалі дії.

А незабаром Звонарьов був відкомандирований назад на Електричний Утьос, бо Чиж, ідучи вночі бруствером, упав і вивихнув ногу.

Звістка про наступне прибуття на Електричний Утьос генерала Белого викликала на батареї переполох. Чоловік із двадцять солдатів старанно підмітали подвір'я, у казармі поспішно протирали шибки, мили підлоги і поправляли стрункі ряди койок. В ідальні днювальні люто шурували столи, змахували павутиння по кутках і підбілювали стіни. На кухні Заяц, недавно призначений артільником, разом із своїм помічником Белоноговим і кашоваром ретельно виписував на дошці розкладку сьогоднішнього обіду. Сам Жуковський, вистроївши роту, оглядав солдатське обмундирування. Ротні цирульники нашвидку стригли й голили. Звонарьов працював на прожекторній станції, бо вона під час його відсутності розладналась. Один тільки Борейко нічого не робив і самотно походжав по брустверу батареї, глузливо поглядаючи на всю цю метушню.

— Ніколи поява японців не приводила нас у таке хвилювання, — зауважив він Жуковському, коли той прохо-

див мимо,— як прибуття начальства. Можна подумати, що генерали — це й є наш головний ворог на війні!

Капітан тільки відмахнувся.

Повернувшись до Золотої гори, Борейко побачив екіпаж, в якому сиділо кілька чоловік. У бінокль він одразу розглядив Білого і поруч з ним якогось моряка у чорному пальті.

— Бий тривогу,— наказав він днювальному по батареї.

Той прожогом кинувся до залізної дошки і став з усіх сил гупати. Солдати, почувши дзвін, зараз же кинули свої роботи і побігли до гармат. За ними, задихуючись від швидкої ходи, йшов Жуковський.

— Де ворог? — на ходу спитав він Борейка.

Поручик мовчки вказав йому на генеральську коляску.

— Шкода тільки, що не можна його обстріляти,— іронічно додав він.

— Борис Дмитрович, та що це ви нарobili? — з переляком сказав Жуковський, почервонівши від хвилювання.— Каноніри покидали все на подвір'ї і в казармі. Побачивши щітки і швабри, генерал одразу ж здогадається, що ми прибиралися до його приїзду,— зовсім жалісливим тоном промовив капітан.

— Не тоді хортів годувати, як їхати полювати! Раніше треба було причепуритися. Накажіть черговим та днювальним швиденько все прибрати, а я поки що почну з нижніми чинами навчання при гарматах. На батареї всі наші огріхи в обмундируванні та в іншому будуть менше помітні.

— А коли генерал примусить вистроїти роту?

— Вистроїмо. Хай помилуються з наших солдатів,— відповів Борейко,— усі дірки та бруд підуть на карб посиленних рухів навколо гармат під час навчання.

Коляска встигла проїхати вже половину відстані до Утьоса, і Жуковський знову кинувся вниз наводити остаточний лоск на всі приміщення.

— До гармат! — скомандував Борейко, і навчання почалось.

Звонарьов, вимазаний машинним мастилом, теж піднявся на батарею.

— Що робити мені, Борис Дмитрович? — спитав він.

— Та ворожи собі коло своїх машин, генерал навряд чи туди зазирне.

— А він де?

— Он уже під'їжджає з якимось моряком,— показав Борейко.

Звонарьов подивився у вказаному напрямі.

— Та це ж Макаров! На передній лавочці теж видно чорне пальто,— мабуть, Жорж і ще хтось із військових.

— Так оцей бородань і є Макаров? — зацікавився Борейко.— Треба послати по Жуковського. Гей, Родіонов, пошли кого-небудь по командира, нехай доповість, що сам командуючий флотом їде сюди.

— Слухаю, доповісти, що командуючий японським флотом їдуть! — повторив фейерверкер.

Борейко із Звонарьовим голосно зареготали.

— Так ти командира до смерті налякаєш. Командуючий нашим флотом їде, зрозумів?

— Тепер зрозумів, ваше благородіє,— і Родіонов зник за гарматою.

Стоячи біля гармат, солдати теж зацікавлено розглядали начальство.

— Ваше благородіє, хто це з отакою бородою? — спитав хтось із солдатів.

— Віце-адмірал Макаров, новий командуючий флотом.

— Ото, значить, він у моряків за старшого, отак як у нас генерал Стессель,— зауважив ітший.

— По місцях! — гукнув Борейко.— Якщо адмірал поздоровкається, пам'ятай відповідати: «Ваше превосходительство» та дружніш, щоб відчував, що ви артилеристи, а не будь-хто.

Коляска під'їхала. З неї вийшли Белий, Макаров, Дукельський і Агапеев.

Жуковський зустрів їх унизу і відрепортував про стан батареї.

Піднявшись нагору, Белий і Макаров пройшли вздовж фронту гармат, вітаючись окремо з прислугою кожної. Адмірала одразу зацікавив трохи незвичайний вигляд гармат, прикритих великими щитами.

— У вас тут устатковано цілу складну систему механізмів для обслуговування гармат.

— Це все винаходи поручика Борейка та прапорщика Звонарьова,— пояснив Белий.

— Багато чого придумали й нижні чини, ваше превосходительство,— додав Борейко.

Макаров уважно глянув на нього.

— Дуже цінно, що ви прислухаєтесь до пропозицій своїх солдатів,— вимовив він.— Це підносить їх інтерес до служби і примушує думати над дорученою роботою. Успішна стрільба багато в чому залежить від такої постановки діла.

— Ми тут багато про що думали, ваше превосходительство. Чому б, наприклад, не встановити на березі дванадцятидюймові в баштах, от як на броненосцях,— сказав Борейко.— Влучність берегових гармат далеко більша, ніж на кораблях, і дійовість огню дванадцятидюймовок була б у нас куди більша, ніж на морі!

— Я сам не раз про це думав. Треба сподіватися, що після війни можна буде взятись за це все. Взагалі ж берегову оборону, на мою думку, слід передати флоту. Тільки при такій умові буде досягнуто цілковитої погодженості у діях на морі і на суші. Як ви думаєте, Василь Федорович?— звернувся він до Белого.

— Почасти це правильно, але, з іншого боку, різноманітність артилерії дуже заважатиме керуванню одночасною стрільбою з моря і суші,— відповів Бєлий.

— Це завдання ми з вами майже розв'язали. Цими днями я пришлю до вас на батареї сигнальників-матросів. Це полішить і прискорить наш зв'язок з берегом. А все-таки оперативне об'єднання дій флоту і берега, по-моєму, конче потрібне,— наполягав адмірал.

Оглядаючи потім командирський пункт, Макаров звернув увагу на його будову.

— Це по суті наша бойова рубка, тільки зорова щільність у вас усього три дюйми, а на броненосцях — понад фут. Ви вдало використовуєте наш досвід і ще удосконалюєте його.

— Нам не можна робити широкого отвору, бо при вибуху снаряда летить сила-силенна дрібних осколків та каменів,— пояснив Жуковський,— ми для прикриття від них навіть спускаємо з боків спеціальні щитки.

— У нас на кораблях теж дуже багато дрібних хиб. Наприклад, маса дерева, що легко загоряється в бою. Мені уявляється корабель, по змозі вільний від усяких палубних надбудов, зовсім без дерева, сильно броньований і з великою артилерією,— плавуча батарея, так би мовити. Але потрібність усього цього треба ще доводити, бо рутинна в нас велика, дуже вона заважає технічному розвитку флоту,— гірко сказав адмірал.

— Ми теж новинками похвалитися не можемо,— вторив йому Бєлий.— Більшість наших батарей, як ви бачили, озброєні гарматами зразка сімдесят сьомого року; крім того, у нас є ще гармати і зразка тисяча вісімсот шістьдесят сьомого року.

— Як справа із снарядами у вас до десятидюймовок?

— Є у нас бронебійні і сегментні. Перші пробивають дванадцятидюймову броню на дистанції в чотири версти, а сегментні застосовуються при стрільбі на відстані до вісьмох верст,— повідомив Бєлий.

— При стрільбі бездимним порохом далекість зростає до дванадцяти верст, а бронебійність до шести,— додав Жуковський.

— А фугасних снарядів у вас хіба нема? — здивувався Макаров.

— Ні. Точніше, вони є, але вибухачі до них такі недосконалі, що снаряди часто рвуться при пострілі. Це звичайно виводить гармати з ладу. Головне артилерійське управління категорично забороняє стріляти ними.

— У нас на «Побєдє» і «Пересветє» є повні бойові комплекти десятидюймових фугасних снарядів, і ще ні разу не було передчасного розриву.

— Чи не можна передати нам хоч би сотню таких бомб? Ми прекрасно використаємо їх при стрільбі по японцях.

— Звичайно, можна! Ворог у нас спільний, і хто в нього влучить, чи моряки чи артилеристи, байдуже,— вирішив Макаров.

— Побоююсь, що намісник заперечуватиме проти такої передачі кріпості боекомплектів,— застеріг Дукельський.

— За боездатність флоту насамперед відповідаю я, а не намісник. Мені тут видніш, чи ослабить передача ста бомб бойовий комплект суден ескадри. Запишіть, Георгій Володимирович: передати завтра ж по п'ятдесят бомб з «Пересвета» і «Побєды» батареї Електричного Утьоса і разом з тим зажадайте телеграфом з морського відомства тисячу таких самих бомб,— розпорядився Макаров.

— Єсть, ваше превосходительство! — виструнчився лейтенант.

Адмірал пройшов вздовж батареї, розпитуючи про кожну дрібницю її технічного устаткування.

Обійшовши батарею, Макаров зазирнув на кухню спробувати харч, ознайомився і з розкладкою.

— Відпуск продуктів у вас далеко менший, ніж на флоті,— здивувався він.

— Треба вважати, у матросів апетит кращий, ніж у солдатів,— усміхнувся Агапеев.— На морі більше їсти хочеться.

— Я і так весь час воюю з інтендантством, щоб все за нормами відпускали, а то частенько чогось та не додають. Тепер на всякий випадок заводжу продовольчі запаси: капусту, городину, м'ясо,— сказав Жуковський.

Заяц, чисто виголений, вимитий, причесаний, у білому халаті, зовсім не нагадував недавнього замухрижку.

— Щі в тебе, братіку, смачні, каша розсипчаста, видно, ти до справи своєї добре ставишся,— похвалив Макаров.

— Радий старатися, ваше превосходительство,— гаркнув Заяц.

Після обходу Жуковський запросив гостей закусити. Денщики, зрання мобілізовані на кухні, приготували обід із трьох страв. Із запасів дістали заповітні пляшки вина, прибережені на екстрений випадок.

— Нудненько вам, мабуть, на Утьосі? — спитав Макаров.

— Нема часу нудьгувати,— вдень і вночі сторожимо море, цілу ніч попід берегом блукають японські міноносці. Тільки-но заснеш, коли тут тривога, біжи на батарею,— відповів Жуковський.

— Нічого не поробиш — війна. Звичайно, це втомлює — весь час пильнувати. У нас у сторожовій охороні щодня змінюються кораблі, а вас, на жаль, не зміниш.

— У такому стані всі берегові батареї,— сказав Бейль.

— Ви позмінно б варту несли — сьогодні одна піврота, завтра друга.

— Для обслуговування батарей людей однієї півроти не вистачить. За тривоги доводиться всіх з казарми викликати. І до того ж, який уже відпочинок, коли над вухом гармати гуркочуть,— пояснив Жуковський.

Ввечері солдати попросили Борейка докладно розповісти про Макарова, бо він їм всім сподобався.

— До всього доходить: чому та чого, дарма, що наші гармати, мабуть, уперше бачить...

— Видно, й до солдата добрий, очі ласкаві, і все в бороду посміхається.

— Справжній адмірал...

З Електричного Утьоса Макаров вирушив в об'їзд сухопутного фронту кріпості. Тут іще повним ходом ішли роботи — копали рови, насипали вали попереду лінії оборони. Де-не-де почалися бетонні роботи по спорудженню фортових казарм і казематів. Працювали переважно китайці під керівництвом російських саперних солдатів і офіцерів. Деякі батареї будували артилеристи і стрільці.

Макарова супроводили Белий і Кондратенко. Адмірал допитливо вдивлявся в хаотичне нагромадження сопок, хребтів, впадин і улоговин, характерне для місцевості навколо Артура.

— Диявольськи важкий для укріплення рельєф! Сила-силенна прихованих підступів і мертвих просторів,— ре-зюмував він свої спостереження.

— Цілком справедливо зволили зауважити, Степан Осипович, я з інженерами добре поморочили собі голови, щоб знайти хоч трохи задовільне рішення для оборони кріпості,— відгукнувся Кондратенко.

— Фортовий пояс усього за чотири-п'ять верст від внутрішньої гавані, а цього зовсім не досить при далекобійності сучасних гармат у вісім-десять верст. Коротше кажучи, якщо японцям пощастить облягти Артур із суші, то внутрішній рейд обернеться на пастку для флоту.

— Для повного забезпечення флоту від обстрілу облоговими батареями треба висунути лінію оборони ще на три-чотири версти, на хребет Вовчих гір,— сказав Белий.

— Для оборони такого обводу кріпості чисельність гарнізону треба довести приблизно до вісімдесяти—дев'яноста тисяч, проти сорока п'яти тисяч, на які розраховані сучасні форти, тобто збільшити гарнізон кріпості ще на дві дивізії,— пояснив Кондратенко.

— На це розраховувати дуже важко, бо в Маньчжурії теж війська ще обмаль,— заперечив Макаров.— На мою думку, Артур треба захищати на Кінчжоуському перехийку, ні в якому разі не дозволяючи японцям прорватися на Квантунський півострів. Крім того, Квантун може стати і продовольчою базою кріпості. Якщо заохочувати місцеве населення високою оплатою продовольчих про-

дуктів, то китайці зуміють зібрати великий урожай рису, чумизи. Слід, крім того, організувати рибну ловлю. І тоді Порт-Артур як кріпость фактично буде забезпечено продовольством на будь-яку тривалу облогу.

— Генерал Стессель і штаб кріпості дуже вороже ставляться до китайців і воліють вдаватися до реквізицій, ніж платити готівкою за взяте у населення,— заперечив Кондратенко.

— Глибоко порочна політика! Після недавньої війни з Японією китайці люто ненавидять японців як своїх непримиренних ворогів. Ми повинні скористатися з цього, завоювавши прихильність місцевого населення справедливим і гуманним ставленням до нього. Аніж гнобити й переслідувати китайців, слід би звернути більшу увагу на те, що в Артурі все ще живуть іноземці і насамперед англійці та американці, ці фактичні спільники Японії. Я сам бачив в Артурі вивіски на крамницях якихось там Томлінсона та Сміта. Вони напевне або англійці або американці. Як можна їх залишати в обложеної кріпості? — обурювався Макаров.

— Я спеціально довідувався про них у кріпосному штабі. Обидва вони піддані чи то Швеції, чи то Швейцарії,— відповів Кондратенко.

— Геть усіх іноземців треба негайно вислати з Артура. Це забезпечить наш тил від шпигунства. А обороняти Артур потрібно на Кінчжоуських позиціях, а не безпосередньо поруч порту — захистку нашої ескадри, яким є Порт-Артур,— переконано продовжував Макаров.

— Але ворог зможе висадити десант десь між перехийком і Артуром,— висловив сумнів Белий.

— Десант на ворожій території — операція дуже складна, особливо при наявності нехай тимчасово ослабленої, а все-таки боездатної ескадри в Артурі. Ручуся, що японці не рискнуть на нього, а коли й рискнуть, то зазнають жорстокої поразки,— палко говорив Макаров.

— Навряд чи в цьому пощастить переконати генерала Стесселя,— похитав головою Кондратенко.

— Сьогодні ж про це напишу намісникові і, коли Стессель упреться, проситиму передати мені командування всіма збройними силами на Квантуні,— розвивав свою думку Макаров.

Обидва генерали слухали його з певним недовір'ям:

Ім здавалося дивним, що моряк очолить стрілецькі полки та польові батареї.

— Оскільки весь Квантун нам потрібен насамперед як база для флоту, то цілком природно доручити його оборону командуючому флотом,— сказав Макаров.

— Вашому превосходительству потрібен буде надійний тямущий начальник штабу із сухопутних генералів,— обережно зауважив Кондратенко.

— Надійнішого за вас, Роман Сидорович, я нікого не знаю, а з Василя Федоровича буде прекрасний начальник артилерії оборони,— дружньо всміхнувся Макаров.

— Дуже вдячний за таку високу оцінку, але ж в Артурі є багато генералів старших від мене,— заперечив Кондратенко.

— Хто? Фок — старий, злий і, пробачте, непевний. Після Берлінського конгресу я з недовірою ставлюся до німецького уряду. Стессель через свою — як би це пом'якше сказати — нервовість, чи що, не придатний до командних посад. Нікітіна я не бачив тверезим. Рознатовський розвалюється від прогресивного паралічу. А більше нікого нема,— перелічував адмірал.

— Пришлють кого-небудь з Мукдена,— заперечив Белей.

— А я ні на кого іншого не погоджусь. Адже ж командуючий може сам обирати собі начальника штабу. Так я зробив у флоті, так зроблю і в тому разі, коли мене призначать начальником оборони,— вже зовсім тепло сказав Макаров, поляскуючи Кондратенка по плечу.

— Ваші висловлювання, Степан Осипович, збігаються з найпотаємнішими щирими моїми бажаннями. Бачити вас на чолі оборони Квантуну,— та нічого кращого я собі не уявляю і вважатиму за особливу для себе честь бути начальником вашого штабу,— відповів Кондратенко, потискуючи руку адміралові.

— Готовий усіма своїми знаннями та енергією допомогти вам у керівництві артилерією,— зворушено говорив Белей, у хвилюванні покручуючи свій довгий козацький вус.

— Але, панове, до певного часу прошу нашу розмову не розголошувати,— застеріг адмірал, озираючись на ад'ютантів і Дукельського, хоч ті стояли не близько.

Генерали зараз же запевнили Макарова у своєму мовчанні.

День уже хилився надвечір, коли стомлений, запорошений, але вдоволений Макаров повернувся на «Петропавловск». Тут його зустрів Молас і шанобливо доповів, що морський міністр, адмірал Авелан, і начальник головного морського штабу, адмірал Рожественський, не вважають можливим виділити потрібні кошти для видання «Розвідки про морську тактику». Макаров одразу похмурнів, а потім гостро наказав:

— Негайно складіть телеграму намісникові і в Петербург з вимогою моєї відставки. Так і напишіть: відмову у надрукуванні моєї книги вважаю виявом особистої недовіри до мене і прошу призначити ншого командуючого флотом замість мене... Нехай хто хоче командує при таких умовах.

Молас намагався заспокоїти схвильованого адмірала, але той не хотів і слухати. Начальник штабу мусив відступитися.

Потім Молас доповів про результати розслідування обставин зіткнення «Пересвета» з «Севастополем».

— Обом командирам оголосити сувору догану. Чернишова завтра ж, за невідповідністю, списати в екіпаж. Бойсмана поки що лишити, сповістіть про це намісника,— вирішив Макаров.

— Може, спочатку попросити згоди його високопревосходительства на усунення Чернишова?

— Нема чого. На місце Чернишова сьогоднішнім же наказом призначити командиром «Севастополя» Ессена, а Іванова-чотирнадцятого — на «Новик»,— рубав адмірал. Молас ледве встигав записувати за ним.

— Ви наказали, ваше превосходительство, «Пересвету» і «Победу» передати на батарею Електричного Утьоса по п'ятдесят фугасних десятидюймових бомб,— нагадав Дукельський.

— Напишіть відповідне розпорядження, Михайло Павлович,— уже спокійніше вимовив Макаров.

Віддавши ще кілька дрібних наказів, адмірал пішов до себе в каюту.

— Яка це муха вкусила Степана Осиповича? — спитав Дукельський у Моласа, коли вони лишилися вдвох.

Начальник штабу показав лейтенантові телеграму з Петербурга...

— А що, коли в морському відомстві приймуть відставку адмірала? Що тоді буде з нами? Знову

дістанемо когось на зразок Старка чи Алексеєва,— затурбувався Дукельський.

— Наївний ви юнак, Георгій Володимирович. Та в Петербурзі Макаров для міністерства в десять разів страшніший, ніж тут,— усміхнувся Молас.

— Це чому?

— Хоч би тому, що він своїми дослідами встановив недостатню остійність броненосців типу «Ослябя», «Бородино», «Александр III». При незначній пробіїні одного борту вони легко можуть перевернутися догори кілем. Отже, в бою вони майже неминуче загинуть¹,— неквапливо пояснив адмірал.

— Але ж це просто злочин нашого адміралтейства!

— Цілком зрозуміло, що там дуже бояться таких викриттів. Але з Артура викривати адміралтейство Макарову куди важче, ніж із Кронштадта.

— Коротше, ви вважаєте, що адмірала як небезпечну людину й запроторили сюди в Артур?

— Навіщо ставити крапки над і? Він сам у тисяча вісімсот дев'яносто п'ятому році подав доповідну записку про можливість військ дій нашого флоту на Тихому океані. От із цього й скористались: коли ти такий уже знавешь Далекого Сходу, то тобі й карти в руки — іди командуй!

— Ви певні, що Петербург відхилить клопотання Макарова про відставку? — все ще недовіриливо перепитав Дукельський.

— Цілком. Відмова надрукувати його книгу — лише спосіб пошарпати нерви Стенанові Осиповичу і хоч би цим помститися йому за всі завдані ним морському відомству неприємності,— спокійно відповів Молас.— У Пітері підуть на все, аби тільки утримати Макарова якнайдалі від головного адміралтейства.

— Побоююсь, що Алексеєв теж не зовсім буде вдоволений зробленими Макаровим переміщеннями командирів,— сказав Дукельський.

— Маєте рацію. Намісник стане, звичайно, на дибки, але згідно з точним змістом морського статуту Макаров цілком правий, а свої права він обстояти зуміє від усяких зазіхань. Зашифруйте-но, Георгій Володимирович, оці телеграми намісникові і в Пітер,— закінчив розмову Молас.

---

¹ Це цілком і виправдалося в цусімському бою.

— Єсть, ваше превосходительство,— виструнчився ад'ютант і вийшов з каюти з паперами.

Тимчасом Макаров, нервово походжаючи по своїй просторій адміральській каюті, обмірковував план дальших своїх кроків щодо памісника і Петербурга для досягнення цілковитої незалежності у провадженні воєнних дій.

— Стати на чолі всієї сухопутної і морської оборони Квантуну з безпосереднім підляганням головнокомандуючому Маньчжурською армією. Нехай я моряк, але ж у Севастополі оборону теж очолювали Нахімов, Корнілов, Істомін. Тільки тоді у мене будуть цілком розв'язані руки,— резюмував вслос свої думки Макаров.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Незабаром японці ще раз спробували з допомогою брандерів закупорити вузький прохід у Порт-Артурську гавань. Звечора стояла тиха, тепла погода, небом повільно пливли невеличкі хмари. Після цілоденного перебування в морі на ескадрі було тихо, тільки у належну пору видзвонювали на суднах склянки. На батареях після денного бою з легкими японськими крейсерами теж було мирно і безлюдно, вартові розмірено походжали по брустверах, спостерігаючи за морем. Після полуночі небо очистилось, і місяць освітив своїм м'яким сріблестим промінням сплячий Артур. На внутрішньому рейді в прозорій синяві тихої ночі чорніли громаддя суден і темні силуети міноносців.

Коли раптом з моря розлігся постріл, за ним ще один, бурчачи полетіли снаряди і впали в затоці, високо вгору скинувши воду. Промені прожекторів заметалися морем, шукаючи ворога, і зупинились, освітивши швидкий силует міноносця. Гучно грохнув постріл з берега, розбуджуючи нічну луку у прибережних горах. Замиготіли вогнями пострілів Золота гора, Тигровка, Електричний Утьос. До них приєднались «Баян», «Отважный», «Бобер», що стояли в охороні біля входу. Нічний бій одразу розгорівся і швидко вщух, бо японці зникли у темряві. Батареї замовкли, і знову запанувала тиша. Війна на якийсь час відійшла

від Артура, але о другій годині батареї загуркотіли знову — із сигнальної станції на Золотій горі повідомили про появу брандерів.

Дукельський, що на цей раз ночував разом з Макаровим на «Петропавловске», кинувся до адмірала, але, на своє здивування, зустрів його біля виходу з каюти вже одягнутим.

— Що це за стрілянина? — спитав Макаров. — Накажіть подати катер, — розпорядився він. — Я хочу до ранку побути на суднах сторожової охорони.

Місяць сховався, і в нічній темряві яскраво виблискували вогні пострілів, а у повітря з шипінням злітали ракети, освітлюючи зовнішній рейд, де мчали міноносці і брандери.

На катері Макаров вирушив до канонерського човна «Отважный», пришвартувавшись до якого стояли вартові міноносці «Решительный» и «Сильный».

У проході перед ним відкрилася картина нічного бою на морі: у промінні прожекторів видні були численні водняні стовпи від безперервного падання снарядів, миготіли виблиски пострілів і вибухи, з берега розлягалась рушнична стрілянина.

— Японські міноносці, а брандерів я поки що не бачу, — сказав Макаров, дивлячись у бінокль. Але в цей час, ніби йому у відповідь, з-за Золотої гори на відстані п'яти-шести кабельтових у промінні прожекторів з'явився темний силует двошоглового пароплава, рухаючись у напрямі до проходу. В ту ж мить «Решительный» кинувся в атаку. Червоний виблиск мінного пострілу, потім — вибух, летячі тріски, уламки, стовп води, дим, пара, — і через секунду японський пароплав викинувся на берег біля підніжжя Золотої гори.

— Найповніший вперед! — поспішив Макаров, і, тільки-но катер підійшов до «Отважного», адмірал з юнацькою легкістю збіг по трапу. Піднявшись на палубу, Макаров зараз же наказав «Сильному» теж атакувати японців.

— Віддати швартови! — пролунала команда, і міноносець помчав назустріч ворогові.

На цей час другий брандер несподівано з'явився в напрямі від Тигровки і, добравшись до середини проходу, кинув якір. Чути було, як на ньому дзвюкали якірні ланцюги. З нього стали квапливо спускатися шлюпки під

акомпанемент вигуків «банзай» і стрілянини з дрібнокаліберних гармат.

— По шлюпках огонь! — розпорядився адмірал.— Викапати охотників для захоплення брандерів.

— Єсть! — відповів Лазарев, і вся артилерія «Отважного» вдарила по японських шлюпках. Вони квапливо відійшли в море. Один снаряд потопив якусь із них, інші пливли далі.

— Ваше превосходительство, дозвольте мені на вашому катері вирушити на брандер,— попросив Дукельський.— На ньому починається пожежа, а її треба негайно ж припинити.

— Дозволяю, тільки візьміть з собою трьох-чотирьох матросів з «Отважного»,— погодився Макарів.

Дібравши людей, лейтенант поплив на брандер. Незабаром вогонь на японському пароплаві згас. Раптом лівише, під Золотою горою, знявся величезний стовп води і огню, і канонерка здригнулась від стрясіння повітря й води.

«Міна на каменях розірвалася», вирішив Макарів, але слідом за цим рушнична і кулеметна тріскотня розляглася поруч, здивувавши адмірала.

— Не стріляти, мати вашу так: свій! — пролунав у відповідь вигук на воді.

— Стріляють по нашому катеру, пошліть шлюпку на берег, зупинити вогонь! — розпорядився Макарів.

Сотня здорових матроських голосів, наче за командою, відповіла: «Зупинити вогонь!». Стрілянина одразу ж вщухла.

Незабаром до адмірала підійшов Дукельський і повідомив, що хоч пожежу й загашено, але пароплав занурюється в воду.

— Треба відбуксирувати його кормою до берега, щоб він не загородив прохід.

— Чим він вантажений?

— Камінням і вугіллям. Проводи електричних батареї я перерізавав, так що вибуху вже бути не може.

— Підійдіть з «Отважним» до брандера і спробуйте його відбуксирувати, поки він не затонув,— наказав Лазареву адмірал.

— Єсть,— озвався той.

Лейтенант Пелль, прибувши в цей час з «Сильного», доповів, що міноносець, зустрівши в морі кілька япон-

ських суден, розпочав з ними бій, під час якого в машину влучив снаряд. Вибухом вбило інженера-механіка і шістьох нижніх чинів; командира і кількох матросів поранило. Переслідуваний японцями і не сподіваючися з пошкодженою машиною дістатися Артура, міноносець викинувся на берег біля Електричного Утьоса. Там же недалеко приткнувся якийсь із японських брандерів. Пелля просив вислати на «Сильный» лікаря і перев'язні засоби, бо судновий фельдшер не встигає всіх перев'язувати.

Вислухавши доповідь, Макаров наказав лікареві з «Отважного» на адміральському катері негайно вирушити до міноносця, захопивши з собою все потрібне для подання медичної допомоги.

— «Сильный» остаточно виведений із ладу? — спитав він лейтенанта.

— Мабуть, що ні. Можливо, з початком припливу його пощастить зняти з каменів.

— Якщо тільки дозволять японці,— задумано додав адмірал,— із світом вони можуть підійти до Артура і розстріляти «Сильного».

— Вони й тепер обстрілюють його з моря.

— На Електричному Утьосі, скільки я знаю, артилеристи не куняють і зуміють відігнати японців, якщо ті наслідяться наблизитися до берега,— заспокоїв Пелля адмірал.

Поки вони розмовляли, «Отважный», підійшовши до брандера, подав на цього перлінь і спробував зсуцати його вбік. Огонь на морі вщух, тільки з берегових батарей інколи ще лунали поодинокі постріли. Нічна тривога затихала. На палубі канонерки квапливо рухались матроси.

— Ваше превосходительство,— звернувся хтось із них до адмірала, простягаючи дошку,— звольте подивитися, що ми знайшли на брандері.

— Це що таке іще? — здивувався Макаров, розглядаючи дошку.

— «Пам'ятайте, шановні російські моряки,— почав він читати.— Мое ім'я — капітан-лейтенант японського флоту Такео Хіросе, я тут вдруге. Вперше був на пароплаві «Ходкоку Мару» у лютому, буду ще, якщо прохід лишиться не закритим. Привіт адміралу Макарову. Хіросе». От де довелося з ним зустрітись! — здивувався Макаров.— Оцей Хіросе був японським морським аташе в Петербурзі з ти-

сяча вісімсот дев'яносто сьомого по тисяча дев'ятсот перший рік. Я не раз з ним зустрічався. Енергійна і мабуть що хоробра людина, коли ризикує на брандері йти в Артур.

— Там, ваше превосходительство, боцман набрав багато тросів, манільських канатів та інших речей,— повідомив, підійшовши, Лебедев.

— Правильно. Це наш воєнний приз. Ніщо не повинно пропадати з захопленого майна,— схвалив адмірал.

— Відвели брандер вбік сажнів на тридцять, далі не можна, став на міліну,— доповів Лебедев.

— Завтра спробуємо його розвантажити і відтягти ще далі,— вирішив Макаров.— «Отважному» повернутися на попереднє місце, а я вирушу й собі на «Петропавловск». Лейтенанте Дукельський!

— Єсть!—відповів флаг-офіцер, виступаючи з темряви.

— Накажіть підняти сигнал: «Ескадрі піднімати пару, бути на ранок готовою до походу».

— Єсть! Зараз розпоряджусь.

Макаров зійшов на катер. Прожектори, повільно рухаючись по воді, впиралися в наповзаючий з моря туман. Тиша запанувала над Артуром.

Цієї ночі на Електричному Утьосі вартував на батареї Борейко, разом з третім взводом, що своєю бойовою підготовкою вважався найслабшим в усій роті. Взводний фейерверкер Жиганов, стрункий, спритний солдат, різко контрастував із своїм взводом, більшість в якому складалася, один в один, з повільних, неповоротких і малописьменних людей.

— Жиганов,— покликав Борейко,— твої тюхтії навчилися повертатися на батареї жвавіше?

— Не дуже, ваше благородіє, просто колоди тобі, а не люди.

— Гнедін, Купін! — гукнув Борейко.

Навідники підбігли до нього.

— Гармати в порядку? — спитав поручик. — Ліхтарі для нічної стрільби заправлені?

— Так точно, здається, усе гаразд,— неквапливо відповів Гнедін, широкоплечий телепень.

— Не «здається», а зараз же перевір,— і Борейко піддав солдатіві потиличника.

— А в тебе, Купін?

— Усе в справності,— доповів навідник, прикладаючи руку до козирка.

Відпустивши навідників, Борейко зазирнув у каземат, де взвод уместився на ніч. Солдати з'юрилися на нарах біля благообразного, серйозного бомбардира з задумливим обличчям, а той розміреним речитативом переказував пушкінську «Казку про царя Салтана». Всі слухали його із жвавою увагою, інколи хтось переривав оповідача висловом захвату чи здивування.

— Встать! — скомандував Жиганов, входячи з Борейком.

— Сідай! — наказав офіцер.— Що, Ярцев, брешеш, як завжди?

— І до чого ж складно, ваше благородіє, просто надивовижу,— захоплено сказав рябий фейерверкер Мякін.

— Ну, валяй далі, я послухаю, — промовив Борейко, сідаючи на табуретку.

Ярцев продовжував свою розповідь. Дослухавши казку до кінця, Борейко, похваливши солдата і перевіривши ще раз вартових, пішов спати в дежурку.

— Ваше благородіє, вставайте, японці! — розбудив його години через дві черговий.

Сон миттю злетів з Борейка, і він вибіг на батарею.

— Бий тривогу! На далекомірі! До гармат! — командував він.

Заблискотіли вогні нічних ліхтарів, зарипіли двері порохових і зарядних погребів, заляскали ланцюги на поворотному колі.

— Ворушись! — покрикував Жиганов, підбігаючи то до однієї, то до другої гармати.

— Зараз наш Ведмідь покаже япошці, де раки зимують,— відповів Ярцев.

— Враз потопить.

— Тисяча п'ятсот двадцять! Тисяча п'ятсот! Тисяча чотириста вісімдесят! — вигукували на далекомірі.

— Приціл сімдесят, цілик праворуч три, взвод залпом! — кричав Борейко з бруствера.

З казарм, виблискуючи ручними ліхтарями, бігли солдати інших взводів.

— Поспішай, поки япошка не втік! — чувся гучний голос Родіонова.

— Плі! — донеслося з батареї, і два сліпучі вогняні стовпи прорізали на мить нічну темінь.

— На прожекторі! — кричав Борейко.— Світить ви, сучі діти, як слід!

Прожектор ніяк не щастило налагодити: він то спалахував, то загасав.

— Сергій Володимирович,— підходячи, розпорядився Жуковський,— ідіть до прожектора. Борис Дмитрович, вас попрошу бути біля п'ятдесятисемиміметрових гармат, а я візьму загальне командування. Що на морі?

— Два пароплави йдуть від Дальнього,— доповів Борейко.

Жуковський повів енергійну залпову стрільбу по брандерах. Чотири снаряди влучили в пароплав, і він зараз же став тонути; незабаром потоплено було і другий.

У світлі прожектора промайнув силует міноносця, на якому раз у раз спалахували вогні пострілів. Жуковський наказав Борейку обстріляти його з п'ятдесятисемиміметрових гармат.

У відповідь на постріли з міноносця засигналили ліхтарями.

— Це наш, ваше благородіє,— квапливо доповів нещодавно прикомандирований до батареї сигнальником із «Страшного» матрос Денисенко.

Огонь припинили, міноносець же, стріляючи, наближався до берега.

— Відходить від японців. Он вони за ним женуться, як би їх обстріляти, ваше благородіє,— хвилювався матрос.

— Чого ж він на всіх парах летить на берег? — здивувався Борейко.

— Має, можливо, пошкодження і спішить вийти на мілке місце,— зауважив хтось з офіцерів.

Поручик переніс огонь своїх гармат на японців і відігнав їх у море. Підійшовши до берега, міноносець приркнувся до мілини. Денисенко, схопивши в руки два ліхтарі, став посилено ними розмахувати. З міноносця йому зараз же відповіли.

— Це «Сильный», ваше благородіє, сигналить: «Маю пошкодження».

— Гаразд, поки він стоятиме біля берега, ми будемо відганяти від нього японців,— вирішив Борейко.

У цей час від Тигрового півострова підійшов великий пароплав. Було зрозуміло, що він у темряві потрапив не туди, куди належало, і замість проходу опинився під

Електричним Утьосом. Жуковський дав по ньому залп усією батареєю, після чого на ньому спалахнула пожежа, і він, круто завернувши до берега, вискочив на камені сажнів за двадцять від «Сильного».

Артилеристи гукнули «ура» і стали просити дозволу піти на брандер. Жуковський дозволив.

Взявши гвинтівки, солдати на чолі з Борейком попрямували до палаючого пароплава і вже за кілька хвилин обережно здиралися на нього.

Весь ніс пароплава був у полум'ї, диміло також на юті, пахло нафтою і горілими коноплями. Денисенко розшукав всього зо два брезентових відра.

— Ані помп, ні шлангів, ні брандспойтів, нічого нема,— засмучено доповів він.— Дозвольте на «Сильном» запитати, може вони нам допоможуть?

— Шпар, а поки що ми тут спробуємо гасити хоч би цими відрами,— дозволив Борейко.

— Тільки б, ваше благородіє, не підірвало що-небудь всередині, від гріха б солдатів вивести на берег.

— Ми зараз самі заліземо всередину і подивимось, що там є,— відгукнулись солдати.

Артилеристи розсипалися по всіх закутках пароплава. Борейко намагався пробратися на ніс, де були встановлені гармати, але заважали полум'я і дим. Кілька відер води, вилитих на вогонь, не змогли припинити поширення пожежі.

— Доведеться почекати, поки підійдуть матроси,— з прикрістю сказав Борейко.

Незабаром на палубі один за одним стали з'являтися з різних люків солдати, віддилюючись від жару, диму й кіптяви.

Родіонов, побувавши в такелажній, притяг силу-силенну канатів, блоків, шматків парусини, сталевих тросів.

— У нашому господарстві придасться, ваше благородіє,— діловито доповів він, складаючи майно на палубі.

— Ну й жарко ж унизу,— розповідали солдати,— дим, тісно, сходи всі круті, того й гляди звалишся.

Під цей час з «Сильного» з'явилися матроси на чолі з мічманом і почали встановлювати привезені з собою помпи.

— У нас до вас прохання,— підійшов мічман до Борейка,— чи немає на батареї лікаря або фельдшера, а то наш фельдшер не встигає.

— Зараз же пришлємо до вас фельдшера з медикаментами. Родіонов, пошли кого-небудь по Мельникова, нехай піде на міноносець,— наказав Борейко.

Матроси прилаштували помпу і крок за кроком стали збивати огонь. Артилеристи переносили свої трофеї у човен. На березі вони зустріли фельдшера і Шурку Назаренко — ті з бинтами, банками, склянками поспішали до «Сильного».

Біля трапа їх зустрів вахтовий і проводив у кают-компанію, де була перев'язна.

— Здається, наче баба приїхала! — сердито сказав боцман.— Довіку тепера нам не знятися звідси!

— Не каркай, боцмане! — гримнув вахтовий офіцер.

— Від баби, вашбродь, завжди лихо на кораблі буває.

— Це сестра-жалібниця, а не баба.

— Однаково, вашбродь,— натура у неї бабська.

— Не розмовляй. Поглянь краще, як у трюмі роботи йдуть.

— Єсть, вашбродь!

У кают-компанії, де лежали поранені, Мельников і Назаренко взяли ся за персь'язування. Матроси зацікавлено дивилися на дівчину, не розуміючи, як вона могла сюди потрапити.

— Ой, болить! — стогнав молодий руденький парубок, поранений у живіт.— Ой, допоможіть, братці!

Мельников діловито оглянув його і, нашвидку перев'язавши, похмуро відійшов.

— Морфій,— наказав він сестрі.

Заголивши пораненому руку, дівчина невміло ткнула в неї голкою.

— Ой,— смикнувся поранений,— і так боляче, а тут тебе ще голкою шпигають!

Незабаром він заспокоївся.

— Аніж колоти нас перед смертю, сестрице,— сказав інший матрос, поранений у груди навиліт,— ти б краще приголубила нас наостанку.— Він спробував засміятися.

— Заткни хайло, чорте дохлий,— накинувся на матроса сусід.

Сестра продовжувала свою роботу.

— Рука у вас, сестрице, легка. Наш фершал як візьметься, в очах потемніє, а ви ніби янгол ручкою торкаєтесь,— запевняв кочегар.

— Не улещуй, Микиткін! Сестриця для всіх, а не для тебе самого.

— Ех, і чому це в нас на міноносці немає такої сестриці. Воювати було б веселіше.

Артилеристи із Утьоса допомагали матросам розвантажувати трюм. На руках обережно опускали на шлюпки довгі сигароподібні міни Уайтхеда; оберемками, наче поліна, тягали патрони для сорокасемиміліметрових гармат; вигрібали з бункерів вугілля.

Матроси хотіли викинути його за борт, але солдати запротестували:

— Аніж нам його з міста возити, то ми краще його до себе на берег звеземо!

З машинного відділу долітав стукіт молотків.

Після смерті інженера-механіка всім орудував машинний старшина. Під його керівництвом роздягнуті по пояс, забруднені у вугіллі й мастилі, працювали механіки із слюсарями-артилеристами. Змінювали пошкоджену частину головної парової труби. Знімали ізоляцію, розгвинчували фланці і замінювали на інші. Хоч люки і вентилятори були відкриті, стояла така спека, що раз у раз хто-небудь вискакував назовні подихати свіжим повітрям.

На світанку міноносець був майже розвантажений. На березі чорніла піраміда вугілля, тут же лежали складені в стоси патрони й міни.

Незабаром на морі знову з'явилися силуети японських кораблів, донісся далекий звук пострілу, і біля «Сильного» зметнувся водяний стовп.

З міноносця було видно, як на батареї, ледве поблискуючи, заворушилися довгі, тонкі, вороновані дула, спрямовуючи свої жерла до ворога. Ще момент, і вони із страшним гуркотом викинули п'ять величезних вогняних стовпів. Від залпу на палубі «Сильного» усі здригнулись.

— Ач, як голосно, чорти, б'ють, краще за дванадцятидвіймівки наші,— пробурчав кочегар, вилізши подихати чистим повітрям.

— Куди їм супроти наших,— не погодився сигнальний.

Ніби у відповідь йому зараз же грохнув ще один залп, а за ним ще і ще.

— Мов з кулемета б'ють, чорти! Дивись, та в японців ніби пожежа на двох кораблях. От так молодці! — захоп-

лено сказав артилерійський унтер-офіцер з перев'язаною головою.

У відповідь на стрільбу із Утьоса японці теж дали кілька залпів по берегу, але снаряди розкинулися далеко на всі боки, не завдавши ніякої шкоди.

На рейді загуркотіли броненосці, виходячи з гавані. Незабаром вся ескадра витяглась вздовж Тигрового півострова і відкрила перехресний вогонь. Японці поспішили піти в море.

Тільки-но Електричний Утьос замовк, артилеристи знову з'явилися на березі. Ескадра почала втягуватися в прохід, і від неї відокремився катер під флагом командуючого флотом, попрямувавши до «Сильного».

Незабаром адмірал у супроводі Дукельського був уже на міноносці. Приймаючи рапорт старшого лейтенанта, Макаров привітався з тими із матросів, хто був на палубі, і подякував їм за службу. Потім він зійшов униз до поранених. Несподівана поява начальства збентежила всіх. Легко ушкоджені підхопились і виструнчилися. Тяжко поранені розплющували очі і жвавішали, бачачи солідну фігуру Макарова. Шурка Назаренко замерла на місці і, напівроззявивши рота, дивилась на адмірала. Макаров став розпитувати кожного, як він себе почуває, при яких обставинах поранений. Матроси охоче відповідали і самі запитували про нічний бій.

— Прохід все-таки япошкам не пощастило загородити? — допитувався обпечений кочегар.

— Не пощастило. Марно тільки вони п'ять пароплавів загубили. Та хіба при таких молодцях, як ви, це може пощастити японцям? — тепло сказав адмірал.

Обличчя поранених проясніли.

— Так точно, ваше превосходительство, — прохрипів поранений у груди матрос. — Супроти нас тонка кишка у японців.

— З такими молодцями, як ви, ми неодмінно поб'ємо японців. Спасибі вам, братці, за службу, спасибі за героїську поведінку! — дякував адмірал.

— Раді старатися! — зворушено відповідали поранені.

— Лейтенанте Дукельський, запишіть їх прізвища. Нагороджаю вас всіх хрестами.

— Красно дякуємо, — радісно відповіли матроси.

Макаров повернувся до Шурки Назаренко, а та все ще захоплено дивилась на нього.

— Ви, сестрице, звідки? — спитав у дівчини адмірал.

— З Електричного Утьоса.

— На наше прохання із Утьоса прибули до нас на допомогу сестра і фельдшер, — поспішив доповісти офіцер.

— Як ваше прізвище? — поцікавився Макаров.

— Назаренко.

Адмірал глянув на Мельникова, який виструнчився у фронт.

— А твоє?

— Мельников, фельдшер сьомої роти Квантунської кріпосної артилерії.

— Вони нас, можна сказати, виручили, ваше превосходительство, — втрутився фельдшер, — без них я б не вправся, а катер з «Отважного» підійшов зовсім недавно, узяв поранених і пішов собі.

— Від імені усіх моряків дозвольте вам подякувати, сестрице, — простяг руку Макаров. — Георгій Володимирович, запишіть її прізвище. Я нагороджую вас, сестрице, георгіївською медаллю.

Шурка, червона, наче півонія, щось невиразно пробурмотіла і зникловіло подала руку адміралові.

Макаров піднявся на палубу, де віч-на-віч з ним зіткнувся Звонарьов, щойно вилізши з машинного відділу.

— Ви що тут робите, прапорщику? — здивувався Макаров.

— Допмагаю лагодити парову машину, ваше превосходительство, — весело відповів Звонарьов, витираючи ключчям брудні руки. — За годину буде справна.

— На цей час мають також підійти портові катери і допомогти «Сильному» знятися з мілини. Я бачу, що весь Електричний Утьос узяв участь у рятуванні нашого міноносця.

— При нагоді моряки теж прийдуть нам на допомогу, — відповів Звонарьов.

— Само собою розуміється, за послугу — віддяка, — сказав Макаров.

— «Силач» уже йде сюди, — показав вахтовий на швидкий портовий буксир.

За кілька хвилин «Силач» завів перлінь на міноносець і приготувався тягти.

Матроси з міноносця нетерпляче дивилися на «Силача». Буксир свиснув, обережно натягнув трос і поступово став збільшувати число оборотів гвинта. На «Силь-

ном» машина теж запрацювала на повний хід. Вода навкруги спінилась і поруділа від мулу.

«Сильний» смикнувся, заскреготів залізом по кам'яному дну і став відходити від берега.

Голосне «ура» пролунало по морю.

— Ваше превосходительство, — звернувся до Макарова Дукельський, — сьогодні о другій годині дня в Порт-Артур прибуває поїзд намісника, яким має приїхати також і великий князь Кирило Володимирович.

Адмірал кисло поморщився: приїзд Алексеева і великого князя не обіцяв йому нічого доброго. Намісник був одверто невдоволений загальним напрямом його діяльності і особливо увагою та піклуванням, якими адмірал оточував портових робітників. Бойові дії Макарова теж не зустрічали схвалення. Мало не щоденні виходи ескадри в море, постійні сутички легких кораблів і міноносців з японцями, на думку Алексеева, марно виснажували людей, не даючи істотної користі. Численні скарги сухопутного начальства на вигадане втручання Макарова у питання берегової оборони теж відігравали не останню роль у несприятливому ставленні намісника до діяльності неспокойного командуючого флотом.

Поява в Артурі великого князя Кирила Володимировича на посаді начальника військово-морського відділу штабу командуючого флотом не передвіщала нічого доброго.

Відомий більше своїми гулянками та пияцтвом, аніж морськими походами, великий князь був для Макарова неминучим злом, проти якого він неспроможний був боротися.

— Накажіть приготувати до першої години мій катер, а також попередьте флаг-капітана, що він має супроводити мене на вокзал, — розпорядився адмірал. — Ви вже послали командирові флотського екіпажу розпорядження про висилку почесного караулу для зустрічі намісника і великого князя?

— Так точно! Ще вчора. Почесний караул — піврота на п'ятдесят рядів, при трьох офіцерах і оркестрі музики, — доповів Дукельський.

На другу годину дня на пероні поганенького порт-артурського вокзалу зібралися всі начальствующі особи:

Стессель із своїм начальником штабу генералом Рознатовським і беззмінним Нікітіним, Макаров з Моласом і Дукельським, цивільний губернатор Квантунської області полковник Вершинін і делегація від порт-артурських жителів на чолі з Миколою Івановичем Тіфонтаєм—купцем із хрещених китайців.

На пероні вишикувались почесні караули моряків і двадцять п'ятого Східносибірського стрілецького полку. Начальник жандармського управління ротмістр князь Мікеладзе у повній парадній формі востаннє оббiгав цеп своїх жандармів навколо вокзалу і привокзального майдану.

Чекаючи поїзда, Макаров і Стессель перекидалися окремими фразами, одверто обтяжені вимушеною розмовою.

Нарешті з-за повороту з'явився паровоз, і незабаром поїзд на півтора десятка вагонів зупинився перед пероном. У вікні середнього вагона з'явилась показна постать намісника з великими князями Кирилом та Борисом поруч. Макаров попрямував до дверей вагона. Випереджаючи його, туди ж ринув Стессель із своїм почтом. Біля східців вагона сталася заминка. Макаров ввічливо поступився дорогою Стесселю, але за генералом кинувся весь його почет. Стессель вже встигнув віддати рапорт намісникові і представитися великим князям, коли, нарешті, підійшов Макаров, в свою чергу відрепортувавши про стан флоту. Алексеев із звичайною люб'язною посмішкою на обличчі вітав усіх. Великий князь Кирило згідно з статутом тут же представився адміралові як офіцер, прибулий на місце служби.

— Мені дуже приємно, ваша високість, бачити вас серед своїх співробітників. Сподіваюсь, що ви в своїй роботі будете прикладом для інших офіцерів ескадри,— твердо сказав адмірал, прямо дивлячись у верткі очі великого князя.

— Неодмінно виправдаю ваші сподівання, ваше превосходительство! Із свого боку я мушу запевнити вас у своїй глибокій повазі і щирій радості служити під вашим начальством,— розсипався той у люб'язностях.

— Тепер можна і нам поздоровкатись!— підійшов до Макарова слідом за Кирилом високий плечистий чоловік з великою бородою — художник Верещагін.

— Здорові були, любий Василь Васильович! Дуже ра-

дій вас бачити в Артурі! Не вірив навіть, що ви сюди колись зможете дістатися.

Вони обнялися.

— Далеченько ви забилися, Степан Осипович, та я й далі бував! Хоч у вас тут, судячи з усього, страшенна глушина.

— Що й казати,— край світу! З Росії доводиться їхати мало не місяць! Вирішили увічнити на пам'ять потомству і наш Порт-Артур?

— Хочу зробити ряд ескізів. У Росії поки що мають досить невиразне уявлення про тутешні місця. Коли дозволите, буду при вашому штабі?

— Будь ласка, любий Василь Васильович,— потиснув руку художникові Макаров.

Обмінявшись привітаннями, усі вийшли з вагона. Намісник обійшов почесні караули і пропустив їх перед собою врочистим маршем, після чого сів з Макаровим і великим князем Кирилом Володимировичем у коляску і відбув на ескадру. Борис Володимирович, чорнявий юнак у формі корнета гвардійського гусарського полку, вирушив із Стесселем в об'їзд частин гарнізону.

Намісник відвідав усі кораблі ескадри.

Кирилові Володимировичу швидко набридла процедура парадних зустрічей, вигуків «ура» і досить незв'язних промов його дядечка-намісника. Скориставшись з того, що на «Петропавловске» Алексеев зайшов у штаб ескадри, великий князь заскочив в офіцерський буфет і тут загруз. Оточений офіцерами, він весело цокався з ними і випивав за подальшу спільну службу.

Дукельський, якому Макаров наказав цього дня бути в розпорядженні великого князя, теж був у компанії Кирила Володимировича.

— От ви вже, напевне, знаєте всі до одного артурські кабаки,— звернувся до нього той.

— Не більш, як інші офіцери ескадри.

— А є у вас гарненькі дівчатка, от як японські гейші, наприклад?

— У нас все дуже вбого і скромно. Є три більш або менш пристойні ресторани — «Саратов», «Зірочка» і «Вар'ете». Дівчатка, правда, є непогані, але здебільшого єврейки. Японочки, щоправда, були дуже цікаві, але з початку війни всі поїхали,— докладно повідомили великого князя офіцери.

— Нічого, на безриб'ї і рак риба. Погуляємо і з цими. Я запрошую вас всіх, панове, сьогодні на офіціальний обід,— оголосив Кирило Володимирович.— Не знаю тільки, де його можна буде влаштувати.

— Якщо на ньому будуть намісник і командуючий флотом, то найкраще місце для обіду — це морське зібрання,— пояснив Дукельський.

— Спочатку, звичайно, вони будуть, але далі, мабуть, швидко зникнуть, і ми зможемо повеселитися вільно.

— Адмірал намічав на ранок вихід всієї ескадри в море,— зауважив лейтенант.

— Ну що ж, часу до ранку вдосталь. Лейтенанте Кубе,— звернувся великий князь до свого флаг-офіцера,— розішліть зараз же від мого імені запрошення на обід, а потім зв'яжіться з морським зібранням, хай там усе приготують.

— Єсть, ваша імператорська високість!— виструнчився прилизаний лейтенант у формі гвардійського екіпажу.

Коли, нарешті, намісник схаменувся і послав по великого князя, той уже був під такою чаркою, що його негайно відпустили «відпочити».

Об'їхавши ескадру, Алексеев досить холодно подякував Макарову за його роботу і відбув у місто до себе у палац.

Макаров уже запросив до себе Верещагіна. Коли художник, помившись з дороги, увійшов в адміральську каюту, Макаров розмовляв з Дукельським.

Дізнавшись від офіцерів з намісницького почту, що Макаров матиме дуже непрямну розмову з Алексеевим, лейтенант хотів був обережно попередити про це адмірала, але Макаров одразу обірвав його:

— Не бажаю й слухати пліток. Алексеев має цілковиту можливість особисто мені висловити своє невдоволення, а прислухатися до того, що говорять нишком, я не хочу.

Дукельський поспішив вийти. Побачивши Верещагіна, адмірал запросив його випити з ним чаю і став нарікати на важку для нього обстановку в Артурі:

— Ні в кому з вищого начальства не бачу підтримки. Алексеев слухає всяких шептунів. Стессель скаржитись в Петербург Куропаткіну, морський міністр Авелан просто не відповідає на мої листи й телеграми. Тут все ще в стадії формування. У намісницькому штабі ніяк не можуть вирішити, чи Порт-Артур — це тил Маньчжурської

армії, розташованої на корейському кордоні, чи навпаки, Маньчжурія — тил Квантунського півострова. І то вивозять з Артура провіант і снаряди, то починають їх посилено завозити сюди. Хочу просити великого князя допомогти мені розв'язати оце безладдя. Він же може повідомити про все безпосередньо царя.

— Боюся, що великий князь більше буде вам заважати, ніж допомагати. Для нього подорож в Артур — це насамперед поїздка для розваги. Він всю дорогу сюди неподобно пиячив.

— Сподіваюсь, що тут він буде поводитися скромніше, — непевно сказав Макаров.

— Гаразд, коли так!

Алексеев прийняв Макарова у своєму величезному, розкішно оздобленому килимами кабінеті, з підкресленою люб'язністю попросив його бути як дома, велів подати вина і, приємно всміхаючись і підливаючи вино в бокал нахмуреного Макарова, розпочав ввічливу розмову про те, що «невеличкі непорозуміння», мовляв, трохи «потьмарили їх давню дружбу».

— Дивлюсь я на вас, любий Степан Осипович, і щиро, від душі заздрю вам: отака кипуча енергія, така рухливість у ваші п'ятдесят шість років! Я всього на три роки старший за вас, а проти мене ви маєте вигляд юнака! Що то значить здорова російська кров! — підпустив він шпильку, натякаючи на походження Макарова.

— І проте, всієї моєї енергії і наполегливості ледве вистачає на те, щоб довести вам і Петербургові найелементарніші істини, зрозумілі кожному моряку.

— На що зволите натякати, Степан Осипович? — вдав здивування Алексеев.

— Багато на що! На відмову у виданні моєї книжки...

— Вона вже друкується. Я дістав про це телеграму з Пітера.

— На ставлення до моїх кандидатів на пости командирів «Севастополя» і «Новика»...

— Ви не зовсім правильно тлумачите морський статут, Степан Осипович. Призначення і усунення командирів суден першого рангу і флагманів відбувається тільки з наказу головнокомандуючого, а не командуючого флотом.

— Згідно з точною вказівкою статуту, командуючий флотом має право на такі переміщення.

— При відсутності головнокомандуючого, додайте. В іншому разі ці функції переходять до нього.

— Не будемо заглиблюватися в юридичні тонкощі, ваше превосходительство. Я своїм наказом усунув декого і призначив інших командирів. Скасування цього розпорядження ставить мене в зовсім неможливу позицію, підриваючи мій авторитет. Або мої призначення будуть санкціоновані, або я подам у відставку,— уже підвищив голос Макаров.

— Відставка ваша прийнята не буде, а надалі я прошу вас такі призначення задалегідь погоджувати зі мною,— сухо відповів Алексеев.

— Отже, теперішні призначення приймаються?

— Крім Іванова-чотирнадцятого. За моїми відомостями, він занедужав на тиф і довго прохворіє. У воєнний час ми його чекати не можемо. Через це ви спишіть його за хворобою в екіпаж, а на «Новик» я призначаю капітана другого рангу Швецова,— трохи квапливо, побоюючись, що його мову перерве Макаров, сказав Алексеев.

Макаров похмуро гладив бороду, щось обмірковуючи. Настало неприємне мовчання. Алексеев, гнуче не приховуючи неприязні, зневажливо розглядав свого співрозмовника. Його обурювало, що «цей хам і мужва», із звичайної матроської родини, насмілюється сперечатися з ним, паростком, нехай позашлюбним, царської фамілії.

«Склав про себе не знати яку думку! Та шкода, що в Пітері так бояться його довгого язика, інакше я давно б скрутив його в баранячий ріг», роздратовано думав Алексеев.

Макаров, пасупившись, мовчав.

— Я усуну капітана над портом Артур, адмірала Греве,— похмуро сказав він.

— Які у вас на те підстави, адмірале?— вже сухим, офіціальним голосом спитав намісник.

— Ремонт підірваних кораблів провадиться недозволено повільно...

— Завдяки вашому втручання в цю справу: ви часто віддаєте розпорядження врозріз з вказівками Греве і навіть моїми.

— Оскільки Греве підлягає мені, я маю право так робити; щождо вашого високопревосходительства, то я не певен, щоб ви з Мукдена могли розпоряджатися поряд-

ком заміни пошкоджених броньових листів на «Цесаревиче» і «Ретвизане»,— глузливо відповів Макаров.

— Що ви маєте іще проти Греве?

— В управлінні портом хаос. Буксири подаються пізніше на годину і більше, роботи по розширенню доків, всупереч моему безпосередньому наказові, самовільно припинені. Нещодавно на очах всієї ескадри затонув пароплав «Європа», хоч я тричі сигналом наказував вжити найтерміновіших заходів до його врятування. Мені такі капітани над портом не потрібні.

— Усе це занадто дрібні недогляди. За них повинні відповідати молодші службовці, а не адмірал.

— За сукупність усіх цих неполадок цілком відповідає Греве, а не хто інший.

— Він мені говорив, що ви його примушуєте працювати цілу добу, це шкідливо відбивається на його здоров'ї.

— Артур не санаторій, а обложена кріпость, і дбати про здоров'я тут досить важко!

— Я заперечуватиму проти усунення Греве.

— Він сам мене просив звільнити його.

— Ви примусили його до цього своїми безперервними причіпками по дурничках.

— Смію вас запевнити, що крім нормальних, суто службових, я ніколи до нього не ставив ніяких вимог.

— На якій підставі ви передали кріпості сто фугасних бомб з «Пересвета» і «Победы»? Це зовсім незаконно.

— Але цілком потрібно з бойового погляду. Батарею Електричного Утьоса можна прирівняти до першого-ліпшого броненосця: огонь її гармат дорівнює вогню кожного з наших броненосців.

— Ну, правда, це не зовсім так. Батарея ніколи не зможе замінити броненосець, — уже спокійніше сказав Алексеев.

— Я хотів би знати думку вашого високопревосходительства про бажаність і можливість поставити мене на чолі всієї оборони Квантуну. Оскільки Квантун ми зайняли насамперед, щоб мати морські порти для військового і комерційного флотів, цілком зрозуміло, що ми, моряки, найбільш і зацікавлені у збереженні, отже, в обороні їх.

— Я теж вважаю бажаним ваше призначення на посаду начальника оборони Квантуну. Побоююсь тільки, що

військовий міністр не дасть згоди на це,— сказав намісник.

— Я намітив уже начальника штабу і начальника артилерії оборони.

— Невже Стессель погодився піти до вас начальником штабу?— здивувався намісник.

— Він і підозри не має про мої плани. Я намітив у начальники штабу генерала Кондратенка, а генерала Белого — в начальники артилерії.

Намісник хитренько посміхнувся собі в бороду. У нього вже склався план приборкання непокірливого командуючого флотом з допомогою призначення в його штаб низки своїх людей, пасамперед начальника штабу.

— Поки що зарано ще накреслювати навіть приблизно склад вашого сухопутного штабу, Степан Осипович. Але ідея ваша мені дуже сподобалась, і я буду її підтримувати в Петері.

Обличчя Макарова прояснішало, і він став чітко викладати свій план оборони Квантунського півострова. Алексеев з люб'язною міною світської людини слухав його, інколи вкидаючи короткі запитання.

Уже стало темніти, коли, заспокоений зовнішньою привітністю Алексеева, Макаров став прощатися.

— Сподіваюсь, ви не в претензії на мене за деяку гострість тону? — попросив пробачення намісник, потискуючи руку Макарову.

Як тільки Макаров вийшов, Алексеев викликав до себе свого флаг-офіцера і продиктував йому довгу телеграму в Петербург, з клопотанням у найтерміновішому порядку змінити відповідні статті військово-морського статуту в напрямі якнайбільшого обмеження прав Макарова, насамперед щодо переміщення командного складу. «Ми все-таки надінемо на тебе, голубе, добру вузду, ходитимеш ти у нас у шорах», поміхався в думках Алексеев, потираючи руки.

Радісно збуджений вдалою, на його думку, доповіддю намісникові, Макаров поспішив поділитися своїми міркуваннями з Верещагіним. Художник вислухав його з дружньою усмішкою, але все-таки недовірливо похитав головою.

— Алексеев хитра лисиця! М'яко стеле, та твердо спати. Ще в Петербурзі мені казали, що він має спеціальні вказівки стримувати ваші «бурхливі пориви».

— Але інтереси нашого флоту і для нього мають бути близькі. Я певен, що він мене підтримає в усьому, що стосується моїх заходів до піднесення боездатності ескадри.

— Для нього особисті, шкурні інтереси найважливіші. У Петербурзі вважають потрібним тримати вас в певних рамках. Алексеев з усіх сил буде намагатися виконати цю вказівку, хоч ваші дії нічого, крім користі, не дадуть для нашого флоту.

— Поки що я не виходжу за межі наданих мені законом прав командуючого флотом.

— Згадайте моє слово, скоро їх уріже Петербург з прямої намови Алексеева.

— Поки цього нема, я зумію постояти за себе, і ніяким Алексеевим не пощастить обмежити мене на свій розсуд!

Стукіт у двері перервав їх розмову.

— Дозвольте, ваше превосходительство, вручити вам запрошення на урочистий обід, який його імператорська високість великий князь Кирило Володимирович дає сьогодні в морському зібранні з нагоди свого приїзду в Артур,— доповів Дукельський, віддаючи білет Макарову. Адмірал несхвально похитав головою.

— Не встиг приїхати, а вже починає влаштовувати обіди. Тепер не пора для всяких святкувань. Ворог кожної хвилини може атакувати нас, а ми тут гулянками цікавимось,— буркотів він.— Доведеться все-таки сьогодні поїхати туди для першого разу. Підтвердіть ще раз мій наказ про завтрашній вихід ескадри. Офіцери повинні знати, що сьогоднішній обід нічому не заважає.

— Есть, ваше превосходительство,— відповів лейтенант.

О сьомій годині вечора до морського зібрання стали з'їжджатися морські офіцери. Обидва великі князі як господарі зустрічали гостей у вестибюлі. Точно на призначений строк прибув Макаров у супроводі Верещагіна і Моласа, а за ними намісник з начальником морського відділу свого штабу адміралом Вітгефтом, круглим рожевим дідком, з добродушною усмішкою на обличчі. У величезному залі були розставлені довгі столи. Саме посередині, під царським портретом, зайняли місця великі князі,

обабіч від них адмірала і капітани першого рангу, інші офіцери сіли за чинами та рангами. На хорах розмістилися оркестри, а в сусідніх приміщеннях чекали зібрані з усіх кораблів співаки. Обід вийшов на славу, бо моторний Кубе зумів швидко мобілізувати всіх найкращих поварів в Артурі і закупити мало не все вино у місцевих магазинах.

Звуки музики чергувалися із матроськими піснями.

— Полюбляю старовинні звичаї, ваше превосходительство,— звернувся Кирило Володимирович до Макарова,— а особливо мені подобається стародворянський поміщицький звичай ворожилних пісень. Жити б мені років сто тому, за мого двоюрідного прадіда, блаженної пам'яті Олександра Благословенного! Завів би собі кріпацький оркестр, жіночий хор, гарем та й жив би турецьким султаном, не тиняючись по всяких Порт-Артурах.

— Вашу імператорську високість ніхто не примушував їхати на Далекий Схід.

— Папаша дуже наполегливо радив нам з братом на якийсь час виїхати з Пітера: на його думку, ми занадто весело гаяли там час. От ми й визнали за благо на певний, сподіваюсь недовгий, час проїхатися в Артур.

— Все-таки я переконаний, що ви не будете нехтувати тут своїми службовими обов'язками і не забудете, що завтра вранці ескадра виходить у море.

— Сподіваюсь, ви почекаєте мене, коли я трохи запізнюсь.

— Ескадра витрачає на свій вихід у море до трьох годин, так що ви завжди встигнете потрапити на корабель. Я буду на «Новике» або на «Аскольде».

— А безпечно виходити в море на легкому крейсері?

— Ваша високість може перебувати на будь-якому з броненосців або при штабі на «Петропавловске».

Після другої страви почалися тости. Настрій швидко підвищувався. Обличчя розчервонілися, розмови ставали все голосніші, декого вже під руки виводили з-за столу. Підпилі великі князі називали намісника просто дядею, а він, потішений таким ставленням найясніших, тільки грозився пальцем.

— Я беру на себе витрати по сьогоднішньому обіду,— розчулився Алексеев,— не щодня ж до мене приїжджають мої пустотливі племінники.

— За здоров'я його високопревосходительства, наміс-

ника на Далекому Сході і мого дядечка, артурського генія — Алексеева Євгенія, ура!—загорлав на весь голос зраділий Кирило Володимирович.

Макаров незабаром підвівся.

— Нехай ще молодь без нас повеселиться, а нам, старим, час відпочити,—приєднався до нього намісник.

Під гомове «ура» адмірала і Верещагін зійшли у вестибюль і сіли в коляску, а за ними незабаром пішли капітани всіх рангів, і в зібранні лишилися самі тільки лейтенанти та мічмани.

— Зникли, нарешті, старі пісочники,—голосно сказав великий князь,—я боявся, що вони, не дай боже, до ранку сидітимуть і не дадуть нам погуляти як слід. Панове,—звернувся він до офіцерів,—чи не можна буде сюди дівчаток дістати?!

— За положенням про морські зібрання не дозволяється...—почав був хтось із офіцерів.

— Ну вас під три чорти з вашими положеннями,—обізвав його великий князь,—Кубе, захопи з собою когонебудь та й роздобудь нам десятків зо два бабочок; дивись, вибирай!

Кілька офіцерів визвалися супроводити Кубе, і через півгодини весь цвіт порт-артурського півсвіту був у морському зібранні.

На світанку ескадра стала витягуватися на зовнішній рейд. Макаров на «Аскольде» нетерпляче позирав на годинника, чекаючи появи великого князя, бо вважав незручним сьогодні без нього виходити в море. Минуло мало не три години, уже всі кораблі вийшли на зовнішній рейд і витяглися у кільватерній колоні вздовж Тигровки, а Кирила Володимировича все ще не було.

— Я більше не можу очікувати його високість,—роздратовано сказав Макаров, звертаючись до Дукельського.—Це зрештою просто невіжливо щодо мене, та й щодо всієї ескадри.

— Семеро одного не чекають, ваше превосходительство, хоч би він був і великим князем,—підтакнув Дукельський.—Мабуть, князь ще зволить спочивати.

— Дозвольте доповісти,—втрутився в розмову командир «Аскольда» Граматчиков,—я теж не долічуся трьох офіцерів, які лишилися вчора з великим князем.

— Арештуйте їх на три доби і попередьте, що в разі повторення таких офіцерів списуватиму в екіпаж,— розпорядився адмірал.

— Те саме і на «Диане» і на «Новике»,— сказав Граматчиков,— мабуть, князь своєю владою затримав офіцерів на березі.

— З'ясуйте це питання після повернення в Артур,— наказав Дукельському Макаров.— Підняти сигнал: «Іти за мною». Візьміть курс до островів Керр, подивимось, чи немає там японців,— віддав адмірал наказ Граматчикову.

Годині о п'ятій вечора, коли ескадра повернулася в Артур, на «Петропавловск» прибув великий князь. Він ще не зовсім опам'ятався після п'ятики і був трохи засоромлений спізненням. Дізнавшись, що адмірал на «Аскольде», князь поїхав туди. Підходячи до адміральської каюти, Кирило Володимирович, нервуючись, раз у раз пригладжував волосся на голові з невеличкою лисинкою. Він постукав у двері каюти.

— Дозвольте увійти, ваше превосходительство?

— Будь ласка. Радий вас бачити, хоч і з великим спізненням,— привітав його Макаров.

— Ми трохи захопились, а потім я так стомився з дороги, що дозволив собі невеликий спочинок, сподіваюсь, ви на мене не в претензії?

— Я хотів би знати, ваша високість, чи дозволили ви і іншим офіцерам спізнитися на ескадру?

— Далєбі, не пам'ятаю. Був якийсь розгاردіаш. Можливо, що до мене зверталися з проханням, і я взяв на себе доповіді про це вам.

— Мені дуже прикро, ваша високість, що в перший же день вашої служби в моєму штабі доводиться говорити про це. Але все ж я мушу попередити, що я не вважаю вас в праві скасовувати мої накази. Ви самі, ваша високість, коли знайдете потрібним, можете перебувати, де вам заманеться, але для всіх інших офіцерів виконання моїх наказів точно обов'язкове. Я наказав арештувати на три доби всіх, хто спізнився сьогодні до виходу ескадри.

— Мені здається, ви занадто суворі, ваше превосходительство, тим більше, що непряму провину всього цього становлю я. Прошу вас цього разу не накладати на них стягнень.

— Коли ваша високість поручиться мені, що надалі цього більше не буде, я скасую наказ.

— Запевняю вас своїм словом честі, що за весь час мого перебування тут це більше не повториться,— палко сказав князь.

— Хай йому чорт, оцьому старому бардадиму!— вилаявся він, вийшовши з адміральської каюти.— Сьогодні ж призначена в гарнізонному зібранні вечеря з усім сухопутним начальством.

— Приготуеш мені за годину парадний мундир!— наказав він своєму лакеєві.— Я поїду на берег.

Наступного дня святкувалось народження сестри великих князів Олени Володимирівни, потім підійшли іменини найяснішої бабусі герцогині Саксен-Кобург-Готської, потім ще чиїсь, і незабаром Макаров переконався, що головною причиною приїзду князя в Артур була можливість віддаватися тут гульні без усякого сорому. Про будь-яку службу він не хотів і слухати.

Викликаний Макаровим на пояснення, великий князь зарозуміло відповів, що він досить дорослий, щоб давати будь-кому звіт про свої вчинки, і просив адмірала надалі його по дурничках не турбувати. Після цього адмірал почав ставитися до великого князя, як до гостя на ескадрі, і ніяких службових доручень йому не давав. Але великий князь розперізувався дедалі гучніше, втягуючи все більше офіцерів у свою гульню. Щодня десятками розсилалися іменні запрошення на чергове сімейне свято у великого князя, і під цим приводом офіцери їхали на берег.

Перший запротестував проти цього Ессен. З'явившись до Макарова, він показав адміралові одне з князевих запрошень.

— Ваше превосходительство, прошу вас мені роз'яснити, чи маю я право по ньому відпускати офіцерів на берег понад встановлену вами норму?— звернувся він до адмірала.

— Оскільки це запрошення не погоджене зі мною і має вузько особистий характер, то, звичайно, на нього зважати не варт. Коли даний офіцер має право їхати цього дня на берег, то він може скористатися з цього запрошення. Так я вас прошу і розцінювати оці князеві записки,— роз'яснив Макаров.

Незабаром з цим же запитанням звернувся Граматчиков і дехто з командирів міноносців. Командири ж інших кораблів побоюлися ставити таке делікатне питання перед командуємим флотом.

Кирило Володимировичі негайно викликав до себе Ессена і Граматчикова. Обидва командири в парадній формі зараз же з'явилися на «Петропавловск», де був великий князь. Кирило Володимирович прийняв їх, сидячи за письмовим столом. Не привітавшись і не запросивши сісти, він одразу напався на них:

— Як, на вашу думку, запрошення до мене — це наказ чи ні? — спитав він.

— Залежно від того, який характер воно має, чи службовий чи приватний, — відповів Ессен.

— Зарубайте собі на носі, капітане, що завжди, скрізь і всюди моє прохання або запрошення є наказом, висловленим у ввічливій формі. Раз що це так, то ви не маєте ніякого права затримувати запрошених мною офіцерів.

— В такому разі ваші накази йдуть врозріз з розпорядженням командуючого флотом, ваша високість, — з гідністю заперечив Граматчиков.

— Мені, як особі імператорської фамілії, адмірал не укажчик. Вас же я зумію примусити виконувати мої накази безсуперечно. Яке неподобство! Яка розбещеність! Не сміти більше затримувати запрошених мною офіцерів, інакше я розправлюся з вами так, що ви довго мене пам'ятатимете. Ідіть! — несамовито кричав великий князь.

Вийшовши від Кирила Володимировича, Ессен і Граматчиков попрямували до Макарова і доповіли йому про пригоду.

— Я так служити не можу, ваше превосходительство, — хвилювався Ессен, — прошу списати мене в екіпаж.

— Погодьтеся, Микола Оттович, що князева вихватка більше зачіпає мене, ніж вас, — заспокоював його адмірал. — Виявляється, не я, а великий князь командує флотом. Сьогодні ж розмовлятиму про це з ним і з Алексеевим.

— Мене за все моє життя ніхто так не ображав. Якщо князь не складе передо мною прощення, я негайно подаю рапорт про відставку, — похмуро заявив Граматчиков.

— Прошу вас, панове, заспокоїтися і обдумати свої даліші кроки. Я наполягатиму, щоб князь сьогодні ж просив у вас прощення, — звернувся Макаров до офіцерів.

Ті попрощались і вийшли.

— Попросіть до мене великого князя, — наказав Макаров Дукельському.

— В чому річ, адмірале? — спитав Кирило Володимирович, входячи в каюту.

— Вашу вихватку у відношенні Ессена і Граматчикова я вважаю неподобною і пропоную вам просити у них пробачення,— відкарбував Макаров.

— Вони дістали палежне. Я з свого боку вважаю неподобством невиконання ними моїх наказів.

— Вони вам не підлягають: поки що команду флотом я, а не ви.

— Йдеться не про командування флотом, а про недозволено зневажливе ставлення Ессена і Граматчикова до моїх запитань.

— Вони вчинили це згідно з моїми наказами.

— Отже, треба ваші накази або скасувати зовсім, або змінити відповідно.

— Починати спірку з вами я не збираюсь, але наполягаю, щоб ви просили пробачення у образених офіцерів.

— А я не збираюсь просити пробачення і вважаю це питання вичерпаним.

— Тоді я проситиму вашу імператорську високість подати рапорт про звільнення з мого штабу.

— Навряд чи я задовольню ваше прохання.

— Такий начальник морського відділу, як ви, мені не потрібен,— уже підвищив голос Макаров.— Я сьогодні ж про це телеграфую намісникові і государю імператору.

— Даремно ви так близько берете до серця такі дурнички, Степан Осипович,— змінив тон великий князь, злякавшись широкого розголосу про інцидент.— Якщо ви наполягаєте, то, тільки з поваги до вас, я готовий написати їм кілька примирних слів. Більшого, я сподіваюсь, ви їм не зажадаєте від члена імператорської фамілії.

— От перо й чорнило,— показав на стіл адмірал.— Прошу вас тут же написати пробачні листи.

— Але ж, адмірале, хватка у вас, я бачу, мертва,— знову став дратуватися Кирило Володимирович,— та раз я обіцяв написати, то свого слова додержу. Готово,— подав він Макарову дві коротенькі записки.— «Прошу на мене не ображатися» — цього з них цілком досить.— Макаров не став сперечатися і відпустив його.

Викликавши Дукельського, адмірал наказав послати князеві записки. Після цього він став диктувати флагофіцерові довгу телеграму намісникові, просячи негайно забрати з Артура обох великих князів.

— Телеграму зашифруйте і терміново пошліть,— розпорядився адмірал.

На ранок прийшла відповідь від Алексеєва, де він обіцяв «покартати» великого князя і радив Макарову «не кривдити гонористого юнака». Макаров зрозумів, що ні в намісника, ні в Пітері він підтримки не знайде. Але він не лишав надії так чи інакше вплинути на великого князя. Викликавши до себе Верещагіна, він спитав, чи скоро той збирається повертатися в Петербург.

— Хіба я набрид вам в Артурі, Степан Осипович?— всміхнувся художник.

— Не в цьому справа, любий друже. Мені треба послати особистого листа государю. Я хотів просити вас передати його з рук в руки, інакше він ніколи не дійде на адресу.

— Якщо й дійде, то навряд чи дасть потрібний вам результат. Государ молодий, недосвідчений і цілком перебуває під впливом придворної камарильї, до якої належить і Кирило Володимирович. Ворон воронові, як відомо, очей не виклює!

— Ви особисто розповісте, до чого веде князева поведінка. Коли його не заберуть звідси, я вимушений буду скласти з себе командування.

— Не дозволять, Степан Осипович!

— Тоді я не зупинюсь перед висилкою князя з Артура. Нехай мене потім розжалують хоч у матроси!

— Так, становище у вас, Степан Осипович, дуже скрутне. Коли хочете, я завтра ж виїду в Пітер,— подумавши, погодився Верещагін.

— Почекайте із тиждень ще, може, цьому бельбасові набридне бешкетувати в Артурі, і він сам поїде звідси.

— Усе життя він цікавиться тільки гульнею, і на це розраховувати важко. От якби Того влаштував нове бомбардування, його високість умить би вилетів звідси. Великокнязівські нерви мало пристосовані до сильних відчужень,— посміхнувся Верещагін.

Макаров зареготав.

— Лишається тільки просити адмірала Того про цю дружню послугу!

— Він прекрасно розуміє, що великий князь — його спільник у загальній боротьбі проти вас. Повірте, поки Кирило в Артурі, японці жодної великої операції проти кріпості не зроблять.

На початку великоднього тижня на флагманському кораблі відбулась урочиста роздача георгіївських хрестів матросам, які відзначилися в боях. З усіх суден ескадри до «Петропавловска» прямували шлюпки з обранцями самих матросів — найсміливішими із сміливих, удостоюваними найвищою воїнської нагороди. Тут були й солідні боцмани, боцманати з традиційною сергою у вусі і густо нафабреними вусами, і зовсім ще юні, безвусі матросики із строком служби на кораблях всього лише по кілька місяців. На всіх обличчях застиг вираз урочистої строгості і засоромленості. Вони ретельно поправляли одяг та безкозирки, намагаючись надати собі якнайбільш хвацького та гордовитого вигляду. Шлюпки підходили до парадного трапа. Матроси швидко піднімалися на палубу і по кораблях вистроювалися на шканцях броненосця.

Коли всі зібрались, до нагороджуваних підійшов Макаров. Бажаючи особливо підкреслити урочистість церемонії, адмірал був у повній парадній формі. Його супроводили великий князь Кирило Володимирович і всі адмірали ескадри, теж у парадній формі. Макаров привітався з матросами і разом із своїм почтом неквапливо пройшов по фронту. Декого він питав, за що представлений до нагороди, чи давно на службі, де служив досі...

Матроси відповідали голосно, не ніяковіючи.

— На молитву шапки знять! — скомандував старший офіцер.

Почався молебень. Матроси, широко хрестячися, мружилися під яскравим промінням, бо з-за хмар бризнуло весняне сонце. Адмірал прикривав рукою лисіючу голову від подуву свіжого морського вітру. Добре злагоджений хор співаків старався з усіх сил. Після проголошення многоліття царствующому дому, «болярину Степану» і «всім православним воїнам» священник покropив свяченою водою матросів.

Пролунала команда: «Накрийся!»

Макаров звернувся до нагороджуваних з промовою:

— За одностайним вибором ваших товаришів вас визнано найбільш гідними найвищої військової нагороди. Діставши георгіївський хрест, ви станете гордістю тієї частини, де ви служите. Пам'ятайте ж про високе значення георгіївського хреста, яким ви сьогодні нагороджуєтесь,

і виявляйте себе гідними цієї нагородї,— зворушеним тоном сказав адмірал.

Потім він почав роздавати хрести. Дукельський викликав за нагородним списком прізвища матросів. Вони поодиноці підходили до адмірала. Кожного з них окремо командуючий флотом поздоровляв, розпитував про службу, бажав подальшої удачі в боях. Далі великий князь, насилу придушуючи позіхання після вчорашньої гульні, чіпляв нагородженому хреста.

— Як стоїш, йолопе! Груді вперед, голову вище! — півголосом гримав він при цьому на матросів.

Неподалік розташувався Верещагін з альбомом, швидко роблячи ескізи матросів; з-під його олівця виходили радісно збуджені обличчя нагороджених, коли вони відповідали Макарову, і похмурі, понурі, іноді перелякані,— коли стояли перед великим князем. Художник двома-трьома штрихами давав цілу гаму настроїв.

Коли роздача хрестів закінчилася, матроси знову вишувались.

— На честь нових георгіївських кавалерів, ура! — проголосив Макаров, виструнчуючись і прикладаючи руку у білій рукавичці до трикутки.

Музика заграла туш, а з суден ескадри грянув салют. Ескадра вшановувала своїх героїв.

Обличчя нагороджених проясніли. Вони з палкою любов'ю дивилися на свого дідуся-адмірала.

Ледве вщухли вигуки, коли з матроських лав розлігся схвильований, зривистий голос:

— Нашому любимому адміралові, нашому «дідусю» ура!

Над тихим артурським рейдом полетіли громові розкати російського бойового кличу. Макаров, високий, широкоплечий, з розвіяною по вітру бородою, стояв струнко перед матросами, яких він водив у бій під своїм адміральським флагом. Обличчя його світилося любов'ю. Він з гордістю дивився на матросів.

Довго не вщухали вигуки. Коли, нарешті, адмірал махнув рукою, вони поступово, ніби нехотя, стали змовкати.

— Спасибі, братці! — задушевно сказав Макаров.

— Раді старатися! — гаркнули матроси. І знову понеслося рейдом «ура», перекинулось на сусідні судна, на пристань, у портові майстерні...

— Це якийсь масовий психоз! — здивовано буркотів

князь Ухтомський, прислухаючись, як лунають по рейду вигуки.— Матроси зовсім збожеволіли з радості, побачивши Макарова.

— Це, ваше сіятельство, той стихійний рев, яким суворовські чудо-богатири вітали свого батечка Олександра Васильовича,— відповів Дукельський.

30 березня 1904 року, близько полудня, на міноносії «Страшний» було одержано секретного пакета з штабу флоту. Командир міноносця капітан другого рангу Юрасовський невдоволено поморщився, задалегідь передчуваючи неприємності.

— Не дадуть і великдень як слід посвяткувати! Знову кудись та пошлють проти ночі,— сердито пробурмотів він і розпечатав пакет.— Так і є! «З темрявою разом з загоном міноносців іти на розшуки до островів Саншантоу».— Він постукав кулаком у стінку своєї каюти. На стукіт з'явився інженер-механік міноносця Дмитрів. Він був чисто виголений, у новому сюртуку, надушений.

— Що трапилось, мій друже й капітане? — жартівливо спитав він.— Знову штаб робить які-небудь каверзи нашому «Страшному»?

— Одержано наказ сьогодні вночі йти до островів Саншантоу в загоні Єлісеєва. Як у тебе справи в машинній частині?

— От тобі й маєш! А я щойно зібрався поїхати на берег та «прокрутити» там гарненько! Я ж усі свята просидів за перебиранням машин,— розчаровано сказав Дмитрів.

— У тебе все гаразд?— повторив Юрасовський.

— Машини справні, повний запас вугілля, прісної води до Чіфу вистачить,— доповів механік.

— Машинна команда на місці?

— Лише вахтові, решта зранку на березі. Я їх сьогодні відпустив аж до спуску флага: вони ж усі свята працювали.

— Треба зараз же по них послати.

— Де їх, чортів, тепер знайдеш? Порозходилися по шинках. Надвечір з'являться, а раніш навряд чи збереш.

— Поклич до мене боцмана, а сам подумай, як вилотити з міста твоїх духів.

— А мені не можна буде хоч би до вечора з'їхати на берег? — нерішуче спитав Дмитрієв.

— Гадаю, що можна! Вийдемо ми близько дев'ятої вечора. Тільки з умовою: розшукати на березі Малеева та Акінфієва і попередити їх про наступний вихід у море.

— Єсть, єсть,— зрадів механік.— З дна морського дістану їх, обійду всі злочні місця, а знайду.

— Сам тільки ніде не загрузни. Вони, мабуть, або на «Етажерці» дівчаток тралять, або вахту несуть у Риви. Андрюша наш про неї щось часто говорить, як би він не сів там на банку.

— Зайду й туди! А про Риву даремно турбуєшся: її зафрахтував Дукельський, а він навряд чи кого до неї підпустить. Отже, поспішаю! — Дмитрієв зник.

З'їхавши на берег, він насамперед пішов на «Етажерку». День був теплий, трохи похмурий, з моря йшов легкий туман. Усі доріжки бульвару були повні гуляючих. Гриміла музика. Порт-артурці квапилися на берег подихати чистим морським повітрям.

Обійшовши всі закутки на бульварі, Дмитрієв не виявив ні Малеева, ні Акінфієва. Проминувши довгу, майже з версту, дамбу між Старим і Новим містом, Дмитрієв зайшов до високого двоповерхового будинку ресторану «Вар'ете», з якого вже здалека долітали нестройні звуки музики, співи, п'яні вигуки.

Дмитрієв, приголомшений картиною, побаченою у залі, стояв, оглядаючись навкруги. Ні Малеева, ні Акінфієва тут не було видно, і він став пробиратися до виходу.

— Хто це у вас тут отак бешкетує? — спитав він хазяїна ресторану, товстого грузина Нокабідзе. Той здивовано підняв на Дмитрієва очі:

— Великий князь Кирило Володимирович. Він із своїм братом Борисом вже три доби так розважається.

— Гарна тобі забава! Дикуни-папуаси і то пристойніше поводяться.

— Цить! Тихше, а то у неприємність можна вскочити. Ми ще такого в Артурі не бачили. Проститутки по десять тисяч на день заробляють,— балакуче розповідав Нокабідзе.

Дмитрієв спитав про Малеева та Акінфієва.

— Не бачив, не було їх тут.

Механік вийшов на вулицю. Після ресторанного галасу, гаму й задухи приємно було вбирати свіже морське

повітря. Інженер дійшов до невеликого одноповерхового будиночка. Вікна були завішані гардинами. Піднявшись на низенький ганок, Дмитрієв подзвонив.

Маленька китаянка, у білому мереживному чепці і фартусі, відчинила двері і, низько присідаючи та вклоняючись, спитала, що йому потрібно. Механік довідався про своїх друзів.

— Моя не знай, хто вони, — відповіла китаянка.

На розмову вийшла Рива. У рожевому шовковому платті, що красиво облягало її струнку, гнучку фігуру, з яскравою квіткою в темному волоссі, вона здалася Дмитрієву надзвичайно красивою. Він ввічливо розкланявся і повторив своє запитання.

— Так, вони у нас! Зайдіть, будь ласка! — запросила Рива. — Андрюша! Тут по вашу душу прийшли, — гукнула вона в кімнати.

Акінфів, жвавий і розчервонілий, з заткнутою за комір салфеткою, вийшов у передпокій.

— Павлуша! — радісно вітав він Дмитрієва. — Заходь, гостем будеш!

— Сьогодні вночі вихід у море, і Юрасач кличе вас обох на корабель.

— До вечора ще вдосталь часу. Встигнемо по чарці випити. Роздягайся. Компанія вся тобі знайома: Дукельський, Сойманов та наші друзі артилеристи — Борейко із Звонарьовим.

Усякий гість — нам дар од бога,
Хоч би з якої він землі,
Хоч як одягнутий убого,
Алла верди, алла верди! —

зустріли піснею появу Дмитрієва в їдальні. Борейко вже сунув до нього назустріч, тримаючи в руках позолочений піднос з великим срібним келихом, оздобленим китайським малюнком.

Випивши одну-дві чарки, Дмитрієв трохи сп'янів.

— Панове артилеристи! Сьогодні наші міноносці виходять на ніч у море. Прохання не обстріляти нас, як це було в лютому. При вашій вмілості у стрільбі, то, не дай бог, доведеться нам десь біля Електричного Утьоса бульбашки пускати, — сказав він.

— Тепер вам ця небезпека не загрожує, — відповів Борейко. — У нас на батареї для зв'язку із флотом є ваш сигнальний із «Страшного».

Дзвінок у передпокої сповістив про чийсь прихід. За хвилину з'явилася з пакетом в руках Куїнсан.

— До лейтенанта Дукеля матроса прийшов,— оголосила вона, посміхаючись, і подала Дукельському пакет.

Він розірвав пакет і, вийнявши папір, прочитав:— «З огляду на призначений на світанку вихід ескадри в море прошу вас терміново повернутися на корабель. Адмірал Молас». Так! Значить, треба збиратися,— резюмував лейтенант.— Катер по мене прислали? — спитав він матроса.

— Так точно, біля пристані чекає.

— Гаразд, пройди на кухню. Там промочиш горлянку. Тільки на китайку особливо не задивляйся!

— Єсть, ваше благородіє, промочити горлянку і на китайку не дивитись! — відповів матрос і пройшов за Куїнсан на кухню.

На набережну всі пішли вкупі з Ривою. Артилеристи хотіли були рушити до себе пішки, але Малеев запропонував підвезти їх до пристані Артилерійського городка. Артур затягало серпанком вечірніх тіней, але в швидко наступаючій темряві ніде не загорялося ані вогника. Бомбардування з моря привчили місто ховатися в п'яті. Ескадра, готова до виходу, чорніла силуетами біля входу в гавань. Небо над морем застиалося низькими дощовими хмарами.

— Приємна вас чекає прогулянка! — сказав Звонарьов, звертаючись до моряків.

— Чудесна погода! Такої ночі можна підійти впритул до ворога, і то не видно буде,— відповів Малеев.

— Для розвідки нічого кращого бути не може!

— Тільки не сядьте на банку біля Саншантоу або не протараньте в темряві один одного,— застерігав Дукельський.— Острови паскудні, сила-силенна мілких, вузьких проходів, багато бурунів.

— Жорж! Давай-но запросимо завтра всіх на обід,— запропонувала Рива.

— Чудесна ідея! Після морської прогулянки приємно буде добре пообідати! Просимо, будь ласка, всіх завтра на другу годину до нас! — підтримав Дукельський.

— Ох, ми зможемо тільки надвечір!—зітхнув Борейко.

— Та коли хочете,— втрутилася Рива.— Із «Страшного», тільки-но віддасте якір, чекаю безпосередньо до мене, на чолі з вашим Юрасачем.

— Будемо, будемо, не забудемо! — жартував у відповідь Андрюша.— Наш Юрасач полюбляє грибки в сметані і салат «олівье». Приготуйте і назавжди завоюєте його серце!

На набережній стояли біля пристані поруч дві шлюпки: з «Петропавловска» і «Страшного». Рива довго прощалася з Дукельським.

Шлюпки одночасно відійшли від пристані.

Поки Рива виряджала гостей, Куїнсан встигла збігати недалеко і про щось поговорити із старим китайцем-жебраком, який заходив до неї на кухню. Обмінявшись з ним кількома короткими фразами, вона поспішила додому, а китаець, охаючи і кречтячи, розслабленою старечою ходою побрів у напрямі до Чайної долини. За містом на темному шляху хода його неждано набрала молодечої легкості і пружності. Китаець спритно перескочив придорожню канаву і швидко пішов до Ляотешаню, мабуть, прекрасно розбираючись у знайомій місцевості. Обминувши одну з розташованих тут батарей, де нікого не було видно, він пірнув у низеньке міжгір'я і, пройшовши з півверсти, опинився біля урвистого берега моря. Вузька, глибока розсілина густо заросла чагарником. Китаець увійшов у зарості і незабаром з'явився звідти з маленьким нічним ліхтарем, що ледве миготів у темряві. Умостившись під кущами, він обережно виставив ліхтаря і став вдивлятися у вкрите вже нічною пільмою темне море. За кілька секунд далеко на горизонті кілька разів спалахнув і загас на відповідь сигнал. Тоді китаець став то затуляти світло, то відкривати його на короткий час. Скінчивши з цим, він почекав вогника з моря на відповідь і потім, сховавши ліхтар, крадькома пішов назад.

Адмірал Того вчасно дізнався про вихід і напрям російських міноносців, а також про ранковий вихід у море всієї ескадри. З району островів Саншантоу було виведено всі японські судна, а ескадра легких крейсерів та міноносців дістала наказ чекати на підступах до Артура повернення російських міноносців з моря.

Перед виходом у море Юрасовський покликав наверх всю команду і докладно пояснив матросам, куди й навіщо йде міноносець.

— Завдання важке й складне: ми маємо щохвилини бути готові атакувати ворога. Гармати і мінні апарати повинні бути заряджені. На містку— вся увага на море, щоб не протаранити передній міноносець, не відірватися від нього, а біля островів не налетіти на буруни,— закінчив свою промову Юрасовський і відпустив матросів униз.

— Навіщо матросам знати всі ці подробиці? — дивувався Акінфієв.

— Всякий матрос повинен розуміти маневр. Це ще багато років тому говорив Суворов, а ви, Андрюша, й тепер не розумієте цього. Матроси мають виконувати бойове завдання, навіть якщо весь командний склад вийде з ладу. Для цього вони повинні знати, куди і навіщо їх послано,— пояснив мічманові Юрасовський.

Незбаром вісім міноносців з погашеними вогнями один по одному стали виходити з порту і лягли на курс до островів Саншантоу. «Страшний» ішов кінцевим. Коли він проминув прохід і вийшов на зовнішній рейд, Акінфієв озирнувся на берег. У нічній темряві можна було розрізнити лише прожектори на черговому крейсері та на Електричому Утьосі. Андрюша згадав про Звонарьова,— той якраз повинен був чергувати на батареї. У цю мить з берега засигналили вогнями.

— З Електричного Утьоса бажають щасливої дороги,— доповів черговий сигнальник Серьогін,— мабуть, наш Денисенко старається. Накажете відповісти, ваше благородіє?

— Ні! Ми йдемо секретно, японці не повинні нічого знати про наш вихід у море.

— Та який же тут, ваше благородіє, секрет? Вдень по всіх шинках матросів з міноносців збирали, тому, кажуть, що вночі у розвідку йдемо. Шпигунів же в Артурі — тьма тьмуца, у них, переказують, шпигуни є навіть по всіх штабах та на кораблях.

— Тим більше не треба показувати японцям, що ми вже вийшли в море. Нехай чекають нас у цій темряві.

— Це правда! Нічого не побачиш тепер у морі. Хіба що тільки факели з труб на великому ході буде видно.

Незбаром почався дощ. При цілковитому безвітрі він був прямий, тихий та рівний. Водяні струмки звідусіль оточили міноносець, утворюючи навколо нього завісу. На морі був мертвий зиб. Андрюші здалось, що весь світ занурений у темряву, в якій нерухомо стоїть «Страшний».

Тьмяне світло від картушки компаса ледве освітлювало частину містка і застиглу біля штурвала постать рульового.

Юрасовський при цьому тьмяному світлі розглядав карту, де був прокладений курс «Страшного»

— Курс норд-ост сорок градусів! До островів шістьдесят миль, тобто чотири години економічного ходу по п'ятнадцять вузлів на годину. Обійдемо острови навколо і повернемося назад, треба думати, годині о шостій, пів на сьому будемо в Артурі. Поки держіть «Страшний» на курсі та уважніш дивіться за морем. Я спущуся випити склянку чаю,— розпорядився капітан, ідучи вниз.

Андрюша походжав по містку. Час тягнувся повільно, Дощ уперто йшов. Краплини потрапляли за комір, хоч капюшон непромокайки був піднятий. Акінфієв пройшов на бак, де біля носової гармати умостилися вахтові. Вони стежили за ледь видним у темряві корпусом переднього міноносця.

— Уважно дивитися вперед! — застеріг мічман.

— Єсть, уважно дивитися вперед! — відгукнулись матроси.

— Та дуже вже темно, ваше благородіє, просто як у арапа в череві,— балакуче відповів сигнальник Серьогін.— Тільки й видно трохи іскри, коли шурують у топках. Хоч у схованки з япошками грайся — хто кого раніш знайде.

Акінфієв оглянувся навколо і відійшов від матросів. Ті відновили розмову.

— Кажали, замирення скоро, та щось не скидається на це! Ескадра японська з дев'ятого березня біля Артура не з'являється, а міноносці щодня на зовнішньому рейді вештаються. Ех, швидше б війна скінчилась! Мені одразу чиста буде, поїду до себе на Каспій, рибалитиму, дубок заведу у компанії.

— Дивись-но, щось нічого попереду не видно! — злякався Серьогін.— Мабуть, втратили зв'язок з загonom!

Обидва матроси тривожно стали вдивлятися вперед, але нічна темрява була непроникна.

— От хай йому чорт, лихо яке! — захвилювався Серьогін.

— Нічого! Швидше в Артур без загону повернемося! — заспокоїв його сусід.

Доповіли Акінфієву.

— Ех, гави! Наробили діла!..— вилаявся мічман і глянув на годинника. Було близько полуночі. Міркуючи з цього, «Страшний» мав бути в районі островів Саншантоу. Боячися в темряві налетіти на берег, Акінфієв застопорив машину, послав по Юрасовського і викликав підвахтових наверх. Міноносець, похитуючись на хвилях, зупинився. Коли раптом звідкись спереду виразно долетіло собаче гавкання.

— Ліворуч по носу чути собаче гавкання! — доповів Серьогін. — Мабуть, берег близько.

Юрасовський уже піднявся на місток.

— Стежити за бурунами. Малий назад! — скомандував він. «Страшний» тихенько хитнувся і пішов назад.

— За кормою бурун видно! — гукнув з корми Серьогін.

— Стоп! Очевидно, ми зайшли в бухту або протоку, а корму занесло до берега, — вирішив Юрасовський.

— На правому траверзі огонь! — доповів сигнальник.

Андрюша підняв бінокль. Десь майорів тьмяний вогник. Чи далеко він був, чи близько, у темряві виявити було неможливо.

Ліворуч голосно заспівали півні.

— От так чорт! Скидається, що ми потрапили між островів! Шукай тепер виходу в море, — бурмотів Юрасовський.

— По носу буруни! — гукнув сигнальник.

— Віддати якір! Треба шлюпку спустити та пошукати виходу, — вирішив командир.

Матроси кинулися до якірної бухти.

На містку з'явилися Малеев і Дмитрієв. Якір впав у воду і, витравивши два сажні ланцюгу, зупинився. Зрозуміло було, що берег десь зовсім близько.

— Спустити шлюпку! Поїдь на розвідку, Ермій Олександрович, а то ми тут зовсім заплутаємось.

— Єсть! — відповів Малеев, спускаючися разом з матросами в шлюпку. Відчаливши від міноносця, вона зараз же зникла у п'яті.

— Добре ще, що ніч, а то побачили б з берега, вмить би японців повідомили! І як це вам надало відірватися від загону? — спитав Андрюшу Дмитрієв.

— Чорт його зна! Мабуть, на повороті! Занадто вже темно!

— Промір за кормою! — наказав Юрасовський.

— Десять футів, ваше благородіє! До берега корму заносить!

— Ще на міліну сядемо! — стурбувався Акінфієв.

— Скоро приплив почнеться, не страшно, коли й сядемо! Тільки б японці не пронохали, що ми тут,— відповів Юрасовський.

— На «Страшном!» — півголосом гукнули з темряви. Це поверталась шлюпка з Малеевим.

— Єсть на «Страшном!» — відповіло кілька голосів.

— Треба праворуч тримати. Ну й п'ятьма, насилу вас знайшли! — повідомив лейтенант, піднімаючись на палубу.

Підняли якір, і міноносець повільно рушив уперед. Ліворуч знову почулось собаче гавкання.

— Правильно йдемо! Коли на шлюпці тут проходили, теж пси брехали. Чують, сволота! Як би тривоги не зчинили.

«Страшний» обережно посувався вперед.

Всі на палубі напружено вдивлялися в темряву і прислухалися до звуків з берега. Хитати міноносець стало сильніш. Матроси прагнули не порушити тиші. Гавкотня вщухла.

— Вийшли в море! — полегшено зітхнув Юрасовський, намагаючись на карті вгадати місце розташування «Страшного».

— Що ж тепер нам робити? — спитав Малеев.

— Зрозуміло, що! Швидше повертатися в Артур, щоб із світом у морі нас японці не захопили,— відповів Юрасовський.— Треба буде ходу додати так до вузлів двадцяти, щоб швидше дістатися!

— Побоююсь, факели будуть,— відповів Дмитрієв.— Вугілля дрібне, горить погано, часто шурувати доводиться. Дощ очевидно затягнеться до ранку, а під його покривом ми непомітно доберемося до Артура і економічним ходом.

— Єрмій! Ти на вахті залишишся?

— Так точно!

— Курс на Артур, хід не менше як сімнадцять-вісімнадцять вузлів! Підвахтових відпустити вниз.

— Єсть! Ити в Артур, хід сімнадцять-вісімнадцять вузлів! — повторив наказ Малеев.

Крім вахтових, усі зійшли вниз. Акінфієв, не роздяга-

ючись, ліг спати, а Дмитрієв з Юрасовським лишилися в кают-компанії.

Годину на четверту стало вияснюватися. Дощ майже зовсім ушух, морем пронеслися пориви вітру. Де-не-де на хвилях з'явилися білі гребінці. Міноносець, хитаючись на хвилі, став зариватися в воду носом, хід поменшав. Малеев уважно обдивлявся в бінокль уже засірілий обрій, але в досвітньому тумані нічого не було видно. Лейтенант щільніше закрив дощовик і закрокував по містку, згадуючи про запрошення на обід до Риви.

— Ваше благородіє! Ліворуч видно три міноносці,— перервав його думки Серьогін.

Лейтенант підняв бінокль і глянув у вказаному напрямі. В ледь сіріючій нічній пільмі насилу проступали силуети міноносців, що йшли паралельним курсом до Артура.

«Мабуть, наш загін, від якого ми відстали біля островів», подумав Малеев, але обережно вирішив поки що своїй позивних не показувати.

— Чи не японці? — тривожно сказав сигнальник.

— Ні! Міноносці типу нашого «Сильного» і «Бесшумного», великі, чотиритрубні. Щоправда, є такі і в японців: «Акацукі», «Сазанамі» та інші. Але що їм робити вдень біля Артура?

Минуло з чверть години. Схід помітно пояснішав. На фоні ранкової зорі вже чітко вимальовувалися силуети невідомих міноносців. Вони все ще йшли паралельним курсом, але не зближувались із «Страшним», хоч і держали той же хід. Ця обставина ще більше заспокоїла Малеева. Він остаточно вирішив, що це свої, тим більше, що здаля вже був помітний Ляотешань. До Артура лишалося не більше як дванадцять-чотирнадцять миль.

— Праворуч видно чийсь крейсери! — сказав несподівано рульовий.

Лейтенант глянув у бінокль. Праворуч, навперейми «Страшному», йшли три крейсери. Поява їх загрожувала смертельною небезпекою маленькому російському судну. Сили були занадто нерівні.

— Свистати всіх наверх! Хід збільшити до максимального! — наказав Малеев, миттю оцінивши обстановку.

За кілька секунд, одягаючись на ходу, матроси вискочили на палубу і кинулися до вже заряджених гармат і мінних апаратів. Юрасовський, піднявшись на місток,

прийняв командування. Дмитрієв поспішно спустився у машинний відділ. «Страшний» приготувався до бою.

— Треба негайно приєднатися до наших міноносців! — показав Юрасовський на кораблі ліворуч. — Вчотирьох ми якось прорвемося до Артура.

— Невідомо, чиї вони, — чи наші, чи японські! — вкинув Сergyогін. — На них, мабуть, теж тривога, люди коло гармат та мінних апаратів, і вони націлені на нас!

— Та зовсім не на нас! — роздратовано відповів Юрасовський, — вони теж помітили японців і приготувалися до бою. Підняти позивні! — скомандував він.

Тільки-но сигнал було піднято, коли всі три міноносці оперезалися вогнями, і в наступну секунду на «Страшний» впав град снарядів. Одразу ж підбило носову гармату. Чоловік з п'ять поранених матросів повалилися на палубу, і вона зачервоніла кров'ю.

— Японці! — хрипко сказав Юрасовський. — Тепер одна тільки надія на машину. Найповніший вперед!

У цей момент крейсери теж дали залп по міноносцю. Перший же шестидюймовий снаряд влучив у місток Юрасовського вибухом розірвало пополам. Верхня частина тіла з затисненим у руці біноклем відлетіла на ніс. Рувльовий, стікаючи кров'ю, корчився на палубі. Акінфієв, якого забули розбудити, шойно піднявся на палубу і був приголомшений побаченням. Він кинувся був на допомогу Юрасовському, але, зрозумівши, в чім справа, ринув до Малеева.

— Командира вбило, Ермій! — пробурмотів він побілими від страху губами.

Матроси розгублено тупцювали на палубі, не знаючи, що робити. Малеев здерся на решту містка і гучним, спокійним голосом наказав:

— Прибрати в каюту тіло командира! Поранених знести вниз. Ніякої метушні! Комендорам наводити по міноносцях.

Його рішучий, твердий тон вплинув на матросів заспокоїливо, і вони поспішили виконати віддані накази.

— Андрюша! Піди до сорокасемиміліметрових гармат і розвиль максимумний вогонь! Приготувать мінні апарати! Тільки-но японці підійдуть на мінний постріл, стріляти без команди! — енергійно розпоряджався Малеев.

Обидві гармати відкрили вогонь, відстрілюючись від

надходячих зліва міноносців. Праворуч швидко наближалися крейсери. «Страшный», здригаючися всім корпусом від напруження, йшов на максимальній швидкості, прагнувши вийти з пазурів, які стискали його.

Акінфієв глянув на Артур. Уже виразно було видно Ляотешань, проступала в тумані Золота гора. Йому навіть здалось, що він бачить, як російські судна виходять на зовнішній рейд.

У цей час новий залп упав на «Страшный». Андрюша охнув і схопився за правий бік. Між пальців з'явився темний струмінь крові. Мічман носовою хусткою затиснув рану, але залишився на палубі.

— Стоп! — раптом скомандував у машину Малеев.

«Що це він, збожсволів чи що, стопорити зараз машину?» промайнуло в мозку Акінфієва.

«Страшный» став швидко сповільнювати рух. Черговий залп японців, розрахований на попередню швидкість міноносця, пролетів мимо. Зате крейсери одразу наблизились на п'ять-шість кабельтових.

— Повний назад! — наказав Малеев. — Право на борт!

Міноносець, слухаючись руля, встав перпендикулярно до японських суден, зблизившись з ними до десяти кабельтових. Японці, не розуміючи, що діється, теж застопорили машини.

У цей момент японський снаряд влучив у кормовий апарат з міною. Розлігся страшний вибух, усе заволокло димом. Коли він розвіявся, то навколо на палубі лежали самі тільки безформні рештки людських тіл. Малеев тримався рукою за скривавлену голову, але з містка не сходив.

— Найповніший вперед! — скомандував він.

Акінфієв, нарешті, збагнув маневр: Малеев хотів під кормою міноносців прорватися в Артур. «Страшный» опинився всього в п'ятьох кабельтових від кінцевого корабля.

— Носовий, плі! — закричав Малеев.

Міна ковзнула в воду, і зараз же грянув вибух. Ворожий міноносець сів на корму і закутався димом. Японці розгубились і стали відставати. З'явилася надія на порятунок.

— Андрюша! Підди перев'яжись та надінь рятувальний пояс. Як щό трапиться, тобі, пораненому, не виплисти, — наказав Малеев. — Павлушка, піднімись нагору, а то я сам один лишився! — гукнув він потім у машинний відділ.

Дмитрієв виліз і з жахом дивився на понівечену, вкриту кров'ю палубу. На ній лишилося тільки п'ять-шість уцілілих матросів на чолі з боцманом.

Кают-компанія була перетворена на перев'язну. Усі дивани були зайняті стогнучими пораненими. Легко поранені юрмилися в коридорі та офіцерських каютах, допомагаючи один одному перев'язуватись. Обличчя матросів, бліді від втрати крові й хвилювання, були суворі й рішучі. Усі квапилися швидше повернутися наверх, на палубу. Дехто зрідка скрикував від болю, інші тихо крізь зуби лаялись, перемагаючи біль.

— Смерть, братці, надходить! — сказав хтось. — Треба чисту білизну надягти!

— Цить, дурепю, зарано вмирати зібрався! Замість білизни надінь-но краще рятувальний пояс! Артур уже близько. Зараз нам допомогу з ескадри подадуть. Та й японці відстають. Здорово їх міною вшкварило, — відповів сердито Серьогін, перев'язуючи поранену ногу. — Дайте, ваше благородіє, я вам допоможу, — запропонував він, помітивши Акінфієва. Мічман роздягнувся і з його допомогою обмотав собі бік бинтами.

— Дряпнуло трохи, — співчутливо сказав Серьогін. — Багатьох сьогодні попобило та покалічило. Ну нічого, може все ж до Артура доберемось. — Він став квапливо підніматися наверх. Надівши пробковий пояс і накинувши на плечі шинель, Акінфієв пішов за ним.

Японці знову насадили. До Артура лишалося всього кілька миль. Ще десять, ще п'ять хвилин — і міноносець буде врятований! У серцях воскресала надія на щасливий кінець. Коли раптом один із снарядів збив задню трубу. Розпачливий крик пронісся по палубі. Міноносець одразу затягло димом. Хід сильно впав. Дмитрієв кинувся у машинний відділ. Японці знову стали швидко наблизитися. Малеев, блідий від втрати крові, з замотаною бинтом головою, все ще командував.

— Зарядити кормовий, — наказав він Акінфієву. — Коли японці наблизяться, бий впритул! Хлопці! — голосно звернувся він до матросів, — хоч би що сталося, пам'ятайте: в полон не здаватися!

— Здаватися не здамося, а от покуштувати солоної водички, мабуть, доведеться! — напівжартома відповів Серьогін. — Може, до Артура допливемо, якщо акули по дорозі не пожеруть!

Дим від збитої труби заважав спостерігати японців, отже на «Страшном» не помітили, коли з корми несподівано підібрався ворожий крейсер і мало не впритул дав залп по міноноско. «Страшний» повалився на правий борт, обкутуючись клубами білої пари. З машинного відділу донеслися відчайдушні крики обварених паркою людей. Один по одному обпечені кочегари вистрибували наверх і стогнучи валилися на палубу. «Страшний» зовсім зупинився, похитуючись у білих клубах пари на хвилях. У цей час з машинного люка з'явилась спотворена, червона від обпиків голова осліплого Дмитрієва. Він насилу виліз на палубу і, обмацуючи її руками, поповз по ній.

— Павлуша! — кинувся до нього Малеев, але новий вибух снаряда скинув Дмитрієва за борт.

Сам Малеев, з перебитими ногами, непритомний повалився на палубу. Андрюша спробував був підійти до нього, але по дорозі спіткнувся, впав, забившись пораненим боком, і від болю зомлів. На палубі лишалось всього три-чотири матроси і боцман. Японці, бачачи безпорадне становище «Страшного», перестали стріляти. Один з міноносців підійшов до нього на двадцять-тридцять сажнів. З нього стали спускати шлюпку. Серьогін кинувся до єдиної, що лишилася цілою на «Страшном», зброї — багатоствольної мітральєзи, знятої з японського брандера, і, припавши до неї, закрутив ручку. Свинцевий струмінь бризнув по японцях. Серьогін бачив, як падали зрізані кулями люди на капітанському містку і на палубі. Він перепіс огонь на човен, і той вмить спорожнів.

— Так, так їх матір! Шквар! — несамовито кричав боцман, розмахуючи руками.

Серьогін розпорів кулями передню трубу японського міноносця, хвисьнув по кормі. Було видно, як поповзли по палубі поранені японці. Та ось грянув постріл, і на тому місці, де гдожно був Серьогін, лишилася тільки груда скривавлених кісток і м'яса. Боцман кинувся був униз, відкрити кінгстони, але подірваний пробіями «Страшний» вже сам став швидко занурюватися носом у воду; все, що лишалось ще на палубі, стрімголов полетіло в море.

Боцман, вискочивши знову на палубу, пробіг на корму, поки вона високо піднімалася з води, і стиснутими в безсилій злобі кулаками потрясав у повітрі. Так він і

лишився стояти на кормі з загрозово піднесеними кулаками, аж поки «Страшний» поринув у море...

...Потрапивши в холодну воду, Акінфієв прийшов до пам'яті. Його потягло вниз, але пробковий пояс викинув назад на поверхню. Він бачив, як корма міноносця пішла під воду.

«Кінець! Кінець!» билася в мозку в нього остання думка. Солоня вода дуже роз'яструвала рани, і Андрюші здавалося, що бік йому припікають вогнем. Вал, налетівши, заплеснув його. Сили падали. Від холоду ноги зводило судомою. Раптом зовсім близько зметнувся вгору водяний стовп. «Стріляють!» відповів загасаючий мозок Акінфієва, і тут мічман побачив, що до місця загибелі «Страшного» наближається якийсь корабель. «Чи свої чи японці?» промайнула остання думка, і свідомість увірвалася...

Повернувшись з берега на «Петропавловск», Дукельський сів розшифровувати одержані за день секретні телеграми. Їх було багато, шифр місцями був переплутаний. Це дратувало лейтенанта, і він полегшено зітхнув, закінчивши, нарешті, свою нудну роботу, напівроздягся, як завжди робив останнім часом, і ліг у постіль. Дощ монотонно стукотів над головою, зрідка лунали чийсь кроки на палубі, та інколи доносилися звуки склянок.

Думки Дукельського були сповнені Ривою. Останнім часом він все частіше думав про свої стосунки з нею.

«Хрестити її та оженились», не раз гадав він. Ривине минуле не дуже бентежило його. Чи обмаль було навіть адміральш з кафешантанних співачок? Звичайно, довелося би на деякий час кудись перевестися, от хоч би на Каспійську флотилію, що була місцем заслання для прощтрафлених моряків, але потім все скоро забулося б і пішло звичайним шляхом.

Близько третьої години ночі його розбудили.

— Їх імператорська високість кличуть вас до себе, ваше благородіє, — доповів вістовий.

Швидко одягнувшись, Дукельський пішов до великого князя. Кирило Володимирович щойно повернувся з берега. Він був ще дуже п'яний і невиразно розумів, навіщо йому, власне, потрібен був Дукельський.

— Доповісти обстановку на морі, — сказав він, аби щоб було про що говорити.

— Два загони міноносців пішли на розшуки до островів Саншантоу. Ескадра на світанку виходить в море. Поки що все спокійно!

— Де Макаров?

— Командуючий ночує на «Аскольде»!

— От уже циганська натура! Щоночі на іншому кораблі ночує! Макаров, часом, чи не з фараонового племені?

— Скільки мені відомо, справжній росіянин.

Великий князь помовчав, силкуючись придумати, що ж би це йому ще сказати.

— Провернули ми ці дні в Артурі! Буде що згадувати! — і він почав був розповідати про свої пригоди на березі, та лейтенант перебив його запитанням:

— Чого ще бажаєте, ваша високість?

— Насамперед бажаю, щоб ви мене не перебивали, коли я говорю! Це непристойно! А потім, потім я ще хотів зробити... Ага! Мені терміново потрібен Макаров. Негайно викличте його до мене.

— Але, ваша високість, адмірал зараз спить!

— Зате я не сплю, — з п'яною упертістю відповів Кирило.

— Може, адмірал Молас замінить командуючого? — спитав Дукельський, все ще сподіваючись оберекти сон Макарова.

— Ні! Мені потрібен тільки сам Макаров, хай йому чорт!

— Але, ваша високість, усі ці ночі адмірал проводив у сторожовій охороні на морі, чекаючи японського нападу. Він дуже перевтомлений і без надто важливої причини його турбувати не слід.

— А як, на вашу думку, лейтенанте, чи це надто важлива причина — бажання члена імператорської фамілії поговорити з адміралом з боцманських синків?

— Думаю, що розмову можна з успіхом перенести на ранок.

— Ви думаете! Та начхати мені на те, що ви думаете, і взагалі на всіх в Артурі! Одержу хреста та й поїду в Пітер, а ви тут живіть, як хочете! Викликати до мене адмірала!

— Дозвольте дізнатися, як доповісти командуючому про причину виклику?

— Причина одна — бажаю зараз же бачити адмірала, та й годі.

— Щоб уникнути непорозумінь, може, ваша високість напише командуючому записку?

— Чорнильна ви душа, Дукельський! Вам би писарем бути, а не моряком! — кинув великий князь, сідаючи до письмового столу.

Перо погано підкорялося його п'яній руці. Він кілька разів починав писати, а потім дер написане. Дукельський зневажливо розглядав дуже висмоктане, жовтозелене обличчя князя, вкрите дрібною сіткою передчасних зморщок, ранню лисину на його голові та криво стирчачі вуси, схожі на приклеену мочалку.

— Чого це ви в мене втупилися, лейтенанте? Що я вам, дівчисько, щоб так на мене очі вилупляти? — сказав Кирило Володимирович, впоравшись, нарешті, з листом і спіймавши на собі погляд Дукельського.

— Я чекаю листа, ваша високість, — сухо відповів Дукельський.

— Пошліть цього листа негайно! Відвезіть його особисто! Я нижнім чинам не довіряю! Тут добра нагінка Макарову за його зазнайство!

Вийшовши від великого князя, лейтенант спробував все-таки через Моласа вплинути на затятого самодура. Коли вони обидва знову увійшли в каюту, Кирило сидів за столом, поклавши голову на схрещені руки.

— Спить, — прошепотів Молас.

— Ні, не сплю, а чекаю Макарова! — несподівано відповів великий князь.

— Може, ваша високість, відкладете розмову з командуючим до ранку? — пролепетав боязко Молас.

— Хоч ви, адмірале, й німецький ковбасник, але все ж російську мову розуміти мусите: я чекаю Макарова! Зрозуміли? Зараз же викликати його до мене, хоч би він з бабою спав!

Дукельський не став слухати дальшу розмову і пішов наверх розпорядитися про шлюпку. За чверть години він уже був на «Аскольде». Макаров спав, і, сподіваючись, що п'яний великий князь на «Петропавловске» також, нарешті, засне і дасть адміралові спокій, Дукельський пройшов у кают-компанію і приліг там на дивані. Але не

минуло й півгодини, як вахтовий офіцер повідомив, що на «Петропавловске» чекають адмірала.

Довелося розбудити Макарова.

— З міноносцями нещастя? — було його перше запитання до Дукельського. — Японці пустили брандери?

Лейтенант подав йому записку великого князя.

Прочитавши, Макаров, гнівно зім'явши папірець, сунув його у кишеню.

— Передайте великому князеві, що для мене він на-самперед начальник одного з відділів мого штабу і підлягає мені, а не я йому! Коли в нього є термінова справа, хай негайно з'явиться до мене з рапортом!

— Єсть! — виструнчився Дукельський і поспішив назад на «Петропавловск». Великий князь уже мирно спав у ліжку.

Коли Дукельський пішов, Макаров повернувся в свою каюту й приліг. Нахабна вихватка великого князя схвилювала адмірала. Від часу своєї появи в Артурі Кирило систематично підривав його авторитет, втручався в його розпорядження. Макаров обурювався, висловлював своє незадоволення самому князю, скаржився на нього Алексєєву, але все це не приводило ні до чого. Сухопутне начальство Порт-Артура, особливо генерал Стессель, не приховувало своєї ворожнечі до флоту і одверто перешкоджало всім заходам щодо поліпшення спільних дій флоту і берегових батарей. Усе це нервувало, дратувало і вкрай стомлювало Макарова.

«Кинути все та й піти у відставку», пролітала інколи думка в голові адмірала.

Але він знав, що за десятками дурнів і мерзотників з великих та малих князів, генералів і адміралів стоїть багатомільйонний російський народ, з якого вийшов він сам і кровний зв'язок з яким ніколи не втрачав. Він знав, яка непопулярна теперішня війна серед населення, і розумів, що сама тільки ця обставина мусить привести до поразки, і тоді марно загинуть десятки і сотні тисяч російського люду. Війну треба було кінчати якнайшвидше, а для цього потрібно було досягти коли не панування на морі, то хоч би рівності морських сил. Цього було б досить, щоб примусити Японію припинити війну. Досягти ж цього можна було тільки знищуючи японську ескадру частинами. Треба було переходити до активних дій, безперестанно шарпаючи японців.

Адмірал помалу заспокоївся, став знову дрімати. Але його ще раз розбудили. Прибули з рапортами командири мінних загонів, звечора посланих у море.

— Усі повернулись благополучно? — спитав Макаров.

— У темряві втрачено зв'язок із «Страшным»,— доповів Бубнов.

— І ви визнали за можливе повернутися в Артур, кинувши один з міноносців у морі? — суворо спитав адмірал.

— Ми довго розшукували його, але не знайшли...

— Чому ви не лишилися на підступах до Артура почекати «Страшного»? Кинули в морі один з найслабших міноносців, і він легко може стати здобиччю японців. Такі командири мені не потрібні. Я усуваю вас від командування,— гостро сказав Макаров.

Бубнов колись служив у гвардійському екіпажі, а тепер бував у компанії великого князя. Він, не приховуючи зневаги, дивився на адмірала, хоч і стояв перед ним струнко, і думав про себе:

«Оцей хам і справді уявляє себе всемогутнім богом в Артурі! Подивимось, що ти, друже, заспіваєш після доброго «фітиля» з Петербурга!»

— Я вас більше не затримую,— відпустив Макаров обох капітанів.

У цей час доповіли з сигнальної станції на Золотій горі, що в морі, на південний схід від Ляотешаню, відбувається бій між невідомими кораблями.

Одразу зрозумівши, що йдеться про «Страшного», Макаров швидко піднявся на палубу.

Світало. Крізь досвітні сутінки темніли силуети Золотої гори й Тигровки. З моря глухо долітав гуркіт далекої артилерійської стрільби. Матроси під наглядом боцмана посилено надраювали палубу.

— «Баяну» негайно вийти в море! — наказав Макаров.

Тільки-но на крейсері, що стояв у сторожовій охороні, встигли прийняти сигнали, коли він уже рушив уперед, швидко набираючи ходу. З його труб повалив густий дим, довгим шлейфом тягнучись за кораблем. Хоч як недолюблював Макаров Вірена, він не міг не відзначити швидкості та чіткості виконання його розпорядження.

— Підняти сигнал: «Адмірал дякує «Баяну» за швидкий вихід!» — наказав Макаров.

Тимчасом «Баян» уже відкрив з максимальної дистанції вогонь по японцях, і вони поспішили відійти. «Страшний» вже занурився в воду, коли крейсер підійшов до місця бою; спущені шлюпки підібрали у воді чотирьох матросів та Акінфієва.

Незабаром Макаров наказав також вийти в море «Диане» і «Новику».

Слушившись вниз у каюту, адмірал згадав про записку великого князя. Він роздратовано пирхнув носом, смикнув, як завжди робив хвилюючись, правим плечем і замислився.

Він уникав виходити в море на броненосцях, але сьогодні на «Петропавловске» перебуває великий князь, який викликав його до себе. Макаров не міг зовсім ігнорувати цю обставину і, не бажаючи загострювати взаємин з князем, вирішив перейти на «Петропавловск». Прибувши туди, він негайно віддав наказ всій ескадрі виходити в море. Коли до нього підійшов Дукельський, адмірал спитав про великого князя.

— Спить після вчорашньої гульні. Накажете розбудити і доповісти про ваше прибуття?

— Не тривожте! Коли прокинеться, тоді повідомите, що я на броненосці!

Макаров пішов до містка. По дорозі його зустрів Верещагін. У руках він тримав великий альбом, а з кишені пальта стирчало кілька олівців.

— Здорові були, Степан Осипович,— тепло привітав він адмірала,— надовго намічається сьогодні вихід у море?

— Здрастуйте, Василь Васильович! Якщо японці не приймуть бою, то опівдні будемо в Артурі.

— Я хочу скористатися з виходу ескадри, щоб зробити кілька ескізів Артура з моря.

— Надто тут усе сіре та однотонне, нема ніяких барв, навіть море — і те якесь сіре та одноманітне.

— Так, це не Чорне море! Пам'ятаєте, коли ви на «Весте» прийшли в Бургас навесні сімдесят восьмого року? Яка там розкіш тонів, різноманітність відтінків, не те, що тут. Чи не хочете глянути мій альбом? — і Верещагін подав Макарову свої малюнки.

Тут було багато ескізів: китаець рикша, кумирня, старовинна міська брама, зарисовки артурської гавані, окремих кораблів, портрети олівцем офіцерів та матросів. Ад-

мірал уважно розглядав альбом, вислухуючи пояснення та зауваження художника.

— Ви, Василь Васильович, вмiєте передавати з дивовижною живiстю рух i мiмiку людей. Особливо гарнi оцi груповi зарисовки,— показав Макаров ескіз матросiв пiд час роботи на палубi.

— Щось ви, Степан Осипович, сьогодні маєте не дуже гарний вигляд,— зауважив Верещагін, вдивляючись у втомлене обличчя адмірала.

— Погано спав уночі, та й понервувався сьогодні зранку. Сподiваюся завтра відпочити як слід.

— Навряд чи вам це пощастить до від'їзду великого князя. Поки він тут, вам не буде спокою — ні морального, ані фізичного. Збираюся післязавтра рушити в Пітер з вашим дорученням,— пiвголосом сказав художник.— Дозвольте мені з вами пiднятися на мiсток, звiдти мені буде виднiше, як з палуби.

— Будь ласка, любий Василь Васильович, ви нам не перешкода,— і Макаров, узявши художника пiд руку, пішов до трапа.

«Петропавловск» на буксирі двох портових пароплавiв, повiльно розвертаючись, посунув у прохiд на зовнiшнiй рейд. На палубi метушилися матроси, скiнчивши прибирання.

— Чи не можна поквaпити буксири? — звернувся адмірал до командира броненосця капітана першого рангу Яковлева.

— Єсть поквaпити буксири! — вiдповiв капітан.

Макаров нетерпляче походжав по мiстку, спостерiгаючи, як виходять крейсери на зовнiшнiй рейд. «Новик», як завжди, з мiсця рушив повним ходом, швидко проскочив прохiд i, розвинувши максимальну швидкiсть, понісся до «Баяна», зате «Диана» загаялась i затримала «Петропавловск».

— Пiдняти сигнал: «Прискорити вихiд у море!» — наказав Макаров Дукельському.

Не встигли прийняти на крейсері цей сигнал, коли Макаров, втративши терпець, розпорядився оголосити догану командирові «Дианы».

«Не виспався i тепер фiтилить праворуч та лiворуч!» подумав лейтенант, вiддаючи накази сигнальникам.

— На «Аскольде» я давно вже наблизився б до «Ба-

яна»,— роздратовано кинув Макаров Моласу, коли той підійшов до нього.

— Я гадав, що ви залишитесь на крейсері,— відповів флаг-капітан.

— Лишився б на «Аскольде» або перейшов би на «Новик», якби не записка великого князя.

— Ви, Степан Осипович, бачили великого князя?

— Не бачив і не маю особливого бажання його бачити! — буркнув Макаров.— Навмисне наказав не будити. Нехай проспиться як слід!

Нарешті «Петропавловск» пройшов протоку і став набирати ходу. Макаров глянув на годинника. Було чверть на восьму ранку.

— Ми сьогодні понад годину витратили на вихід у море. Треба буде спеціально вправлятися у тренуванні ескадри по виходу в море,— усе ще бурмотів Макаров.

«Баян» енергійно відстрілювався від ледве помітних з «Петропавловска» японських кораблів. Ближче було видно, як «Новик» навально летів уперед, несучи величезний білий бурун на носі.

На «Петропавловске» пробили бойову тривогу. Матроси кинулися на місця згідно з бойовим розкладом. Заворушились гарматні башти, загриміли підйомники, дула поповзли вгору. Спіймавши ціль, носова башта дала залп. Броненосець здригнувся від пострілу. Макаров узяв бінокль у Дукельського і став розглядати далеку японську ескадру.

— Легкі крейсери типу «Юшіна»,— сказав він.— А за ними, скидається, «Чін-Іен» і «Мацушіма». Здається, сьогодні нам щастить. Спробуємо атакувати японців. Крейсери, звичайно, втечуть, але «Чін-Іен» та «Мацушіма» від нас не зникнуть.

Навколо адмірала зібралася велика група, мало не весь його штаб. Усі посилено розглядали японців у біноклі.

— Недоліт! — голосно доповів сигнальник результати першого залпу. Слідом за цим «Петропавловск» знову дав залп лівим бортом. Макаров поморщився: повітряний струмінь від пострілу неприємно різонує обличчя.

— Як повільно виходить ескадра! — зауважив роздратовано адмірал і повернувся до Артура, звідки встигли вийти в море тільки броненосці «Победа» і «Пересвет»,

а «Севастополь» і «Полтава» все ще стояли на внутрішньому рейді.

— «Баяну» з крейсерами приєднатися до ескадри! — наказав Макаров.

Відстрілюючись кормою, «Баян» рушив назустріч ескадрі, на ходу повідомляючи сигналами про загибель «Страшного».

— Врятовано чотирьох матросів і одного офіцера, — доповів сигнальник.

Макаров, знявши кашкета, побожно перехрестився. Його приклад наслідували всі навколишні.

— Капітана другого рангу Бубнова за залишення в морі «Страшного» віддати під суд! — наказав Макаров Дукельському.

Тимчасом японці знову стали зближатися з російською ескадрою. Недалеко від «Петропавловска» злетіло кілька водяних стовпів.

— Перший японський привіт сьогодні! — промовив Молас. — Треба перебратися в бойову рубку, ваше превосходительство.

— Не хочу. Тісно і гірше видно, — уперся Макаров. — Накажіть послити артилерійський вогонь!

Тільки-но підійшли інші броненосці, вся ескадра рушила на зближення з японцями, а ті поспішили відійти. Минуло близько години. Російська ескадра поступово стала наганяти старі японські броненосці «Чін-Іен» та «Мацушіму». Уся ескадра зосередила на них вогонь. Було видно, як на одному з них спалахнула пожежа. У цей час на обрії з туману стали з'являтися один по одному численні японські кораблі. Макаров зрозумів, що перед ним весь японський флот, і розгадав пастку, куди хотів його заманити адмірал Того, висунувши приманкою свої старі броненосці. Користуючися з переваги ходу, японці хотіли відрізати російську ескадру від Артура і, оточивши її, примусити до бою у не вигідних умовах.

Адмірал наказав негайно лягти на зворотний курс. Ескадра, відстрілюючись від японців, рушила до Артура. «Петропавловск» тепер ішов на чолі кільватерної колони броненосців.

— Передайте на Золоту гору: «Береговим батареям приготуватися до відкриття вогню!» — наказав Макаров.

Японці, користуючися з переваги ходу, намагались, ідучи паралельним курсом, випередити росіян. Артилерій-

ський огонь знову посилювався. Один із снарядів влучив у «Петропавловск». Осколки задзвеніли по броні, когось поранило, на палубі промайнули білі халати санітарів; виникла була пожежа, але її зараз же погасили. Макаров перейшов у бойову рубку. Тут з ним були Молас, Дукельський, флагманські штурман і артилерист, командир броненосця Яковлев та матрос-сигнальник. Потім несподівано звідкись виринув великий князь. Він був схвилюваний і ледве переводив подих. Один з осколків щойно подер йому шинель.

— Щасливо відбувся! — голосно сказав він. — На вершок ближче — і я був би без ноги!

— Ви, ваша високість, зволили щойно прокинутись? — спитав Макаров.

— Уявіть — нічого не чув, навіть стрілянини!

— Щасливий сон! Зате я сьогодні вночі майже не спав!

Князь прикинувся, що не зрозумів цього натяку.

У міру наближення до Артура японці стали відставати, лишаючись поза досяжністю берегових батарей. Стрільянина майже припинилась. Порівнявшись з Тигровою горою, ескадра, за наказом адмірала, зменшила хід і пішла вздовж берега.

Подано було сигнал: «Крейсерам і міноносцям іти в гавань!»

Поступово сповільнюючи хід, «Петропавловск» нешвидко рухався на чолі ескадри. Напруженість бою минула. Пробили відбій. Матроси висипали на палубу, розминаючись і розглядаючи японську ескадру, яка ще маячила на обрії.

— Ваша високість бажали бачити мене? — звернувся Макаров до великого князя, виходячи з бойової рубки.

— Так, мені хотілося терміново поговорити з вами, ваше превосходительство, в деяких питаннях, але ви не визнали можливим негайно побачити мене, — відповів князь.

— Чим же я можу бути вам корисним зараз? — у вічі спитав адмірал, зупиняючись на палубі.

Нахабний тон великого князя знову дошкулив його, і він, сердито посапуючи, уважно дивився в обличчя великому князю.

Помітивши роздратування Макарова, Кирило Володи-

мирович волів відкласти розмову: він знав гострість Макарова у хвилини гніву і побоювався його.

— Поговоримо потім, на свободі, коли повернемося в порт,— відповів він.

— Як буде завгодно вашій імператорській високостві,— сухо відповів Макаров.— Але все ж мушу зауважити, що турбувати командуючого флотом о третій годині ночі по дурничках, навіть вам, не слід!

— Дозвольте, адмірале...— почав був великий князь начальницьким тоном, коли раптом розлігся страшний гуркіт, виблиснув вогняний стовп, і вмить усе заволокло димом. Броненосець підкинуло вгору. На палубу впала маса води. Макаров скрикнув, наче від болю, і затулив обличчя руками.

— Спускати шлюпки, зупинити ескадру! — скомандував він у наступну секунду, але його вже ніхто не слухав. З усіх люків і з усіх трапів на палубу ринули перелякані люди.

У цей час один за одним сталося ще два вибухи під правим бортом. Броненосець одразу повалився на бік. По палубі пронісся крик, і з спотвореними від жаху обличчями, нічого більше не бачачи і не розуміючи, матроси впереміж з офіцерами ринули на лівий борт.

Макаров збагнув свою цілковиту безсилість щось зробити у цю хвилину і, скинувши тепле пальто й калози, спробував дістатися борту. По дорозі він спіткнувся на Верещагіна — художник лежав на палубі із скривавленим обличчям. Тут же валялися розсіпані малюнки з альбома. Адмірал швидко нагнувся, силкуючись підняти Верещагіна, але той тільки глухо простогнав:

— Рятуйтеся самі, Степан Осипович, а моя справа скінчена.

У цей момент Макаров упав від нового вибуху, підвівся, схопився був за поруччя, але тут же втратив точку опори, бо палуба стрімливо опускалася вниз, і полетів у воду спиною вниз.

Дукельського вибухом відкинуло далеко вбік. Впавши на палубу, він зараз же підхопився, силкуючись роздивитися крізь густий дим, що діється на кораблі. Палуба швидко зникала у нього з-під ніг. Він кинувся до борту. Перед ним, падаючи з корабля, промайнула фігура Макарова. Він хотів був підхопити адмірала, але його обдала, вирвавшись із машинного відділу, гаряча пара.

Закричавши від нестерпного болю, він стрибнув униз і втратив свідомість...

Ніч на батареї Електричного Утьоса минула спокійно. Тільки під ранок матрос-сигнальник Денисенко розбудив Звонарьова, чергового по батареї, і доповів, що з моря чути сильну стрілянину.

Швидко одягнувшись, прапорщик вийшов на двір. Світало. Звідкись з-за Ляотешаню долітав глухий гуркіт. Незабаром у тому напрямі пронісся «Баян», а за ним стала виходити й вся ескадра. Звонарьов викликав людей до гармат і послав по Жуковського. Ескадрений бій відбувався поза досяжністю батареї, і артилеристи, щучаючись від ранкового холодку, висипавши на бруствер, з тривогою дивилися на море.

Коли ескадра стала повертатися і на Золотій горі піднявся сигнал: «Береговим батареям приготуватися до відкриття вогню»,— Жуковський наказав зарядити гармати.

— Що це за розгартіяш такий? — підійшов до Жуковського Борейко.— Здається, Того женеться за нашою ескадрою? — сказав він, дивлячись у бінокль.

— Мабуть, що так,— відповів капітан.— Треба бути готовими як слід зустріти японців, тільки-но можна буде до них дістати.

Але японці не рискнули наблизитися до берега. Тимчасом ескадра підійшла вже до Артура. «Петропавловск» повільно проходив перед Електричним Утьосом. З-за хмар визирнуло яскраве сонце, темне море одразу засріблилось, і на його фоні чітко вимальовувався силует флагманського корабля. У бінокль можна було навіть бачити людей на палубі і містку.

— Десь тут має бути і Дукельський,— сказав Звонарьов Борейку, показуючи рукою на «Петропавловск».

— Мабуть, біля адмірала,— відповів поручик, дивлячись у бінокль.

Раптом на броненосці високо в повітря злетів стовп вогню і жовтого диму.

«Мабуть, залп з носової башти», подумав Звонарьов, але зараз же побачив, що огонь і величезні клуби густого чорного диму видираються, як йому здалося, зсередини корабля.

Дим закрив увесь броненосець, потім линула біла пара. Корма броненосця звелася з води, відкривши лопаті гвинтів, і корабель зник з поверхні моря. Лише сама хмара пари й диму, не встигнувши ще розвіятись, вказувала місце, де хвилину тому був «Петропавловск».

— Та що ж це такє? — переляканим голосом крикнув Жуковський.

— Ой лишечко, біда! Нещастя ж яке! — почулися стрижені голоси в юрмі солдатів на бруствері. — Та, здається, потонув!

— Перший взвод, за мною! — закричав Борейко і кинувся вниз. Солдати ринули за ним.

Збігши до моря, Борейко наказав спустити на воду рибальські човни, що лежали на березі. Звонарьов хотів був побігти за Борейком, але новий вибух під броненосцем «Победа» привернув його увагу до ескадри. Ще хвилину тому струнка колона суден тепер була зовсім порушена. Кораблі безладно з'юрмилися біля входу в гавань. Деякі з них рухалися вперед, інші повертали вбік, треті давали задній хід. На якомусь із суден розлігся постріл, за ним ще один, і раптом загриміла вся ескадра. Стріляли просто в воду, навколо себе, по невидимому ворогу. Сплески води смерчами виростали навколо кораблів. Частина снарядів падала на місці загибелі «Петропавловска», вбиваючи і калічачи людей, які ще борсалися в воді.

— Що за стрілянина? Це ж божевілля, вони один одного переб'ють! — розпачливо кричав Жуковський, ніби на кораблях могли його почути.

Звонарьов кинувся на берег. За ним побігла решта солдатів з батареї. Батарея збезлюділа. Жуковський, простеживши за японською ескадрою, яка весь час трималася поза межами досяжності вогню, здалека спостерігав події біля Артура, теж пішов на берег.

Тут зібралась уже вся рота. Ротний фельдшер Мельников зараз же розгорнув свій перев'язний пункт. Шурка Назаренко клопоталася біля ношів. Від берега квапливо відпливали два великі човни. Недосвідчені грєбці ледве перемагали береговий накат. На кормі одного човна височіла постать Борейка, на другому стояв Денисенко.

Звонарьов нервово бігав по берегу. Те саме почуття збентеження охопило й солдатів. Вони розмовляли, зітхали, нервово потягували махорку, лаялись невідомо на

чию адресу і нетерпляче вдивлялися, як відходять від берега човни. До місця катастрофи з усіх кораблів полетіли шлюпки. З берега було видно, як матроси раз у раз витягали з води якісь темні предмети: чи людей, чи речі.

— Що ж сталося зрештою? — звернувся Звонарьов, коли до нього підійшов Жуковський.

— Ради собі не дам! Мабуть, «Петропавловск» налетів на японську міну, поставлену цієї ночі.

Солдати, збившись навколо офіцерів, прислухалися до їх розмови.

— Адмірал Макаров, певно, загинув, — сказав навідник Кошелєв.

— Бодай тебе з такою мовою! Може, й вплив. Бачиш, скільки народу борсається в воді! — обірвав Кошелєва схвильований Лепьохін.

— Де вже йому, старому, виплисти у такій колотнечі! — сумно сказав Звонарьов.

З моря дув різкий, холодний вітер. Перемерзлі солдати стали розпалювати багаття з морських водоростей та плавцю.

Минуло з півгодини, аж поки, нарешті, перший човен підійшов до берега. Сильний прибій заважав йому причалити. Десятків зо два солдатів увійшли у воду і витягли човен на пісок. Всі з'юрмилися навколо човна, з боязкою цікавістю розглядаючи тіла в ньому. Першими зняли три матроські трупи. Солдати скинули кашкети і захрестилися.

— Відвоювалися, бідолахи! — сказав хтось із солдатів.

Трупи віднесли вбік і поклали на землю. Старший писар Пахомов став обшукувати небіжчиків, щоб встановити їх прізвища. За трупами обережно винесли голосно стогнучого молодого чорнявого матроса з розірваним животом. На сірому загостреному обличчі пораненого темніли глибоко запалі, напіввідкриті очі. Матрос інколи голосно скрикував і знову непритомнів. Оглянувши його, фельдшер безнадійно махнув рукою.

Вивантаживши поранених, човен знову пішов у море. Солдати юрбою чекали на березі підходу другого човна, — він був такий перевантажений, що його насилу витягли.

— Ну й натерпілися ми! — сказав Борейко, стрибаючи на берег. — Хвиля захлюпує, плаває на воді сила-силенна всякої всячини, не побачиш серед них людей. Мало не перекинулись. Дукельського підібрали на зво-

ротній дорозі. Він зовсім уже під воду ішов! Погано з ним!

Коли Дукельського винесли на берег, то в цьому обпеченому, скаліченому напівмерці важко було пізнати ще недавно молодого, вродливого, повного життя і веселощів лейтенанта. Він був непритомний. Мельников неквапливо, але добре персв'язав усі рани, зробивши з нього живий суверток з марлі, вати і биштів. За Дукельським винесли труп незнайомого чорнявого мічмана з розтровошеною потилицею. За знайденою в кишені візитною карткою встановили, що це був мічман Бурачок. Далі винесли ще трьох непритомних поранених матросів. Після штучного дихання і розтирань вони прийшли до пам'яті і здивовано розглядали схилені над ними обличчя солдатів.

— Ожили! — зраділо загули солдати.— Не всі, мабуть, там загинули. Може, ще адмірала теж врятують!

Всі троє були легко поранені, їх перев'язали і, слідом за Дукельським, віднесли на батарею. Човен, на якому був Борейко, знову пішов у море, але вже під командою Родіонова.

— Побоююсь, не виживе Дукельський! — стурбовано сказав Звонарьов,— яке нещастя для Риви! Ми ж сьогодні запрошені до неї на обід! — згадав він зовсім не до речі.

— Обідати не буде кому! Моряки повідомили, що на світанку японці потопили «Страшного», і ніхто з нього не врятувався! — відповів Борейко.

— Як? То це вранці вів бій «Страшный»?!— вигукнув уражений Звонарьов.

— Мабуть, що він! От лихо, Макарова досі знайти не можуть! — сказав Борейко.— Пальто його вилунали, а самого нема, либонь загинув.

— Ох, господи! Як же наш флот буде без Макарова? — скрикнув від жаху Жуковський.

— Пришлють іншого,— пробурмотів Звонарьов.

— Але другого Макарова не пришлеш! Адміралів багато, а Макаров у нас у Росії був один,— сумно відповів Борейко.— Незамінна втрата!

— Скільки лиха одразу: і «Страшный», і «Петропавловск», і адмірал...— похитав журливо головою Жуковський.

— Великого князя, кажуть, врятовано. Він тільки вуха собі обварив та перелякався.

— Дукельського треба зараз же відіслати у місто на лінійці і викликати з управління артилерії повозки для поранених матросів,— розпорядився Жуковський.— Сергій Володимирович, візьміть це на себе,— звернувся він до Звонарьова.

— Слухаю!

Звонарьов піднявся на батарею. Дукельського покладали в одній з кімнат Жуковського. Він поступово приходив до пам'яті.

— Як ти себе почуваєш, Жорж? — спитав його Звонарьов.

— Дуже погано! Мабуть, помру! Адмірал загинув!— ледве чутно промовив лейтенант.— Риві скажи: все, що в неї є,— все їй,— і Дукельський у знеможі замовк.

— Як він? — тихо спитав Звонарьов фельдшера.

— До вечора не доживе! — відповів Мельников.

За півгодини Звонарьов уже ішов поруч екіпажа, на якому лежав закутаний в ковдру Дукельський.

Віра Олексіївна Стессель на чолі шістнадцяти денщиків та сиріт-вихованок робила генеральне прибирання квартири після великодніх свят. У домашньому капоті, з пиловою ганчіркою в руках, вона літала по кімнатах, щедро роздаючи ляпаси своїм вихованкам і люто гримачучи на денщиків.

Було близько полудня, коли в передпокої розлігся дзвінок. Не чекавши гостей, Віра Олексіївна сама пішла відчиняти двері. На свій жах вона побачила перед собою плечисту фігуру генерала Нікітіна.

— Володимир Миколайович! — засоромилася генеральша.— Пробачте, ради бога, за мій домашній костюм, я ніяк не чекала вас побачити зараз у себе. У мене гармидер.

— Прошу вас пробачити, Віра Олексіївна! Ніколи б не насмілювся вас потурбувати в таку ранню годину, якби не надзвичайні новини. Грішний, не стерпів і забіг з вами поділитися,— відповів Нікітін, цілуючи генеральші руку.

— Що ж скоїлось?—збентежено спитала генеральша.

— Потоп головний самотоп! — випалив генерал і сам засміявся.

— Який, який самотоп?

— Та оцей, адмірал їхній, Макаркін, чи що?

— Який жах! Яке нещастя! — схопилася за голову Віра Олексіївна. — Такий показний, вродливий мужчина і раптом загинув! Господи, скільки лиха завдає ця війна! Царство йому небесне, бідоласі! — захрестилася генеральша.

— Не варт за ним особливо й побиватися, Віра Олексіївна! Підленької душі була людина, огидні інтриги плів проти Анатолія Михайловича. Мені от ваш чоловік зараз показав листа, щойно одержаного від Куропаткіна. Виявляється, оцей самий Макаркін, не мало не багато, жадав упідлеглення йому кріпості і вашого чоловіка! Подумайте, яке нахабство! — обурювався генерал. — Хоч Куропаткін вчасно про все дізнався і розтрощив усі ці підступи, але все ж у листі застерігає Анатолія Михайловича, щоб він із цим самим бридким самотопом тримався пильно і пальця б йому в рота не клав!

— От уже не сподівалася від нього такої підлоти! Крадькома, поза спиною, жадати упідлеглення собі кріпості! Щоб кріпость, сухопутна армія, підлягала якомусь адміралу, що і ескадрою як слід командувати не вмів! Вийде в море, і тільки-но побачить японців, зараз же тікає під захист кріпосних батарей. Вже справді не варт особливо сумувати за ним! — обурилась генеральша. — Та що це я вас тримаю в передпокої! Ходімо хоч би в їдальню, там вже майже прибрано. Розповідайте ж до ладу, як і що сталося, — просила Віра Олексіївна.

— Вийшли ото наші калози в море. Погуляли трохи, а тут, казна звідки, з'явився Того. Ну, у Макаркіна, звичайно, від страху душа в п'ятки пішла, і він навіткача в Артур, Того за ним. Тут щось сталося, і проти Електричного Утьоса «Петропавловск» підірвався і потонув!

— «Петропавловск» загинув? Один з найкращих наших броненосців? Дуже тяжка втрата для нашого флоту! І так нам на морі не щастить, а тут ще раптом втратили найбільший корабель!

— Я, матінко, Віра Олексіївна, гадаю, що це скоріш щастя для нас, аніж нещастя! Чим швидше ми цих калоз позбудемось, тим буде краще. Пуття від них аніякого — тільки в порту стоять, та моряки на березі пиячать, а коштують державі дорого і уявляють про себе не знати що. Миколі-угодникові свічку за карбованця поставлю, коли остання наша дірява калоша піде на дно морське!

Поки наша армія ціла, нам ніякі япошки не страшні, а без флоту ми обійтися можемо.

— Але, крім Макарова, мабуть, загинуло ще багато народу. Бідні матросики, як мені їх шкода.

— Так, загинуло понад шістсот чоловік матросів і тридцять офіцерів. Але й тут господній перст! Великий князь Кирило Володимирович був на броненосці поруч з Макаровим, так його врятували і вже привезли на берег без ран і контузій. Він дістав лише загальне потрясіння.

— Великий бог землі руської! Хай не зоставить він нас і надалі своєю благостю! — побожно хрестячись, сказала Віра Олексіївна.— Треба зараз же одягтись і їхати з поздоровленням до князя, а потім у церкву відправити з цієї нагоди молебень, подякувати господу богу за велику його ласку до нас.

— Розуму в вас сила, матінко Віра Олексіївна! Нам з Анатолієм Михайловичем і на думку не спало молебство. Про все подумали, а про це забули.

— Бог насамперед! — повчально промовила Віра Олексіївна.— Треба відправити урочистий подячний молебень, з салютом, при всьому гарнізоні. А телеграму про це государеві вже послано?

— Послано, матінко! Дмитрієвський написав таку зворушливу і вірнопідданицьку, аж навіть сльоза проймає, коли читаєш.

Новий дзвінок сповістив про прибуття самого Стесселя.

— Ти вже тут? — здивувався віц, побачивши Нікітіна.— От уже справді, без нього вода не освятиться!

— Не міг не сповістити Вірі Олексіївні такі радісні події, як загибель самотопа і врятування великого князя.

— Чула, який фрукт, виявилось, був цей Макаров? — звернувся Стессель до жінки.— А ти ще завжди його обстоювала!

— Правильно кажуть, що з хама не вийде пана! Не добре казати погано про небіжчика, та не можна приховувати — не благородна була з нього людина,— засмучено відповіла генеральша.

— Тепер треба негайно переодягнутися в парадну форму і їхати на вокзал, де в своєму поїзді зараз великий князь,— почав Стессель.

— Анатоль, треба відправити зараз же молебень з нагоди врятування князя!

— Так, так, Анатолій Михайлович! Зовсім ми з тобою

це випустили з уваги. Давай зараз наказ по гарнізону накидаємо і терміново розішлемо в частини,— підтримав Нікітін.— Не дружина в тебе, а золото, розуму сила, не нам з тобою пара! Віра Олексіївна, будь ласка, вашу ручку! Захоплений! Приголомшений!

— Поки мені там парадне причандалля приготують, ми з тобою, Володимир Миколайович, наказа настроїмо,— вирішив Стессель і перейшов з Нікітіним до себе в кабінет.

За чверть години, коли Віра Олексіївна зайшла туди, обидва генерали тріумфально показали їй уже написаний наказ.

— Ти, Вірунчик, послухай, може, ми щось знову прогавили,— попросив дружину Стессель.

Наказ по кріпості Порт-Артур

№ 291

31 березня 1904 року

п. 1

На відзначення чудесного врятування Його Імператорської Високості великого князя Кирила Володимировича під час загибелі броненосця «Петропавловск» 31 сього березня, о 9¹/₂ годині ранку, наказую: у гарнізонній церкві відправити о 3 годині дня подячний молебень з проголошенням многоліття всьому царствуючому дому.

п. 2

Від усіх частин гарнізону до 2 год. 30 хв. дня вислати по взводу у 30 рядів при офіцері для присутності на відправі.

п. 3

Усім вільним від служби пп. генералам, штаб- і оберофіцерам також прибути на молебство.

п. 4.

Розпорядженням командуючого 4-ою Східносибірською стрілецькою артилерійською бригадою полковника Ірмана забезпечити проведення салюту під час проголошення многоліття царствуючому дому в 21 постріл.

п. 5.

Форма одягу — парадна.

Загальний нагляд за порядком покладаю на вик. посаду штаб-офіцера для доручень при мені ротмістра Водягу.

— Ну як, нічого не проминули? — спитав дружину Стессель.

— Начебто все в порядку! Треба тільки наказ швидше розіслати по частинах! — відповіла Віра Олексіївна.

— З нарочними, з кінними вістовими пошлю! — поспішив запевнити її генерал.

Не минуло й півгодини, як запряжена парою сірих жеребців коляска Стесселя підкотила до поїзда великого князя на запасних коліях. З коляски вийшла вичепурена Віра Олексіївна в супроводі чоловіка і Никітіна в повній парадній формі.

У вагон-салоні, що був приймальною для князя, їх прийняв брат Кирила Володимировича Борис — у гусарській формі, зовсім ще юнак, але вже з мішками під очима, жовтаблідий та невиспаний. Борис поцілував ручку Віри Олексіївни і, досить недбало привітавшись з генералами, запропонував гостям сідати.

— Ми прийшли, ваша високість, — почала Віра Олексіївна, — щоб скласти наші поздоровлення з нагоди чудесного врятування вашого найяснішого брата від смертельної небезпеки! Просимо вашу високість якнайшанобливіше довести це також до відома їх імператорських високоостей — ваших батьків!

— Зворушений вашою увагою і висловленням співчуття і обов'язково напишу про це в Пітер, — ввічливо відповів Борис. — Сподіваюсь, що брат скоро очуняє.

— Як самопочуття його високості?

— Зараз він спить. Спочатку був трохи нервувався, але потім видуддив пляшку коньяку і заспокоївся. Одверто кажучи, на мою думку, оця холодна ванна йому навіть корисна була. Приємно відсвіжитися після доброї п'ятики, а випили ми з ним на великдень як слід! — солодко позіхаючи та затуляючи рот рукою, відповів князь.

Віра Олексіївна була шокірована висловами великого князя, але розпитувала його з видимою зацікавленістю.

— Який жаж! Яким треба бути героєм, щоб врятуватися при цьому! Яка має бути присутність духу у його

високості, щоб не розгубитися в такий момент! Воїстину, ваш брат, ваша високість, показав себе гідним членом нашої любимої царської родини! — розливалася генеральша. — Анатоль! Ти повинен про це якнай докладніше донести його імператорській величності.

— Як же, як же! Визнаю за свій священний обов'язок довести про все до відома государя імператора і клопотатимусь про нагородження його високості георгіївським хрестом, — поспішив підтакнути жінці Стессель, досі сидівши мовчки.

Відбувши належний за пристойностями час, гості поїхали.

З вокзалу коляска з їх превосходительствами попрямувала на Козачий плац, де стояла гарнізонна церква.

Там уже зібралися офіцери в парадних мундирах і чекали на Стесселя.

Генеральша люб'язно порозмовляла з Кондратенком; дружньо, як родичка, привіталася з Белими, бо вона була їм свахою через свого сина, одруженого з дочкою Белого; сухувато поздоровкалася з Фоком, добродушно всміхнулася Тахателову, а той, як завжди, відсапуючись від спеки, з ведмежою грацією поцілував їй ручку: решту вона удостоїла лише загальним поклоном.

Разом з батьками приїхала і Варя. Побачивши Борейка, дівчина поспішила до нього.

— Невже немає ніякої надії, що дідусь врятувався? — спитала вона зривистим від ридань голосом.

— На мою думку, хоч як це сумно, Макаров безперечно загинув, — зітхнув Борейко.

Варя відійшла до батьків. Її заплакане, засмучене обличчя становило гострий контраст із жвавими, радісними обличчями Стесселя та його навколишніх.

— Навіть непристойно, Варя, так плакати, коли великий князь волею божою цілий та здоровий, — сердито пробуркотіла Віра Олексіївна, обернувшись до дівчини.

Білий підійшов до Кондратенка.

— Як же ми тепер будемо без Степана Осиповича?

— Більшої втрати для оборони Артура не можна і уявити собі. Постараємося хоч здійснювати заповіти покійного адмірала: тісніше зв'яжемося з флотом, оборонятимемо Артур насамперед на далеких підступах, і головне — будемо непохитно вірити в геройську силу

російського солдата. І хай допоможе нам у цьому бог,— схвильовано відповів Кондратенко.

Диякон нетерпляче визирав з олтаря, чекаючи початку відправи.

Тільки-но Стессель з'явився в церкві, піп, одягнутий у святкові світлі шати, з розчулено-радісним виразом обличчя, вийшов на амвон.

— В ім'я отця і сина і святого духа! Любі во Христі братіє і сестри! Господу богу угодно було зробити велике чудо: під час загибелі «Петропавловска» десниця всевишнього врятувала царственного отрока — великого князя Кирила Володимировича, на радість всім істинно руським людям, безмежно відданим своєму державному монархові! Вознесемо ж подячне моління отцю небесному за низпослане нам чудо.

Відправа почалася. Зворушено проголошував ектенії диякон, стройно співали півчі, сині хмари ладану носилися під стелею, статечно стояли солдати, стримуючи кашель та зітхання, та стиха схлипувала Варя. Коли служба дійшла до «многаліття», то з батареї і кораблів грянув такий салют, аж ледве не повилітали шибки з вікон, диякон поперхнувся на півслові, священник мало не впустив з рук хреста, хор збився з тону.

— Оцей Ірман завжди перестаряється! — сердито шепотіла Віра Олексіївна чоловікові.— Пошли Водягу смикнути його, а то в церкві цілих шибок не зостанеться!

Бравий ротмістр поспішив вийти, щоб приборкати над міру запальних артилеристів. Цей епізод трохи поспував ліпоту служби божої, а це дуже прикро вразило генеральшу.

Борейко, стоячи в глибині церкви разом з солдатами, почував дедалі більше роздратування. Весь цей урочистий молебень після того, що довелося бачити вранці, здавався йому глузуванням з нещастя. Парадна обстановка церковної відправи, солодко-радісний вираз обличчя в попа і, нарешті, салют ще посилили його роздратування. Озираючись на солдатів, він бачив їх похмурі, сумні обличчя, чув тяжкі зітхання, такі не відповідні радісній службі божій, і відчував їхнє також невдоволення з того, що відбувається. У голові його швидко з'явився план невеличкої демонстрації проти начальства. Тільки-но скінчився молебень і всі пішли цілувати хреста, він звер-

нувся до солдатів і напівпошепки, так, що чутно було на всю церкву, сказав:

— Хто бажає, може лишатися на панахиду по моряках, а хто не бажає, може після хреста йти додому.

Потім він проштовхався до священника і звернувся до нього з проханням відправити панахиду по загиблих на «Петропавловске» і «Страшном». Піп здивовано подивився на нього, перелякано озираючись на Стесселя, який ще не відійшов далеко, і пробурмотів щось невиразне. Зате генерал одразу ж звернувся до Борейка.

— Хто це вигадав панахиду правити? — спитав він.

— Одностайне бажання солдатів! — не зморгнувши, відповів поручик.

— Відколи це у вас зважають на «бажання» солдатів? Це що за розбещеність! Солдат нічого не може і не мусить «бажати». Його діло виконувати накази начальства, а не висловлювати якісь побажання. Що ж, ви гадаєте, я, комендант кріпості, не знаю, що треба робити: чи молебень правити, чи панахиду? Мабуть, ви думаєте, що життя великого князя не таке коштовне, як життя Макарова та матросів? — голосно і роздратовано сказав генерал.

— Мої солдати сьогодні брали участь у рятуванні гинучих, пережили багато скорботних хвилин і хочуть пом'янути померлих воїнів, — відрізав Борейко.

— Солдати і «переживання»! Та що це вони у вас, інститутки чи хто, щоб «переживати»? Які ж це воїни, коли вони, побачивши смерть, розпускають нюні і починають «переживати»? — глумився Стессель. — Усе це дурниці! Ведіть солдатів назад! Коли треба буде, я сам дам розпорядження про панахиду!

— Слухаю! — виструнчився Борейко і наказав солдатам виходити з церкви.

— Невже ви підете? — підлетіла до Борейка Варя, здалека стеживши за його переговорами. Поручик похмуро подивився на неї і гукнув:

— Белоногов! Занеси попу десятку і попередь, що ми зараз повернемось! Кроком руш! — скомандував він солдатам, коли вони вишикувались.

Не встигли солдати відійти від церкви, коли їх перегнала Стесселева коляска. Тільки вона зникла за рогом, Борейко повернув солдатів назад. Причт уже чекав на них. Диякон підійшов до Борейка.

— Панотець настоятель не певен — чи можна правити панахиду. Як би генерал Стессель не розгнівався!

— Скільки додати? — у вічі спитав Борейко, виймаючи гаманця.

— Четвертну б уже поклали!

— Вистачить, дяче, двох червоненьких.

Диякон одразу повеселішав.

— Зараз панотця запитаю! — промовив він, ховаючи гроші в кишеню.

Церква швидко наповнювалась. Звістка про панахиду по загиблих моряках дійшла до навколишніх жителів, і вони поспішили прийти. Увесь цей звичайний робітничий люд тулився в маленьких халупках цієї частини міста. Тут були матроські вдови, жінки, матері з дітьми, портові робітники і дрібні службовці. Тут було багато щирої і глибокої скорботи за загиблими моряками. Тут було справжнє народне горе.

Борейко став на криласі, щоб підспівувати півчим, і, глухо прокашлюючись, нетерпляче тупав ногою.

Нарешті, царські врата відчинилися, і з'явився піп. Тепер він був у траурних чорних ризах, на обличчі його був написаний глибокий сум, начебто це не він півгодини тому був сповнений радості.

«З нього непоганий актор вийшов би!» подумав Борейко.

З риданням у голосі, немов живе втілення скорботи, піп розповідав про загибель «Петропавловска» і «Страшного», а разом з ними — Макарова, офіцерів і кількох сотень матросів.

— Помолімося ж, любі браття і сестри, про новопреставлених воїнів православних, що душу свою на полі брані віддали за віру, царя і батьківщину, — закінчив піп і змахнув чергову сльозу.

Диякон, щойно проковтнувши чвертку, зворушений від хвилювання і горілки, почав відправу приглушеним сумним голосом, посилено розмахуючи кадилом. Півчі, здебільшого навколишні жителі, поділяючи загальний настрій, з особливим розчуленням виводили траурно-скорботні похоронні мотиви. Коли ж диякон проголосив вічну пам'ять «новопреставленому рабу божому Степану, воїну Єрмію, Константину, Павлу та іншим, імена їх ти, господи, знаєш», усі в церкві вибухнули толосними риданнями.

Борейко, суворий і журливий, з криласа оглядав молільників. Він розумів щирість горя цих людей, які ніякого діла не мали до нікчемного великого князя, але були кровно пов'язані з загиблими моряками. Смутно звучав дзвін, сповіщаючи, яке лихо спіткало народ. Церква все більше наповнювалась. Прийшли мужчини, жінки, робітники, що років із десять не заглядали в церкву, прийшли також китайці із співчуття до горя росіян.

Коли панахида скінчилась, Борейко ледве зміг вибратися з церкви. До нього підходили, тиснули руки, вклонялися, дякували «за те, що він не забув наших упокійників». Варя, плачучи, теж дуже розчулено потиснула йому руку. Вийшовши на паперть, солдати, мовчазні і суворо зосереджені, швидко вишикувалися і пішли, а перед ними похмуро, в тяжкому роздумі крокував Борейко.

Біля доків дорогу артилеристам перегородило двоє п'яних робітників. Один з них опинався і не хотів йти за своїм товаришем.

«Знайшли коли напиватися», обурено подумав Борейко.

— Ти думаєш, чому я сьогодні п'яний? — ніби відповідаючи поручикові, сказав упертий робітник. — З горя! Душа мені болить! Поминки по адміралу справляю, царство йому небесне! Уявлення ти повинен мати про мое горе і не перешкоджати.

— Дивись, як би тобі на зад сотню не поклали на пам'ять про адмірала. Ходімо краще від гріха додому, — умовляв другий.

— Ні, ти мені скажи, — говорив перший робітник, — чому це адмірал потонув, а князь вплив?

— Кому яку планіду дано! Кому тонути, а кому плавати!

— І зовсім не так! Тому, що золото завжди в воді тоне, а дермо вгорі плаває! — і робітник зло зареготав.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Другого квітня японська ескадра знову з'явилась перед Артуром. Російська ескадра на внутрішньому рейді стала спішно перетягуватися, прикриваючись від моря Золотою горою і Тигровим півостровом.

Адмірал Того, чекавши, як завжди бувало за Макарова, що ескадра вийде в море, був на цей раз здивований бездіяльністю російських моряків і вирішив скористатися із сприятливої для нього обстановки.

Уже з дистанції у вісімдесят кабельтових флагманський броненосець «Мікаса» відкрив вогонь по батареї Утьоса. Жуковський викликав своїх солдатів до гармат і приготувався до бою. З командирського пункту він у бінокль розглядав ворожі судна.

— Та, здається, до нас сьогодні завітала вся броненосна ескадра: шість броненосців і шість броненосних крейсерів,— сказав капітан офіцерам, коли вони підійшли до нього.— Наша ескадра, мабуть, не збирається виходити з гавані, тобто сьогодні відбувати доведеться самим лише береговим батареям, зокрема нам. Борис Дмитрович, ви станете на другий і третій взводи, а ви, Сергій Володимирович, на перший. Пильнуйте ретельності наведення, бо сьогодні буде жарко.

Офіцери розійшлися на свої місця.

— Приціл триста, квадрант сорок два—сорок! Цілик ліворуч два! — донеслася команда з командного пункту.

Прапорщик і фейерверкер пішли перевіряти наведення гармат.

Навідник першої гармати Кошелєв уже припав до прорізу на прицілі.

— Лівіш! Лівіш! — командував він двом штурвальним, які перекочували раму лафета по чавунній дузі.

Замкові витягували важкий клиновий затвор, квадрантник встановлював квадрант на потрібній поділці.

— Перша готова!

— Друга готова!

— Перший взвод готовий!

— Шість тисяч двісті! Шість тисяч сто п'ятдесят! Шість тисяч сто! — долітало з далекомірної будки.

— Другий і третій взводи готові!

— Залпом! — скомандував Жуковський.

— Плі!

Гармати відкотилися назад, і п'ять снарядів, різко свистячи і гуркочучи, понеслися в море.

У ту ж мить на японських кораблях спалахнули вогні пострілів.

— Закрийсь,— наказав Жуковський, і майже зараз же десять або дванадцять снарядів упали на бата-

рею. Миттю все затяглося димом і пилом, ядуче запахло шимозою, і тисячі осколків забарабанили по гарматних щитах, по брустверу і біля гармат.

— Усе гаразд? — спитав Звонарьов, виходячи з-за прикриття.

— У першій гарматі все гаразд! — доповів фейерверкер.

— У другій один осколок загруз в гарматному щиті, решта гаразд.

Звонарьов підійшов до цієї гармати. Солдати з'юрмилися ліворуч від неї, роздивляючись загрузлий у щиті сталевий осколок завбільшки вершків із шість, з гострими зазубреними краями.

— Якби не було щита, напевно когось та вбило б, — сказав Родіонов.

— Мене, Софрон Тимофійович! — відгукнувся навідник. — Як він таракнув по щиту, я аж присів. Глянув, а він крізь щит просувається. Матір свою згадати не встиг, а він вже загруз, — і навідник широко посміхнувся своїм вилицюватим обличчям.

Оглянувши обидві гармати, Звонарьов переконався в їх цілковитій справності і доповів про це Жуковському.

— Здорово вони зараз накрили батарею! Я думав, половина людей і матеріальної частини вийде з ладу, а справді ми не маємо навіть пошкоджень, — збуджено радісно промовив капітан. — Постараємося зараз же віддячити їм сторицею.

Батарея знову загуркотіла залпами. Японці лягли на зворотний курс і, трохи наблизившись до берега, не припиняли обстрілювати Утьос. Але сонце, піднявшись на небі, заважало точності їх наведення, і снаряди робили то недольоти, то перельоти. Те саме сонячне освітлення тепер допомагало Електричному Утьосу. З другого залпу вийшов з лав крейсер «Токіва». Біля нього затрималися і інші судна. Це дало змогу Жуковському дати три залпи при тому самому прицілі. Одразу спалахнули пожежі ще на трьох кораблях. Японці поспішили знову витягнутися в кільватерну колону, але тут вступили в бій батареї Золотої гори, Стрілецька і розташовані на Тигровці, досі бездіяльні через далекість відстані.

Влучення у ворожі кораблі почастишали, і адмірал Того поквапився відійти у море, все-таки уперто обстрілюючи Електричний Утьос.

На вершині Золотої гори, у тривкому бетонному казематі, зібралось все порт-артурське начальство: щойно прибулий намісник, який після смерті Макарова взяв на себе командування флотом, Стессель з Нікітіним і Бєлий у супроводі Варі. Превосходительні співрозмовники інколи ризкували визирнути на двір і з височини пташиного польоту подивитися на обстріл Електричного Утьоса. До нього було понад версту, але навіть звідси моторошно було дивитися, як батарея раз у раз закутувалася в гігантські фонтани чорного диму. Телефонний зв'язок із Утьосом давно був попсований, і тому справжній стан на ньому не був відомий, а розгортання картини жорстокого обстрілу примушувало припускати на ньому численні втрати.

— Усі гармати цілі! — голосно заявила Варя при черговому залпі, — я виразно бачила п'ять виблисків.

— Проте люди вже, напевно, далеко не всі цілі, — похмуро зауважив Нікітін. — Але ж які молодці, ваше превосходительство! Одна батарея сам на сам проти всього японського флоту. Чому б нашій ескадрі не вийти та не допомогти їм?

— Після загибелі «Петропавловска» вона в такій мірі слабша за японську, що ми повинні берегти її, мов зіницю ока, — повчально сказав Алексєєв.

— Тоді найкраще послати її на схов у Морський музей у Пітер, — не вгамовувався Нікітін.

Бачачи, що розмова набирає неприємного характеру, Стессель поспішив відіслати свого друга.

— Володимир Миколайович, я попрошу тебе подбати про відновлення зв'язку з Електричним Утьосом.

— Слухаю! Зараз, — і Нікітін відійшов.

— Він, здається, трошки того? — невдоволено спитав Стесселя намісник, крутячи пальцем біля свого лоба.

— Рідкісної мужності людина, та є в нього грішок — любить перехилити.

— Воно й помітно: до адміральської години ще далеко, а він уже під мухою.

Варя вирішила сьогоднішній день відзначити яким-небудь героїчним вчинком. У її палкій голові проносилися картини, одна фантастичніша за іншу. То їй уявлялося, як вона відважно перев'язує «його» під градом японських снарядів, то обоє вони гинули від однієї бомби, то, нарешті, вона героїчно лагодила телефонні проводи (хоч

цього робити не вмiла) і одержувала з рук намісника георгіївську медаль. Вона потихеньку спустилася вниз, де за прикриттям стояла її Кубань, і, скочивши на неї, галопом понеслася по дорозі на Утьос.

Із Золотої гори її помітили тільки тоді, коли вона проскакала більше як половину дороги.

— Ваше превосходительство! — повідомили Белого. — Ваша дочка поїхала на Електричний Утьос.

— Божевільне дівчисько! Чого її туди понесло? — сердито сказав Белий і поспішив нагору. За ним вирушили і інші.

— Козача кров взнаки дається, Василь Федорович! — промовив Стессель, звертаючись до Белого. — Дарма, що жінка, а в бій так і рветься.

Алексеев тільки хитав головою, чи то від здивування і захоплення, чи то на ознаку осуду.

Згори було прекрасно видно моторну вершницю, та ось біля неї зметнулось кілька стовпів диму, і вона зникла з очей. Белий здригнувся і нервово засмикав свої вуса. Інші злякано ахнули. Порив вітру відніс дим убік, і замість розшматованого трупа всі побачили, як шалено мчала наїзниця.

— Браво! Браво! Вас можна поздоровити з такою дочкою, — схвалив намісник.

Щасливо діставшись до Утьоса, Варя підїхала до кухні, біля якої порався кашовар Заяц, і, кипувши йому повіддя, вибігла на батарею. Вона сподівалася бурхливих виявів захвату з приводу її сміливості, захоплення її героїзмом, але на неї ніхто не звернув ані найменшої уваги. Коли ж вона потрапила назустріч Борейкові, він сердито пробурмотів:

— Тільки вас тут іще бракувало! Ідїть на перев'язний пункт, він там, у першому казематі, — і поручик рукою вказав їй дорогу.

— Та я хотїла... — почала була Варя.

— Марш на місце, сестро! — так рывкнув Борейко, що ноги самі швидко понесли Варю в потрібному напрямі. На додаток до всього, коли вона проходила повз Звонарьова, той її навіть не помітив. Розсерджена Варя добралася до перев'язного пункту і тут, заливаючись слїзьми, впала в обїйми Шурки Назаренко, яка одна лише і оцінила гідно її вчинок.

— Сестро Назаренко, — офіціальним тоном сказав

Мельников,— накачайте сестрі Белій двадцять крапель тинктури валеріані ефірі.

Варя була єдиною людиною, якій цього дня подано було медичну допомогу на Електричному Утьосі.

Випустивши близько двохсот важких снарядів, японці зникли за Ляотешанем. На батареї всі з полегшенням зітхнули.

— Відбій,— скомандував Жуковський.— Сергій Володимирович, огляньте всі гармати і складіть дефектну відомість!

— Пробанити зараз же гармати, поки порохований нагар ще не ствердів,— додав від себе Борейко.

Після пережитих хвилювань солдати весело кинулися обдивлятися свої гармати.

— Мабуть, ти не раз сьогодні свого ангела-хранителя згадував? — спитав Кошелева хтось із солдатів.

— Не ангела-хранителя, а адмірала Тогова матом згадував мало не цілу годину без перепочинку.

— От гикалося йому сьогодні!

— Не тільки гикалось, а й до вітру не раз, либонь, бігав, коли ти в нього гармату свою наводив!

Оглянувши гармати, Звонарьов доповів, що тільки в двох із них пробило невеликими осколками щити, в одній перебило трос від снарядного кокора і в одній розстрощило блок підйомної стріли. На всіх щитах було багато вм'ятин і подряпин від каменів та осколків.

— Дешево відбулися! Після півторагодинного обстрілу всією ескадрою можна було чекати більших уражень,— сказав Жуковський.— Цікаво, скільки по нас було випущено снарядів?

— Пахомов, сидючи в погребі, налічив, що півтораєта впало безпосередньо біля батареї, а всього не менш як двісті,— повідомив Борейко.

— Ми ж витратили всього сто дванадцять снарядів! Майже вдвоє менше.

— Результат: у нас пошкоджень на батареї нема, коли не лічити вибитих шибок та розбитої черепиці, а в них один крейсер зовсім вибув із лав і чотири кораблі дістали пошкодження,— підсумовував Жуковський.

— Ми в очевидному і великому бариші,— зауважив Звонарьов.

— Для мене цілком зрозуміло, що, незважаючи на високу техніку артилерії, японський флот користуватися

нею не вміє. Дали б мені та їхні дванадцятидюймовки, то сьогодні жоден би корабель від Артура далі, як на морське дно, не пішов би! — похвалявся Борейко.

— Ваше високоблагородіє, хтось до нас їде, — показав далекомірник на дорогу, де наближався екіпаж.

Борейко підняв бінокль до очей.

— У передньому Стессель і ще хтось, мало не Алексеев, а в другому Белий і Нікітін, — повідомив він.

Радісно збуджений настрої Жуковського вмить зник. Капітан зблід і одразу захвилювався.

— Треба негайно вистроїти роту, послати підмести уламки скла і черепиці на дворі, — засипав він наказами. — От уже справжня напасть на мою голову оце начальство! Скільки воно мені псує крові!

— Далеко більше, ніж японці, — іронічно зауважив Борейко.

— Звичайно. Того ані догани не вліпить за поганий стан роти, ні з посади не усуне.

— Лише вб'є чи покалічить!

— Від долі не втечеш!

— Начальство — це також доля, злий фатум, коли хочете!

— У сто разів гірше! Доля сліпа, а генерали дуже зрячі і надто причепливі! — хвилювався капітан.

— Нічого не треба робити, Микола Васильович! Будемо продовжувати чистити гармати і не станемо прибирати. Нехай побачать наш звичайний вигляд після бою, — умовляв Борейко. — Та й не встигнемо ми красу навести, як вони будуть тут.

— Нехай хоч каноніри опорядять себе як слід, а то, дивіться, шинелі на землі валяються, солдати без поясів та кашкетів, спітнілі. Стессель, ви ж самі знаєте, на зовнішній вигляд найбільше звертає уваги.

— Скласти шинелі в порядок, надягти портупеї, дивитися орлами! Сам намісник до нас їде! Відповідати йому — ваше високопревосходительство! — прокричав на всю батарею Борейко.

— Я прошу вас, Борис Дмитрович, скомандувати, коли під'їдуть екіпажі, а то я голос під час стрільби надсадив. Відрепортую вже я сам.

Все зійшло якнайкраще: Борейко оглушив Алексеева своїм басом, Жуковський відрепортував тремтячим від хвилювання голосом, але все ж начальство його

обласкало. Превосходительні гості були здивовані ряснотою осколків на батареї, брали деякі з них у руки і запевняли, що вони іще теплі; вони самі себе відчували до деякої міри героями, прибувши на Електричний Утьос зараз же після бою.

Белій спитав про дочку, але Шурка Назаренко, ніяковіючи, повідомила, що «вони були дуже засмучені і вже поїхали іншою дорогою».

Подякувавши Жуковському і солдатам, намісник зайшов на кухню покуштувати обід. Заяц з Белоноговим піднесли начальству наваристого борщу і танучу в роті гречану кашу.

— Прекрасно! Дуже, дуже смачно,— хвалив адмірал.— Коли ж ти встиг зварити обід? Невже під час сьогоднішнього бою?

— Так точно! Акурат, як япошка по Утьосу бив. Я побоювався, щоб у борщ осколків він не понакидував.

— Спасибі за службу! На́ тобі, братіку, від мене троячку в нагороду, — і Алексеев подав Заяцу зелену бумажку.

— Радий старатися! Красно дякуємо! — поспішно відповів солдат.

Коли, нарешті, начальство поїхало, Жуковський зняв кашкета і побожно перехрестився.

— Слава тобі, господи, головна небезпека благополучно проминула,— радісно сказав він.— Ходімо обідати, панове, коли наші денщики такі ж герої, як Заяц.

Другого дня Звонарьова викликали до телефону з управління артилерії.

— Хоч ви поганий, огидний, бридкий і невихований хлопчисько, і я з вами зовсім не хочу розмовляти, але все-таки вирішила повідомити, що сьогодні, о п'ятій годині вечора, похорон загиблих на «Петропавловске», в тому числі і дідусевого ад'ютанта, як його?

— Дукельського,— підказав Звонарьов.

— Його самого! Борейко, здається, був його другом. Щождо вас, то, як всім відомо, ви давно прихильні до Ривочки, яка тепер у великому сумі. Для вас прекрасна нагода втішити і одночасно завоювати її велелюбне серце,— не могла не підпустити шпильки Варя.

— Дякую вам, ми, звичайно, будемо на похороні,— сухо відповів прапорщик і повісив трубку.

Коли Борейко і Звонарьов прийшли на кладовище, юрба проводжаючих уже розходилася.

Біля огорожі вони зустріли Желтову з обома вчительками і Стахом. Прапорщик підійшов до них і, привітавшись, представив Борейка. Пробасивши своє прізвище, поручик шанобливо потиснув їм руки. Особливо обережно він узяв у свою величезну долоню Олишу довгу тонку ручку, а дівчина пильно вдивлялася у велетня.

— Гора, а не людина,— шепнула вона Льолі, коли Борейко відійшов від них.

— Ви не знаєте, де поховано Дукельського? — спитав Звонарьов Стаха.

— На тому кінці біля стіни!— пояснила Оля.— Я вам покажу.

Насилу проштовхуючись крізь юрбу, вони пройшли повз братські могили, навколо яких стояли навколішках, плачучи, жінки і діти. Кілька попів, у чорних траурних ризах, на різні голоси правила панахиди, посилено каючи ладаном.

— От звідси починаються офіцерські могили,— показала Оля на ряд свіжо пасипаних земляних могилок.

Коло деяких стояли офіцери і дами в траурі. Біля крайньої могили на колінах стояла самотня жінка, у скорботному пориві припавши обличчям до землі. Недалеко, у чорному плащі, з парадною трикуткою в руках, стояв Сойманов.

— Це, напевне, Рива плаче! — здогадався Звонарьов, і вони вдвох пішли вперед, а Оля лишилася на місці.

Поклавши на могилу принесений з собою вінок, Борейко вклонився до землі, і Звонарьов зробив те ж саме. Рива підвела голову. Звонарьов ледве впізнав її, так вона змінилася за ці кілька днів. Щоки обтяглися, великі очі глибоко провалились, ніс загострився, і ціла сітка дрібних зморщок вкривала все обличчя. Рива стомлено всміхнулася, впізнавши своїх друзів, і стала підніматися з колін, але тут сили її зрадили. Звонарьов і Сойманов підхопили дівчину і повели до одної з лав.

Риві змочили голову, і вона стала заспокоюватися.

— Вам краще? — співчутливо спитала її Оля.— Не хвилюйтесь, ми зараз відведемо вас додому.

— Я сама дійду, ви тільки проведіть мене! Я й так вам усім завдала багато клопоту.

— Усе це дрібниці! Вам довелося пережити стільки горя за ці дні, от ви й ослабли.

— З тридцять першого я не заходила додому, весь час була біля Жоржика. Він помер цієї ночі.

— Дуже мучився перед смертю? — спитав Сойманов.

— Раз тільки прийшов до пам'яті, а то весь час був у забутті! Андрюша, — він лежав у тій самій палаті, — весь час маячив і кидався. Але сьогодні зранку опритомнів і розплакався, дізнавшись про загибель Макарова, — розповідала Рива.

Борейко з Соймановим вели Риву під руки. Оля із Звонарьовим ішли попереду. До них біля огорожі приєдналися Желтова і Льоля з Стахом. Жінки навперебій пропонували свою допомогу Риві.

— Вас не можна в такому стані лишати одну в квартирі! Я зостануся з вами! — рішуче заявила Оля.

— Стривай, Олю, може, мадемуазель Рива хоче лишитися сама, і ти їй тільки заважатимеш!

— О ні, я, правду кажучи, боюся зараз самотності. Занадто вже живо все там мені нагадуватиме про мою втрату.

— Тоді ходімо до нас у школу, — запропонувала Оля.

— Туди я не доберуся! Найкраще, коли б ви змогли лишитися в мене хоч тільки на одну сьогоднішню ніч, — просила Рива.

Повільно, крок по кроку, вся компанія рухалася по вулицях міста.

— От я й дома! — промовила Рива, зупиняючись біля свого ганку.

На стукіт вийшла скуйовджена Куїнсан і радісно кинула Риві на шию.

— Моя жди, моя багато слухай. Ніхто не ходив, моя боїся! — лепетала вона.

Усі увійшли в їдальню. Тут все вже було чисто прибране. Рива з жінками пішла в спальню, а чоловіки лишилися у вітальні. Куїнсан поспішила приготувати чай для гостей.

— Пропав наш Жорж ні за цапову душу! — зітхнув Борейко.

— Головне — загинув Макаров, — відгукнувся Сойма-

нов.— Ви бачили, як ми вчора від японців за гори ховалися, замість того, щоб розпочати бій?

— На своїх боках відчували, сам на сам билися проти цілої ескадри! — вкинув Звонарьов.

— Сьогодні наказом по флоту намісник відмінив усякі виходи ескадри в море, аж поки не будуть відремонтовані «Ретвизан», «Цесаревич» і «Паллада». Загалом у нас одразу все змінилося.

— Чому власне загинув «Петропавловск»? — спитав Борейко.

— На думку комісії, що розслідувала причини загибелі броненосця, він наштовхнувся на мінну банку з кількох зв'язаних ударних мін. Вибух викликав детонацію всередині броненосця. Саме напередодні було прийнято на «Петропавловск» кілька десятків мін загородження. Вони й детонували при вибуху. Він розколовся зсередини і вмить потонув,— пояснив Сойманов.

— Рива трохи заспокоїлась і заснула,— сказала Марія Петрівна, виходячи в вітальню.— Оля зостанеться ночувати, а ми підемо додому, надворі вже зовсім стемніло.

Попрощавшись з Олею та Куїнсан, всі рушили до дверей.

— Не встигнув загинути Макаров, а вже всі його починання занепадають одне по одному,— сумно промовила Желтова.— Сьогодні вранці мені оголосили в управлінні портом, що лекції матросам і робітникам вирішено припинити. Робітники ж мені говорили, що їм запропоновано очистити казенні квартири в казармах. Хочуть зняти їх також і з постачання!

— Тоді роботи по ремонту кораблів, безперечно, зірвуться,— промовив Звонарьов.

— Нашим адміралам це тільки на руку. Чим довше стоятимемо в порту, тим їм спокійніше,— вкинув Сойманов.— У морі, не дай боже, ще потонути можна, а в порту в разі чого і з берега допоможуть.

— Слухаю я вас і не розумію, хто ж більше задоволений з загибелі Макарова — чи японці чи наші адмірали з генералами? — зауважив Борейко.

— Виходить, що він усім вперек дороги став. Стесель радіє, великий князь, мабуть, теж радіє, адмірали зітхнули вільно, офіцери загуляли на березі, одразу всім масляна настала!

— Зате матросам та робітникам — великий піст,— сказала Льоля.

— І нам, артилеристам, також! Будь ласка, тепер сам на сам воюй з японцями,— додав Звонарьов.

— Кого ж чекають замість Макарова? — довідався Борејко.

— Чи то Рожественського, чи то Скридлова. Обидва у слід ступити не годні Макарову. Ми втратили не тільки адмірала. Степан Осипович був душею флоту, і замінити його тут ніхто не може.

— І для армії він теж був душею обсрони. Дивлячись на нього, ми знали, що, крім Стесселя, у нас є ще й Макаров, і були спокійні за діло оборони,— гаряче промовив Борејко.

— Усі чесні люди в Росії пошкодують за покійним адміралом,— зітхнула Марія Петрівна.

Коли вони підійшли до школи, китаець-сторож простягнув Желтовій папір. Прочитавши його при світлі сірника, Марія Петрівна схвильовано проголосила:

— Школу для дорослих і вечірні курси з завтрашнього дня закрито з розпорядження Стесселя. Будинок відбирається під лазарет.

— А куди ми подінемось? — спитала Льоля.

— Далєбі, не знаю,— розгублено промовила Марія Петрівна.

— Підете сестрами в лазарет, от і все! — заспокоїв Стах.

— Але ми до цього не готові, нам треба ще вчитися самим,— гарячилася Льоля.

— Ідіть завтра ж на сестринські курси, хоч би до тієї ж Варі Белої,— пробасив Борејко.

— Це не погана порада,— погодилася Марія Петрівна.

На Електричному Утьосі Борејко цілі дні порався з артільним господарством. Солдати захоплювалися цими роботами, що так нагадували їм рідні села. Ввечері вони збиралися біля казарм, обговорюючи події минулого дня, ділячись надіями на майбутнє.

Одного з таких вечорів Борејко підійшов до них. Солдати підхопилися і виструнчилися перед ним.

— Сідайте і дайте-но мені табуретку. Розмова в нас буде довга,— промовив поручик.

Солдати посідали навколо нього просто на землю.

— Сидимо ми при морі, а риби не бачимо. Це однаково, як жити в лісі і не мати дров. Човни у нас є, значить, справа за сітими, але їх можна дістати. Хто у нас рибалив до служби? — спитав Борейко.

— Я, ваше благородіє,— відгукнувся матрос-сигнальник Денисенко.

— Я теж! Я теж! — озвалося ще кілька голосів.

— Отже, рибалки є. За старшого в рибальську команду поставимо Денисенка. Він моряк і до морського діла звик. Тепер про інше. Треба навколо Утьоса розчистити, де можна, площадки і влаштувати на них городи, посіяти цибулю, часник тощо. Диви, на осінь і зберемо врожай. Хто в нас городники?

— Ярцев, Снітков, Глубін,— стали перелічувати солдати.

— Тебе, казарю, я й поставлю за старшого по городній частині,— звернувся до Ярцева поручик.

— А тепер заспівай, Белоногов, «Єрмака»,— наказав він, підводячися з місця.

Скориставшись з затишшя на морі, Звонарьов відпросився в місто і вирішив зайти на квартиру до Риви. Тут він застав Андрюшу Акінфієва.

— Привіт хороброму артилеристові,— зустрів він прапорщика.

— Радий тебе бачити на ногах. Ривочка, скажіть, чи завоював Андрюша ваше серце? — спитав Звонарьов.

— Не бентежте мого хлопчика. Йому не до сердець. Ледве-ледве душа в тілі,— посміхнулась у відповідь Рива.

— Неправда, я зовсім здоровий і цими днями випусюся з госпіталю,— запротестував Андрюша.

Побалакавши з ними, Звонарьов пішов в управління артилерії. Проходячи повз «Етажерку», він побачив, як сперечалася група морських і стрілецьких офіцерів.

— Ми такі слабкі проти японців, що не можемо вийти в море,— поясняли стрільцям моряки, але ті не хотіли їх слухати.

Біля управління артилерії прапорщик зустрів писаря Севастьянова.

— Чули новину, ваше благородіє? Японці почали висаджуватися біля Бідзіво. Найближчими днями Артур

буде відрізаний від Росії та Маньчжурії. Намісник спішно виїхав у Мукден, кинувши все своє майно. Навіть з генералом Стесселем не попрощався,— повідомив писар.

— Чому ж флот не перешкодив висадці десанту? Це просто неподобство,— обурився Звонарьов, починаючи розуміти причину суперечок на «Етажерці».

— Зовсім наша ескадра ослабла після смерті адмірала Макарова, боїться в море виходити. Тепер япошка швидко забере Артур. Кріпость же з сухої путі зовсім не укріплена, війська в нас обмаль, з провіантом погано,— побирався Севастьянов.

— Нічого, нам з Маньчжурії допоможуть,— підбадьорив співрозмовника Звонарьов, хоч і не вірив своїм словам.

— Приходив сюди Блохін, просився перекинути на Утьос, зовсім його замордував Вамензон. Я тут від вашого ім'я заготував генералові рапорточок з проханням перевести Блохіна. Підпишіть, добре діло зробимо, людину від катувань врятуємо.

Звонарьов підписав папір і поспішив з новинами на Утьос.

— Честь маю з'явитися, ваше благородіє,— прохрипів Блохін, підійшовши до Звонарьова, коли той розмовляв з Борейком у подвір'ї казарм на Електричному Утьосі.

— Здоров будь, Блоха! — привітав його Борейко і лягнув по плечу.

— Здравія бажаю! Ой! — скривився солдат.

— Що тобі? По чиряку, чи що, влучив? — спитав поручик.

— Та ні, це Зон на прощання мені шкуру відполірував.

— Який такий Зон?

— Капітан Вамензон.

— Вамензон! За що ж він тебе так відшмагав?

— Характер мій хотів переломити. У баранячий ріг обіцяв зігнути, та не вийшло, хоч я і без шкури зостався.

— Ану, покажи, як він тебе прикрасив?

— Сором на людях, ваше благородіє.

— Ач ти, який церемонний став! Ходімо до Мельникова, там і роздягнешся.

Звонарьов уважно подивився на Блохіна. Той ще більше схуд, очі ввалилися. На дві голови нижчий за Бо-

рейка, він був такий же широкий у плечах, як і поручик, і це надавало його постаті квадратного вигляду. Довгі руки кінчалися величезними кистями, в яких відчувалась неабияка сила.

Коли Блохін роздягнувся, то виявилось, що вся його спина вкрита багровими шрамами і синяками.

— Погана твоя справа, Блоха! Знаменито тебе розмалював Зон. Доведеться тебе днів на три-чотири звільнити від роботи.

— Мені б спирту скляночку, ваше благородіє, одразу б усе як рукою зняло! — попросив Блохін.

— Буянити почнеш з незвички. Дай-но йому, Мельников, трошки.

— Красно дякую! — радісно сказав Блохін.

— Ходімо рибалити, — запропонував Борейко Звонарову.

Використовуючи відсутність японської ескадри, рота вийшла на господарські роботи. Усі хоч трохи придатні площадки на схилах Золотої гори були очищені від каміння, перекопані і тепер засаджувалися різною городиною. Близько сотні солдатів під керуванням Ярцева старанно висаджували розсаду. Одягнуті вже по-літньому, у білих сорочках і білих кашкетах, солдати захоплено працювали.

— Як торкнувся рукою теплої землиці, просто-таки дроз проймає. Тепер би в себе на селі та за сохою походити! Самий час землю-матінку орати й скородити! — захоплено говорив Булкін, розминаючи в руках грудку глинястої, неродючої артурської землі.

— Бувало, я вдома як зорю та проскороджу раз-два — земля наче пух стає, — вторив йому Кошелєв. — Зерно в ній, мов те немовля у колисці лежить!

— Вродили б тільки кавуни! Давно їх не їв! — зітхав Воловий. — У нас коли бахчу засадиш, то землі з-під кавунів не видно! І все наливні, мало не з пуд на вагу, от як наші бомби!

— Прийде японєць та своїми бомбами усі наші городи й бахчі перекопає! — з побоюванням зауважив Гнедін.

— А ти краще гармату свою наводь, щоб одразу всіх японців потопити, — радили йому.

— Ведмідь не допустить! Япошка його страх як боїться. Тогов, адмірал японський, нагороду по флоту оголосив, хто Ведмедя нашого вб'є.

— Уб'єш такого! Хіба що цілий снаряд влучить.

— І той, мабуть, відскочить.

— Здорово, городники! — рывкнув, непомітно підійшовши до них, Заяц, наслідуючи Борейка.

Солдати підхопились і хотіли були вже відповідати, та, побачивши Зайца, добре вилаялися на його адресу.

— Злякалися, мабуть? — зраділо промовив Заяц, помитивши збентеження солдатів.— Працюй, працюй, хлопці, бог труди любить, взимку з городиною та капустою будемо!

— Гречку б посіяти, а то без неї нудно!

— Не росте тут гречка, жарко їй. Замість неї чумиза зростає.

— Чумиза — харч китайський. Нам не личить, як і рис: черево наб'єш, а ситий не буваєш!

— Рис — харч панський, його пани дуже навіть хвалять!

— Тому й хвалять, що не працюють!

— А китаець он цілісінький день спину гне, а крім рису нічого не їсть.

Солдати продовжували свою роботу. На березі найбільше за всіх клопотався Денисенко. Куплену сіть надв'язали, збільшили крила, змінили вірвовки і сьогодні вирішили спробувати ловити рибу. Відплили в море на двох човнах і, розкинувши мало не стосажневу сіть, поволокли її до берега. Коли човен підійшов, солдати стали вибирати крила. У неводі заблискотіла срібляста рибка. Її швидко виймали і кидали в задалегідь приготовлені на березі бочки.

— Як би нам акули не витягти, а то за ноги ще схопить,— боязко сказав Белоногов.

— Акула не собака, по землі бігати не може! — заспокоїв його Денисенко.— Вона б усю сіть давно порвала.

— Чорт з нею, з акулою, не витралити б нам ненароком міну! Це гірше за всяку акулу буде! — промовив Борейко.— Дивись, хлопці, пильнуй, чи не видно в неводі металевого предмета, — застеріг він солдатів.

Невод ішов усе важче, і коли, нарешті, його витягли на берег, то виявилось, що він набитий найрізноманітнішою рибою.

— Рибу, яка більша, тягни сюди — чистити й солити будемо. Котра сонна та кволла, на уху піде, а дрібноту і

погань всяку морську кидай назад у воду, щоб не протухла та не завоняла! — командував Назаренко.

Денисенко вибрав одну велику рибину і кинув її далеко в море.

— Чи здурів ти, чи що, добро викидати марно? — накинувся на нього Назаренко.

— Морському цареві жертва, щоб і надалі добре ловилася риба, — відповів матрос.

— Сам Христос з рибалок, чувати, був, отож повинен нам сприяти! — вкинув Лебьодкін.

— Замовчи, Лебьодкін, командиріві доповім про такі слова!

— Та я з евангелії, Денис Петрович!

Усього виловили понад сотню пудів. Пудів з двадцять лишили на обід, а решту вирішили засолити. Тут виявив свою майстерність Блохін, — він колись працював на рибних промыслах на Каспії. Він влаштував ряд столів, розставив за ними солдатів і показав, як патрати і засолювати рибу.

— Виявляється, ти блоха морська, — сміявся Борейко, дивлячись на нього, — а я тебе вважав за земляну.

— І по зсмі, і по воді стрибати доводилося потроху, ваше благородіє!

Перед самим обідом на Утьос несподівано приїхав Бєлий разом з новим комендантом кріпості генералом Смирновим. Солдатів нашвидку вишикували біля казарми. Комендант підійшов до них півнячою стрибаючою ходою і, виструнчившись перед фронтом, відрекомендувався:

— Комендант кріпості Порт-Артур, генерал-лейтенант Смирнов!

Частина солдатів, прийнявши це звернення за вітання, гаркнула була: «Здрав...», але, не підтримана іншими, тут же сконфужено замовкла. Генерал сердито кинув Белому:

— Погано дисципліновані і не розуміють російської мови!

Насупившись і погладжуючи рукою закручені вгору сивенькі вуса та ріденьку еспаньйолку, він мовчки пройшов по фронту.

— Це що таке іще? Що це у вас, солдати чи рибал-

ки? — напався він на Жуковського, помітивши на деяких солдатах риб'ячу луску.

Капітан з хвилювання зацікавив і тільки кліпав очима.

— Сьогодні день пісний, і солдати чистили рибу на обід, — замість Жуковського відповів Борейко.

— Ви адвокат, чи хто, при вашому ротному командирі? — спитав його Смирнов.

— Повірений у справах, ваше превосходительство, — відрізав Борейко.

— Поручик Борейко виконує обов'язки старшого офіцера в роті, а що капітан Жуковський заїкається від хвилювання, то поручик і відповідає вам за нього, — пояснив Белий.

Смирнов із жалем глянув на Жуковського, з подивом на Белого і, не сказавши більше ні слова, пішов далі. Белий за його спиною погрозився пальцем Борейкові, який ледве стримував сміх. Але тут увагу генерала привернуло складене в штабелі вугілля.

— Що це, батарея чи вугільний склад? — звернувся він до Белого.

Борейко пояснив йому походження вугілля і вказав, що ним постачаються і сусідні батареї.

— Прибрати звідси все вугілля! — наказав комендант.

Потім його невдоволення збудили городи, розведені навколо Утьоса.

— Солдат повинен бути солдатом, а не городником, — заявив генерал.

— А дурень повинен бути дурнем, а не комендантом, — буркнув Борейко, звертаючись до Звогарьова.

Побачивши на батареї щити при гарматах, комендант зовсім розлютувався.

— Цим ви знижуєте бойовий дух солдатів.

— Але зберігаємо їх плоть, — заперечив Борейко.

— Плоть може бути немічна, але дух бадьорій, — наполягав генерал.

— Це добре для монахів, а в солдатів завжди в здоровому тілі буває здоровий дух, — парирував Борейко.

— У вас, поручику, не по чину занадто довгий язик.

— Слухаю! — смиренно відповів Борейко, не встоявши перед генеральською логікою.

Оглянувши батарею, Смирнов зайшов на електричну станцію.

— Хто завідує? — спитав він.

Звонарьов вийшов наперед.

— Чому у вас брудно і погано пахне? — допитував генерал.

— Вікна запорошилися, а пахне звичайним машинним мастилом. Це звичайний запах біля парових машин.

— Я закінчив дві академії — артилерійську і військову, але не чув, щоб на електричних станціях пахло мастилом. Прибрати, провітрити і надалі не допускати! — розпорядився генерал.

У котельній увагу Смирнова притягнув манометр.

— Скільки ж у вас тиснення?

— Сто двадцять фунтів на один квадратний дюйм.

— Чому так небагато? Збільшити до ста шістдесяті фунтів.

— Котел може не витримати.

— Зобов'язаний витримати, раз я наказую! — відрізав генерал і вийшов з котельні.

— Це що іще за дивак отакий? — спитав у Звонарьова Лебьодкін, витираючи клоччям руки.

— Комендант новий! Закінчив дві академії.

— Воно й видно, що вчився та перевчився!

Коли, нарешті, генерали поїхали і Жуковському знову повернуло мову, він почав докоряти Борейкові:

— Борис Дмитрович! І навіщо ви гусей дражните? Смирнов мені тепер ніколи сьогоднішнього відвідання не забуде. Треба негайно прибрати вугілля, зняти з гармат щити, припинити риболовлю і ліквідувати городи.

— І за одним заходом відвезти вас у нервову лікарню, — докінчив Борейко. — Нехай собі Смирнов химерує, як хоче, а в нас все має лишатися, як і раніш.

— Ви мене без ножа ріжете, Борис Дмитрович! Мене усунуть від командування ротою! — плакався капітан.

Проте після генеральського відвідання на Утьосі все пішло, як і давніше, і тільки Жуковський інколи боязко поглядав на шлях: чи не видно на ньому страшного «ворога внутрішнього з червоними вилогами на шинелі».

Рибна ловля давала смачний свіжий харч і дозволяла зробити запаси на зиму. Городи зеленіли на втіху всій роті. Борейко щодня обходив своє господарство і весело гримав на солдатів.

Одного з таких днів Блохін повернувся з міста під великою чаркою і забуянив. Він напався на фельдфебеля з лайкою, а потім налетів на Борейка.

— Ти де налижався? Марш у казарму! — наказав йому офіцер.

— Ах ти, я доберуся до тебе...— кинувся був солдат до поручика, але той його зараз же збив з ніг ударом кулака.

Солдати, підоспівши, зв'язали Блохіна і посадили в порожній пороховий погріб на витверезування.

— Нікому не розповідати про подію,— застеріг поручик солдатів.

Зрозумівши, що він хоче зам'яти справу, артилеристи обіцялися мовчати.

На другий ранок Борейко наказав покликати до себе Блохіна.

— Здорово, Блоха! — привітав він солдата.

— Здравія бажаю,— прохрипів блідозелений з перепою солдат.

— Чи дуже головешка гуде?

— Так і лускає, ваше благородіє.

— Іди проспися, а потім я тобі, курячому синові, придумаю кару,— вже добродушно промовив Борейко.

На цьому інцидент було вичерпано. Солдати дивувалися такому закінченню справи і багато балакали з цього приводу.

— Ведмідь людину нутром відчуває, хто йому друг, а хто ворог. Блоха тепер повік повинен бути вдячним поручикові за те, що врятував його від тюрми, а може, й від розстрілу.

Мало не щодня перед Артуром з'являлась японська ескадра. Вона проходила вздовж берега поза досяжністю берегових батарей і, випустивши по кріпості кілька пострілів, зникала за обрієм. Борейко щоразу по далекоміру заміряв шлях руху ворожих кораблів і наносив їх на карту. Звонарьов здивовано спостерігав, як ретельно викреслював він щодня нову криву на великій карті у своїй кімнаті.

— Чого це ти, Боря, чаклуєш? — спитав він.

— З'ясовую ступінь дурості адмірала Того,— відповів поручик, ще більше збивши з пантелику цієї відповіддю Звонарьова.

Нарешті, якось увечері він покликав Звонарьова в кімнату і, ткнувши пальцем в карту, на якій красувалися,

майже збігаючись, лінії руху всрожої ескадри, пробурмотів:

— Того великий-таки дурень, і ми його добре стукнемо за дурість.

— Ми ж до нього не можемо дістати,— здивувався Звопарьов.

— Дістанемо! Не зверху, то знизу. Поставимо на шляху японців букети з мін, може-таки, який броненосець і наштотхнеться на них, от як наш «Петропавловск».

— План твій, Боря, не позбавлений дотепності, щодо мін треба домовитися з моряками. Після смерті Макарова не знаю, з ким із адміралів можна говорити!

— А ми обійдемося без адміралів, переговоримо з командирами міноносців або мінних транспортів і обміркуємо, як підстроїти добру шкоду. Пам'ятатимуть поручика Борейка!

Через півгодини обидва друга, відпросившись у Жуковського, прямували містом. Спочатку вони зазирали на «Баян», що стояв біля стінки, і поділилися з Павликом Соймановим своїм планом.

— Боренька, тобі б ескадрою командувати замість Вілі! — захоплено обійняв поручика Сойманов.

— Тільки вам треба звернутися не на міноносці, а на мінні транспорти. На міноносцях багато мін не повезеш, а транспорт підіймає одразу кілька сотень, — радив лейтенант.

— Командири транспортів штаб-офіцери, а я нікого не знаю із цього високого товариства,— з сумнівом говорив Борейко.— Та й мозок тут потрібен свіжіший, не зарослий мохом.

Сойманов запропонував зараз же побувати на мінному транспорті «Амур», у капітана другого рангу Іванова.

Там він познайомив своїх друзів з Івановим і розповів про мету їх відвідання. Капітан, високий худорлявий напівсивий шатен, з тонким розумним обличчям, мовчки їх вислухав, потім хитренько посміхнувся і вийняв з шафи скручену рулоном карту. Коли її розгорнули, то на обличчях всіх трьох друзів відбилосся глибоке здивування: вздовж берега були прокреслені точнісінько такі лінії, як і на Борейковій карті.

— Звідки ви дістали копію моєї карти? — запитав поручик.

— Нізвідки. Я сам її накреслив на підставі своїх спостережень руху японської ескадри з Золотої гори,— відповів Іванов.

— Мабуть, нам обом те саме спало на думку,— збагнув Борейко.

— Цілком правильно,— кивнув Іванов.

Потім карту звірили, дещо уточнили і виправили.

— Що ж ви далі думаєте робити? — спитав Борейко.

— Те саме, що й ви думали: непомітно від японців поставити міни на шляху звичайного руху їх ескадри. Зробити це не важко. Головна небезпека полягає в тому, що міни доведеться ставити поза межами тримильної смуги територіальних вод. Отже, міни буде встановлено в нейтральній міжнародній зоні,— пояснив Іванов.

— Але японці із цієї зони бомбардують Порт-Артур, незважаючи ні на які міжнародні правила. Чому ж ми не можемо ставити міни в цьому районі? — здивувався Звонарьов.

— Від бомбардування Артура ніякі нейтральні судна шкоди зазнати не можуть, а на мінах легко може підірватися який-небудь англійський або американський купецький корабель. Це може стати приводом до воєнного втручання Англії або Америки,— відповів Іванов.

— Та вони й так в усьому допомагають японцям, і ми фактично воюємо з тріумфіратом з Англії, Америки та Японії. Чого ж іще з ними церемонитись? — заперечував Борейко.

— Після від'їзду намісника в командування ескадрою вступив адмірал Вітгефт, а він найбільш за все боїться міжнародних ускладнень. Тут його важко збити з цієї позиції,— висловлював свої сумніви Іванов.

— Може, звернутися до Білого і попросити, щоб він поговорив з Вітгефтом? — запропонував Звонарьов.

— Навряд чи це допоможе. Як би Вітгефт ще не образився за таке втручання в його морські справи,— застеріг Іванов.

— Один раз вмирати. Попросимо Василя Федоровича переговорити з вашим «Вілею». Може, це й додасть йому сміливості у міжнародних справах. Будемо наполегливіші, і я певен, що наша справа закінчиться успішно,— рішуче трусонув на прощання руку Іванова Борейко.

Спочатку Білий зовсім не хотів втручатися у цю справу.

— Справа морська, і нам, артилеристам, нема чого в неї плутатись,— відмовив він.

Але тут несподівано для себе Борейко й Звонарьов знайшли підтримку у Тахателова.

— Прекрасна думка! Докладу всіх зусиль, щоб умовити генерала поїхати до Вітгефта, і сам поїду з ним,— пообіцяв полковник.

Через дещо вони разом з Белим вже сиділи в просторому адміральському салоні. Потрапили вони до Вітгефта перед самим обідом, а адмірал не хотів слухати ні про які справи, аж поки любі гості не пообідають вкупі з ним. Довелося погодитися на прохання гостинного хазяїна.

Як справжній гурман, Вітгефт їв і пив не кваплячись, старанно смакуючи кожную страву, запиваючи добірними винами, спеціально переховуваними в нього.

Розмова точилася про що завгодно, крім того питання, заради якого артилеристи приїхали до адмірала.

Коли, нарешті, священидійство з трапезою скінчилося і Вітгефт разом з гістьми перейшли в сусідній салон, де на них чекали кофе й лікери, Белий почав розповідати мету свого відвідання.

— Не заперечую, що ідея поставити мініні загородження на шляху японської ескадри дуже приваблива, але й досить ризикована з багатьох поглядів. Уявіть, що підірветься не японський військовий корабель, а який-небудь паршивий американський чи англійський купчик. Скандал на весь світ. Міжнародні ускладнення аж до оголошення нам війни!— палко заперечував адмірал.

— Японці щоночі закидують зовнішній рейд десятками мін. Морською течією їх завжди може віднести в море за межі тримильної смуги. Довести, що це наша куляста міна, буде просто неможливо. Отже, і ніяких міжнародних ускладнень побоюватися не доводиться,— умовляв Белий.

— Японці звичайно проходять в одинадцяти-дванадцяти милях від берега. Важко припустити, щоб туди потрапила якась із мін, поставлених під берегом. Та й встановлення мін буде важко приховати від японців. Вони, звичайно, зараз же сповістять весь світ про те, що росіяни мінують нейтральні води, створюючи цим загрозу світовій торгівлі і мореплавству,— не здавався адмірал.

— Звичайно, треба гарненько все обмірковувати. Але ризик не такий уже великий, коли вдасться приховати

операцію від японців, а успіх може бути величезний і при цьому без втрат для нашого флоту,— доводив Белий.

— Навіщо думати про англійців та американців? Підуться на мінах — туди їм і дорога. Однаково вони з нами тепер уже воюють японськими руками, постачаючи Японії зброю, боеприпаси, гроші, продовольство,— що тільки можуть! В японській армії і флоті працюють англійські та американські інструктори. Чому нам не топити їхні пароплави, раз всі вони возять воєнну контрабанду? Ваше превосходительство, без церемоній топить всі англійські та американські кораблі. Російський народ вам тільки спасибі скаже,— гаряче переконував адмірала Тахателов.

— Не можна не розібравшись топити судна! Треба спочатку їх оглянути, встановити наявність воєнної контрабанди і тільки тоді пускати судно на дно, а команду в усіх випадках належить рятувати. Не можна так просто розв'язувати складні питання! — сперечався Вітгефт.

— Можна поставити міни на межі берегової смуги, в шести милях від берега, а течією їх може віднести далі в море. Так же, ваше превосходительство? — не здавався Тахателов.

— Багато чого можна, але це буде не чесно з нашого боку!

— Це з японцями говорити про чесність, після того, як вони, не оголошуючи війни, напали на нас? Англійці та американці — такі ж мерзотники і шахраї, як і япошата,— аж кипів від обурення полковник.

— Треба добре подумати, перед тим як схвалювати таке рішення, — вагався Вітгефт.

— Дуже варто подумати, ваше превосходительство. І я певен, що ви погодитеся з нами,— прощаючись, говорив Белий.

Ледве гості пішли, адмірал наказав викликати до себе Іванова і знову вислухав всі його міркування про встановлення мін у відкритому морі.

— Мабуть, доведеться зібрати на обговорення всієї операції флагманів і командирів першого рангу,— вирішив Вітгефт.

Бачачи, що справа знову відкладається в довгий ящик, Іванов вирішив іти навпростець.

— Я, ваше превосходительство, з територіальних вод не вийду! Міни встановлю на самій межі. Дайте тільки

мені три-чотири міноносці для прикриття. У туманну погоду їх буде важко помітити.

Вітгефт все ще вагався. Помічаючи це, Іванов обіцяв своїм словом честі не виходити за межі територіальних вод, а в думці вирішив діяти на свій страх і ризик і більше до Вітгефта не звертатись.

«Поставлю міни там, де треба, а потім нехай мене хоч у матроси розжалують», думав Іванов, повертаючись до себе.

Він домовився з командирами міноносців про готовність вийти в море у перший же туман, потім прийняв на борт повний бойовий комплект мін і приготував транспорт до негайного виходу в море.

Борейко і Звонарьов щодня відвідували моряків і доповідали про стан справ Белому. Генерал у свою чергу телефоном довідувався про «дорогоцінне» здоров'я Вітгефта. Адмірал прекрасно розумів, що цікавило Белого, але незмінно відповідав, що все «в руцех божих» і коли Микола-угодник допоможе, то міни буде поставлено, але обов'язково в прибережній смузі кріпості.

Минуло кілька днів. Нетерпіння і моряків і сухопутних зростало з кожною хвилиною. Молодь бурлила, обурювалась і була готова влаштувати Вітгефтові грандіозний скандал. Іванов міцно тримав себе в руках і стримував усіх, хоч хвилювався чи не найбільше за всіх.

Нарешті настав ранок другого травня. Погода була тиха, безвітряна, з ночі на морі лежав туман. Під ранок він хоч і порідшав, але все ж був досить густий для того, щоб приховати вихід у море «Амура» і міноносців. Перед виходом Вітгефт ще раз нагадав Іванову, що ставити міни обов'язково треба у прибережній смузі. Капітан підтвердив свій намір точно додержуватися мудрих вказівок свого начальника. А проте Вітгефт не був спокійний. Тількино «Амур» і міноносці вийшли в море, як адмірал збагнув, що в такому тумані важко точно орієнтуватися, не бачачи берегів.

— Поставлять міни там, де не треба, і не осудиш, нема по чому орієнтуватися, — затурбувався адмірал і наказав одному з міноносців наздогнати в морі кораблі і повернути їх в порт. Ледве пощастило його відмовити.

Тимчасом «Амур» і супровідні міноносці щасливо дійшли до району, де слід було ставити міни. У Іванова не було ані найменших вагань, коли він вийшов з берего-

вих вод і вступив у нейтральне море. Погана видимість завдяки туманові і неможливість точно визначитися були прекрасним виправданням для такого порушення. Туман, піднявшись над морем, дав змогу точно встановити міни в районі звичайного руху японської ескадри. Встановлювали їх одну по одній по прямій лінії. Всього було спущено п'ятдесят мін, що розтяглися на кілометр, перпендикулярно шляху японських кораблів.

Поки транспорт встановлював міни, вартові міноносці стежили за морем. Японці не з'являлись, горизонт був чистий, не було видно ані одного димка. Встановивши міни, Іванов повним ходом рушив в Артур, міноносці йшли за ним.

Вітгефт дуже зрадів, побачивши, як повертаються судна. Адмірал тут же оголосив подяку всім кораблям і дозволив відпустити команди на берег.

Начальник штабу Вітгефта, контр-адмірал Матусевич спробував був заперечувати, нагадавши, що в разі успіху слід подумати про організацію переслідування підірваних на мінах ворожих кораблів.

— Те, що наші кораблі щасливо повернулися з моря, вже, на мою думку, успіх. Про переслідування ворога нам думати не доводиться через нашу слабкість,— аж замахав на нього руками Вітгефт.

Друге травня була неділя, і, незважаючи на воєнний час, роботи цього дня не провадилися. Багато хто знав про вихід «Амура» для встановлення мін, і тепер тисячі людей нетерпляче ждали появи японської ескадри. Звернені до моря схили Золотої гори, Тигрового хвоста, Перепелиної гори вкривали люди, і всі вони — хто в бінокль, хто в підзорну трубу, а хто і неозброєними очима — стежили за всім, що відбувалося на морі.

Уже було за південь, туман остаточно розвіявся, видимість стала прекрасна, і тут на обрії з'явилась кильватерна колона ескадри адмірала Того. Один по одному йшли шість японських броненосців на чолі з флагманським кораблем «Мікаса», а за ними — три броненосні крейсери.

Жуковський з Борейком та Звонарьовим з бруствера батареї спостерігали ворожу ескадру. Коли раптом під одним із броненосців розлігся вибух, і корабель дуже накренився набік.

— Ура! Ура! Налетів на міну, що наші поставили! — зрадів Борейко.

Японські крейсери кинулись на допомогу потерпілому, і тут ще один з броненосців вибухнув, закутався паром і зник під водою.

— Зовсім як «Петропавловск»,— промовив Звонарьов. Японські кораблі з'юрмилися навколо місця катастрофи.

— До гармат! — скомандував Борейко.— Треба їх обстріляти, поки вони стоять гуртом.

Але дистанція до японців була близько п'ятнадцяти верст, і із Утьоса обстріляти їх не можна було. Борейко кинувся до телефону і подзвонив на сигнальну станцію. Викликавши чергового, він повідомив про те, що відбувається.

— Ми це самі прекрасно бачимо!

— То чому ж ви не відкриваєте вогню з броненосців?

— Адмірал вважає це зайвим: японці можуть відповісти на нашу стрільбу бомбардуванням Артура!

— Ваш адмірал боягуз і зрадник! — загорлав у телефонну трубку поручик.

Черговий офіцер на сигнальній станції поспішив розімкнутися.

Борейко подзвонив до Білого і попросив допомоги йому умовити Вітгефта.

— Це не Макаров, з ним не домовишся! Спробую подзвонити зараз Стесселю, може, він зуміє вплинути на моряків,— відповів Білий.

Але командуючий ескадрою адмірал Вітгефт уперся і не став навіть слухати Стесселя.

Розлютований генерал разом з Нікітіним прискакав на Золоту гору і напався на Вітгефта, який прибув туди ж.

— Коли ви, ваше превосходительство, негайно не відкриєте вогонь по японцях, я накажу береговим батареям обстріляти вашу ескадру,— кричав Стессель на адмірала.

— У нас у самих є гармати,— огризнувся Вітгефт.

— Які ви боїтесь розрядити по японцях.

— Просто не вважаю потрібним робити це!

Нікітін і Білий кинулися заспокоювати Стесселя, а Григорович доводив Вітгефту потребу виступити проти японців.

— Генерал Стессель жадає від вашого превосходительства точної відповіді, що ви зараз маєте намір зробити проти японців? — підійшов до адмірала Нікітін.

— Вислати «Новика» з міноносцями для атаки япон-

ців,— замість Вітгефта відповів Григорович.— Сигнальнику! Підняти сигнал: «Новику» і міноносцям негайно вийти в море і атакувати японців!» — розпорядився він.

Але на міноносцях та «Новике» половина команди була на березі, а тому вони змогли підняти пару лише через дві години, і коли, нарешті, вийшли в море, японці давно вже зникли за обрієм.

Того ж вечора Борейко із Звонарьовим пішли в місто, прикрашене прапорами на честь несподіваного успіху на морі. На «Етажерці» і на вулицях юрмилась сила-силенна народу; особливо багато було моряків. Вони сьогодні почували себе героями дня,— вперше пощастило завдати японцям значних втрат у великих лінійних суднах. Престиж моряків одразу ж виріс: сьогодні всі поздоровляли їх.

— Тепер, коли японський флот такий ослаблений, треба думати, і наша ескадра, нарешті, вийде в море і остаточно доб'є япошат,— висловлювали свої сподівання арміїці.

— Якби живий був Макаров, ескадра з першою ж високою водою вийшла б в море, щоб переслідувати Того аж до Японії. Що зробить Вітгефт, ніхто сказати не може. Найвірніш, ми, як і досі, будемо відсиджуватися в гавані,— говорили морські офіцери.

— Треба в такому разі якнайшвидше повісити вашого Вітгефта на щоглі його флагманського корабля,— втрутився в розмову Борейко.

— І призначити тебе на командуючого ескадрою,— посміхнувся, підійшовши, Сойманов.

— Не мене, а Ессена, він спати ескадрі не дасть. Гідний учень Макарова!

— Справа не тільки в самому Вітгефті. Крім нього, інші адмірали та командири суден першого рангу проти виходу в море, вони й підтримують у Вітгефті властивий йому дух пасивності,— побивався Сойманов.

— Погана наша справа, коли у вас у флоті немає жодного справжнього командира,— зітхнув Борейко.

— У вас Стессель до пари нашому Вілі,— відпарировали моряки.

— Зате у нас Кондратенко та Бєлий, вони свято зберігають заповіти Макарова на суші,— значливо заперечив Звонарьов.

Друзі пішли назад на Утьос.

На батарею повернувся, одужавши, Чиж. Він хотів був

дружньо привітатися із Звонарьовим, але прапорщик обмежився лише тим, що офіційно віддав йому честь. Борейко навіть не глянув на штабс-капітана, пробурмотівши собі під нос: «Повернулося наше золотце!»

Солдати зустріли повернення штабс-капітана похмуро й мовчазно. Чи ж зараз же зігнав на них своє роздратування: він побив Белоногова за те, що той погано віддав йому честь; ткнув кулаком в обличчя Зайца, який потрапив йому під руку, і поставив Блохіна під гвинтівку за неохайний одяг.

Тільки самі Назаренко та Пахомов радісно вітали Чижа. Фельдфебель довго скаржився штабс-капітанові на потурання Борейка солдатам та лагідність командира.

— Лише на вас самих, ваше благородіє, надія й зосталась! — підлабузнювався Назаренко.

— Дай-но тільки час, я всіх до рук приберу, і солдатів, і офіцерів! — нахвалявся Чиж. — Досить Борейко тут натворив неподобств під крильцем у Жуковського!

Ввечері, прийшовши до Жуковського, він став охати й зітхати.

— На вас лица нема, Микола Васильович! За час моєї відсутності ви змаршлі зорсім! Вам треба відпочити, бо інакше ви не биісете тягару війни, а у вас же родина! Про неї подумати треба! — розливався штабс-капітан.

Жуковський особливо болісно переживав перерву в сполученні з Росією, бо вона позбавила його всякого зв'язку з родиною, і тут він розчулювався.

— Я зовсім знервувався, мене висотали і японці, і ще більше своє начальство. Весь час чекаєш нагінки за що-небудь, — скаржився він.

— З такими офіцерами, от як у нас, далеко не поїдеш! Нехитра річ, що ви дістаєте нагінки від начальства. Борейко поводить ся так, ніби він, а не ви командуєте ротю. Прапор залицяється до генералової дочки і тому на всіх чхає, солдати здичавіли і скидаються більше на лісових звірів, ніж на стройових нижніх чинів. Цілковитий розвал у роті! Лягайте на місяць у госпіталь відпочити, а я тут візьмуся за справу, — умовляв Чиж капітана.

— Правильно кажете, Олександр Олександрович, мені дійсно треба як слід підлікуватися! — погодився Жуковський.

Дізнавшись про намір командира лягти в госпіталь, Борейко не став його відмовляти.

— Шкварте! Відпочиньте, а ми за вас повоюємо,— схвалив він.

На другий день Жуковський побував в управлінні артилерії і дістав дозвіл лягти в госпіталь. Проте, всупереч сподіванням Чижа, тимчасово командувати ротою було призначено не його, а штабс-капітана Гудиму, який був у розпорядженні Белого. Він разом із Жуковським приїхав на Утьос. Дуже здоровий, спокійний і врівноважений, Олексій Андрійович Гудима обійшов батарею, ознайомлюючись з численним її господарством, дружньо поздоровкався з Борейком, привітно порозмовляв із Звонарьовим і ввічливо сухо з Чижем. З солдатами пожартував, але Зайца поставив на чотири години під гвинтівку за бруд на кухні.

Борейко, за своєю звичкою, став був протестувати проти цього, але Гудима добродушно поляскав його по спині і не став слухати.

— Ти, Борис Дмитрович, командуй ротою, а я лише зовнішнього порядку наглядатиму! — запропонував він Борейкові.

Отак усе пішло майже як і раніш, коли не звертати уваги на те, що і солдати, і офіцери раптом відчули, що у них є командир, якому не можна не підкоритися. Навіть Борейко, незважаючи на зроблену йому пропозицію, все частіше став посилатися на волю та наміри командира.

Чижу було доручено взяти на облік усе трофейне майно, і він, чортихаючись і проклинаючи Гудиму, з рання до вечора переважував вугілля, мірив канати, парусину, рахував залізні листи і щодня доповідав командирові.

Коли він одного разу вночі пішов в Артур без дозволу, то на ранок дістав три доби домашнього арешту.

Сам Гудима зранку обходив батареї, потім сидів недовго в канцелярії і повертався до себе. Дома він розгортав товстий зошит з замком і дрібним, бісерним почерком писав свої мемуари. Крім цього, Гудима зацікавився також Шуркою Назаренко. Він хвацьки закручував вгору свої вуса колечком і уважно оглядав дівчину. Незабаром він запропонував їй брати в нього книжки на читання і своєю лагідною простотою завоював прихильність не спокушеної життєвим досвідом Шурки.

Сьомого травня Звонарьова викликали в управління артилерії, де повідомили, що він разом з командою з Еле-

ктричного Утьоса відкомандирується у тринадцяту зведену роту, розташовану на Кінчжоуських позиціях.

— Я посилаю туди вас, Сергій Володимирович,— говорив йому Белий,— бо там потрібен інженер для налагодження прожсктора і електричного освітлення і треба доукомплектувати дещо на батареях. Ви підлягатимете командирові роти штабс-капітанові Високих. Перед від'їздом загляніть до генерала Кондратенка, він хотів вас бачити. Бажаю вам успіху! — і генерал міцно потиснув йому руку.

На вулиці Звонарьов зустрів Варю Белую, яка, видимо, чекала на нього.

— Ви сьогодні їдете в Кінчжоу? — спитала вона.— Там буде великий бій, і взагалі там дуже небезпечно. Вам треба бути обережним і не бравірувати марно.

— Ви ж знаєте, що я відомий боягузик! — посміхнувся Звонарьов.

— Ви тільки мене боїтесь, а я зовсім не страшна,— сумно сказала Варя.— Японці ж вас не лякають, я це знаю!

— Грішний, більше лякаюсь амазонок!

— Я зовсім не амазонка, а всього тільки не кисейна панночка. Ви візьміть з собою бинти, вату абощо, щоб, на випадок чого, усе було напохваті, й головне — бережіться!

— Я не збираюся ні вмирати, ні діставати поранення.

— Це зовсім від вас не залежить. Поки що до побачення!

— Де? — спитав Звонарьов.

— Може, й на тому світі.

— Волів би де-небудь ближче.

— Постараюся виконати ваше бажання,— і дівчина спурхнула.

Побувавши у Кондратенка і діставши від нього докладні інструкції, Звонарьов на зворотній дорозі зайшов до Риви. Там він застав Андрюшу, який по-домашньому валявся на дивані у вітальні. Рива дбайливо варила йому якісь зміцнювальні ліки.

Дізнавшись, що прапорщик їде в Кінчжоу, обоє за-турбувались.

— Там, брат, тебе враз можуть угробити! Це тобі не скоротечний бій ескадри: постріляли та й пішли собі. Там,

як почнуть стріляти, то цілісінський день і палитимуть не зупиняючись,— лякав Андрюша.

— Там, мабуть, дуже страшно. Ми з Андрюшею будемо дуже за вас непокоїтись. Тільки-но повернетесь, негайно заглядайте до нас,— вторила йому Рива.

— З завтрашнього дня я призначений на «Отважный». Може, нас і пошлють підтримувати вас з моря,— додав Акінфієв.

Попрощавшись з друзями, прапорщик пішов додому. Ранком другого дня він з першим взводом своєї роти вийшов у Кінчжоу.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Тридцять першого березня загинув на «Петропавловске» адмірал Макаров. Першого квітня про це дізнався адмірал Того і зараз же телеграфував у Токію, а вже через день, другого квітня, японська головна квартира видала наказ розпочати десантну операцію по висадці на Ляодуні Другої японської армії під командуванням генерала Оку. Так розпінили в Токію загибель російського флотоводця. Японцям і їх керівникам — англійцям стало зрозуміло, що обезглавлений втратою командуючого російський флот не зможе перешкодити наміченій операції. Бойовий дух, що його так старанно підтримував на флоті загиблий адмірал, змінився цілковитим занепадом. Цілковом боездатна ескадра замість активних дій у морі сховалася в закритий порт і не наважувалася звідти вийти. Морально деморалізована, вона, як виявилось, була безсила перешкодити ворогові перевезти вісімдесят три транспорт з Кореї на Квантун з цілою армією у складі тридцяти шістьох батальйонів піхоти, сімнадцяти ескадронів кавалерії і двохсот шістнадцяти гармат, всього понад п'ятдесят тисяч чоловік.

У Порт-Артурі дізналися про появу японського флоту з десантом у бухті Єнтоа біля Бідзіво вдень двадцять першого квітня. Смертельно наляканий намісник Алексеев, ні з ким не попрощавшись, поспішно залишив Артур, призначивши начальника свого похідного морського штабу адмірала Вітгефта на посаду командуючого ескадрою.

У районі висадки ворожого десанту була ціла четверта дивізія генерала Фока, але він обмежився лише роллю

глядача і нічого не зробив для опору ворогові. В Артурі точилися безперервні засідання у адмірала Вітгефта з метою вироблення плану протидій японцям на морі. Заражені оборонними тенденціями Вітгефта, командири суден і молодші флагмани одноставно висловлювалися проти будь-яких активних дій. Затримати висадку десанту, на думку моряків, могли тільки сухопутні частини, у штабі ж Стесселя вважали, що головна роль у боротьбі з ворожим десантом належить флотові, а сухопутні частини повинні лише добивати рештки висадженого війська.

Навіть доставши безпосередній наказ Алексеєва вислати назустріч десантові броненосець «Пересвет» з п'ятьма крейсерами і десятьма міноносцями, Вітгефт не виконав його під різними пустими приводами. В результаті двадцять першого квітня японці стали висаджувати десант.

Погода їм не сприяла. Почавшись на другий день, сильний шторм з дощем та вихорами майже на тиждень затримав висадку десанту. Зате ця ж погода дуже полегшила б дії російських міноносців; скориставшись з негоди, вони легко могли б підійти непомічені до ворожих кораблів на торпедний постріл.

Така затримка з висадкою десанту, крім того, дозволяла не тільки зосередити до місця висадки всю дивізію Фока, а й підтягти сили з Артура і навіть з Маньчжурії. Але ні моряки, ні сухопутне начальство нічого не зробили, щоб перешкодити японцям. Стессель дозволив Фоку діяти «на свій розсуд, але в великій бій не вв'язуватися», а Вітгефт просто не вислав у море ані одного корабля. Чотири доби передовий ешелон японського десанту у складі батальйону при чотирьох гарматах був цілком відрізаний від ескадри і позбавлений будь-якої її підтримки. Дивізія Фока легко могла його знищити, але генерал нічого не зробив для цього.

Уся поведінка і Вітгефта, і Фока з Стесселем була прямим запруданством і зрадою.

Тільки через сім діб, коли основна маса японської армії вже висадилася на берег, Фок послав до місця висадки дві роти з півбатареєю. Цей невеличкий загін, атакований переважаючими силами ворога, зазнав поразки і відійшов до міста Кінчжоу.

Перервавши двадцять дев'ятого квітня залізничне сполучення Порт-Артура з Маньчжурією, генерал Оку рушив

на південь до міста Кінчжоу, де укріплена позиція росіян прикривала Ляодунський півострів з півночі, і на десяте травня передові японські частини з'явилися в цьому районі.

Від Порт-Артура до Кінчжоу по залізниці було всього щось із сімдесят верст, і все-таки переїзд відбирав цілий день. Слабосильні застарілі паровози повільно, ледве пересували состави, по двадцять вагонів у кожному.

Вийшовши із своїми солдатами вранці сьомого травня з Артура, Звонарьов тільки надвечір дістався до місця призначення.

На станції юрмилося багато солдатів.

Біля невеликої цегляної будови вокзалу розмістилися довгі дерев'яні склади інтендантського майна та вогнеприпасів.

За півтори версти від станції височіла низка сопок, вкритих окопами та дротяними загородженнями. Праворуч, в обхід позиції, ішов широкий шлях до обнесеного високим кам'яним муром китайського міста Кінчжоу. Позаду, за залізницею, лежала довга, але мілка затока Керр.

Зголоднілі за день солдати ринули у влаштовану під навісом їдальню.

Блохін, Белоногов і Заяц із своїми бачками протовпилися до вікна, крізь яке видавали юшку і хліб.

— На скільки чоловік? — спитав брудний кашовар.

— На півсотні! — відповів Блохін.

— Де ваш атестат? — висунувся у віконце артильнич-стрілець.

— У прапорщика, а от записка від вашого коменданта.

— Тут написано на сорок, а не на п'ятдесят.

— Відпусти їм на півсотню: видно, люди голодні, — одразу пом'якшав артильнич.

Через півгодини, налившись аж по горло ріденькою юшкою і на ходу гризучи черствий хліб, артилеристи вирушили зі станції.

— Супроти наших харчів на Утьосі юшка зовсім навіть помії,—хрипів позаду Блохін.—Якби шкалика не перехилив, то зовсім би у пельку не полізло.

— Еге ж, нашу рибку ми, мабуть, тут не раз згадаємо,— зітхнув Кошелєв.

— А Заяц же чого з нами? Невже навідником буде?— здивувався Лебьодкін.

— Народу тут понад чотири сотні, а артільник сам один! От і наказав генерал мене з Белоноговим на допомогу сюди послати,— гордовито заявив Заяц.

— Ач ти, поважний який став, сам генерал про нього наказа дає! — бубнив Блохін.— Про мене він тільки раз наказа й давав, коли звелів відшмагати.

Швидко, по-південному, спустилася ніч. У темряві ледве біліло полотно шляху, у траві сюрчали цикади, десь на болоті кумкали жаби. Гучно долетів свисток паровоза і, повторений багато разів луною, поступово затихнув у сопках. По шляху повільно тяглися, немилосердо риплячи немазаними колесами, китайські гарби, запряжені коровами.

— Чи далеко нам іти, ваше благородіє? — поцікавився Кошелєв.

— От як гору обійдемо, буде соша праворуч. Нею піднімемось і акурат на позицію потрапимо,— відповів Родіонов, який ішов попереду поруч із Звонарьовим.

— А чи далеко до японця? — спитав Лебьодкін.

— З гармати дістанеш,— відповів Булкін.

— Японці поступово наближаються до Кінчжоу від гори Самсон. Мабуть, днів за два-три вони й сюди доберуться,— пояснив Звонарьов.

— Значить, і житоньки нам лишилося всього три дні! — прохрипів ззadu Блохін.

— Передчасно вмирати зібрався! Хто в тебе, Блоху, влучить?

— А коли й влучить, то відскочить,— посміхнувся Блохін,— мене тільки з морської гармати вбити можна, а польова не бере, вроді бронійований я!

— Розхвалився, чорт! Дивись, як би японці тобі тельбухи не випустили.

— Куди їм! Не доберуться! Дуже я товстий став від зонівських харчів.

— Що, березову кашу свого Зона ніяк позабути не можеш? — спитав Родіонов.

Через чверть години команда підійшла до невеликого табору, розташованого за позицією на південному схилі сопки.

Звонарьов пішов відрекомендуватися командирові ротні

штабс-капітану Високих, а солдати зупинилися біля наметів, чекаючи дальших наказів. Їх зараз же оточили.

— Звідки? З якої роти? Хто командир? Скільки вас усього? — посипалися запитання.

— З Електричного Утьоса! Сорок чоловік та один прапор,— за всіх відповів Блохін.

— Значить, пороху вже нюхали вдосталь?

— Та, мабуть, не нанюхалися ще, бо сюди притупали.

Солдати порозходилися по наметах, розпитуючи про життя на позиції.

— Життєчко у нас поки що було тихе. Гармати ставили та снаряди возили. Харч, правда, поганий. Тільки от коли в китайців на свиню роздобудешся, їжа як слід. З водою погано. Колодязів понакопали, а вода в них гірка. Багато і в спрагу не вип'єш,— розповідали солдати новоприбулим.

Поки солдати ознайомлювалися з новим місцем, Звонарьов сидів у наметі у Високих.

Штабс-капітан прийняв його за просто і запропонував чаю. Вислухавши докладний рапорт прапорщика, він ознайомив його з планом кінчжоуських позицій, розташуванням батарей і припущеннями про майбутні бої.

— От я вам доручу лівий фланг. Там шість батарей легких і старих китайських гармат. Сам я командую батареями центра, тут розміщені всі важкі гармати, правим флангом командуватиме поручик Садиков. А Вапняною батареєю, яка за залізницею,— поручик Соломонов. Завтра ви з усіма познайомитесь. Солдатів ваших я теж пошлю до вас, крім артільника та кашовара, бо їх залишимо тут. Ваш фейерверкер тямущий? — спитав Високих у Звонарьова.

— Прекрасний солдат і цілком надійний фейерверкер.

— От і чудесно! Я мушу призначити когось надійного на батарею, що біля південних міських воріт. Там усього чотири старі китайські гармати і по п'ятдесят снарядів на кожну, призначити туди офіцера нема чого. Завдання батареї — прямою наводкою обстрілювати підступ до міста, а потім, кинувши гармати, відійти сюди.

— Мені наказано зв'язатися також з інженером Шевцовим.

— Завтра зранку побачите його на позиціях. Він примусить вас взятися за прожектори, з якими у нас негарзд!

— Дозвольте піти подивитися, як розташувалися мої люди,— попросив Звонарьов.

— Вийдемо разом, за одним заходом і позиції обійдете. На ніч я завжди сам оглядаю, чи все гаразд на батареях.

Вийшли з намету. Навколо все було сповите якоюсь м'якою нічною темрявою. Тільки внизу, за головною позицією, сяяли казарми стрілецького полку та вікна офіцерського зібрання, звідки долітала бравурна музика.

— Тут від самого ранку гримить оця музика і не змовкає аж до глибокої ночі,— пояснив Високих.

— Веселий, значить, полк і бадьорий настрої у офіцерів,— іронічно зауважив Звонарьов.— Ви давно тут?

— З першого травня! Хоч позиції стали укріплятись з початку війни, але робота провадилась абияк, а коли японці висадились у Бідзіво, то ми одразу загарячкували. Сформували нашвидку нашу роту, причому до неї ротні командири поспішили сплавити всіх найгірших солдатів і фейерверкерів.

Біля артилерійського табору, в якому було півтора десятка наметів, вони трохи затримались.

— Родіонов! — гукнув Звонарьов.

— Я, ваше благородіє!— виринув із темряви Родіонов. Звонарьов повідомив його про нове призначення.

— Впораяшся, не боїшся?

— Чом не впоратись? Не страшніш буде, як у нас на Утьосі бувало! — спокійно відповів фейерверкер.

Відпустивши Родіонова, прапорщик пішов далі разом з Високих. Вздовж усіх батарей ішов хід сполучення. Поруч на стовпах був протягнутий телефон. У темряві чорніли невисокі бруствери батарей, де-не-де офіцерів окликнули днювальні.

Обійшовши батареї, офіцери повернулися назад.

Тільки-но розвиднілось, як Високих уже підняв роту. Нашвидку помившись і прибравши намети, солдати поспішили в їдальню, де їх ждав чай, заварений безпосередньо у кип'ятильниках. Заяц з Белоноговим уже клопоталися біля шести великих казанів, в яких варився обід для всієї роти.

— Слухай, хлопці, що я вам скажу! — звернувся до солдатів Родіонов.— Мені треба з собою на передову позицію п'ятьох чоловік. Хто з вас хоче?

Бажання виявило більше людей, ніж треба було.

— Тоді, значить, я сам виберу на свій смак: Купін, Блохін, Ярцев, Булкін та Гайдай,—перелічив фейерверкер.

— Мені з тобою не можна? — підскочив до нього Заяц.

— Кухарити тобі тут наказано! Гляди, без мене годуй наших із Утьоса, як слід! — повчав Родіонов. — За мене старшим у нашій команді лишається Лебьодкін, його й слухайте, як свого батька!

Підійшов Звонарьов.

— Встати, струнко! — скомандував Родіонов.

Прапорщик поздоровкався.

— Сідай! — наказав він і присів до столу біля Родіонова. — Хто ж з тобою йде? — спитав він.

Фейерверкер назвав прізвища.

— Гаразд! Як скінчите, зайдіть за мною в намет, разом підемо.

З північного заходу на південний схід, перегороджуючи вузький перешийок між двома затоками, тяглася гряда невисоких сопок від берега Кінчжоуської затоки до затоки Хуенез. Височина їх на півночі досягала шістдесяті сажнів над рівнем моря, а на півдні була трохи менша. Саме посередині між ними, версти за дві перед позицією, височило обнесене трисажневим кам'яним муром містечко Кінчжоу. Тут же лежало китайське сільце, щось наче передмістя Кінчжоу. По той бік Кінчжоуської долини одразу починалися круті відроги гори Самсона, закриваючи весь горизонт з півночі. Усі вони поросли густим галяном, чумизою і кукурудзою понад людський зріст. У цих заростях вільно могли непомітно пересуватися цілі полки. Лише біля самих вершин хребта лежали скелясті голі простори.

Окопи навкруги обперізували всі сопки. Внизу, біля самої підшви, йшов перший ряд траншей, спереду прикритих широкою смугою дротяних загороджень. На половині гори наступний ярус окопів з колючим дротом теж охоплював позицію з усіх боків.

Нарешті на самому верху розмістилися дев'ять люнетів, обернутих своїми фасадами на всі чотири боки. Отже, тільки розташовані між люнетами і позаду них батареї стояли фронтом на північ і на північний схід, звідки, гадалося, можуть бути головні атаки ворога. Така будова позиції обертала її на пастку для її гарнізону в разі прориву японців у тил, бо тоді всі частини мусили б відступати до

вузького, двадцятисажневого проходу у дротяних загородженнях, зробленого аж за крайнім правим флангом. Ця ж обставина утрудняла евакуацію поранених під час бою і унеможлиблювала вивезення гармат при відході.

— На який бій розрахована ця позиція? На оборонний, чи наступальний? — спитав прапорщик у Високих.

— На який хочете, крім наступального! Вперед із цієї позиції не вийдеш.

— Коротше кажучи, позиція заздалегідь визначає нашу пасивність у бою!

— Нам і дано завдання обороняти Квантунський півострів з півночі. Ми спробуємо затримати тут японців і, коли це пощастить, пробудемо тут аж до приходу допомоги з Маньчжурії, а коли ні, відійдемо до Порт-Артура.

Поснідавши, Звонарьов із солдатами рушив до Кінчжоу.

Зблизька виявилось, що міські мури далеко не такі міцні та солідні, як здавалося здалека. У багатьох місцях вони потріскалися та осипалися, ворота були дерев'яні. Вузькі, страшенно брудні, криві вулички, дрібні китайські крамнички, сила-силенна дітлахів, що порпалися у вуличному смітті, і задушливий запах кунжутної олії, часнику та падла — такі були «визначні риси» Кінчжоу.

У центрі міста стояло кілька двоповерхових будинків напівєвропейського типу, але з китайськими черепичними покрівлями з загнутими догори рогами. Тут же була кумирня, оточена жалюгідною подобою саду. На невеликому розширенні вулиці, яке відігравало роль майдану, зібралися китайські гарби з різноманітними продуктами. Тут же височів стовп для об'яв, біля якого стояв глашатай, час від часу під тріскотню барабана доводячи до загального відома останні розпорядження місцевого китайського губернатора — даотая — і російських властей. Гомінка та рухлива базарна юрба то напирала на нього, притискаючи до самого стовпа об'яв, то відходила до країв майдану, і тоді глашатай посилено скликав її до себе барабанним стукотом.

Ледве протовпившись крізь місто, Звонарьов затримався біля замкнених північних воріт. Тут було вільніше. У затінку будинку, ховаючись від жаркого сонця, сиділа група стрільців. Вони були голі по пояс, без кашкетів. На глинобитному паркані висіло кілька брудних мокрих со-

рочок та кашкетів. Хтось із солдатів ретельно мочив білу чисту сорочку у величезній смердючій калюжі.

— Ти що це робиш? — здивовано спитав його Родіонов.

— Сорочку в багні брудно, щоб здалека не була помітна, — відповів солдат. — Нам усім наказано вимазати їх у грязь, і тоді вони вроді як японські будуть.

— А в японців хіба не біле обмундирування? — здивувався Звонарьов.

— Яке там! Він коли на траву ляже або в гаоляні повзе, то його й не побачиш! Одяг на ньому сірозелений, якраз під траву кольором, тільки коли зрушиться, то його трохи видно. І кашкети у нього такі ж. Не те, як у нас — за версту біле видно.

Артилеристи, спитавши, де розташована батарея, насилу прочинили важкі ворота і, по одному протискавшись у вузьку щілину, ходом сполучення дійшли до батареї.

Ім назустріч вийшло кілька чоловік.

— Хто ж із вас старший? — спитав прапорщик.

— Я, ваше благородіє, бомбардир-навідник третьої роти Єгоров Василь, — вийшов уперед один із солдатів.

— Командування передаси фейерверкерові Родіонову, а сам будеш у нього за помічника! Японці не дуже непокоять?

— Вдень, ваше благородіє, нічого, а вночі аж до світу очей не дасть заплющити — лазить під самою батареєю, того й дивись гармату попсує.

— А стрільці ж куди дивляться?

— Та за ним не додивишся, він, як та гадюка, по землі повзе, у яму або канаву сховається, його й не побачиш, а він нас по сорочках за версту помічає.

— Ти в брудній калюжі поваляйся, от як піхотинці роблять, тоді й тебе не буде видно, — порадив Блохін.

— Що я — свиня, щоб у багні бруднитися? — образився той.

— Зараз піхтура наша на таких свиней обернулася. Начальство їм наказа дало: як побачиш калюжу, де свиня лежить, ти, значить, її вижени, а сам замість неї лягай та хрокай, щоб япошка тебе за людину не вважав! — під загальний регіт промовив Блохін.

Батарея складалася з чотирьох старих китайських гармат калібром на три з половиною дюйма, з далекобій-

ністю на чотири версти. Гармати стріляли гранатами і картечю. Шрапнелей на батареї не було. Добре захована, у глибоких окопах, з козирками над гарматами, вона здалека майже не була помітна. Тут же поруч були влаштовані бліндажі для номерів і снарядні погребі. Далі, в тилу, була складена з цегли плита для готування їжі.

Поки солдати обдивлялися на новому місці, Родіонов разом із Звонарьовим домовилися про зв'язок з головною позицією. Далі прапорщик разом з Родіоновим та Єгоровим пішов у місто представлятися начальникові гарнізону. По дорозі, звідкись із гаоляну, по них дали кілька рушничних пострілів. Кулі, неголосно цокаючи, вдарилися в бруствер ходу сполучення і підкидали невеличкі фонтани пилу.

— Стежить, значить, за ходом япощка! Раз у раз пострілює! — зауважив Родіонов.

— Він і вдень і вночі не зводить очей з батареї та міста, — відповів Єгоров.

Начальник гарнізону міста Кінчжоу, командир зведеної роти п'ятого полку поручик Горбов містився у звичайній китайській фанзі біля північних воріт.

Поручик у китайському халаті сидів на канах, засланих килимами, з гітарою в руках, і пив горілку із склянки, наспівуючи журливі романси. У кутку шанобливо стояли дві зовсім ще юні китайночки і не зводили переляканих очей з «російського капітана».

— Привіт вам, рицарю шляхетний, — підвівся назустріч Звонарьову поручик. — Навіщо завітали у ці огидні пенати?

Прапорщик пояснив йому мету свого приходу і представив Родіонова.

— То, значить, ти тепер будеш моїм начальником артилерії? — звернувся Горбов до фейерверкера. — Для першого знайомства вихили скляночку горілки, але щоб надалі ні ти, ні твої солдати хмільного у рот не брали! А тобі, Єгоров, піднесу за твої колишні заслуги! Спритно він япощат бив, наче бліх. Навіть уночі по спалахах рушничної стрілянини — трах, і одразу вони замовкають.

Потім Горбов відпустив солдатів і запропонував Звонарьову поспідати.

— Вип'ємо, закусимо, — спокушав він прапорщика. — Дивись, день непомітно й мине, а цілу ніч доводиться вар-

тувати на мурі, щоб япошки у місто не забралися. Навдвовижу хитрі бестії, у щлину і в ту пролізуть!

Звонарьов намагався був відмовитися, але поручик все-таки примусив його випити і закусити трепангом.

Вийшовши від поручика, Звонарьов несподівано зустрівся з Бутусовим. Підполковник був у захисного кольору сорочці, кашкеті і таких самих штанах. На ногах красувалися захисні гетри і легенькі черевики. Прапорщик здивовано подивився на Бутусова.

— Дивуетесь, що я не за формою одягнутий? У тешніх краях та ще влітку ходити у високих шкіряних чоботах жарко і важко, а в черевиках і зручніше і легше,— пояснив прикордонник.

— Але звідки ви дістали захисну фарбу, що так прекрасно зливається з місцевістю? У такому обмундированні вас не побачиш і в десяти кроках,— дивувався Звонарьов.

— У моїх друзів-китайців. Її скільки хочете можна було купити в Японії по дуже дешевій ціні. Я всіх своїх прикордонників ще рік тому одягнув у захисний колір. Нам за родом служби доводиться часто переслідувати контрабандистів і хунхузів. Там у білому та чорному далеко не зайдеш. Умить з-за рогу підстрелять. Правда, Стессель хотів мені оголосити догану за самовільну зміну форми одягу, але ми, прикордонники, військовому відомству не підлягаємо. Нами командує міністр фінансів. А Вітте не полюбляє, коли хтось втручається в його відомство. Так Стессель з носом і лишився. Тепер мої солдати дякують богові за свій одяг, а піхота і артилерія париться і проклинає своє начальство. Що добре в Росії та в Сибіру, то мало придатне для Китаю,— пояснив Бутусов.

— Отже, і всі наші війська можна було одягнути в захисний колір, а не примушувати мазатися в грязі, як роблять зараз?

— Не тільки можна було б, а й треба. Та хіба з такими розумниками, як ото у нас сидять по штабах, про щось путне можна домовитись? Упертіші за всяких ослів. А солдати за їх дурість та впертість будуть на війні розплачуватися своєю кров'ю,— палко говорив підполковник.

— Я думаю, що Кондратенко, наприклад, підтримав би ці починання,— зауважив Звонарьов.

— Мабуть, він ще не цілком оцінив величезні переваги нової форми для солдатів. Гарна він людина, але

з начальством воює тільки в крайньому разі. Більше сподівається його переконати та умовити, а не брати бика за роги. Наші ж верхі тільки такий спосіб поводження й беруть до уваги. Тугі на новини, а тепер у військовій справі їх багато, і ми дуже відстаємо від іноземців. Побудете тут, самі переконаєтеся у правоті моїх слів.

Розмова з Бутусовим лишила у Звонарьова прикрий осадок. Він розумів справедливість слів підполковника і дивувався, чому такі розумні і прогресивні начальники, от як Бєлий, Кондратенко та інші, так легко уживалися з разючими огріхами в організації російської армії. Важко було припустити, що вони їх не помічали. Вірніше було думати, що вони не надавали їм належної ваги, вважаючи дурницями.

«Повернувшись в Артур, обов'язково про все розповім Борейкові. Він зуміє вплинути на начальство,— вирішив прапорщик.— Чи повернусь я, чи лишуся тут назавжди?» промайнула в нього думка, але він поспішив її відігнати, мов неприємну муху.

Було вже близько полудня, коли Звонарьов повернувся назад на позицію. У наметі у Високих він застав зовсім ще молодого, рожевощогого інженера — капітана Шевцова, головного будівника кінчжоуської позиції.

— Знайомтеся, Олексій Володимирович! Оце і є наш інженер-артилерист і на всі руки мастак,— представив Звонарьова Високих.

— Дуже радий! Ви мені вельми потрібні, по-перше, для того, щоб налагодити наші прожектори, а потім для упорядкування всього нашого електрогосподарства,— жваво заговорив Шевцов.

— Весь до ваших послуг! Можу хоч зараз взятися за цю справу.

— Зараз обід, а після першої ми з вами обійдемо позиції і все вирішимо на місці.

— Ваше благородіє, генерал їдуть,— доповів вістовий Високих.

— Знову цього дурня Фока нечиста несе! — сердито промовив інженер Шевцов.

Офіцери вийшли з намету. Високих із Звонарьовим кинулися вниз до навісу їдальні, де вже вишикувалися на обід солдати.

— Рота, струнко! — скомандував Високих, тільки-но з'явився Фок у супроводі ад'ютанта.

Звонарьов поспішно став перед взводом. Верхи на високій худій конячині, страшенно трусячи під час їзди ліктями, весь згинаючись від найменшого руху, Фок був дуже кумедний. Худорляве обличчя його із стриженою сивенькою борідкою, із зневажливою посмішкою у примружених очах було багровочервоне.

Порівнявшись з строем, генерал стримав коня і загорлав:

— Здорово, матір вашу так!

Звонарьов від здивування навіть рота роззявив. Солдати зам'ялись і відповіли врозбрід.

— Відповідати, холоуї, не вмієте! — напався Фок.

— Дозвольте доповісти, ваше превосходительство! Солдати не зрозуміли, чи ви вітаєтеся з ними, чи їх лаєте! — вступився Високих.

— Російську мову розучилися, сволото, розуміти! Здорово, мати-перемать!

Потім генерал швидко повернув коня і затрусив від ідальні.

— Вільно! Можна йти по обід! — скомандував капітан солдатам.

— Дочекалися високої честі! — голосно обурювались солдати.

— А генерал Фоков, чути, з німців, — зауважив Блохін.

— Ну то що з того?

— Мабуть, за їхнім, за генеральським поняттям, з російським, значить, можна розмовляти тільки матірним словом.

Обідати Високих і Звонарьов пішли в офіцерське зібрання п'ятого полку, що містилося зовсім близько, одразу за позиціями. У великому просторому приміщенні стояли два ряди довгих столів, і за ними сиділо вже близько сорока офіцерів. За невеличким столиком, між рядами столів, під величезним царевим портретом сидів сам командир полку полковник Третьяков. Рослий показний мужчина, років п'ятдесяти, з помітною просвиною у широкій бороді і на голові, він справляв приємне враження своїми м'якими манерами і лагідним поглядом блакитних очей. Поруч нього сиділо двоє штаб-офіцерів. Капітани і молодші чини розміщувалися за довгими столами. Тут же примостилося двоє попів, в одному з них Звонарьов

одразу пізнав артурського ієромонаха Єлпідіфора. Обід був у самому розпалі.

Тільки-но артилеристи увійшли у приміщення і попрямували до Третьякова, щоб поздоровкатися з ним і в його особі привітати всіх присутніх, полковник махнув рукою, і офіцери дружно підхопили:

Без артилеристів нам не п'ється,
І дарма бокал стоїть.
Пісня голосно не летється,
І вино не веселить.

Розташований на дворі під вікнами оркестр музики, заглушаючи співи, грянув туш. Під грім оплесків Третьяков вийшов назустріч артилеристам і на срібному підносі простяг їм два великих кубки з вином. Осушивши їх одним духом, Звонарьов і Високих, як почесні гості, сіли за стіл командира.

Третьяков докладно розпитав їх про стан справ з встановленням гармат і підвозом боеприпасів.

— Треба квапитися з устаткуванням позицій. Є агентурні відомості, що японці всі сили стягують до Кінчжоу. Ще один-два дні, і нам тут доведеться витримати бій з переважаючими силами ворога. Це ви, панове артилеристи, повинні твердо пам'ятати,— застерігав полковник.

— Чи є у вас відомості, скільки гармат приблизно може бути у японців у наступному бою? — зацікавився Високих.

— Точних нема, але, судячи з усього, їх буде не менш як двісті. Звичайно, це все польові гармати калібром не більш як чотири дюйми.

— Проти наших шістдесяті п'яти. Правда, у нас середній калібр шість дюймів. Гармати більшої потужності, що може дуже допомогти нам у боротьбі з ворожою артилерією.

— Вам слід мати на увазі тактику японців. Свої батареї вони ставлять закрито і розосереджено. У бою під Саншиліпу нашу півбатарею, поставлену відкрито, було за десять хвилин збито, і вона втратила три гармати з чотирьох і половину солдатів,— розповідав Третьяков.

— Тоді нам доведеться скрутно! У нас усі гармати стоять зовсім відкрито і буквально колесо до колеса,— промовив Звонарьов.

— Збільшіть висоту брустверів, поглибте гарматні

гнізда, накрийте, нарешті, гармати зверху щитами із дощок або принаймні з плетених матів, але постарайтеся по змозі замаскувати їх,— запропонував Третьяков.

— Усе це мусили зробити заздалегідь інженери, споруджуючи ці укріплення. Крім того, при високих брустверах буде обмежена видимість ворога, який і так розміщений у низині проти нас,— заперсчив Високих.

— Слід було б артилерійські позиції зовсім винести з укріплення і розташувати гармати в улоговині за позиціями піхоти, десь у районі казарм,— уголос міркував Звонарьов.

— На це немає часу, та й не маємо ми і кутомірів для стрільби з закритих позицій, солдати, навідники насамперед, не навчені такій стрільбі,— сказав Високих.

— Тоді нам ні на що, крім поразки, у наступному бою сподіватися не доводиться,— сумно промовив Звонарьов.

— Не слід передчасно настроюватися на мінорний тон! Бадьорий дух це три чверті успіху, молодий чоловіче,— повчально відповів полковник.

Бачачи, що обід затягується, Звонарьов попросив дозволу піти. Високих Третьяков не відпустив.

— Ви мій начальник артилерії, і я маю багато про що поговорити з вами,— застеріг він.

Прийшовши в намет, Звонарьов зараз же послав з нарочним записку Високих, викликаючи його «в терміновій справі».

У намет квапливо зайшов Кошелєв і схвильовано став розповідати, що наказано мінувати всі батареї і сапери вже почали закладати міни.

— Як же ми будемо, ваше благородіє? Влучить у міну японський снаряд або сам спотикнешся, і готово — злетів у повітря! Так ми не згодні,— доповідав він прапорщику.

— Що за дурниці! Хто це наказав робити?

— Наказали командир саперної роти підполковник Жеребцов, а їм наказали генерал Стесселев!

— Тут щось не те. Спитаю зараз у капітана Високих, у чому річ.

Високих лежав на похідному ліжку з холодним компресом на голові.

— Ледве вирвався. Під кінець таким йоржиком почастивали, що небо здалося за макове зернятко і зірки з очей посипалися,— нарікав Високих.

Розповівши капітану про мінування саперами батарей, Звонарьов спитав, що він про це думає.

— Думаю, що або Жеребцов, або Стессель, або обидва разом від спеки з глузду з'їхали. Якщо батареї будуть міновані, то я виведу людей з позиції і піду сам. Як прочуняю трохи, я прийду туди, а поки що, попрошу вас, сходіть із Садиковим.

— Поручик накурився опію і не при собі,— доповів капітанів денщик.

— Цього ще бракувало! Соломонов безпробудно п'є, цей став курити. Не рота, а бедлам якийсь!

Звонарьов пішов сам. Біля лівофлангових батарей, що були у віданні прапорщика, солдати-артилеристи ляялись із саперами, а ті копали в брустверах ями для закладання мін.

— Хто наказав міні закладати? — спитав, підійшовши, Звонарьов у саперів.

— Командир роти.

— Де він зараз?

— Не можу знати, кудись пішли.

— Припинити роботи,— наказав Звонарьов.

— Нам, ваше благородіє, наказа дано, і ми повинні його виконати,— заперечив саперний унтер-офіцер.

— Накажіть, ваше благородіє, їм у шию накласти, миттю підуть,— попросив Кошелєв.

— Ми їх спочатку добром попросимо,— пожартував, всміхаючись, прапорщик, щоб усунути загрозу кулачної розправи з саперами.— А коли вони цього не послухають, то їм потиличників надаємо.

— Ваше благородіє,— став благати сапер,— увійдіть у наше становище. Нам наказують копати ями для мін, от ми їм копаємо. По такій спеці і нам працювати ніякої охоти, тільки з наказу і робимо.

— Зупиніть роботи, я піду переговорю із своїм начальством,— розпорядився Звонарьов і пішов назад до Високих.

Той уже опритомнів, і вони разом попрямували до Третьякова, коменданта всієї позиції. По дорозі вони зустріли Шевцова і розповіли йому про свій клопіт.

— Жеребцов сидить у мене, і я його умовляю припинити встановлювання мін, але він посилається на наказ Стесселя і розпорядження Фока і не хоче слухати

аніяких резонів. Треба йти до Третьякова,— повідомив Шевцов.

Полковник, осовілий після ситного обіду, зараз же прийняв їх і дізнавшись, в чому справа, обурився.

— Стессель — дурень, Фок — пройдисвіт, а Жеребцов — і дурень і пройдисвіт водночас,— відрізав він.— Покличте його зараз же до мене! Бути на замінованій позиції під час бою — це однаково, як сидіти на бочці з порохом і кидати в неї недокурки.

Коли Жеребцов, нарешті, з'явився, Третьяков наказав йому негайно припинити всі роботи по мінуванню позицій.

— Прошу вашого письмового розпорядження про це, я про нього повідомлю Стесселя і Фока, — відповів сапер.

— Аніякого письмового розпорядження я не дам, а вам, з усіма вашими саперами, накажу негайно забиратися з позиції. Ви мені тільки заважаєте,— визвірився полковник.— Щоб до вечора вас тут не було!

Жеребцов не чекав такого повороту справи і збентежився.

— Ми можемо вам бути корисні і де в чому іншому, пане полковник. Налагодимо шляхи, розробимо окопи, поліпшимо позиції артилерії,— запропонував він.

— Оце інша справа. Я сам вітатиму таку вашу діяльність, але мінувати батареї ви облиште.

— Я все ж буду примушений повідомити, що цих робіт не виконую.

— Не заперечую. Я сам про це повідомлю Фока і Стесселя або, ще краще, Кондратенка. Він добре розбирається у таких справах як військовий інженер і колишній сапер,— погодився Третьяков.— Беріться за удосконалювання артилерійських позицій. Добре замаскуйте їх і пристосуйте до місцевості.

Солдати радісно загули, дізнавшись про скасування наказу мінувати позиції. Звонарьов пішов уздовж батарей своєї ділянки. Розташовані фронтом на північний схід, північ і північний захід, батареї лівого флангу легко фланкувались вогнем з моря від Кінчжоуської затоки, бо під час припливу вона підходила майже до нижніх ярусів стрілецьких окопів. Крім того, північний берег затоки набагато домінував над позицією, а особливо над стрілецькими окопами, що, як навмисне, майже не були прикриті згори навіть козирками. Вони прострілювалися, до

того, вздовж майже по всій лінії з моря. Отже, військові частини в них заздалегідь були приречені на значні втрати, коли не на цілковите винищення.

Артилерійське озброєння батареї складалося з двадцяти чотирьох старих китайських і легких польових гармат старовинного зразка. Далекість бою всіх гармат не перевищувала чотирьох з половиною верст. Снарядів було всього по сто двадцять — сто п'ятдесят на гармату, чого могло вистачити тільки на дві години стрільби. Основну масу снарядів складали гранати, начинені чорним димним порохом, а тому дуже невеликої розривної дії; було кілька шрапнелей, придатних для обстрілу ворога на відстані не більшій, як чотири версти, і, нарешті, досить багато старовинної картечі, яка розривалася в самому дулі гармати, отже була небезпечна для стрільців, розташованих в окопах перед батареєю.

З таким артилерійським озброєнням думати про серйозну оборону позиції було важко.

Якщо проти польової армії позиція і змогла б триматися деякий час, то проти облогових і морських гармат вона була цілком беззахисна.

Тільки на ніч, нарешті, на батареях усе якось уладналось, і Звонарьов міг взятися за прожектори.

Лебьодкін із своїм помічником за день встигнув детально ознайомитися з усім прожекторним господарством. Воно було дуже занедбане і перебувало в занадто невмілих руках.

— За годинку засвіtimo, — заспокоював Лебьодкін розхвилюваного прапорщика. — Оглянемо бухту, місто і гори, що перед нами. На суші, правда, далеко гірше видно при світлі прожекторів, ніж на морі. Можна помітити тільки цілу юрбу японців, а поодинці або невеличкими групами ніколи їх не побачимо, — запевняв Лебьодкін.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Того ж вечора, близько десятої години, телефоном з міста передали наказ обстріляти розташоване неподалік китайське село Чалізон, де помічене було скупчення японських розвідників.

— До гармат! — скомандував Родіонов.

Артилеристи кинулися по своїх гарматах. На батареї замиготіли ліхтарі. З порохових погребів стали подавати снаряди і зарядні картузи. Навідники метушилися біля прицілів та ватерпасів.

— А куди наводити, Софрон Тимофійович? — спитав Купін.

— На село, що з кумирнею нагорі.

— То в темряві ж нічого не видно, ані села, ані кумирні!

— Наводь на той пень, що перед гарматою бачиш,— вказав Булкін.

— Приціл сто вісімдесят, гранатою!

— Перша готова!

— Залпом!

— Та залпом на суші не стріляють, а гарматами,— поправив Блохін.

— Гаразд! Гарматами, права, огонь!

Гармата грохнула і відскочила назад. Хтось застогнав.

— Вдарила чортова! — вилаявся Гайдай.

— Ти менше рота роззявляй, тоді не вдарить! — гримнув Родіонов.

Згори блиснув промінь прожектора і зупинився.

— Лебьодкін старається! Посвітив би нам, може, що й побачили б! — промовив Булкін.

Промінь прожектора майнув і освітив гаолян перед селом.

— Наводь, куди прожектор світить! — наказав Родіонов.

Давши ще кілька пострілів, батарея замовкла. Телефон передали подяку від стрільців.

— У саму, кажуть, пику япощі заліпили,— посміхаючись, передав Гайдай, який після удару сів біля телефону.— Так в усі боки й посипалися!

В одному з бліндажів прапорщиків поставили похідне ліжко, стіл і табуретку.

В Артурі у Звонарьова не було свого власного денщика. Родіонов порекомендував йому тихого, смирного, малопомітного солдатика із свого взводу — Груніна. Білявий, з блакитними очима і тонким голосом, Семен, як було звати його, ретельно взявся виконувати свої обов'язки. На прапорщика чекала вже приготовлена постіль, на столі стояв великий кухоль з водою. Підлога була підметена, і все було прибрано.

— Я, ваше благородіє, поміщуся в сусідньому

бліндажі, коли що треба буде — гукніть,— з усмішкою на круглому обличчі промовив, виходячи, солдат.

Звонарьову не спалося, і він вийшов з бліндажа. Стомлені роботою, солдати швидко поснули, тільки днювальні, перемагаючи сон, голосно позіхали і відпльовувалися від махорки. Прожектори то спалахували, обходячи своїми променями горизонт перед батареєю, то знов загасали. З офіцерського зібрання п'ятого полку доносилися звуки музики, у траві цвірчали цикади, ліворуч трохи ясніла Кінчжоуська затока, на небі дуже миготіли численні зірки. Десь попереду розлягались поодинокі рушничні постріли. Внизу, під позицією, ледве проступали темні мури Кінчжоу. Окопи попереду були порожні, і в разі атаки японці легко могли б захопити їх, а за ними й батареї. Перші дні Звонарьова турбувала ця легковажність, але ніхто не звертав уваги на його побоювання, і він скоро сам звик до такого стану.

Біля бліндажа якоїсь із батарей, зайнятих солдатами, прапорщик зупинився. Його увагу привернула голосна розмова. Мабуть, двоє про щось сперечалися.

— Куди нам супроти японця воювати! У нього все, а в нас голі руки,— палко говорив хтось.

— Це неправильно! Є в нас і гармати, і рушниці, а найголовніше є російський солдат. Ні в якій іншій державі немає таких солдатів, як у нас, у Расеї. Не перемогти японцеві нас ніколи,— заперечував інший.

— Російський солдат — солдат непоганий! Але офіцери, а ще більше генерали, один від одного дурніший. Хто говорить одно, хто наказує інше, а третій тільки усіх за все чорним словом лає. От тобі тут і вся команда! Чому так стається? Поміркуй як слід: тобі й мені ця китайська земля зовсім навіть ні до чого, а генералові, як війна скінчиться, велику прирізку зроблять. По тисячі десятин, а то й більше дадуть... Виходить, є генералу за що воювати. А нашому брату, селянинові, крім трьох аршинів та дерев'яного хреста, нічого не припаде. А цілий додому повернешся, з чим був, при тому і зостанешся, коли за податки та борги поміщикаві не заберуть останню худобину та житла не опишуть. За віщо ж, питається, солдатові воювати? — говорив перший голос.

— Та невже солдатам так нічого тут і не дадуть? — втрутився ще голос.

— Щоб тобі дати, треба відняти у китайця, а їх тут,

сам бачиш, сила-силенна. Йому самому тісно, а ще й ти хочеш тут оселятись. А за віщо ж китайця зганяти з землі? Він вроді наших мужиків: спину гне, а щастя не знає. Не тут солдат має шукати землю, а вдома, у сусіда поміщика. У нас на селі три сотні селян мають п'ять сотень десятин землі, а один поміщик — п'ять тисяч. В кого багато, а в кого й нічого нема! Як за тридев'ять земель відбирати ниву в китайця, простіше по сусідству, забрати в поміщика,— сказав перший солдат.

— Дивись, як би за твої слова тобі не попало! — застеріг його хтось.

— Однаково солдат до цього додумається. Не зараз, то згодом. Поміщицькі землі селяни повинні ділити поміж себе, а не завойовувати своєю кров'ю землю генералам та полковникам. Отак-от, братіку! — закінчив перший солдат.

— Пора й спати, а то завтра ледь світ піднімуть, коли тілїк япошка дасть переночувати спокійно, — озвався другий солдат, і розмова вщухла.

«Прокидається свідомість у народу, марно для нього ця війна не минеться», подумав Звонарьов.

Дванадцятого травня, на світанку, японці відкрили по Кінчжоу артилерійський огонь. При перших же пострілах Звонарьова розбудили. Накинувши на плечі шинель, прапорщик вийшов з бліндажа. У досвітній млі внизу, біля міста, видно було виблиски частої артилерійської стрілянини. Понад темними міськими мурами раз у раз спалахували розриви шрапнелей. Розбуджені стріляниною, солдати забралися на бруствер і з тривогою спостерігали, що діялося перед ними.

У передніх окопах, як і раніш, було порожньо.

— Де наш дозор? — спитав прапорщик.

— Он праворуч, біля бліндажа, — показав фейерверкер на ледве помітні фігури, — у них є бінокль, і вони зв'язалися з секретами, які попереду.

— На місто япошка лізе, а до нас боїться, — зауважив хтось із солдатів.

— Він до нас одразу не підлізе: і дрїт, і гармат багато. Спочатку місто забере, а потім навалиться на нас.

З центральної позиції розлігся розкатистий постріл з важкої шестидюймовки, і за міським муром високо

скинувся дим розриву. За першим пострілом пролунав ще один, і незабаром усі батареї центра відкрили частий огонь по цілі, не видній з лівого флангу.

Звонарьов у бінокль обдивився протилежні схили долини, але там серед густих заростей гаолян у нічого не було помітно. Ліворуч на морі аж до обрїю теж було чисто. Раптом розлігся різкий свист летячого снаряда, і на мить гуркіт вибуху оглушив прапорщика.

— Звідки це він б'є? — здивовано озиралися солдати, лишаючись на бруствері.

— Не інакше, як з-поза міста. Сховався за ним та й стріляє по нас з закриття.

Незабаром пролетів ще снаряд, упавши перед батареєю, і осколки зі свистом полетіли через бруствер.

Після гуркоту морських дванадцятидюймовок, до яких солдати звикли на берегових батареях Артура, вибухи польових снарядів не справляли великого враження. І тільки коли когось поранило, солдати стали ховатися від снарядів у бліндажі. Японці випустили ще з десяток снарядів по батареї Звонарьова і перенесли огонь на порожні окопи.

День повільно починався. Низькі темні хмари швидко неслися по небу, з моря наповзав туман, закриваючи низини. Канонада від Кінчжоу посилювалася, гармати гуркотали безперервно.

Звуки рушничних залпів і кулеметного вогню, долітаючи інколи до Звонарьова, теж вказували, що бій розгорявся. Замокві батареї центра знову стали вести рідкий вогонь, кидаючи свої снаряди кудись далеко у тил японцям.

Звонарьов нервувався і жадав від телефоністів якнайшвидше поправити телефон.

Нарешті, телефон поправили, і Звонарьов викликав Високих.

— Що діється біля Кінчжоу? — спитав він.

— Японці вже двічі його атакували, але їх відбито з великими втратами, наша батарея стріляла на картеч і навалила масу японшат, стрільці захоплені її діями,—відповів капітан.— А ви куди стріляли?

Звонарьов повідомив про все, що сталося на його ділянці.

— Присилайте людей по чай на кухню,—розпорядився Високих.— Та приходьте й самі.

Ввечері, коли сонце зайшло, Звонарьов пішов до прожекторів. Один з них було встановлено на лівому флангу, кроків за сто за батареями, на невеличкому горбку, і це дозволяло освітлювати великий простір, особливо ліворуч, звідки позиція була найбільш уразлива.

На центральній ділянці при світлі прожектора команда матросів з броненосця «Севастополь» встановлювала гармати Кане. Розпоряджався командою молоденький лейтенант.

— Чого це ви так пізно прибули сюди? — спитав прапорщик.

— Стессель усе умовляв Вітгефта вислати кораблі для охорони позиції з флангів, а той вирішив обмежитися на тому, щоб вислати дві гармати. Одна, як бачите, тут, а другу підвезуть завтра.

Подивившись з хвилину, як швидко і спритно справлялися матроси із своєю роботою, Звонарьов пішов далі.

Зовсім стемніло, коли він повернувся до себе на батарею.

— Маю честь з'явитися, ваше благородіє! — виросла перед ним з темряви біла постать.

По голосу прапорщик пізнав ротного фельдшера.

— Здорово, Мельников! — зрадів він. — Як ти сюди потрапив з Артура?

— Поручик прислали. Ідь, кажуть, на позиції, і щоб у мене всі були коли не цілі, то живі! Якщо хоч один поранений помре, я тобі голову з пліч зірву і пришию на інше місце! — весело відповів Мельников.

Солдати, підійшовши, засміялись.

— Ведмідь це може! Як згребе, то не зрадієш!

— Ач ти, згадав про нас, Ведмедяка! — загомоніли в юрбі.

— Листи є?

— Аж ніяк! Лише пляшку горілки вам прислали, перев'язні матеріали і Шурку, — доповів фельдшер.

— А Шурка де?

— Ми тут! — і з юрби показалися дві жіночі постаті в білому.

— Здрастуйте! — підійшов до них Звонарьов, все ще не знаючи, з ким розмовляє.

— Здрастуйте! — відповіли йому, і він впізнав голос Варі Белої.

— А ви як тут опинилися? — спитав її Звонарьов.

— Приїхала разом з Шуркою.

— З дозволу ваших батьків?

— Вони про це і гадки не мають! Я їм сказала, що йду на добове чергування в госпіталь, а сама — сюди.

— Завтра ж пошлемо вас назад в Артур.

— Так я й поїду! Поки тут буде позиція, я лишусь,— відрізала Варя.

— Гарзд! Там подивимось! Де ви влаштувалися на ніч?

— Поки ви гуляли, ми вигнали вас з вашого бліндажа і влаштували там перев'язний пункт. Можете помилуватися. Вас вже перемістили, незважаючи на протести вашого Семена, на сусідню батарею в пороховий погріб,— відповіла Варя і повела прапорщика показати свою роботу.

У бліндажі уже була проведена електрика. На столі, вкритому чистою скатертю, було безліч різних банок, бинти, марля, вата та інше перев'язне приладдя. В емальованих блюдах лежали блискучі хірургічні інструменти. На долівці, засланій чаканками, стояли ноші і лежали чисті солом'яні тюфяки.

— Добре? — спитала Варя.— Це ми все уладнали за дві години.

— Прекрасно! Але ви ж самі де будете ночувати?

— Поруч, у снарядному погребі.

— А снаряди куди перенесли?

— У пороховий погріб, — не зовсім впевнено відповіла Варя.

— Хто ж це розпорядився без мене?

— Високих. Він і привів нас сюди.

— Чому ж він вас не залишив у себе?

— Нас прислано з Утьоса до вас,— вкинула Шура.

Звонарьов не заперечував.

Нове його приміщення було зовсім крихітне. В нього ледве влізли ліжка і табуретка. Дві свічки, приліплені на виступах стіни, тьмяно освітлювали вбоге оздоблення бліндажа.

— Ви голодні? — спитав він.

— Як десять вовків! Ваш Семен дістав у когось із солдатів курку і обіцяв нас почастувати супом та вареною курятиною,— відповіла Варя,— а поки що ми закусимо хлібом з ковбасою. Шурко, тягни сюди наші запаси!

Незабаром усі троє за обидві щоки уминали бутерброди.

— Що нового в Артурі? — спитав Звонарьов.

— Усе те саме! Берегові батареї стріляють, а моряки гуляють. Ривочка ваша ходить з якимось молоденьким мічманом,— мабуть, з черговим чоловіком! — і Варя зневажливо зморщила носик.

— А ви з ким гуляєте?

— На жаль, ані з ким, крім Тахателова! Він такий кумедний, усе пихкає від спеки, навіть коли всім холодно. Оля взялася навчати грамоти і арифметики вашу Ривочку. Льоля все турбується про Стаха. До речі, ви його тут не зустрічали? — викладала свої новини Варя.

— Не зустрічав і нічого про нього не чув! Його полку тут не було зовсім.

— А в нас на Електричному Утьосі що нового? — спитав Звонарьов у Шурки.

— Борейко хазяйнують день і ніч. Штабс-капітан лічать старі штани,— і Шурка голосно пирхнула.— Ох, кумедія, як вони нося собі хусткою затикають, щоб їх солдатський дух не бентежив! Лаються, але все крадькома, а вголос не наважуються.

— А Гудима?

— Шалено залицяється до неї, а її писар з ревнощів мало не лусне,— за подругу відповіла Варя.

Шурка засоромилась і затулила обличчя білим фартуром.

— Не смійтеся ви, будь ласка! — просила вона Варю.

— Значить, і в Шури теж завелася симпатія! От не сподівався! От так Шура! Одразу за капітана взялася! — підсміювався Звонарьов.

— Вони на мене й дивитися не хочуть! Усе це Варя марно наговорює,— сконфужено заперечувала Шура,— а сама тільки й розмовляє, що про вас! Вона й підмовила мене сюди їхати,— виказала подругу Шура.

— Замовчи і не вигадуй дурниць! — напалася Варя на Шурку.— А то ви і бог знає що про себе уявите. Я просто вирішила подивитися, що це таке за Кінчжоу...

— А за одним заходом і вас побачити.

Варя штовхнула регочучу Шурку. Похідне ліжко тріснуло, і вони обидві ледве не звалилися вниз.

Прихід Семена з куркою і супом перервав їх метушню. Повечерявши, дівчата пішли до себе у бліндаж. Було

дуже темно. Зі сходу насувалася гроза. Майже безперестанно спалахували мигавки. Солдати вже забралися на ніч у бліндажі, і тільки днювальні самотньо маячили на батареях.

Звонарьов забрався на бруствер батареї і обдивився. П'ятеро або шестеро багаттів внизу вказували на присутність людей в піхотних окопах. Все інше тонуло в непроглядній темряві, лише промінь прожектора білим шупальцем повзав по землі. У світлі його несподівано виникали то дерево, то група кущів, то китайська фанза.

Обійшовши батареї, Звонарьов наказав денщикаві розбудити себе при перших ознаках тривоги і ліг спати.

Засинаючи, він ще чув глухий гуркіт грому і хлюпотіння дощу, але це не перешкодило йому зараз же заснути.

Родіонов з номерами другого взводу, гармати якого стояли проти північних воріт, розмістився у просторій китайській фанзі поруч з позицією взводу.

Звечора, добре повечерявши і чимало випивши, солдати трохи пограли в карти, аж поки взводний погнав їх спати.

— От як би з світанком япошки знову не полізли на штурм! Ніч темна, збирається гроза, він, чого доброго, свою силу непомітно підведе аж до самих воріт та й вдарить по нас. Треба бути на сторожі і на світанок чекати непроханих гостей! — казав він. — Ти, Єгоров, з першим взводом будеш біля воріт. Гармати на ніч заряди і постав по двоє днювальних до кожної гармати. Коли вони щось помітять, нехай, не чекаючи наказу, одразу ж стріляють, а ми вискочимо на шум.

Разом з Єгоровим та Блохіним, який тепер весь час був з ним, Родіонов вийшов на подвір'я перевірити готовність першого взводу до стрільби.

Близько полуночі всі полягали. Незабаром пішов дощ, поступово обернувшись на сильнішу зливу з грозою. Погано бруковані вулиці китайського міста вмить перетворилися на озера й річки, що бурхливо понеслися до нижчої частини біля південних воріт.

Блохін з днювальним сховалися біля воріт і при світлі блискавки уважно вдивлялися крізь гарматні амбразури у темряву грозової ночі.

— Мабуть, япощка заліз у бліндаж і боїться носа на двір показати,— зауважив Гайдай.

— Коли він не дурень, то йому зараз саме й наступати,— заперечив Блохін.

Під цей час з позиції злетіли одна по одній дві ракети. Розірвавшись високо в повітрі, вони на коротку мить освітили місцевість і зараз же з шипінням загасли. Проте Блохін встигнув помітити, що до міста посуваються японські цепи.

— Плі! — загорлав він на весь голос і сам кинувся до гармати.

Гармата грохнула і з тріскотом відскочила назад.

У темряві блиснув огонь розриву, і шрапнель зі скреготливим свистом впала на японців. Друга гармата теж вистрелила. Єгоров із солдатами першого взводу, підбігши на постріли, відкрили безладну стрілянину по японцях.

— Стій! Куди без пуття б'єш! — окликнув їх Родіонов, з'явившись із темряви.

— Япощка цепами на нас іде! — поспішив пояснити Блохін.

— Коли його буде видно, тоді і стріляй! — наказав фейерверкер.

При світлі дальших ракет всі вже виразно побачили, що численні ворожі цепи з трьох боків охоплюють місто.

— Приціл двадцять, цілик ноль, картечю! — скомандував Родіонов.— Блохін, перевір приціл.

Сяйнуло підряд кілька яскравих блискавок, і це дало змогу навести гармати.

— Перша готова! — доповів Купін.

— Друга теж! — відгукнувся Булкін.

— Плі!

Знову два вогненні стовпи прорізали нічну темряву, і з пронизливим вереском розсипалась картеч.

Від японців долетіло дике виття.

— У саме м'ясо, мабуть, влучили,— радісно прохрипів Блохін.— Шквар, Софрон, не барись!

Коли раптом десь праворуч, зовсім близько, розляглися вигуки «банзай».

— Вертай туди гармату! — закричав Блохін і зараз же сам став повертати її.

— Де це він, проклятий? — проговорив Родіонов, дивляючись крізь бійниці у нічну імлу.

— Банза-а-а-ай! — зовсім уже близько пролунали японські вигуки.

Купін, навівши гармату на вигук, вистрелив без команди.

Японці зараз же замовкли.

— Поперхнулися, чорти, картечню! — радісно вигукнув Гайдай.— Ще б разик їх так почастувати, Софрон Тимофійович!

— Не говори під руку. Сам знаю, що робити! — гримнув на нього фейерверкер.— Слухай, навідники, як почувеш, що япошка кричить «банзаю» — наводь на голос одразу і бий по них.

— Тікай, братці, япошка міну під ворота кладе! — раптом закричав, підбігши, стрілець.— Зараз вибух буде.

Родіонсв глянув у ліву бійницю і у світлі блискавки помітив, що внизу, біля самих воріт поряється кілька постатей. Влучити туди з гармати не можна було, а в артилеристів не було ні рушниць, ні револьверів.

— Виймай замки та приціли і відходь на задню позицію,— скомандував Родіонов.

Номери кинулися виконувати його наказ. У темряві вони раз у раз зіштовхувались і заважали один одному.

— Не лякайся, працюй до пуття,— підбадьорював Блохін, бігаючи від однієї гармати до другої.

— Ти б краще послухав, що біля воріт діється,— наказав йому Родіонов.

— Боязко,—завагався на мить Блохін.—Та де наша не пропадала! — махнув він рукою і шмигнув у ворота.

— Сірники палять, мабуть, фітиль запалюють,— через хвилину повідомив він, повернувшись назад.

— Біжи! — скомандував Родіонов, і солдати миттю зникли в темряві.

— Нічого не забули? — обмацав гармати рукою Родіонов і, не знайшовши ні прицілів, ні замків, кинувся слідом за солдатами.

Тільки-но він добіг до заднього взводу, як у воротах виблиснуло величезне полум'я, і дерев'яні, оковані залізом ворітници розлетілися вдрізки. У пролом з вигуком «банзай» кинулись японці, але залп картечню вмить притиснув їх до землі. Це дало змогу стрільцям, які займали позиції на мурах біля воріт, спуститися і приєднатись до артилеристів.

Японці спробували були ще раз прорватися в ворота,

але, зустрінуті рушничним вогнем, відійшли назад і залягли, посилено обстрілюючи пачками взвод Родіонова.

Стрільці стали поступово відходити до південних воріт.

— Артилеристи, виймай замки і відходь! Японці нас оточують, — наказав, підійшовши, піхотний поручик.

Під цей час йому доповіли, що японці на руках підтягують до воріт гармату.

Почувши про це, стрільці поспішили з відступом.

— Номерки! Збирай манаття та й гайда за піхотою! — розпорядився Родіонов. — Замки кидай у колодязь, приціли тягни з собою, на позиції командиріві здамо!

— Тимофійович, дозволь мені тут трохи затриматись, — попросив Блохін. — Охота з япошкою в городки пограти: хто в кого раніше гармату, що в воротах, зіб'є!

— Дивись, як би тобі головешку з пліч не зірвало! — відгукнувся фейерверкер.

— Цього бути не може! — переконано відповів солдат. — Хто ще хоче з япошкою пограти? — звернувся він до солдатів.

Обізвався тільки один Гайдай.

— Один раз помирати! — труснув він головою.

Родіонов з померами став відходити назад, перебігаючи від прикриття до прикриття. У сірих сутінках світанку двоє солдатів, залишених біля гармат, побачили, як японці почали встановлювати гармату проти воріт.

Блохін, припавши до прицілу, ретельно наводив на них. Гайдай орудував біля правила.

— Готово! Заряджай! — скомандував Блохін. — Тепер відійди! — наказав він, коли замок було закрито.

Було добре видно, як японці теж квапливо наводили свою гармату на них. У Гайдая від страху зацокотіли зуби.

— Швидше, Блохін! — квапив він.

— Цієї ж секунди! Трохи приціл тільки поправлю! — і Блохін зосереджено подивився на мушку.

— Тепер, господи, благослови! Розпалимо їхній кін, — і смикнув за витяжний шнур.

Гармата відскочила назад, обдавши солдатів гряззю і водою.

Коли дим від пострілу розвіявся, Блохін, прикривши, наче від сонця, очі рукою, уважно подивився в ворота. Там було порожньо.

— Усю фігуру вибив одним ударом! Тепер можна й тикати! Тягни приціл.

У наступну секунду, скориставшись з замішання японців, вони стрімголов кинулися по вулиці до південних воріт і незабаром були вже в безпеці, сховавшись за руїнами.

Біля міських воріт догнали своїх.

— Збив япошку! — коротко доповів Блохін Родіонову, який чекав їх біля воріт, тримаючись рукою за стегно.— Тебе зачепило? — спитав він.

— Трохи подряпало, та Єгорова вбило, як сюди бігли! Ще двох поранило, тих уже повели!

— Ми з Гайдаєм тебе хоч в Артур на руках понесемо!

— Сам потрошечку добреду!

Родіонов поморщився від болю і повільно почвчав уперед.

Назустріч частинам, що відходили від міста, вже ішов на підмогу стрілецький цеп,— він і відігнав наседаючих японців.

Зі сходом сонця почався артилерійський обстріл російських позицій.

— Японці! — раптом тикнув пальцем уперед навідник першої гармати чотирнадцятої батареї.

З-за найближчого хребта з'явилася колона, і, пройшовши оголену вершину, швидко зникла в гаолянні та кукурудзі.

— Буди прапорщика! — скомандував, підійшовши, Грязнов.— Скажи, японець на нас лізе!

За хвилину Звонарьов уже дивився в бінокль, відшукуючи колону.

— Викликати людей до гармат! Ціль — номер три! Огонь відкривати після пристрілки десятої батареї! — наказав він.

Солдати швидко розійшлися по гарматах.

— Гарматами, парні — гранатою, непарні — шрапнеллю, огонь!

У свіжому ранковому повітрі лунко розляглися чотири постріли, і снаряди з бурчанням полетіли вдалину.

— Одинадцята готова!

— Огонь!

Іще вісім пострілів загриміли один по одному, ніби наздоганяючи згааний час.

Звонарьов підняв бінокль. Снаряди лягали добре. Шрапнелі рвалися низько і сильно поражали ціль. З гаоляну на всі боки, немов потривожені за пічкою таргани, розбігались японці.

— Шрапнеллю! Батарея, огонь! — наказав прапорщик.

Кілька солдатів, ставши ланцюжком між ним і батареями, голосно повторювали команду.

Весь гаолян завинувся ватяними клубами шрапнельних розривів. Ворог квапливо став перебігати назад за хребет.

Збільшивши приціл, Звонарьов переслідував відступаючих вогнем. Коли раптом звідкись здалека прилетів японський снаряд, і стовп чорного диму виріс за десятою батареєю.

— Дивися всі, звідки б'є японська батарея! — наказав Звонарьов, марно оглядаючи верховини гір. Вони були, як і раніше, порожні.

— Добре приховався япошка, нічого не видно! — досадливо відповідали солдати, в свою чергу оглядаючи ворожу сторону.

За першим снарядом упав ще один, а потім на батарею звалилося одразу кілька десятків. Усе зникло в клубах диму й пилу. Снаряди падали і спереду, і позаду батареї, але найбільше вони влучали просто в бруствер і в розташовані за ним гармати.

Звонарьов кинувся туди. Уже по дорозі він побачив, як перша гармата, підкинута вибухом, злетіла вгору і звалилася набік. У третьої гармати розбило колесо. Кілька солдатів валялося на землі, решта, залишивши гармати, поховалися в бліндажах.

— Ноші! — скомандував прапорщик.

Незабаром збило ще одну гармату, і на всій батареї лишилася всього одна непошкоджена.

Покінчивши з десятою батареєю, японці перенесли вогонь на сусідні — одинадцяті і тринадцяті.

— Япошка, ваше благородіє, вроді чаклун у шапці-невидимці: самого не видно, а нас б'є просто в пику! — підійшов до Звонарьова Грязнов.

— Може, праворуч щось видно, — обернувся прапорщик до центральних батарей, але там також були суцільні вулкани диму, крізь які раз у раз миготіли виблиски вибухів від снарядів.

— Навряд чи й там що побачиш зараз,— відповів солдат.

Об'єктів для стрільби не було видно, і Звонарьов став розглядати загальну картину бою.

Ліворуч, у Кінчжоуській затоці, на обрії маячили японські судна. Біля берега на якорях стояло до півсотні китайських джонок. Просто у заростях гаоляну і кукурудзи було безлюдно, але з-за хребта долітав безперервний гул стрілянини численних батарей.

Місто Кінчжоу горіло, обстрілюване водночас російською і японською артилерією. Коло його південних воріт точилась посилена рушнична перестрілка. Лінію стрілецького цепу, по білих сорочках російських солдатів, було виразно видно на сірозеленому фоні місцевості. Японці ж у захисному одязі були ледве помітні, та й то тільки під час руху. Праворуч проти сонця біля підніжжя гори Самсон яскраво виблискувала вода затоки Хуенеза.

Унизу, перед позицією, поміж руїнами китайського сільця Сідай, теж миготіли білі солдатські сорочки.

Сонце уже підбилося досить високо, підбравши ранковий туман у долині, і сильно припікало землю. Звонарьову схотілося їсти і пити, і він попрямував до чотирнадцятої батареї, де був розташований перев'язний пункт. Він мусив далеко з тилу обходити одинадцятую і тринадцятую батареї, по яких японці все ще вели посилений вогонь.

На чотирнадцятій батареї були влаштовані великі бліндажі, в частині яких містився тепер перев'язний пункт.

З десятої батареї поки що було всього п'ятеро поранених, з них двоє важко. Мельников виконував обов'язки хірурга, оглядав поранених, зондував рани, глибокодумно вимовляв покалічені латинські терміни і давав вказівки сестрам щодо перев'язування. Варя перебувала біля двох важко поранених з цілком розтщеними ногами. Потрібна була термінова ампутація, але Мельников сам не наважувався виконати її. Варя з суворим виразом на обличчі енергійно жадала негайно відправити поранених на перев'язний пункт п'ятого полку, розташованого у півтора верстах за правим флангом.

— Хто ж їх туди приставить під таким обстрілом? — заперечував фельдшер.— Їх однаково по дорозі уб'ють.

— Треба обійти з тилу, і тоді небезпеки майже не буде.

— Так далеко нести ніхто не схоче.

— Кому накажуть, той і понесе, а щоб санітари по дорозі не втекли, я сама піду з ношами.

— Воля ваша, панночко, але я проти,— не погоджувався Мельников.

Побачивши Звонарьова, Варя поспішила пояснити йому свої незгоди з фельдшером. Прапорщик наказав негайно відправити поранених, але ті несподівано запротестували.

— Дозвольте нам, ваше благородіє, тут спокійно померти,— просили вони.

— До смерті вам ще далеко,— умовляла їх Варя,—але потрібна термінова операція, інакше ви й справді помрете, а ми її зробити не можемо.

— Не мучили б уже перед кінцем,— благали солдати.

— Я сама з вами піду і, коли що трапиться, зараз же допоможу вам,— заспокоювала дівчина поранених.

Нарешті, їх винесли. Біля нош, усе така ж сувора й рішуча, пішла Варя.

— Бережіться по дорозі і назад не повертайтеся, ми тут і без вас обійдемося! — виряджав її Звонарьов.

— Ви без мене тут теж, будь ласка, не геройствуйте! — відповіла Варя.

Тимчасом японці припинили обстріл одинадцятої і тринадцятої батарей і на деякий час зовсім замовкли. На обох батареях підбито було шість гармат з десяти. Правда, деякі з них можна було полагодити, але для цього доводилося чекати темряви.

Під цей час з моря, від Кінчжоуської затоки, відкрили вогонь японські судна. З першого ж снаряду стало зрозуміло, що огонь ведеться з гармат великого калібру. Обличчя солдатів, знайомих з дією морських гармат по артурських батареях, одразу витяглися.

— Здається, їхній адмірал Тогов сам сюди завітав! Буде тепер нам баня! У нас же не гармати—лялечки, а він з броненосців дванадцятидюймовими почне бити! — перелякано промовив Грязнов.

— Та хіба це броненосці! Чи не бачиш сам, чи що? Канонерки та міноносці. Ми отакі на Утьосі по десятку за ніч топили! — втрутився в розмову Блохін, підійшовши з командою.— Маю честь з'явитися! — відрпортував він Звонарьову.

— А Родіонов де?

— На перев'язному, його трохи в стегно зачепило.

— Серйозно? Він, може, і дійти не в силах буде?

— Обіцяв притупати, значить, прийде.

— Ну, розповідай по порядку все, що у вас було.

Блохін у двох-трьох словах повідомив про все, що сталося, нічого не згадуючи про свою «гру в городки» з японцями, але солдати зараз же доповнили його розповідь. Звонарьов здивовано дивився на далеко не геройську постать Блохіна. Кашкет сидів млинцем на його голові, шинель, без хлястика, висіла халатом.

— Та ви з Гайдаєм, виявляється, справжні герої! Чого ж ти соромишся і нічого про себе не розповідаєш?— звернувся він до Блохіна.

— Нема чого, ваше благородіє, й розповідати. Просто спірка з япошкою зайшла, хто кому раніше головешку зірве,— чи ми йому, чи він нам. Ну, ми, значить, зірвали йому раніш. От і край.

— Гарна, нічого казати, була у вас спірка!

— Я так вважаю, уся війна на такій спірці стоїть,— несподівано зафілософствував Блохін.

— Блохін і Гайдай, ідїть до мого Груніна, нехай він вам по склянці горїлки піднесе з того запасу, що поручик Борейко мені вчора прислав.

— Красно дякуємо, ваше благородіє,— прохрипів Блохін.

— Я, ваше благородіє, непитущий,— відгукнувся Гайдай.

— Мовчи, дурепо, я за тебе вип'ю, усе воювати веселіш буде,— шепнув йому Блохін, і обидва солдати, повернувшись за всіма правилами, відійшли.

Звонарьов відправив усіх новоприбулих на десяту батарею.

— Спробуйте там, що можна, полагодити, але всі одразу зовні не вилазьте, а то японець вас зараз же обстріляє,— навчав їх прапорщик.

Під цей час кілька нових вибухів великої сили, вдаривши в п'ятнадцяту батарею, показали, що японці готуються її розгромити. Солдати поспішно ховалися в бліндажі, або зовсім ішли з батареї.

— Ви куди?— зупиняв їх Звонарьов.— Я зараз сам почну обстріл японських суден з нашої батареї.

— Ніяк неможливо супроти япошки встояти, геть усе б'є та калічить,— відповіли солдати.

— А ти сам його покаліч, дурна голова,— втрутився Блохін, опинившись поруч.— Гайда за мною, я вам зараз покажу, як треба япошку лякати!

Через п'ять хвилин усі вісім гармат п'ятнадцятої батареї на максимальному прицілі вже громили японські судна. Хоч легкі батареїні гармати не могли завдати японцям серйозної шкоди, а проте, тільки-но снаряди стали падати біля суден, вони поквапилися відійти далі в море.

— Не бійсь, братці,— гасав по батареї Блохін,— цілься адміралові Тогову під хвоста, не любить він цього, умить тікати почне!

Солдати, підбадьорені успіхом, старанно працювали біля гармат. Один із снарядів влучив у китайські джонки біля берега, і там почалась сильна пожежа. Комишеві плетені китайські вітрила горіли, наче суха солома, даючи масу диму. Човни стояли близько один до одного, а тому огонь швидко перекидався по них, і незабаром всі вони палали яскравим вогнищем. Було видно, як китайці, рятуючись, просто з джонок кидалися в воду й пливли до берега. Дим пожежі позбавив японські кораблі змоги вести прицільний огонь по російських позиціях.

— Не сподобалось япошці!— весело загомоніли солдати.

— Адмірал Тогов чхати почав,— безапеляційно заявив Блохін.— Не любить він нюхати дим.

Скоро весь горизонт з моря закрила димова завіса, і японська ескадра припинила обстріл російських позицій, а зате з півночі знову посипались шрапнелі й гранати, але після важких морських снарядів вони вже не здавалися такими страшними.

Забравшись у бліндаж, солдати вичікували кінця обстрілу.

— Родіонов іде,— сповістив Купін, що вертівся біля входу.— І з мамзелею, наче як з сестрою.

Солдати стали з порога бліндажа розглядати їх.

Звонарьов з тринадцятої батареї теж помітив Родінова і Варю Белую.

«Повернулася-таки, уперте дівчисько!» досадливо подумав він.

— Шура, зберіть-но, поки тихо, своє манаття і вирушайте на полковий перев'язний пункт.

— А як же наші поранені? У нас зосталося ще троє,— заперечила дівчина.

— З вами нехай ідуть,— відповів прапорщик.

— Японець з міста наступає,— несподівано повідомив тривожну звістку Гайдай.

Звонарьов підняв бінокль і тут, вперше за сьогоднішній день, побачив, як рясні цепи японців один по одному вибігали з-за муру Кінчжоу і збиралися вниз біля села Сідай.

Звонарьов викликав солдатів на всіх батареях до гармат, але тільки-но вони дали по кілька пострілів, коли японці вдарили по них огненним валом своєї артилерії, до якого прилучився також обстріл з моря. Усі батареї опинилися під перехресним вогнем, снаряди летіли і зліва і справа, засипаючи всю площу позиції.

Варя з Родіоновим ледве встигли сховатися в бліндажі тринадцятої батареї. Звонарьова, який спостерігав близький розрив снаряда, скинуло з бруствера, і він на кілька секунд оглух і осліп.

Варя з криком кинулася до нього.

— Що з вами? Ви поранені? — нагнулася вона до впалого на землю прапорщика.

Її обличчя виявляло страшений переляк, в очах стояли сльози, і вона, сама того не помічаючи, стала ласкаво гладити Звонарьова по обличчю.

За Варєю поспішив до прапорщика Мельников і кілька солдатів з ношами.

— Мені вже краще,— пасилу промовив Звонарьов і з допомогою солдатів підвівся на ноги.

— Ідїть у бліндаж і не смійте звідти більше виходити! — розпорядилася Варя.

— Ідїть-но ви всі на перев'язний пункт,— відповів прапорщик,— а я миттю очуняю і без вас! Дивїться, скільки знову поранених на батареях.

Коли обстріл трохи ущух, Звонарьов пішов подивитися, що діється у Блохіна та Грязнова. Першого з них він знайшов біля четвертої гармати,— той витягав з-під землі напівзасипаного навідника.

— Тихше, тихше, братці, мабуть, ноги в мене дуже покалічені! — благав поранений.

Блохін з несподіваною спритністю підхопив його на руки і поклав на носі.

— Де Гайдай? — спитав Звонарьов.

— Поруч у бліндажі, його в голову поранило,— повідомив Блохін.

У напівтьмі бліндажа прапорщик не одразу роздивився постать Гайдая. Він, сидючи на підлозі, обома руками тримався за голову і тихо стогнав. Крізь брудну хустку біля лівої скроні просочувалася кров і текла вниз по щоці.

Звонарьов витягнув один з бинтів і хотів був його перев'язати, але Гайдай відсунув його і, взявши бинт, сам став обережно обвивати собі голову.

Звонарьов пошкодував, що не взяв з собою Мельникова з перев'язним матеріалом.

— Тобі дуже болить? — спитав він Гайдая.

— Дуже! Так і гуде в голові, наче дзвін на пржежі! Пропаду я тут. Нутром почуваю,— жалісно промовив Гайдай.— Не бачити мені більше рідної України!

— Чого марно скиглиш! Вранці героєм був, а тепер панахиду по собі передчасно співаєш! — дорікнув йому Звонарьов.— Трохи зачепило, а ти й розкис. Родіонов серйозніше за тебе поранений, а повернувся в стрій.

Гайдай замовк, держачись за голову.

Японці поступово зменшили огонь по всій дільниці.

Напруженість бою явно спадала.

З усіх батареї потяглися в тил легко поранені; важко поранених несли на ношах; частина солдатів збирала трупи до п'ятнадцятої батареї, де в ямі, на місці порохового погребя, вирішено було влаштувати братську могилу для артилерістів.

Кілька чоловік послапо було в кухню по обід. Батарей одразу спорожніли.

Обійшовши всі батареї, Звонарьов знайшов усього одинадцять непошкоджених гармат. З них до п'яти старих китайських не було снарядів. До польових же гармат виявилось близько сотні снарядів. Цим і вичерпувалися всі артилерійські засоби оборони на лівому фланзі позиції.

— У центрі япощка теж порозбивав усі батареї, гармат скрізь лишилося дуже мало, а снарядів і зовсім нема. Тільки на правсму фланзі, на Вапняній батареї, ще стріляють, та й то зовсім зрідка. Супроти сотні японських пострілів і десятка наших нема! — повідомили солдати, повернувшись з обідом.

На позиціях стало зовсім тихо, і Звонарьов вирішив скористатися з цієї обставини і сходити до Високих, щоб з'ясувати загальну обетановку і дістати дальші вказівки.

Лишивши Родіонова за старшого, він попрямував на центральні батареї. Перше, що він тут побачив, була підбита морська гармата Кане, яку так і не встигли встановити. Снаряд влучив в установочну тумбу і зовсім її спотворив. На всіх батареях лишилось цілими по одній-дві гармати. Бруствери були зриті, бліндажі і порохові погреби завалені, позиція дуже зруйнована.

Високих сидів у бліндажі шостої батареї. Він був перев'язаний і безперестанно тихенько стогнав. Побачивши Звонарьова, він дуже зрадів.

— Слава богу, хоч ви цілі, а я й не сподівався бачити вас живого, дивлячись, що витворяють японці! Що у вас лишилося придатного для дальшого бою?

Прапорщик докладно повідомив його про все.

— У мене становище не краще, хоч втрат, звичайно, менше. По нас стріляли не судна, а тільки польові батареї, але зате у величезній кількості. Мабуть, у них було до сотні гармат. Але ми теж не одну сотню японців вирядили на той світ,— розповідав Високих.— Я попрошу вас зараз дійти до дванадцятої батареї, знаєте,— остання будова, поруч з третьою батареєю, і доповісти Третьякову про становище у нас.

Звонарьов негайно вирушив до командира полку.

Вислухавши його рапорт, полковник вибухнув найнепристойнішою лайкою на адресу Фока і Стесселя, бо, на його думку, вони були винні у сьогоднішньому розгромі.

— Я сам сапер, за своєю справою стежу, і знаю, що у наші часи артилерію треба ставити по змозі прикрито або в усякому разі замасковано. Вони ж наказали всі батареї, по старосвітському, поставити на горі, бо, на їх думку, артилерії сором «ховатися» від ворога! І от результати! Японці не «посоромилися» сховати і розгромили нас за кілька годин. Без артилерії я захищати позиції не можу, а у вас майже нема гармат і снарядів, отже, допомогти ви мені не можете! Не в службу, а в дружбу, я попрошу вас зараз же поїхати до генерала Надеїна, начальника передового загону, з моїм донесенням. Я накажу вам подати одного з моїх верхових коней.

Коли Звонарьов уже сидів на коні, Третьяков ще раз повторив йому свої міркування з питання дальшої оборони кінчжоських позицій.

— З огляду на відсутність снарядів мені потрібна най-

енергійніша допомога польових батарей, які мають стати тут, а не за п'ять верст, на Тафаншинських висотах. Далі мені конче потрібен резерв не менше як два батальйони для боротьби з можливим проривом японців у тил позицій. У мене лишилися в резерві тільки музикантська команда і прапорний взвод. Генерала Надеїна знайдете біля станції Тафаншин, на висоті тридцять два. Та її звідси видно неозброєним оком: бачите он групу людей на сопці? Отам і генерал.

Звонарьов мусив їхати відкритою дорогою, яку досить сильно обстрілювали японці.

Насилу добравшись до потрібного місця, прапорщик скочив з коня і спитав:

— Де тут знайти генерала Надеїна?

— Он там на стільці сидить! — вказав йому хтось із солдатів.

Кроків за дванадцять від них, аж на самій вершині сопки, порослій густою зеленою травою, на складаному стільці сидів широкоплечий старик, схожий на різдвяного діда, жартома одягнутого в генеральську форму.

Генерал куняв, гріючись проти сонечка. Білий кашкет з величезним козирком мірно похитувався разом з генераловою головою. Довгий, до колін, кітель мішком сидів на його сухорлявій фігурі. На колінах генерала лежав величезний старовинний бінокль, більше схожий на дві спарені підзорні труби.

— Донесення вашому превосходительству від полковника Третьякова! — відрепортував прапорщик.

— А? що? — скинувся генерал.— Від Третьякова? Ну, що він пише? Прочитайте шамі, а то я беж окулярів не бачу! — прошамкав Надеїн.— Даремно він паніку рождить! Японці вже відштують по вшьому фронту. Я про це вже пошлав телеграму в Артур,— невдоволено пробурмотів генерал, коли Звонарьов прочитав йому послання Третьякова.

— Шам пише, що японці перештали штріляти, і тут же вимагає шобі артилерію і режерви. Нічого я йому не дам. Нехай викручується шам, — і генерал знову заглибився у приємну дрімоту. Прапорщик, дивуючись, тупцював на місці, не знаючи, що йому робити далі.— У Шеваштополі куди гірше бувало, і то допомоги не прошили,— раптом заговорив знову генерал, не розплющуючи закритих очей.— На четвертому баштіоні по дешятеро-двадцят

чоловік жоштавалошъ, і то відбивалиша шамі від францужів, і від англійців, і від італ'янців.

Знову настала пауза.

— Генерал Фок не накажав давати режєрв. Він на жавтра буде потрібний,— і генерал остаточно замовк.

Звонарьов відійшов убік і став спостерігати картину бою на правому фланзі. На світлому фоні затоки Хуенеза виразно вимальовувався силует російського канонерського човна «Бобр», що громив лівий японський фланг і тил. Високі стовпи диму від розриву великих морських снарядів злітали біля зайнятого ворогом села. Незабаром село спалахнуло. Японці стали швидко вибігати з нього, ховаючись у тилу. Прапорщик повідомив генерала про свої спостереження.

— А я ж вам кажав, що японці відштупають. Шкоро вони побіжать по вшій лінії,— не підводячи голови, байдужим тоном відгукнувся генерал.

У цей час праворуч виїхала на позицію польова батарея. Звонарьов замилювався, дивлячись, як на широкому галопі вона точно додержувала рівняння і дистанції між гарматами. Попереду на вороному коні скакав командир у супроводі сурмача на традиційному в артилерії білому жеребці. Тільки-но батарея вилетіла на хребет, у повітрі блиснула командирова шашка, і зараз же, зробивши на повному галопі заїзд, батарея знялася з передків, а упряжки рушили в тил. Через секунду перша гармата вже дала постріл, а за нею, доганяючи одна одну, загуркотіли і сім інших.

— Черга! — долетіла команда з батареї.

— Чи не правда, хвацьки? — промовив, опам'ятавшись, Надеїн. — Люблю дивитиша на артилерійську штрільбу. Шерце радіє.

Та не встигла батарея випустити і кілька черг, як на неї впали десятки японських снарядів. Огонь батареї одразу ослаб, її затягло димом і пилом, крізь які було видно, як падають на землю люди, перевертаються зарядні ящики і перекидаються підбиті гармати.

Не минуло й п'яти хвилин, як прислуга стала квапливо на руках скочувати вниз уцілілі дві-три гармати. Ще трохи, і на позиції батареї нікого не лишилось, крім біляючих на зеленому фоні трави сорочок вбитих і пораниених. Батарея скінчила своє існування.

Звонарьов був приголомшений.

— Царство їм небешне! Не пощашило їм сьогодні,—прошамкав генерал і, знявши кашкета, перехрестився розмашистим хрестом.

— Що накажете доповісти полковнику Третякову?—насмівся, нарешті, спитати прапорщик.

— Ах, ви ще чекаєте?—озвався генерал.— Там під гіркою у кущах шидить капітан Романовський. Поκληчте його до мене, я ж ним хочу поради тиша.

Звонарьов підійшов до вказаного місця і побачив, що на бурці лежить молодий капітан генерального штабу.

— Вас просить до себе генерал Надеїн,—звернувся до нього Звонарьов.

— Що? Надеїн? Чого ще треба цьому старому?—нехотя відгукнувся капітан, ліниво підводячись на ноги.

Надеїн розповів Романовському про прохання Третякова.

— Думаю, цілком обгрунтовані вимоги, ваше превосходительство. Якщо японці почнуть відступати, то ці батальйони з артилерією можна буде кинути в переслідування, а якщо знову атакуватимуть, вони допоможуть Третякову відбити атаку,—з апломбом промовив капітан.

— А що скаже потім Фок?

— Навряд чи скоро він з'явиться тут,—посміхнувся капітан.

— Так, і Фок і Штешшель не полюбляють штрільби. Ще в шідесят шьомому році, коли вони в мене в роті шубалтернами були, то тільки жніметьша штрілянина, так обидва і ціляють в обож поїхати,—пожвавився генерал.— І обидва хрести жа інших одержали. Фок на Шипці і не був, а хреста жа неї має. Штешшель у шорока верштах від Тяньджіня був, коли його брали, і теж прихитривша одержати хреста жа його вжаття, вше жа протекцією. Добре тому, в кого рука нагорі є,—зітхнув генерал.

Романовський швидко накидав на польовій книжці відповідь Третякову і подав Надеїну підписати.

Звонарьов уже збирався їхати назад, коли несподівано до них підїхав з великим почтом Фок.

— Як справи, Митрофан Олександрович?—звернувся він до Надеїна, коли той підвівся із стільця йому назустріч.

— Японці відштупають, а Третяков прошить допомоги!—відповів генерал, вказуючи на Звонарьова.

— Передайте полковникові Третьякову, що він не командир полку, а дермо собаче! — крикнув Звонарьову Фок, одразу визвірившись.— Більше нічого, можете їхати.

Прапорщикові нічого не лишалось, як підкоритися, і він пішов до ординарців, що лежали на землі біля своїх коней.

Через чверть години Звонарьов уже був у Третьякова і передав йому на словах відповідь Фока.

— Про що вони собі думають? Японці не тільки не відступають, але, навпаки, посилено групуються проти нашого лівого флангу біля села Сідай і проти центра — за Кінчжоу! На лівий фланг я послав останній резерв. Тепер у мене лишилися самі тільки штабні ординарці,— обурювався полковник.— Потім мене ж звинувачуватимуть, якщо японці прорвуться і займуть позиції.

Прапорщик пішов до своїх батарей.

Незабаром бій відновився по всій лінії. Тепер японці вдарили по стрілецьких окопах. Ці окопи зовсім не мали бетонних бліндажів, а прикривалися тільки легенькими дерев'яними козирками, що могли охоронити від рушничних і шрапнельних куль, але ніяк не від артилерійського вогню.

Траншеї наповнювали поранені і вбиті. Незабаром на задні апарелі окопів стали викидати трупи, бо вони заважали рухатися в траншеях.

Білі сорочки вбитих утворили за окопами добре помітну японцям облямівку, і цим ще більше полегшували їм пристрілку.

На морі повернулися японські судна і стали фланговим вогнем обстрілювати стрілецькі траншеї. Могутні вибухи морських снарядів зносили одразу по кілька сажнів окопів і дротяних загороджень. Становище піхоти стало критичним. Звонарьов з хвилюванням спостерігав, як розгортається перед ним драма, не маючи змоги нічим допомогти стрільцям.

— Ваше благородіє, япошка лізе на наші окопи! — показав пальцем Купін на ворожі цепі, що швидко наближалися від села Сідай.

— Прямою наводкою шрапнеллю! — скомандував прапорщик, і кілька білих розривів виникло над ворожими цепами.

Японці одразу зупинились і припали до землі, ховаючись за найменшими прикриттями на місцевості.

Звонарьов ще раз здивувався, як добре зливався з місцевістю їх захисний одяг.

Незабаром згубний артилерійський огонь примусив стрільців очистити передові окопи і відійти на другу лінію. Батарей наповнили поранені, шукаючи схованки у бетонних бліндажах.

На перев'язному пункті бракувало рук, і всі артилеристи, не зайняті біля гармат, обернулися на санітарів, нашвидку подаючи допомогу пораненим.

Артилерійські позиції все більше наповнювали стрільці, поступово відходячи з цілком уже зруйнованих окопів.

— Ваше благородіє, — спитав Звонарьова стрілецький унтер-офіцер, — хто тут у вас за старшого буде?

— По артилерійській частині — я. А де ваші офіцери?

— Кого побило, хто втік, — спокійно відповів солдат. — Ми не знаємо, чи відступати нам далі, а коли відступати, то куди?

— Спробуємо ще протриматися тут, поки є снаряди, може допомога з резерву підійде.

— Не видно її чогось, ваше благородіє, мабуть, весь резерв на інші дільниці витратили. То я, ваше благородіє, поки гармати стрілятимуть, людей затримаю тут, — відповів унтер і поспішив до своїх стрільців.

Тимчасом після багатьох марних зусиль японцям пощастило захопити передові окопи, і ними вони швидко стали поширюватися обабіч, обходячи з тилу і флангів. Одночасно ворожа артилерія знову вдарила по російських батареях.

Визирнувши з-за бруствера, Звонарьов побачив, як японці, захопивши передні окопи, добивали штиками поранених росіян. Він бачив, як дехто з них намагався втекти від визвірелих японців, але падав, пронизаний штиками й кулями. Не тямлячи себе від обурення, прапорщик кинувся до гармат.

— Шквар картечю, Купін! — гукнув Звонарьов на віднику, який стояв недалеко, але поруч розірвався снаряд, і прапорщик побачив замість солдата тільки криваві шматки м'яса, та один чобіт, високо злетівши в повітря, впав на бруствер. Біля гармат не лишилося більше артилеристів.

— Допоможіть мені гармату навести! — попросив Звонарьов кількох стрільців, які все ще відстрілювалися з-за брустверів батарей.

Залишивши гвинтівки, солдати зразу ж кинулися йому допомагати. Нашвидку зарядивши гармати картеччю, прапорщик грубо навів її на повний японцями хід сполучення і вистрелив.

Стрільці з жадібною цікавістю ринули до бруствера. Картеч з вереском врзалася в юрбу японців, перекинула і зім'яла їх, і лише кілька уцілілих чоловік, кинувши від жаху гвинтівки, вискочили з траншей і прожогом втекли в тил.

Давши ще два-три постріли, батареї замовкли, розстрілявши всі свої снаряди.

— Відходь! — скомандував Звонарьов стрільцям і кинувся до перев'язного пункту.

Тут він побачив біду, тремтячу Варю. Вона без слів показувала на те місце, де щойно був перев'язний пункт. Кілька снарядів, влучивши в нього водночас, цілком зруйнували бліндаж, і поховали під ним усіх поранених.

— Шурка де? — уривисто спитав прапорщик.

У цей час викинута вибухом земля в одному місці заворушилась, і на поверхні з'явилась голова дівчини. Скочивши на ноги, Шурка з криком стрімголов кинулася тікати.

— Відходити треба, ваше благородіє! Зовсім оточив нас япошка, — з розбігу підлетів до них Блохін, і всі троє кинулися за Шуркою. — Стій! — раптом зупинився солдат, — забув у бліндажі свій речовий мішок. Я миттю повернусь, — і він побіг назад до батареї.

— Куди ти, дурна голова? — гукнув Звонарьов, з жахом дивлячись вслід йому.

Але Блохін уже зник у бліндажі і зараз же з'явився знову з речовим мішком за плечима. Японці були вже на батареї. Хтось із них, скинувши гвинтівку наперевіс, ринув на Блохіна, але той з розмаху впав йому під ноги, так що японець, спіткнувшись на нього, полетів перевертом. Через секунду Блохін був уже на ногах, вихопив у японця гвинтівку, ткнув його штиком і кинувся бігти за Звонарьовим, потрясаючи в повітрі захопленим трофеєм.

Біля центральних батарей їм назустріч з гвинтівками в руках вибігли Лебьодкін, Белоногов і Заяц.

— Назад! — на бігу махнув їм Звонарьов.

— Нас послав по вас, ваше благородіє, Софрон Тимофійович, він унизу біля кухні з усіма нашими, — відповів Лебьодкін, і всі побігли далі.

Біля кухні було досить тихо, снаряди сюди майже не залітали. Тут навколо Родіонова зібралися всі утьосівці. Сидячи на землі, ридала Шурка.

— Пішли далі,— скомандував Родіонов, тільки-но до них приєднався Звонарьов з іншими солдатами.

— Дай передихнути їм, Софрон Тимофійович,— сказав Ярцев.

— Не до спочинку зараз, тікати треба. А то японцєві в пазури саме й потрапимо!

Позаду затрікотіли часті рушничні постріли. Солдати кинулися далі. Плачучу Шурку Назаренко волокли під руки Белоногов і Ярцев.

До вузького проходу крізь окопи і дротяні загородження звідусіль збиралися стрільці, на ходу відстрілюючись від наслідуючих японців.

Проскочити прохід одразу багатьом людям було майже неможливо, але тут допомогла японська артилерія,— переслідуючи росіян вогнем, вона обстріляла свої ж цепи. Рятуючись від обстрілу, японці кинулися вбік і зупинились. Це дало змогу росіянам вирватися з фатального кола окопів і дротяних загороджень. Але попереду вони мушили ще пробігти з версту відкритою місцевістю до виїмки залізниці, де можна було б сховатися від ворожого огню.

На свою радість, вони побачили, що назустріч їм рухаються цепи стрільців у білих сорочках. Всі полегшено зітхнули. Японські снаряди лишилися позаду, попереду була допомога. Захекані люди перейшли на крок.

— Ану, поліч-но, Тимофійович, хто в нас лишився? — розпорядився Звонарьов.

— У наявності двадцять шість, було сорок, невістачає чотирнадцяти. Вбито п'ятеро. Поранено троє, а решта зосталась, де — не відомо! — доповів фейерверкер.

Стали згадувати, кого ще бракує. Серед зниклих були Мельников, Кошелєв і денщик Звонарьова Грунін. Ніхто не знав, куди вони поділись.

— Підберуться ще, ваше благородіє! — заспокоїв Лебьодкін.

Зовсім стемніло. Від позиції лунала лише нечаста рушнична перестрілка. До залізниці все ще підходили стрільці п'ятого полку. Незабаром їх зібралося чоловік близько ста.

— Візьміть над нами команду, ваше благородіє,—

підійшов до Звонарьова стрілець,— а то офіцерів у нас нема, і в темряві ми боїмося до японця потрапити.

— Гаразд! Збирайтеся та йдіть з нами на станцію Тафаншин, там, мабуть, і ваші офіцери знайдуться,— розпорядився Звонарьов.

— Артилеристи, піднімайсь! — скомандував Родіонов, і всі рушили далі.

— Ваше благородіє, ми з Зайцем та Белоноговим підемо уперед, наче розвідку зробимо, — запропонував Лебодкін.

— І мене з собою візьміть,— попросив Блохін, трусячи своєю японською гвинтівкою.

Звонарьов погодився і відпустив їх.

З ЩОДЕННИКА ОФІЦЕРА ШТАБУ ГЕНЕРАЛА ОКУ

«Командуючий 2-ою японською армією генерал Оку під час кінчжоуського бою перебував на горі Самсон, звідки й спостерігав у підзорну трубу перебіг бою.

Весь свій нечисленний штаб він розіслав з різними наказами наступаючим частинам. Біля генерала лишився тільки майор Ямаокі, двоє ординарців і телефоніст. В міру розвитку бою командуючий дедалі сильніше нервувався. Розпочатий ще з темрявою наступ на російські позиції до полудня не закінчився успіхом, незважаючи на майже десятиразову перевагу в силах і наявність понад двохсот польових гармат, крім морської артилерії.

У підзорну трубу генерал виразно бачив, що російська артилерія вже давно приведена майже до цілковитого мовчання, що ворожі окопи сильно зруйновані, і все-таки піхота його величності мікадо не тільки не могла дійти до ворога, а навіть трохи відступила по всій лінії і стала спішно окопуватися, ховаючись від рушничного вогню росіян.

Зв'язківець, підбігши, подав генералові пакета.

— Від кого? — спитав Оку.

— Від командира польової артилерії армії,— доповів посланець.

Генерал нетерпляче розірвав конверта і, надівши на носа окуляри, став читати. Обличчя його одразу набрало серйозного, зосередженого виразу.

— Генерал Ніра повідомляє, що на батареях лишився тільки недоторканий запас снарядів, і просить терміно-

вого поповнення,— промовив Оку, звертаючись до майора, який підійшов до нього.

— Боюся, ваше превосходительство, що раніше, як ввечері, ми це прохання задовольнити не зможемо,— відповів офіцер,— бо на морі все ще триває сильне хвилювання, що дуже утруднює вивантажування боєприпасів.

— Наша піхота зазнає великих втрат, особливо перша дивізія в центрі і третя — на лівому фланзі. Треба негайно вжити найрішучіших заходів, щоб перемогти опір ворога.

— Тоді доведеться висунути з резервів третій піхотний полк і кинути його в атаку.

— Але куди? Досі в російській позиції нема жодної бреші.

— Лівий фланг росіян дуже висунутий уперед і до того ж обстрілюється з моря. Отут і є тактичний ключ до всієї позиції, ваше превосходительство! Отже, сюди і треба послати резервний полк.

— Без відповідної артилерійської підтримки він теж навряд чи матиме успіх, а снарядів у нас в обріз. В разі невдачі полку і російської контратаки ми опинимося в дуже критичному становищі, бо артилерія не має снарядів, а полки розладнані важкими втратами.

— Поки живий наш Ямато-Дасакі (японський дух), нам нема чого побоюватися поразки. Велика прамати Аматерасу-Аміками завжди підтримає своїх вірних синів!

— У росіян є непогане прислів'я: «Богу молися, а сам стережися». Ось чому, не лишаючи надії на допомогу богині Сходячого Сонця, треба подумати і про поповнення снарядами, хоч би з артилерійських парків п'ятої дивізії, розташованої біля станції Пулундьян. Я доручаю це вам, Ямаокі-сан!

— На виконання вашого розпорядження потрібен час, ваше превосходительство.

— На висування резервів у бойову лінію також потрібен час. Даю вам дві години на виконання мого доручення. Я ж за цей час підтягну третій полк до місця атаки і особисто буду виряджати його на шляхи слави!

Майор відкозиряв і поспішив до свого коня.

Лишившись на самоті, Оку задумався. Він знав, що з півночі на нього посувається перший Сибірський корпус росіян. Треба було встигнути будь-що до його приходу розгромити артурські війська і потім усіма силами

вдарити на північ. Отже, щоб точно забезпечити успіх, сьогодні цілі три дивізії було кинуто на кінчжоуські позиції, де стояв один російський полк. Проте росіяни чинили зовсім незвичайний опір спочатку при занятті міста Кінчжоу, що було ніби передовим редутом усієї позиції, а потім і по всій лінії фронту.

«Один полк проти дев'яти! Шістдесят гармат проти двохсот сорока! І все-таки за сім годин бою вирішального успіху не досягнуто,— похмуро міркував генерал,— а позаду за Тафаншинськими висотами стоїть ще ціла російська дивізія, і вона не була ще в бою. Є над чим помислити!»

Генерал похмуро походжав по своєму спостережному пункту. Потім він наказав комусь з ординарців зараз же вирушити до третього полку у село Шіміндзи і передати наказ готуватися до атаки.

Коли солдат пішов, Оку підніс був трубку до очей, але зараз же її опустив. Він знову побачив — і вкотре вже сьогодні! — як біля самих російських окопів захлинулася чергова атака японської піхоти.

З'явився ще ординарець, на цей раз від начальника санітарної частини армії, з донесенням, що з початку бою через перев'язні пункти пройшло близько ста поранених офіцерів і понад три тисячі солдатів. Командуючий нахмурився.

«Коли до цього додати ще вбитих, то наші втрати дійдуть до півтора ста офіцерів і не менш як чотири тисячі нижніх чинів, тобто близько чверті всього офіцерського складу армії і півтора полку солдатів. На позиціях у росіяни і на початку бою не було стільки людей,— сумно думав генерал.— Ще одне останнє зусилля, і коли воно не дасть успіху, доведеться припинити бій і чекати висадки нових підкріплень, обороняючись водночас із півночі і півдня від наступаючих російських армій»,— вирішив Оку.

З'явився Ямаокі і доповів, що артилерійські снаряди уже підвозяться.

— Передайте зараз же генералові Віра, щоб він відкрив якнайсильніший вогонь по ворогу і стріляв до останнього снаряда! — розпорядився Оку.

Незабаром японська артилерія знову посилено загуркотіла по всьому фронту, а піхота знову кинулась в атаку, але ще раз її було відбито.

— Усі резерви, які є ще напoxваті, негайно кинути вперед! Я сподіваюсь, що пани офіцери виявлять себе як справжні самураї і разом із солдатами вкриють себе вічною славою! — диктував Оку майорові свій черговий наказ.

Артилерія посилено стріляла.

— Патрони в полках кінчаються, на батареях лишилося по п'ять-шість снарядів на гармату! — тривожно повідомили з дивізії через півгодини.

— Стріляти до останнього патрона й снаряда, а потім іти в штики, і хай допоможе нам велика Аматерасу! — несамовито кричав Оку в телефон своїм командирам дивізій.

Вечоріло. Перемога, здавалось, остаточно вислизала з японських рук, коли тут несподівано з правого флангу передали радісну звістку, що полки четвертої дивізії вдерлися в російські окопи.

— Банзай! — забуваючи про свій престиж, на весь голос загорлав зраділий генерал і став посилено дивитися у підзорну трубу.

Йому було видно, як сірозелені фігурки широкою хвилею заливали взяті позицію. Перед ними швидко відсувалися назад білі лінії російських щепів. Незабаром усю позицію вкрили прапори країни Сходячого Сонця. Перемога стала безперечною.

— Накажете віддати диспозицію про переслідування ворога? — спитав у генерала Ямаокі.

— Я ще не збожеволів! Жодного кроку далі за позицію! На ніч приготуватися до відбивання контратаки ворога і зараз же почати підготовку позиції до оборони на випадок завтрашнього бою,— наказав генерал.— Тепер же підтягти парки і два полки з п'ятої дивізії до Кінчжоу.

Звідусіль надходили радісні звістки про захоплених полонених і трофеї, але найбільш Оку зрадів, коли розвідники донесли, що відходять частини, які стояли за Тафаншинськими висотами. Артурська армія перестала загрозувати йому з півдня.

— Тепер пишть диспозицію, Ямаокі-сан. Усім частинам армії, крім двох полків і трьох батарей третьої дивізії, на ранок підготуватися до руху на північ. Залишеним під Кінчжоу частинам тримати зв'язок з ворогом, але ні в якому разі не вв'язуватися при цьому в бій,— продиктував командуючий майорові.

Коли близько полуночі надійшло повідомлення, що росіяни залишили Дальній, Оку ще раз за цей день вигукнув «банзай» на честь свого імператора.

— Справді, Ямаокі-сан, розгублені та перелякані російські генерали сьогодні більше, ніж я, заслужили на подяку нашого божественного Тенно,— промовив він, звертаючись до свого офіцера.

На знак згоди той мовчки нахилив голову».

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Коли японці почали загальний наступ на російські позиції, генерал Фок, який мав керувати обороною Кінчжоу, був на Тафаншинських висотах, звідси, майже з шестиверстної відстані, він спостерігав перебіг бою. Генерал нервувався і почував неприємну знемогу. Біля нього, як і раніше, сидів Надеїн і понуро шамкав беззубим ротом:

— Чаш уже кинути на допомогу Третьякову тринадцятий і чотирнадцятий полки ж бригадою Ірмана, інакше буде пізно і доведеться жоштавити позицію.

Неподалік, чекаючи на генеральські розпорядження, групою стояли чини штабу і командири всіх полків дивізії.

— Третьяков боягуз і падлюка, раз він сам не може впоратися з японцями, займаючи таку позицію і маючи в себе понад півсотні важких кріпосних гармат,— сердито кинув Фок буркотливому Надеїну.— На таких позиціях я б вовком ходив і всіх би японців передувив, мов курчат.

— Окопи і батареї жруйновані, артилерія мовчить, нема снарядів, полк втратив половину свого складу,— не вгамовувався старий Надеїн.

— Дезертири й втікачі, а не солдати! Дивіться, скільки їх у тилу без гвинтівок ходить.

— Це артилеришти, у них нема ні гвинтівок, ані снарядів для штрільби.

— Озброїти їх гвинтівками поранених і послати в окопи.

— Навряд чи це можливо при даних обштавинах.

У цей час до них під'їхав верхи худорлявий полковник

Ірман, командир четвертої Східносибірської стрілкової артилерійської бригади, у супроводі високого, по-молодечому струпкого, моложавого капітана з хвацьки закрученими вгору синьочорними вусами — Алі Ага Шихлінського.

— Ваше превосходительство,— звернувся Ірман до генерала Фока, прикладаючи руку до козирка,— японці уже майже обійшли лівий фланг позиції, на правому фланзі наші частини також відходять під тиском переваги сил ворога. Становище п'ятого полку дуже скрутне. Дозвольте висунути мої батареї на позицію і вогнем на картеч зупинити ворога: це полегшить відхід п'ятого полку.

— Категорично забороняю висувати вперед хоч би одну гармату,— гостро заперечив Фок.— Навпаки, відтягніть зараз ж назад до Нангаліна вашу третю батарею, бо вона занадто у вас випнута наперед і легко може потрапити до рук японцям.

— Нашій батареї не загрожує небезпека тому, що поперед неї затока Хуенеза, а її форсувати японцям не так легко. В разі потреби батарея вільно може відступити на Талієнвань-Дальній...— втрутився Шихлінський.

— Прощу не розумувати, а виконати моє розпорядження,— обірвав офіцерів Фок.

Стримуючи своє обурення, Ірман і Шихлінський, відкозирявши, поспішили від'їхати.

— Як ви собі хочете, Володимир Олександрович,— звернувся до Ірмана Шихлінський,— а я не відведу своєї батареї, поки п'ятий полк потребуватиме нашої підтримки. Навіть у разі його відступу я буду стріляти до останнього, незважаючи на вказівки Фока.

— У разі відходу п'ятого полку Фок перший кинесться в тил, забувши про вас і про всіх інших. Отже, я не заперечую проти ваших намірів і навіть більше — цілком подляю ваші плани. Артилерія повинна гинути, але до останнього патрона допомагати піхоті,— погодився Ірман.

На цьому офіцери й розлучилися.

— П'ятий полк тікає,— доповів Фоку начальник його штабу полковник Дмитрієвський.

— Тікає не полк, а окремі боягузи та шкурники, яких треба зараз же затримати і половину з них перестріляти на місці! — сержито гримнув Фок.

Але хоч як сперечався Фок, хō̄ як лаяв своїх підлеглих, скоро відхід п'ятого полку став очевидний.

Фок розгубився. Змахом руки він підкликав до себе всіх своїх офіцерів.

— Мабуть, японці зосередили проти нас величезні сили, і завдяки цьому їм пощастило зайняти таку сильну позицію, якою була наша. Після розгрому п'ятого полку перед ними немає більше перешкод, і вони, очевидно, через годину, багато півтори, будуть уже тут. Було б безумством з мого боку прийняти бій на неукріплених позиціях проти переважаючих сил ворога, і нам лишається одне: якнайшвидше відступати до Артура і сховатися за його укріпленнями,— заїкаючись від хвилювання, промовив Фок.

— Я ж вами не жгоден...—почав був Надеїн, але Фок просто відмахнувся від нього, наче від настирливої мухи.

— Прошу панів командирів полків негайно, за тривою, підняти обози і відправити їх безпосередньо в Артур, а через годину після них мають вирушити і самі полки; чотирнадцятий полк, розташований найближче з усіх до позиції, складе ар'єргард. Тринадцятий і п'ятнадцятий полки в порядку номерів підуть до Нангаліна, а звідти перевалом Шіїндзи, по Манаринці, до Артура. Артилерія піде в проміжку між полками. Прошу негайно виконати мої накази, щоб через годину уже все рухалось!

— Накажете написати диспозицію частинам? — спитав начальник штабу, полковник Дмитрієвський.

— Які там диспозиції! Аби нам пощастило ноги звідси забрати живі та цілі. Не час зараз писаниною займатися! — жовчно відповів Фок і наказав подати собі коня.

— Ваше превосходительство, а мені коли відходити? — підбіг до генерала товстий, незграбний командир чотирнадцятого полку, полковник Савицький.

— У бій не вв'язуйтеся! Можна зніматися з позиції близько дев'ятої-десятої вечора, ночівля полку в Нангаліні!

— Туди мало не двадцять верст, шлях поганий і йти треба вночі. Коли я знімуся звідси о десятій вечора, то тільки на ранок буду в Нангаліні, яка ж це ночівля?

— Не страшно, якщо ваші стрільці не посплять одну ніч. Важливо вийти з-під удару ворога, відірватися від нього і якнайшвидше прибути в Артур.

— Розумію, слухаю! — квапливо відповів Савицький.

— Пора нам рушати,— звернувся Фок до свого штабу.— Ми повинні проскочити в Хангалін і звідти керувати загальним відходом полків дивізії.

— Накажете повідомити Дальній про відступ? — нагадав Дмитрієвський.— Там зосереджено багатомільйонне майно, за короткий час вивезти його, звичайно, неможливо, і доведеться знищити, щоб воно не потрапило японцям.

— Потім, потім! Дайте вирватися від усього цього безладу! — і генерал широкою риссю зрушив уперед. За ним затрюхав і весь штаб.

Командири полків кар'єром поскакали до своїх частин, і в полках знялася метушня. Командири батальйонів особисто обходили свої роти і передавали розпорядження про виступ, для певності зменшуючи строк на чверть години, ротні командири урізували час ще на чверть години, а фельдфебелі просто піднімали солдатів за тривогою. В результаті не через годину, а через півгодини обози всіх полків суцільною лавиною тяглися по всіх шляхах до Хангаліна. Зараз же за обозами почали виступати й полки.

Залишений в ар'єргарді чотирнадцятий стрілецький полк також недовго затримався на місці. Не дуже хоробрий командир полку полковник Савицький першого прислухався до окремих пострілів, які ще долітали від кінчжоуських позицій. Незабаром він викликав до себе начальника охотницької команди поручика Єнджеевського і наказав йому висунутися вперед і по змозі «затримати японську армію, яка у складі кількох дивізій переслідує відходячий п'ятий полк».

— Досить-таки хитре завдання: з трьомастами чоловік без артилерії затримати цілу армію,— не без іронії відповів поручик.

— Протримайтесь якнайдовше. Пам'ятайте: жертвуючи собою, ви врятуєте нашу дивізію від розгрому,— з пафосом промовив полковник.

— Зроблю все можливе і неможливе, пане полковник. Не згадуйте лихом, коли не повернусь! — у тон Савицькому промовив Єнджеевський, із стримуваною усмішкою дивлячись на схвильоване обличчя свого командира.

У поручика була зовсім інша думка про наміри япон-

ців. Він не вірив у міфічну небезпеку, яка нібито загрожувала російській армії. Зазнавши величезних втрат під час штурму кінчжоуських позицій, японці тепер привели себе до ладу після важкого бою і найменш за все думали про переслідування росіян.

Відпустивши поручика, командир чотирнадцятого полку вирішив, що його роль як начальника ар'єргарду закінчена, і наказав полку негайно виступати до Нангаліна.

Близько полуночі, коли стомлені поспішним відходом полки проходили повз роз'їзд Перельютний, у семи верстах від Нангаліна, хтось у темряві прийняв кінних розвідників п'ятнадцятого стрілецького полку за японську кавалерію і відкрив по них вогонь. Перелякані стріляниною обози ринули вперед до Нангаліна і проскочили його, не зупиняючись. Це викликало переполох на станції, де скупчились лазарети і багато поранених.

Генерал Фок піддався загальному настроєві і наказав негайно подати собі екстрений поїзд в Артур. Але єдиний паровоз на станції, як виявилось, був несправний, і генерал поспішив сісти на коня та й пустився доганяти свої доблесні обози.

Минуло чимало часу, аж поки розгублені начальники, нарешті, здогадалися подати сигнал «відбій», підхоплені усіма горністами і сурмачами. Почувши сигнал, солдати поступово заспокоїлись. Стрілянина вщухла, полки знову рушили вперед.

Цього ж дня ввечері, у місті Дальньому, величезному устаткованому порті Квантунської області, у квартирі градоначальника, військового інженера в запасі Василя Васильовича Сахарова сидів його друг і компаньйон по численних комерційних підприємствах, хрещений китаець, Микола Іванович Тіфонтай.

Обидва приятелі сиділи за невеликим, оздобленим перламутром столиком і пили шампанське.

— Обкрутили ви мене зовсім, Микола Іванович! За шапку сухарів скупили всі мої будинки та заклади!— говорив Сахаров своєму співрозмовникові.— Скористалися із скрутного становища, та й обдираєте мене, як ту липку!

Китаець хитро примружив свої розкосі очі і, обсмик-

нувши незвичний для нього європейський костюм, з ввічливою усмішкою відповів:

— Не народився ще на світ той, хто зумів би вас обдурити, Василь Васильович! Легко сказати, побудувати місто і порт вартістю на сотні мільйонів карбованців і збити собі на цьому десятимільйонне багатство! Слава про вас гримить по всьому Далекому Сході. Такі прибутки — і жодної, навіть найдрібнішої, сенаторської ревізії! Справді, ви маг і чародій у нас у Квантуні!

— Але, Микола Іванович, ви відомі не менше за Сахарова, вас знають по всіх біржах від Токіо до Сінгапура!

— Лестите мені, Василь Васильович! Я всього тільки скромний і маловідомий китайський купець.

— Не прибідняйтесь, Микола Іванович. Кому половина Артура належить? Вам. Там, куди плюнеш, усе в Тіфонтає влучиш: бані — Тіфонтайові, млин — Тіфонтаїв, винокурний завод — Тіфонтаїв, театр — його ж таки, не кажучи вже про всі шинки та опіокурильні. Тут, у Дальньому, від сьогоднішнього дня, вам також належить до півсотні кам'яних будинків, електрична станція, мало не половина складів і всі публічні доми. Чи це ще не багатство! Ні, Микола Іванович, слово честі, ви здорово сьогодні мене обкрутили, придбавши моє майно за безцінь.

— На мою думку, це не більш, як дружня послуга з мого боку. Завтра-післязавтра Дальній займуть японці, і все ваше майно було б реквізоване, як належне російському підданому та офіцеру.

— Але ж ви також російський підданий.

— Але не офіцер, а мирний купець, готовий кому хочете платити будь-які податки, аби не воювати.

— Так, ми з вами спочатку війни не один мільйон заробили на постачанні армії.

— І ще заробимо, коли будемо поводитися розумненько.

— Ви — можливо, а я — ні: я вже своє у Дальньому відспівав. Переказав сьогодні телеграфом усі свої гроші в шанхайський банк за допомогою японців. Щоправда, довелося заплатити великі куртажні, але зате гроші будуть цілі. Треба віддати справедливість — японці передбачливі у комерційних справах. Розуміють, що я можу стати їм ще дуже й дуже у послугі в Артурі і зараз і після війни.

— У мене до вас, Василь Васильович, є ділова пропозиція. Як ви знаєте, я лишаюсь тут. Артур же, мабуть, буде обложено. Чи не візьмете ви на себе нагляд моїх артурських підприємств?

— Скільки я за це матиму?

— Два проценти від чистого прибутку.

— Менш як на десять я не згоден.

— Бачить ваш російський бог і всі китайські ідоли, більше як три проценти я вам дати не можу.

— Сім!

— Тільки для вас — чотири!

— Останнє слово — п'ять!

— Нехай і так — зійдемося на чотирьох з половиною, але з однією умовою: я завжди повинен бути в курсі всіх артурських справ.

— Але якщо він буде блокований?

— Нема такої блокади, якої б не прорвали гроші.

— У свою чергу ви будете інформувати мене про всі мої справи в Китаї, Кореї та Японії.

— В Артурі вам доведеться декому платити, — кому регулярно, а кому від нагоди до нагоди. Одне слово, звичайні російські порядки.

— Я вас слухаю, друже мій, — і Сахаров вийняв записну книжку.

— Артурському поліцмейстерові Тауцу щомісяця по сто карбованців і ані копійки більше. Якщо він здумає шантажувати, — шепніть про це Вірі Олексіївні Стессель з відповідним, звичайно, підписанням, і вона швидко поставить на місце цього шахрая. Йї самій — найшанобливіші підписання: старовинне китайське золото і срібло, самоцвіти і всілякі дамські оздоби, але ні в якому разі не гроші: ціна подарунка — залежно від важливості сподіваної послуги. До генерала, само собою розуміється, ані-ні: розкрититься здуру і все попсує. Комісар артурської міської ради полковник Вершинін дурний, як той пень, а тому чесний. Підлещитися до нього можна, поступаючи за безцінь різними потрібними йому речами: там відріз на шинель, білизна, хусточки, духи, — до речі, душитися він дуже любить.

— Одне слово, «хортів-цуциків», а не гроші, — зрозумів Сахаров.

— Можете і цуциків, коли в них буде потреба. Дали кріпосний інтендант капітан Достохвалов. Йому постійна

оплата — триста карбованців на місяць. Кріпосний інженер полковник Григоренко — в разі потреби, скільки — на ваш розсуд, але не більш як тисячу. Кріпосним жандармам, ротмістрові Мікеладзе, з огляду на його загальноновизнану дурість, вистачить і п'ятдесяти карбованців на місяць, зате поручикові Познанському, як надто шкідливому і зажерливому, менше від сотні платити не можна. Тепер моряки. Насамперед адмірал Григорович. Грошей він не потребує: своя рука владика в усьому портовому господарстві ескадри, але шанолубець. На цій його слабості і грайте. В управлінні портом, крім того, доводиться давати всім і кожному, але дрібноту — не більш, як четвертний. От, здається, і всі великі й малі артурські акули.

— Кріпосний санітарний інспектор і кріпосний контролер? — нагадав Сахаров.

— Відрядно, від кожного протоколу і акту; сума — залежно від важливості справи.

— Зв'язок з вами?

— Через певних людей, вони до вас заходять під виглядом жебраків або китайців-рознощиків.

— Особливі послуги?

— Що ви під цим розумієте? — трохи збентежився китаець.

— Воєнні таємниці, — відрізав Сахаров.

— Вони мене не цікавлять, — лицемірно відповів Тіфонтай.

— Чи не через це ви й маєте про запас паспорт японського підданого?

— Тільки з метою особистої охорони, маючи на увазі майбутній вступ японців. Але звідки ви це знаєте?

— Щоб отакий пройдисвіт, як ви, та не мав би подвійного чи потрійного підданства! Не ображайтесь, Микола Іванович, — на вашому місці я робив би точнісінько так само.

— Приємно слухати розумну мову. Якби не ця обставина, то хіба знали б ми сьогодні о другій годині дня про кінчжоуський розгром, саме в той момент, коли цей йолоп Надеїн посилав в Артур свої переможні реляції?

— Я дедалі більше переконуюсь у тому, що японська розвідка поставлена на надзвичайний рівень.

— Це вам, Василь Васильович, особливо треба мати

на увазі, в Артурі: кожен ваш крок зараз же буде нам відомий і діставатиме відповідну оцінку.

— Чи пакажете ваші слова розуміти як загрозу?

— Та бог з вами, це всього лиш дружнє застереження, не більше,— розплився в усмішці Тіфонтай.

Слуга китаець, увійшовши, подав Сахарову на срібному підносі телеграму.

— Від Стесселя. Фок уже в Нангаліні. Швидко це він пролетів двадцять з гаком верст від Кінчжоу! — повідомив Сахаров свого співрозмовника. — Почитаємо, що він нам далі пише. «Не пізніш як о другій годині ночі вивезти з Дальнього в Артур усіх російських підданих. Паровози негайно відіслати в Нангалін, а людям відступати пішки. Одночасно повідомте командира шістнадцятого полку Раздольського про потребу негайно розпочати знищення портових споруд, електричної станції, залізничних майстерень, запасів провіанту та боеприпасів. Шістнадцятий полк має о п'ятій годині виступити до села Талінгоу».

— Сподіваюсь, ви, Василь Васильович, не дуже поквалітесь сповіщати про цю телеграму Раздольського?

— До його штабу шість верст. У темряві — година їзди верхи. Зараз близько дванадцятої. Отже, Раздольський може дістати цю звістку не раніш як о першій. Ще через годину виступить, піднявши полк за тривоною, і буде тут ще години через півтори, тобто не раніше, як пів на четверту. Тоді на підривні роботи у нас залишиться півтори години,— розрахував Сахаров.

— Звідси впливає, що телеграму треба послати звідси з нарочним не раніше, як через півтори-дві години, тоді в його розпорядженні зовсім не буде часу робити вибухи.

— Він може вислати вперед кінно-охотницьку команду, тоді вона буде тут не пізніше, як через дві години.

— Скільки їх чоловік?

— Сорок-п'ятдесят.

— Треба їх затримати за всяку ціну. У Дальньому є сапери?

— Чоловік з п'ять, не більше, і з ними інженер-капітан Зедгенідзе.

— Самі вони багато чого не зроблять, а з допомогою охотників встигнуть, мабуть, підрвати половину Дальнього. Чи не можна Зедгенідзе підкупити, не зупиняючись перед суюю?

— Побоююсь, що ні: це учень і послідовник Кондратенка, а той дуже добре підбирає собі людей. Крім того, тут є ще лейтенант Сухомлин, безпросипний п'яниця.

— Прекрасно! Кінних охотників направимо до Сухомлина, а Зедгенідзе нічого повідомляти не будемо. Лейтенанта до приїзду охотників надудлимо до нестями. Я про це подбаю сам,—швидко вирішив Тіфонтай.— Пошліть телеграму о пів на другу. О пів на четверту охотники будуть тут, а полк прийде після п'ятої, отже, не затримуючись, посуне далі.

— Гаразд, усе буде зроблено, як ми з вами домовились, Микола Іванович.

— Сподіваюсь, ми ще побачимося з вами перед моїм від'їздом? — спитав Сахаров.

— На другу годину, коли вам треба буде виступати в Артур з ввіреним вам цивільним населенням, я буду тут,— і китаець попрямував до дверей.

Сахаров же телефоном викликав начальника поліції і, повідомивши про термінову евакуацію Дальнього, наказав зібрати всіх росіян на другу годину ночі біля його будинку для дальшого руху в Артур пішим порядком.

Точно о другій годині ночі Тіфонтай повернувся.

— Обидва знешкоджені,— повідомив він.— Сухомлин п'яний, а Зедгенідзе спить мертвим сном.

— Убитий? — вжахнувся Сахаров.

— Навіщо! Просто невеличка доза снотворного. До ранку без медичної допомоги не розбудять,— весело відповів китаець.— Раздольському повідомлення послано?

— Хвилин з десять тому.

— Прекрасно. Отже, охотники раніш як о четвертій тут не будуть, а полк, мабуть, поквапиться пройти повз Дальній.

— Більше ніяких вказівок від вас не буде, Микола Іванович?

— От іще що: в Артурі треба зв'язатися з особистим ад'ютантом Стесселя, князем Гантімуровим, з гвардійців-марнотратців, він щойно приїхав від Куропаткіна і дуже сподобався Вірі Олексіївні, потім з командиром двадцять сьомого полку полковником Рейсом. Докладіть усього вашого впливу, щоб його призначити начальником штабу Стесселя, замість Рознатовського, якого позавчора розбив параліч. В разі, коли настане надзвичайна обставина, вони нам будуть дуже придатні.

— Яка саме?

— Ну, скажімо, при закінченні оборони Артура. Вони можуть, звичайно, із суто альтруїстичних міркувань вплинути на Стесселя через його дружину у напрямі небажаності подальшого опору. Це, звичайно, тільки приклад. Ви самі на місці побачите, коли і в чому вони будуть вам корисні.

— Дальші пояснення непотрібні,— зрозумів Сахаров.

— Ви вже склалися?

— Крім моєї білизни та одягу, все в цьому будинку з сьогоднішнього дня належить вам, Микола Іванович.

— На пам'ять про нашу дружбу прошу вас, Василь Васильович, взяти собі все, що тільки вам тут подобається і що може знадобитися в Артурі.

Сахаров подякував і наказав б'юам-китайцям, які увійшли в кімнату, вкласти у свою коляску кілька килимів та картин.

— Спасибі вам, Микола Іванович, за все і дозвольте з вами попрощатися,— схвильовано промовив Сахаров.— Не сподівався навіть, що мене так схвилює від'їзд із Дальнього. Що не кажіть, я його створив власними руками.

— Цілком розумію ваше хвилювання, Василь Васильович. Запевняю вас, що і за нової влади ваше ім'я не буде тут забуто. У вас є конвой?

— Так, п'ять прикордонників.

— Я вам дам ще двох своїх провідників.

— Це навіщо? Я прекрасно знаю дорогу в Артур.

— Зате вас не знають мої люди, і вони можуть на вас напасти; провідники ж гарантують вам цілковиту безпеку в дорозі.

Сахаров ще раз подякував Тіфонтаєві і вийшов на вулицю, де в темряві вже стояла юрба росіян. Підвід у місті не було, а тому, зваливши на себе якісь манатки, жителі вирушили у сорокаверстну дорогу в Артур. Серед них було багато жінок і дітей. Усе це був трудовий народ — службовці і робітники, що мусили кинути своє поназбируване роками важкої праці майно і злидарями вирушати в Артур.

Появу Сахарова зустрів цілий вибух скарг і плачу: від нього жадали підводи хоч би для жінок і дітей.

— Реквізуйте коней та екіпажі у китайських купців і домовласників,— просили його з юрби.

— Не маю права конфіскувати майно підданих нейтральних країн,— відповів Сахаров.

— Та не можсмо ми нести на руках сорок верст своєї речі.

— Залишайте їх тут, як я лишаю всі свої будинки з повною обстановкою. Нічого не поробиш — війна,— засмучено відповів градоначальник.

— Уступіть хоч би свою коляску для маленьких дітей.

— На жаль, не можу. Мене на восьму годину в Артурі чекає генерал Стессель.

— Сволота! — злісно лаялись в юрбі. Але Сахаров вдав, що не чує, і, сівши в коляску, наказав кучерові рушати.

Тільки-но російські біженці відійшли від будинку Сахарова, у вітальні, де був Тіфонтай, з'явився один із слуг-китайців. При його появі Тіфонтай шанобливо встав.

— Як справи, містер Тіфонтай? — спитав слуга японською мовою.

— Доручення, ваше превосходительство, я точно виконав.

— Скільки сплатили Сахарову?

— Близько дванадцяти мільйонів.

— Фактична вартість його майна?

— Десять мільйонів.

— Отже, наш чистий пасив — два мільйони,— резюмував генерал.— В активі що?

— Дальній абсолютно цілий.

— Якою цифрою ви визначаєте його вартість?

— Не менш як двісті мільйонів.

— Угода не без користі для нас,— промовив японець.— Я доведу до відома його величності імператора про вашу плідотворну діяльність, містер Тіфонтай.

— Дуже вдячний вашому превосходительству за таку високу оцінку,— розсипався у подяках Тіфонтай.— Шанобливо прошу засвідчити паймогутнішому з монархів світу, нашому любимому Тенно, мою безмежну відданість.

— До остаточного відходу росіян я лишаюсь на своєму попередньому становищі, а потім займу цей особняк. Розпорядіться, щоб ваші люди охороняли усе цінне майно в місті. У нагороду вони можуть пограбувати й спалити кілька російських будинків і всі китайські халупи на околиці,— наказав генерал.

— Усе буде виконано точно, ваше превосходительство,— шанобливо уклонився Тіфонтай і вийшов з кімнати.

У передпокої пролунав владний хазяйський дзвінок.

— Кого це іще принесло у таку пізню пору? — нахмурився Танака.— Дізнайтесь, містер Тіфонтай.

Японець сидів у м'якому кріслі, розглядаючи кінчики своїх туфель. У коридорі почулись швидкі кроки, двері широко відчинилися, і увійшли Томлінсон із Смітом. Обидва були в пальтах, калошах, з капелюхами на головах, начеб вони зайшли у сарай чи дрібний ресторанчик, а не в устатковану квартиру відомої їм людини. За ними дріботів, згинаючись у три дуги, Тіфонтай. Танаку мов підкинуло вгору. Він опинився на ногах і з найприємнішою усмішкою на обличчі, на якому й сліду не залишилося від суворості та похмурості, шанобливо вітав несподіваних гостей.

— Якій щасливій нагоді зобов'язаний вашим приємним відвіданням? Смію вас запевнити словом самурая, що ніщо так не могло нас утішити, як зустріч із вами,— розсипався японець у раболіпних люб'язностях.

Томлінсон і Сміт мовчки сунули йому руки на знак привітання і розвалилися в пальтах і капелюхах на м'яких кріслах.

— Де містер Сахаров? — спитав американець.

— Півгодини, як виїхав в Артур з наказу Стесселя, — доповів Танака.

— Вам, містер Танака, доведеться вирушити слідом за ним. А ви, містер Тіфонтай, сьогодні ж поїдете в Ляоян у штаб Алексеєва, — розпорядився Сміт.

— Насмілюсь доповісти, містер Сміт, що я дістав наказ бути в Дальньому до прибуття сюди японської імператорської армії...— почав був Танака.

— Начхати мені на всі ваші накази! Наші спільні справи вимагають вашої присутності в Артурі. Там є наш агент Сахаров, але він не цілком певний, і ви повинні стежити за його діями, не зупиняючись перед його знищенням, якщо він нас зрадить. Ніяких заперечень я не приймаю. Ви мусите пам'ятати, що за мною стоять ділові кола Америки. Без позик Японія війну вести не зможе, а без Америки вона грошей не дістане. Ваша країна в наших руках, а тому мої вказівки для вас не менш обо-

в'язкові, ніж розпорядження хоч би і самого маршала Ойями,— безапеляційно заявив американець.

— А ви, містер Тіфонтай,— звернувся до китайця Томлінсон,— будете в штабі Маньчжурської армії. Вам доручається організація в'ючних обозів для росіян. Вони їх дуже потребують. Це дасть вам змогу відвідувати різні штаби, установи тощо. Які саме потрібні будуть відомості, ви дістанете вказівки від нашого військового агента при штабі Алексеєва. Він і керуватиме всією вашою діяльністю. Уряд його британської величності подбає про ваше майно в Китаї, Японії і Артурі. Виїхати звідси ви повинні не пізніше, як завтра. Містер Танака забезпечить вам пропуск через територію, зайняту японською армією. А там ви самі проберетесь до росіян,— навчав китайця Томлінсон.

— Ваші вказівки, сер, для мене священні,— приклав руку до серця Тіфонтай.

— Насмілюсь запитати, ви самі залишитесь тут у Дальньому? — зігнувся в дугу Танака.

— Поки прийде ваша армія. Далі ми вирушимо в Токію,— відповів Сміт.

— Накажіть, щоб нам приготували ванну і добру вечерю. Ми смертельно втомились, трусилися в екіпажі по роз'їдженій дорозі з Артура,— сказав Томлінсон.

— Ви проінструктували Сахарова про те, що він повинен робити в Артурі, містер Тіфонтай? — спитав Сміт.

— Точно згідно з одержаними від вас вказівками, сер,— шанобливо схилився перед ним китаець.

— Отже, містер Томлінсон, усе гаразд. Ми можемо й відпочити,— вирішив американець.

Танака і Тіфонтай поспішили попрощатися і піти.

Близько дев'ятої години вечора збірний загін Звонарьова підійшов до охопленої пожежею станції Тафаншин.

Біля станції Звонарьова зустрів Белоногов.

— Тут, ваш благородіє, кинуте безліч усякого майна,— повідомив він.— Блохін знайшов цілий вагон із снарядами та рушничними патронами.

— Оце так так! — здивувався Родіонов.— Ми на позиції сиділи без снарядів, а тут їх, виявляється, цілий вагон, і кидають їх на поживу японцям!

— Снаряди нам уже не потрібні, бо немає гармат, а патрони слід роздати стрільцям,— вирішив Звонарьов і звелів послати кількох чоловік за патронами.

— Невже знову на позицію підемо? — схвилювалися стрільці.

— Мало, чи що, сьогодні воювали? Треба й відпочити після бою.

Звонарьов заспокоїв їх, пояснивши, що патрони треба розібрати по руках, щоб вони не потрапили японцям. Солдати уважно вислухали і схвально загули.

— Маємо честь з'явитися, ваше благородіє! — несподівано з'явилися перед прапорщиком Кошелев, Мельников і Грунін.

— Де це ви, чорти, пропадали? Ми по вас уже па-нахиду служити зібралися, — привітав їх Звонарьов.

— Отож довго житимемо, — весело відповів Кошелев.

Дізнавшись, що Мельников знайшовся, Варя і Шурка побігли до нього.

— Як це ви врятувалися? Невже навіть не поранені? — закидали вони запитаннями фельдшера.

— Бог, мабуть, мене врятував: коли я з бліндажа ви-йшов до вітру, тут і вдарило! Я вирішив, що там усіх побило, а тут японці звідусіль насідають. Я й подався тікати, аж поки опинився тут. Тут зустрів Кошелева з Груніним, а на станції нас знайшов Блохін і послав до вас, — коротко виклав Мельников свої пригоди.

— Будеш у мене за начальника санітарної частини! — усміхнувся Звонарьов. — От тобі дві сестри на допомогу, та, може, знайдеш фельдшерів з-поміж стрільців.

— У мене, ваше благородіє, за станцією стоять три санітарні двоколки, є в них і медикаменти, — промовив Мельников.

— Де ви дістали? — здивовано спитала Варя.

— Стрільці кинули під час відступу.

Фельдшер з обома дівчатами пішов до возів.

Через кілька хвилин з'явився Лебьодкін і повідомив, що Заяц знайшов на складах кілька ящиків консервів і багато обмундирування.

Звонарьов швидко попрямував до складів.

Біля критих пакгаузів стояла ціла юрба. Ані стовпи вогню, що видиралися з складів, ні гуркіт падіння балок, ні хмари головешок, які сипалися згори, не могли перешкодити сміливцям витягати із складів різне майно.

Заяц, мов та квочка, приймав усе принесене майно під свою охорону.

— Чого ти тут набрав? — спитав його Звонарьов.

— Одягу та взуття чоловік на сто, консервів з півтисячі банок, хомути, шлеї, черезсідельники та різної білизни трошки!

— Куди ж ми все це подінемо?

— Консерви по руках роздамо, білизну та одяг також, а хомути в санітарні двоколки покладемо: на Утьосі в господарстві воці нам згодяться.

— Треба б, ваше благородіє, нам виставити охорону, — запропонував Родіонов, — а то як би не налетів на пожежу япошка чи хунхуз та переполоху б не наробив.

— Стрільців, чи що, нарядити?

— Непевні вони: лякана ворона, кажуть, куца боїться, а страх великі очі має! Їм сьогодні прикро довелось на позиціях. Наших послати доведеться. Пошлемо в дозор Кошелева з п'ятьма чоловіками. Він у нас хіба що тільки штаб-капітана боїться, після того як на нього чхнув.

— Не більш за тебе, Тимофійович! — з темряви відгукнувся навідник і став підбирати людей для дозору.

— Що там без нас на Утьосі Ведмідь наш поробляє? — промовив Блохін, сидючи разом з Родіоновим та Лебьодкіним. — Мабуть, нудьгує та з нудьги горілку хилить!

— Був би він сьогодні з нами на позиції, ніколи б звідти не пішов! Пропав би сам і нас усіх занастив! — задумано відповів Лебьодкін.

— Добре, що хоч наш прапорщик не дуже бойовий, — всміхнувся Родіонов.

— А зате не форсить і нас слухає, — заступився Блохін.

— Це він правильно робить: усією громадою до всякої справи дійдеш і все обмізкуєш. Нам би тепер тільки потихеньку до Артура дістатися! — зітхнув Лебьодкін.

— Треба знайти наші полки і до них пристати, — додав Родіонов.

Через півгодини горніст заграв похід, і загін став збиратися. Попереду мав їхати Заяц на двох парах корів, запряжених у десь знайдену ним похідну кухню, за ним — санітарні двоколки, а далі стрільці та артилеристи. Для кращого нагляду над стрільцями, яких ніхто не знав,

Звонарьов поставив їх під команду Блохіна і ще чотирьох артилеристів.

З японською гвинтівкою в руках Блохін квапливо вишикував своє військо, гримаючи на стрільців. Він був задоволений і засоромлений своїм призначенням, уперше за життя виступаючи в ролі командира.

— Геройський у вас командир! — жартували артилери-сти.— Одне слово Блоха!

— Лебьодкін! — покликав Звонарьов.— Треба буде висадити або підпалити вагон із снарядами. Впораєшся із цим?

— Так точно! Візьму двох чоловік і миттю оборудую,— і солдат повернув назад до станції.

Не минуло і п'яти хвилин, як величезне полум'я високо злетіло у нічній темряві і страшенний гуркіт струс-нув повітря, довго ще відлунюючись у сплячих сопках.

— Усе підірвав, ваше благородіє! — доповів, повернувшись, Лебьодкін.

— Прикриватимеш поки в ар'єргарді із своїми людьми нас від японців, а я вперед піду, щоб дороги не згубили в темряві,— розпорядився Звонарьов.

Загін уже відійшов верст на шість від Тафаншина, коли попереду несподівано пролунали поодинокі рушничні постріли, незабаром перейшовши у величезну перестрілку. Звонарьов зупинив свій загін.

— Що за стрілянина, збагнути не можу? — дивувався прапорщик.

— Японець нас обійшов! — сказали в юрбі.

— У тебе, чи що, він проміж ніг проліз, поки ти гави ловив, дуряча голова, — озвався Блохін.— На позиції він лишився, а позаду нас ідуть ще стрілецькі полки та охотники.

— Ніж гадати даремно, пошлемо, ваше благородіє, вперед розвідку,— порадив Родіонов.

— Блохін, іди із стрільцями вперед! Пройдеш з півверсти, пошли гінця із звісткою, через версту ще, а там і сам повертай назад, а ми тут поки що почекаємо, — розпорядився Звонарьов.

Відібравши чоловік з двадцять стрільців, Блохін пішов з ними в темряву.

Через півгодини гінець від Блохіна повідомив, що попереду все спокійно і нікого нема.

Другий гінець сказав, що з ними зустрілися відсталі

солдати чотирнадцятого полку і щō вони заїєвняли, нї-бито на полки наші напала японська кавалерія, але була відбита.

— З вами був тільки один чотирнадцятий полк? — спитав Звонарьов.

— Уся дивізія, ване благородіє! За тривоґою ввечері піднялися й пішли швидким маршем просто на Артур,— доповів стрілець.

Незабаром підійшов і сам Блохін.

— Мабуть, наші стрільці здорової драчки дали! — почав він свою доповідь.— Повозок усяких на шляху побито та поламано сила-силенна, а людей нема!

Швидко наблизився кінський тупіт. Солдати насторожено скинули гвинтівки напоготів.

— Хто іде? — гукнув Родіонов.

— Свої! Від поручика Єнджеєвського до вас вислані,— почувась відповідь і двоє верхівців, тримаючи третього коня за повіддя, під'їхали до загону.

— Де тут прапорщик буде? — спитав один із них.

Звонарьов озвався.

— За вами поручик коня прислали! Просили вас приїхати до себе.

— А японці ж де? — спитало одразу кілька голосів.

— На наших позиціях гуляють, вогнища палять та танцюють з радощів! — відповів охотник.

— А як же кавалерія їхня в тилу опинилась?

— Та яка там кавалерія! Просто дурно тривоґу зчинили.

Передавши командування Родіонову, Звонарьов поїхав до поручика.

Незабаром вони під'їхали до групи гіллястих дерев, під якими було розкладено багаття. Біля нього, на бурці, підклавши під голову папаху, простягнувся Стах. Тут же, обличчям до огню, лежало на землі кілька стрільців. Над багаттям кипів великий чайник, і солдати підкидали під нього сухі гілки. Неподалік стояли стрільці Блохіна, чекаючи підходу всього загону.

Незабаром підійшла й решта загону.

На дев'яту ранку наступного дня охотницька команда Єнджеєвського і загін Звонарьова лишалися на Тафаншинських висотах. Японці не робили ніяких спроб наступати, та лишатися тут все ж було небезпечно, бо частини дивізії Фока відійшли уже верст за десять від

Нангаліна, отже, ар'єргард відірвався від дивізії більше як на тридцять верст.

Коли загін приготувався до виступу, Звонарьов і Єнджеєвський вирішили подивитися здалека на Кінчжоу. Доскакавши до якоїсь із сопок, вони стали в бінокль розглядати покинуті позиції.

Кілька японських рот посилено лагодили їх: ремонтували окопи, звозили захоплені гармати. Далеко, поза містом Кінчжоу, було видно, як великі колони японців ідуть на північ.

— Невже японці виходять з Кінчжоу? — не повірив своїм очам Звонарьов.

— Хай йому чорт, оцьому Фоку з його лякливою! — Якби наші полки лишилися тут, японці не насмілилися б відвести звідси свої частини! А тепер вони спокійнісінько посилають свої полки на північ проти Маньчжурської армії, — збагнув Стах. — Зараз же пошлю до Фока ординарця із цією звісткою, щоб повернути сюди наші полки!

— Тільки навряд чи Фок повірить вам! Він такий наляканий, що, мабуть, уже добрався до Порт-Артура і там наводить на всіх паніку.

— Почекаю тут до полудня, — вирішив Стах, — а там знімуся й вирушу за вами. Вас же попрошу, на всякий випадок, зайняти наступний гірський хребет біля Нангаліна. Це прекрасна позиція. Ех, як би в мене була б хоч півбатарея! Не пішов би зовсім звідсіля.

Розпрощавшись з Єнджеєвським, Звонарьов попрямував навздогін за своїм загоном.

Незабаром вони пантовхнулися на кинуту гармату з передком, неподалік у канаві лежав перевернутий зарядний ящик. Артилеристи, забувши про стрій, кинулися до нього, і через хвилину і гармата і ящик були поставлені на середині дороги.

— Як її тільки забрати з собою? — ламали голови солдати.

Блохін оглянув гармату з усіх боків, відкрив замок, зазирнув у ствол і діловито заявив:

— Погано банено! У нас на Утьосі Ведмідь би за це по пиці благословив! Як везти? Візьмемо коней з двокол і впряжемо сюди!

— А, може, кинемо? — не погоджувалися солдати. — Кухня, вона ж нам корисна, а гармата зараз ні до чого! Стріляти з неї ж нема по кому!

— Як нема по кому? Хоч би й по такому дурневі, як ти,— повернувся Блохін,— щоб нісенітниці не базікав! Гармата, вона завжди артилеристові потрібна! Та й грошей вона коштує великих, не те, що двоколка з кухнею!

Суперечку вирішив Звонарьов. Поранених, крім Родіонова, у них не було, а тому він вирішив кинути дві санітарні двоколки і на парі коней вивезти гармату.

Пройшовши ще трохи, побачили ще гармату, але до Нангаліна було вже близько, і було вирішено спершу поставити гармату на позицію біля нангалінських висот, а потім туди ж перекинути й другу.

Звонарьов поїхав обирати позиції для своєї імпровізованої батареї. Забравшись на найближчу сопку, він побачив перед собою рівнину, обмежану з півночі Тафаншинськими висотами. У бінокль він помітив, що від Тафаншина рухається загін охотників.

Встановивши гармати на позиції і розмістивши стрільців, прапорщик лишив Родіонова за начальника, а сам поїхав на станцію Нангалін у розвідку. На станції він побачив, що багато солдатів тиняються без діла, стоїть цілий польовий лазарет із сотнями поранених, лікар із санітарами, десятків зо два порожніх вагонів на коліях. Біля водокачки, тихо попірхуючи, наче затухаючий самовар, стояв, зійшовши з рейок, паровоз. Тут же поралися солдати, мабуть роздумуючи, як поставити його на рейки. Одноногий дідок у старому солдатському мундирі з георгіївським хрестом на грудях і в кашкеті з червоним околишем, бадьоро шкутильгав навколо паровоза.

— Навалися разом,— кричав він на солдатів,— піддай униз сильніше!

Побачивши, що під'їхав Звонарьов, солдати шанобливо розступилися. Прапорщик скочив з коня і, обійшовши паровоз, піднявся у паровозну будку. Побіжного погляду було досить, щоб виявити придатність паровоза.

Звонарьов підкинув вугілля в топку, підкачав води у казан і зліз на землю.

— Ти хто такий будеш? — спитав він дідка.

— Сторож при водокачці Семен, Капітонів син, Петров. Колись машиністом їздив, поки під час катастрофи ногу не відірвало,— відповів дідок.

— Давай домкрати, пару запасних рейок та кілька ломів,— наказав Звонарьов.

Незабаром робота навколо паровоза закипіла.

Лишивши тут за старшого одноногого машиніста, прапорщик пішов оглядати станцію. Вона була майже не зруйнована, крім телеграфу, телефону, вибитих шибок і повалених станційних ліхтарів. Тут він зустрів Блохіна з Лебьодкіним і Кошелевим.

— Ви як сюди потрапили?

— Софрон Тимофійович до вас послали. От естафета від поручика,— доповів Лебьодкін, простягаючи прапорщикові пакет.

Прочитавши записку, Звонарьов дізнався, що Єнджеевський відходить до Нангалінських висот без ворожого натиску, бо дістав відомості про висадку японців у Талієнвані, у тилу тафаншинських позицій. Разом з тим він просив не затримуватися на нангалінських позиціях.

— Софрон Тимофійович записку вже прочитали. Зараз одну гармату сюди підвезуть, а потім і другу,— доповів Лебьодкін.

— Паровоз би нам тільки на рейки поставити, тоді все навантажимо в вагони і вивеземо звідси,— промовив Звонарьов.

— На руках паровоза підніmemo і на місце поставимо, ваше благородіє,— запевняв Блохін.

Разом з солдатами Звонарьов пішов станційними коліями оглядати вагони. Вони були цілком справні, і треба було тільки скласти з них ешелон.

Біля двох запломбованих вагонів ходив стрілець — вартовий п'ятого полку.

— Що у тебе в них? — спитав Звонарьов.

— Церковне майно, ваше благородіє,— відповів солдат.

Коли раптом з одного вагона почувлися приглушені голоси.

— Заарештовані, чи хто там? — спитав Блохін.

— Не твого розуму справа, — огризнувся стрілець. — Сказано — церковне майно, та й годі!

— Зірвати пломби з обох вагонів,— наказав Звонарьов, запідозривши щось неладне.

Блохін хотів був відчинити двері вагона, але вартовий відігнав його прикладом.

— Не наказано чіпати,— сердито промовив він.

— Обеззброїти його! — крикнув Звонарьов.

Лебьодкін і Блохін кинулися на солдата і видерли в нього гвинтівку. Блохін, вже від себе, дав йому в шию.

— Я панотцеві нашому поскаржусь,— загрожував стрілець, тікаючи.

Відсунувши вагонні двері, Блохін аж зацікавився від здивування. У вагоні, щільно притулившись одна до одної, сиділо сорок або п'ятдесят китайських дівчат. Побачивши солдатів, вони перелякано закричали й забилися далі у кутки вагона.

— От так церковне майно! — промовив Лебьодкін. — Вилізайте з вагона! — звернувся він до дівчат.

Але китайки від страху почали кричати ще дужче.

— Боятися, що гвалтувати будемо,— зрозумів Блохін і скочив на землю. — Виходьте самі, коли ви такі лякливі, — і він відійшов від вагона.

Дівчата боязко все ще дивилися, не наслідуючись, проте, вийти.

— Хіліба,— раптом промовила якась із них і неспішно простягла руку.

— Та вони голодні,— зрозумів Блохін і дістав із свого речового мішка окраєць.

Десяток рук простягся за ним.

— Та які ж вони голодні, мати рідна! — висловив своє співчуття Лебьодкін, і разом з Кошелевим вони полізли у свої речові мішки.

У цей час від польового лазарету, розвіваючи по вітру довгі патли, до вагонів примчав здоровезний піп п'ятого полку. За ним біг стрілець-вартовий.

— Як же це ви, сволото, наслідилися відкрити мій вагон?! — напався піп на артилеристів.

— Я наказав,— відповів Звонарьов.

— Яке ви маєте право це робити? — повернувся до нього піп.

— За малим зупинка — у вас не спитав дозволу,— наслідуючато відповів прапорщик.

— Та я вас... та ви мені!.. — шаленів піп. — Зараз же замкнути вагон!

— Ідїть собі, поки цілі, панотче, а то я вас негайно заарештую і під конвоем привезу в Артур.

— На от! Молодий ще, молоко на губах не обсохло, руки короткі! — аж верещав піп і, мов розлютований бик, кинувся на Звонарьова, але солдати не допустили його до прапорщика.

— Накажіть його зв'язати,— запропонував Лебодкін.— Він однаково як скажений.

Несподівана поява Варі Белої поклала кінець цій сцені.

— Отче Василь, що це з вами? — здивовано спитала вона попа.

— Я везу послушниць у ново заснований в Артурі жіночий монастир для китаянок, а вони їх виштовхують з вагона і хочуть гвалтувати! — поскаржився піп.

— Знаємо ми той монастир під червоним ліхтарем, недаремно архієрейським зветься! — вкинув Блохін.

— Та вони, може, не хочуть до вас їхати? — промовила Варя, підходячи до вагона.

— Ніхто їх насильно не тягне, самі висловили бажання піти в монастир,— заперечив піп.

— Не дуже певен, щоб це було так,— зауважив Звонарьов.

Побачивши біля вагона дівчину, китаянки трохи заспокоїлись.

— Хіліба,— знову попросили вони.

— Я зараз їх нагодую в похідному лазареті. Ходімо за мною,— жестами запросила їх Варя.

Китаянки несміливо, одна по одній, стали вилізати з вагона, з острахом поглядаючи на попа.

— Погодуйте їх, Варвара Василівна, та й поверніть назад у вагон,— попросив піп.

— Якщо тільки вони захочуть їхати в Артур.

— Але ж це несподобство, ви не маєте права! — раптом знов розлютувався піп.

Варя звернулася до Звонарьова по допомогу.

— Вгамуйте, будь ласка, Сергій Володимирович, отця Василя, а то він зовсім втратив душевну рівновагу.

— Чи не вгодно вам, панотче, піти звідси, поки здорові? — звернувся до попа прапорщик.— Якщо ви так будете поводитися і надалі, то я не візьму вас в Артур, куди ми через годину вирушаємо,— погрозив прапорщик.

— Я пішки піду.

— По дорозі вас розтерзають китайці за всі ваші насильства і грабунки.

Піп пом'явся. Він зрозумів, що програв справу, і, зітхнувши, побрів до лазарету.

— Бог вам суддя. Марно кривдите мене, недостой-

пого ієрея,— з фальшивою смиренністю промовив він на прощання.

Солдати, здалеку спостерігавши розмову, підійшли ближче.

— А що в другому вагоні? — спитав Звонарьов.

— Зараз подивимось,— і Блохін, зірвавши пломбу, заїз у вагон.— Ідоли китайські, якісь важкі ящики, мабуть, з золотом, та іконки, чи що.

Перебравши всі вагони, солдати знайшли в них багато різних не то бронзових, не то золотих речей.

— Запломбуйте вагон знову! — розпорядився Звонарьов, коли весь вміст вагонів було оглянуто,— і приставте до нього караул. В Артурі коштовні речі здамо в державну скарбницю!

— Як посувається робота, кавалере? — підходячи до паровоза, спитав прапорщик одноногого дідка.

— Треба підняти ще тільки одну пару коліс під тендером, і все буде готове, хоч у Расею тоді їдь на паровозі.

Солдати полізли з домкратом під тендер.

Поки піднімали паровоз, Звонарьов вирішив скласти поїзд, а для цього треба було вручну перекотити вагони на головну колію і зчепити їх один з одним.

— Кошелєв і Блохін! — покликав прапорщик.— Зберіть стрільців і почніть перекочувати вагони по коліях під состав.

— Шквар, братці, сюди! — замахав кашкетом Блохін.

Солдати звідусіль стали сходитися на заклик, чекаючи ще якого-небудь «церковного чуда».

— Коти всі вагони на головну колію! — розпорядився Блохін.

Незабаром станція сповнилася шумом пересування вагонів і передзвоном буферів.

— Сподіваюся, пане прапорщик, ви не позабудете про наш лазарет? — підійшов до Звонарьова лікар.

— От вам підряд сім теплушок і одна платформа! Можете тут влаштуватися,— відповів прапорщик.

Нарешті паровоз підняли на рейки, і Капітонич, забравшись у будку, з переможним свистом повів його коліями під состав.

У цей час до станції під'їхав Єнджеєвський, а слідом за ним з'явилася «коров'яча батарея», як прозвали стрільці гармати з запряженими коровами.

— Та ви вже готові до від'їзду? — здивувався по-ручик.

— На вас тільки й чекаємо.

— Я хотів до вечора затриматися на висотах, а потім разом з вами їхати далі вже залізницею.

— Треба виїхати раніш, засвітла, поки колію попереду добре видно, може, її попсували наші під час відступу.

— Гаразд, за годину я буду тут. Висадимо в повітря, що можна, на станції і прилучимося до вас.

— Ви повідомили в Артур про відхід японців на північ?

— Послав телеграму з нарочним Кондратенкові і Стесселю, але відповіді поки ніякої не дістав!

— Що ми з китайками робити будемо? — спитала, підійшовши, Варя.

— Якими китайками? — здивувався Стах.

— Священик п'ятого полку, отець Василь, їх віз в Артур. Надумався тепер там влаштуувати жіночий монастир, — відповіла Варя.

— ...І забув запросити туди Варю за ігуменю, — перебив дівчину Звонарьов. — Вона образилась і за це відібрала у нього китайок!

— Серйозно, що я з ними робитиму, не в Артур же їх везти?

— Відпустіть їх під усі чотири вітри!

— Ні! Цього робити не можна: їх можуть образити наші ж солдати. Треба б їх провести до першого китайського села, — запропонував Єнджеєвський.

— Це вірно. Дайте мені п'ять-шість солдатів, Сергій Володимирович, та певніших, — вирішила Варя, — ми з Шуркою підемо з ними.

— Блохін, Ярцев, Белоногов! — покликав прапорщик. — Підете «церковне майно» проводити до села.

— Яке це ще за майно! Чи не самого патлатого? Та ми його не тільки до села, а й на той світ провести можемо з нашим задоволенням! — відповів Блохін.

— Ні, треба провести китайок, щоб їх по дорозі не образили стрільці.

— Слухаю! Зараз же гвинтівки візьмемо та й приїдемо до лазарету, — відповів за всіх Кошелєв.

Побачивши озброєних солдатів, дівчата з криком кинулися назад у лазаретний намет.

— Які вони боязкі,— обурювався Блохін.— Ми вас захищати прийшли, а не шкоду робити,— кричав він навздогін, ніби вони розуміли російську мову.

Варі коштувало великих зусиль умовити китаянок піти з нею і з Шуркою під охороною солдатів.

До найближчого села не було й двох верст, і не минуло години, коли сестри і солдати повернулися назад.

— Як вони нас на прощання цілували! — зворушено розповідала Варя.

— Подивилися ми на китайське село. І чим тільки люди живуть? — дивувався Блохін.— Бідність гірша за нашу. В одній хаті по двадцять чоловік туляться. А земля на всіх найбільше — півдесятини. Хліб по зернятку саджають, наче ту городину. Тільки сама чумиза й рятує китаїця. Податки з них деруть теж не гірше, як з нас. При нас якийсь чиновник киями вибивав недоїмки з селян. Як і в нас, обдирають селян всі, хто може: і бонзи, і поміщики, та й наші російські чиновники. Життям своїм вони нам брати рідні, тільки що бідніші. Усякого знущання зазнає народ, а скинути скорпіонів не може. Допомогти б їм хоч трохи.

— Ти не дуже розповідай про скорпіонів! Ми й свої поки що не скинули, а ти за чужих хочеш братися, — зупинив його Родіонов.

— Навчимося чужих скидати, простіше буде впоратися з своїми,— не здавався Блохін.

— Після війни про це думатимемо, а зараз треба швидше до Артура добиратися, поки япошка не наздогнав,— відповів Родіонов.

Тільки-но поранені і кухня з гарматами були навантажені в вагони, Звонарьов вивів ешелон за станцію і став чекати охотників.

— Дозвольте нам, ваше благородіє, станцію поруйнувати! — попросив Блохін.— Навіщо добро япошці віддавати!

— Шквар, та швидше! Тільки підійдуть охотники, одразу рушимо.

Чоловік із сто солдатів розсипалися по всіх станційний будовах.

Незабаром один по одному загорілися порожні пакгаузи та інші пристанційні споруди.

І коли Єнджеевський із своїми охотниками підійшов до станції, вона являла суцільне море вогню; лиша-

лося тільки підірвати водокачку, що й було зараз же зроблено.

— Все? — спитав Звонарьов, коли Стах підійшов до ешелону.

— Все! Зараз оце останні стрільці підійдуть, — відповів поручик. — А японців я так сьогодні аж до вечора і не бачив, сміливо б наші полки могли знову повернутися аж до Тафаншина.

— От сміливості цієї, на жаль, і бракує нашим генералам, — відповів Звонарьов.

Через кілька хвилин поїзд рушив. Звонарьов, разом з Капітоничем, був на паровозі, в останньому вагоні їхав Єнджеєвський з підриивниками. Після кожного мосту, який вони проїжджали, поїзд зупинявся, охотники висаджували міст, і поїзд ішов далі. На півдорозі до Ічендзи ешелон зустрів передові застави чотирнадцятого полку, і ті аж ніяк не хотіли повірити, що це їх же охотники.

— Ми вважали, що ви всі давно загинули, — заявив начальник застави Єнджеєвському. — Зараз пошлю радісну звістку про вас Савицькому.

— Скоріше він буде засмучений, що не пощастило здихатися мене, ніж зрадіє моему поверненню. Я доїду до Ічендзи, там переночую, а завтра вранці приєднаюся до полку, — відповів Стах.

В Ічендзі артилеристи вивантажили підібрані гармати і зарядні ящики. Тут же зійшли охотники чотирнадцятого полку, а ешелон рушив далі.

Було близько полуночі, коли, нарешті, поїзд прийшов в Артур. Станція була ледве освітлена. Солдати залізничної роти, що обслуговувала вокзал, з ліхтарями в руках підійшли до ешелону.

— Та й справді, здається, притупали до місця, — вглянув з вагона Блохін, — вилазити треба, Тимофійович, — звернувся він до Родіонова, який дрімав у кутку.

— Поворуши народ, Філя, а то мені щось нездужається, — відгукнувся фейрверкер.

— Артилеристи-стрикулісти, стрільці-молодці, котися з вагонів! — загорлав Блохін, вистрибуючи на землю. — Миттю своє майно вивантажуй!

Сонні солдати стали ліниво вилізати з вагонів.

Варя з лікарем лазарету пішла на вокзал викликати підводи для перевезення поранених.

Заяц з Белоноговим і Мельниковим, з допомогою ін-

ших утьосівців, вивантажували свої трофеї: похідні кухні, чотирьох корів, трьох коней і санітарну двоколку.

Коли все було вивантажено, артилеристи і стрільці вишикувалися на майдані перед вокзалом.

— Переліч людей,— наказав Звонарьов.

— Сорок два артилеристи і сто тридцять стрільців,— доповів Родіонов.

— Напра-во! Кроком руш! — скомандував прапорщик.

Солдати, зраділі, що повернулись в Артур, з місця рушили бадьорим, широким кроком.

— Співаки, вперед! Белоногов, заспівуй! — розпорядився Звонарьов.

Пошепотівши про щось із солдатами, заспівувач бадьоро затягнув несподівану імпровізацію.

Артурські верховини,
Я знову вас уздрів,
Кінчжоуські долини —
Могили молодців.

Тривожачи сплячий Артур, всі дружно підхопили пісню, під молодецький посвист Блохіна. У відповідь по всіх кінцях міста голосно загавкотіли потривожені собаки та злякано шарахнув убік зустрічний нічний патруль.

— Яка частина йде? — окликнули їх вершники, під'їхавши з темряви.

— Зведена рота Квантунської кріпосної артилерії і стрільці п'ятого полку повертаються з-під Кінчжоу, ваше превосходительство,— відповів Звонарьов, по голосу впізнавши Кондратенка.

— Дивіться, ваше превосходительство, якими вони йдуть молодцями. Хто ж скаже, що ці частини тільки вчора зазнали тяжкої поразки? — звернувся до Кондратенка його начальник штабу підполковник Науменко.

— Я ж весь час кажу, Євген Миколайович, що під Кінчжоу зазнали поразки не наші полки, а наші генерали й штаби. Вигляд цих стрільців та артилеристів цілком підтверджує мою думку,— відповів генерал.

Пройшовши набережну і доки, зведений загін Звонарьова поділився: стрільці повернули ліворуч в казарми десятого полку, де вони мали ночувати, артилеристи, крім

утьосівців, пішли в Артилерійський городок, а утьосівці рушили далі.

Звонарьов повів взвод в обхід Золотої гори. Солдати насилу йшли: давалася взнаки втома останніх днів.

— Чого замовкли, чи не хочеться на нашому Утьосі сидіти? — спитав прапорщик найближчих солдатів.

— Ні, скучили ми за своїм Утьосом... — відповів Кошелєв.

— Мабуть, чекають нас там — не дочекаються. За Шуркою Савівна сльози лле,— кинув Белоногов.

— За нами — Ведмідь,— перебив Блохін, підійшовши ззаду.

— Це вірно: вдень і вночі, мабуть, батареєю ходить та нас виглядає, особливо Блоху,— додав Булкін.

Коли обігнули Золоту гору і в темряві з'явився прожектор Утьоса, солдати одразу пожвавішали.

— Світить, світить наш Утьосик. Вдень і вночі все за морем наглядає,— радісно промовив Ярцев.

— Підтягнись! — повернувся Родіонов до солдатів. — Мусимо ми героями підійти, щоб не подумали про нас, що ми з Кінчжоу тікали. Затягни-но, Белоногов!

— Ведмежу! Щоб він одразу почув, що ми йдемо,— запропонував Блохін.

Звонарьов здивовано повернувся.

— Це іще що за ведмєжа?

— Яку поручик полюбляє.

Белоногов відкашлявся і з почуттям заспівав:

Гей, путе, хлопці, славні молодці,
Чом ви смутні, невеселі?
Хіба в шинкарки мало горілки,
Пива чи меду нестало?

Решта підхопила спочатку тихо, а далі все сильніше й сильніше, розбуджуючи тишу літньої ночі.

В міру наближення до Утьоса солдати поступово пришвидшували темп пісні і прискорювали крок.

Біля самих казарм Звонарьов скомандував:

— Взвод, стій!

Солдати з особливою чіткістю зупинились і опустили гвинтівки до ноги.

— Наліво рівняйся! — продовжував прапорщик.

У цю ж мить широко відчинилися двері офіцерського флігеля, і на ганку з'явилась висока постать Борейка,

в самій лише сорочці, у штанах і туфлях на босу ногу. Скочивши з ганку, він на бігу загорлав на всю силу своїх легенів:

— Здорово, орли! Спасибі за службу геройську!

Взвод зараз же так відповів, аж задзвеніли шибки у вікнах.

Борейко уже згріб в обійми Звонарьова, потім Родіонова, а далі по черзі і всіх солдатів.

— І не сподівався вас живими побачити! — схвильовано кричав поручик. — Ще об одинадцятій вечора дзвонив в управління артилерії, довідувався про вас. Мені відповіли, що «правте, мовляв, панахиду, за упокой душ новопреставлених воїнів». Аж, гульк, про вовка помовка, а ви самі додому притупали живі й здорові!

— Не всі, ваше благородіє! — зауважив Родіонов.

— Кого нема?

— Вбило Купіна, Люкова, Гнедіна, Жарикова, — перелічував фейерверкер, — та зникли без вісті Павлов, Копейко, Зих.

Борейко глибоко зітхнув.

— Спом'янемо ж їх, братці, добрим словом. Шапки знять! Заспівай, Белоногов.

— Ві-і-ічна па-а-м'я-а-а-ть, — урочисто сумно заспівали солдати.

Спів підхопили артилеристи Утьоса, висипавши з казарм, і створився хор на дві з половиною сотні голосів.

Біля фельдфебельської квартири Савівна, втираючи сльози, цілувала свою дочку.

— Доню моя, рідненька, дитятко мое! Не сподівалась я тебе бачити ще на цьому світі, — голосила вона над дочкою.

— Ой, мамо! Та я ж повернулась. Навіщо ж вам плакати?

— Плачу я з радощів, донечко, що тебе побачила. Плачу за тими, хто загинув на війні, — відповіла стара фельдфебельша.

— Накрийсь! — скомандував Борейко, коли спів закінчився. — Тепер розповідайте, хто з вас найбільший герой?

— Генерал-фельдмаршал Блохін! — вигукнули солдати і навперебій стали розповідати про його пригоди.

— Виходить, що блоха не звичайна, а геройська. Івані!

Подай-но сюди четвертуху горілки і склянку: треба за Блохіна випити. Хто ж іще у нас герой?

— Родіонов, Заяц, Мельников,— перелічували солдати.

— Софрон Тимофійович, представимо тебе та й інших до георгіївських хрестів,— з почуттям промовив Борейко.— Що це у вас там за повозки? — придивився у темряву він.

— Трофеї наші: санітарна двоколка, похідна кухня, трое коней, чотири корови, хомути,— перелічував Родіонов.— Усе Заяц із Мельниковим та Лебьодкіним розжилися.

— Молодці хлопці! Мабуть, скучили там за своїм Ведмедем? — під загальний сміх спитав Борейко.

— Ми самі з ведмежої породи,— озвався Блохін.

— То я перший взвод зватиму ведмежим,— розсміявся Борейко.

Денщик приніс горілку, склянку і нарізаний на тарілці хліб.

— Підходь причащатися! Софрон Тимофійович, тобі першому,— підніс фейерверкерові склянку горілки Борейко.

Родіонов залпом випив горілку, крякнув і закусив шматочком хліба.

— Одразу в тебе рані полегшає, Софрон,— зауважив Блохін.— Від горілки кров зсідається і тіло загоюється.

— Ти й здоровий її дуже любиляєш,— всміхнувся Родіонов.

— Ну, підходь, Блоха. Як тебе звати?

— Філіппом піп хрестив.

— А по батькові?

— Іванович, ваше благородіє.

— Причащається раб божий Філіпп, син Іванів, найчистішою російською горілкою та житнім хлібом,— пошартував Борейко, підносячи йому склянку.

Блохін одним духом перехилив склянку і сумно подивився на порожнє дно.

— Що, мало, чи що? — спитав Борейко.

— Треба б ще трошечки, а то глотка дуже засохла.

— Очманієш і в бійку полізеш.

— От як перед істинним: звідси прямо на свою койку піду та й завалюся спати.

— Гарзд, пий уже за всі твої геройства,— налив другу склянку Борейко.

Почастувавши всіх солдатів горілкою, Борейко згадав про Шуру Назаренко.

— А де Шурка? Покликати її сюди,— розпорядився він.

— У хату зайшла. Зараз її покличемо,— кинувся хтось із солдатів до фельдфебелевої квартири.

— Як вона поводитися в Кінчжоу? — спитав поручик.

— Геройська дівчина,— відповів за всіх Мельников.

— Не в папашу вдалася,— вкинув Родіонов.

— Ви мене шукали? — спитала, підходячи, Шура.

— Горілкою тебе хочу почастувати за твою хоробрість,— сказав Борейко, наливаючи склянку.

— Та я ж її ніколи в житті не пила,— злякалася дівчина.

— Ну, то я за твоє здоров'я вип'ю, щоб тобі жених добрий попався, а ти тільки пригубиш,— подав склянку Шурці поручик.

Дівчина ледве торкнулася горілки губами.

— Тьху, яка гірка та огидна! — плюнула вона.

У цей час вийшов на вулицю розбуджений галасом Гудима.

— Струнко!— скомандував Борейко, побачивши командира.

Привітавшись з солдатами, поздоровивши їх з поверненням, Гудима схаменувся.

— А Звонарьов же де?

Усі повернулись, шукаючи в темряві зниклого прапорщика.

— Сергій Володимирович, ау! — загорлав Борейко.

— Вони пішли до себе митися,— повідомив Лебьодкін.— Накажете покликати?

— Ні, хай опорядить себе,— і Гудима з Борейком пішли оглядати привезені трофеї.

Мельников витягав з двоколки хомути, цинки з патронами й медикаментами, станційний дзвін, оцинковану ванну і купу різного шмаття. Кухня в Зайца теж була набита різними солдатськими манатками.

Поява кожної нової речі викликала схвальний гул серед з'юрмлених навколо солдатів.

— Недаремно, значить, перший взвод під Кінчжоу

їздив, розжилися-таки наші там різним барахлиськом,— заздрили в юрбі.

— Хто розжився барахлом, а хто й дерев'яним хрестом,— відгукнувся Ярцев.

— На війні без того не буває,— заперечив Лепьохін. Наказавши сховати речі до ранку в сарай, Гудима пішов до себе на квартиру.

— Розходься по койках,— розпорядився Назаренко.— Завтра все обдивитися встигнете.

Солдати ~~не~~хотя поверталися в казарму. Черговий по роті Жиганов аж захрип від крику та лайки, поки всі полягали на свої місця.

Тимчасом Звонарьов, вимившись й переодягнувшись, попрямував з доповіддю до Гудими. Тут він застав і Борейка.

— Насамперед вам треба закутити з дороги,— запропонував Гудима.

— І випити нам всім,— додав Борейко,— за нього і за Варю Белую.

— Та облиш ти дурниці говорити, Борис Дмитрович!— розсердився Звонарьов.

— То ж то й є, коли ви поїхали у Кінчжоу, вона нам спокою не давала: на день по п'ять разів запитувала, чи немає у нас звідти відомостей, — здогадався Гудима.

— Та вона не тільки у вас, а наче сказана кішка гасала по всьому Артуру, сподіваючись дістати звістку про Звонарьова. І в Стесселя бувала, і в Кондратенка, і навіть до моряків завітала. Заспокоїлася тільки тоді, як потихеньку втекла від батьків разом з Шуркою. Переполох піднявся страшний: зникла генералова дочка! Вирішили, що її хунхузи вкрали, зняли вже цілий загін на розшуки, а тут дістали телеграму від Високих, що вона в Кінчжоу, і заспокоїлись, а сьогодні знову зчинилася метушня: вирішили, що вона вкупі з вами зникла в бою без вісті. Бєлий навіть їздив до німецького військового агента при штабі Стесселя, просив його довідатися через німецького посла в Японії, чи не потрапила Варя в полон,— розповідав Борейко.

— Так, дівчина бойова, того й дивись збере свій загін та й почне партизанити в тилу у японців, і потрапить до хунхузів у лапи.

— Остання новина,— не вгамовувався Борейко.— Юніцький має від Каті Белої чисту відставку, усунутий

з ад'ютантів і засланий будувати батарею біля Кумирненського люнета, верст за сім від Нового міста.

— Хто ж тепер ад'ютантом?

— Поки що нікого нема, а кандидатів всього один — це ти.

— Ані за що не піду в ад'ютанти.

— Раз що залицяєшся до генеральної дочки, значить, відмовлятися не можна, — жартував Гудима.

— Та не я до неї залицяюся, а вона до мене! — у розпачі вигукнув Звонарьов під регіт своїх співрозмовників.

— От так признання! Обов'язково Варі розповім, — сміявся Борейко.

За вечерею прапорщик став докладно розповідати про все, що відбулося в Кінчжоу, і далеко після полуночі співрозмовники, нарешті, розійшлися.

Наступного ранку всі офіцери роти разом з Чижем, який сухо привітався із Звонарьовим, зібралися в канцелярії. Тут же був і Родіонов. Гудима прочитав написану ним реляцію про представлення до нагород загону Звонарьова. Прапорщик був уражений точністю викладу його нічного рапорту.

Після полудня Звонарьов вирушив з доповіддю в управління артилерії. Там його зустріли як воскреслого з мертвих. Белий довго тиснув йому руку і дякував за роботу під Кінчжоу і за дбання про дочку.

— Оженити їх треба, ваше превосходительство, — жартував Тахателов, — дуже гарна пара вийде.

— Не час тепер про весілля думати, та й молода ще Варя, щоб гадати про шлюб, — заперечив Белий. — Про вашу діяльність у бою, Сергій Володимирович, у мене є донесення Високих і повідомлення Третьякова. Було б дуже добре, якби поручик Єнджеєвський також дав відгук про вашу роботу при відступі. Це дало б мені змогу представити вас до вищої нагороди, — звернувся до прапорщика генерал.

— Я дуже вдячний вашому превосходительству за турботи про мене, але я вважаю, що багато інших осіб більше за мене заслуговують нагороди, — відповів Звонарьов.

— Скромність прикрашає юнака, але ви безперечно гідні нагороди, і я сподіваюся, що генерал Стессель задовольнить мое клопотання про вас.

Прапорщиківі лишалося тільки дякувати.

— Тепер про справу. Я хочу вас взяти з Електричного Утьоса на роботу в управління бригади. Тут, правда, ви також не засидитеся. Миколу Андрійовича Гобято і вас мені доведеться на деякий час відкомандирувати в розпорядження генерала Кондратенка, бо йому доручено загальне керівництво зміцненням сухопутної оборони.

— Одне слово, дюша мій, ви пішли вгору,— поляскав по плечу прапорщика Тахателов.

— Я особисто волів би лишитися на Утьосі,— заперечив Звонарьов.

— Там вам тепер робити нічого. Тепер центр ваги оборони переноситься на сухопутний фронт. Вашій роті доручається озброїти батареї: літера Б і Залітерну — усі в районі форту номер два, — пояснив генерал. — Якщо Кондратенко доручить вам наглядати за роботами в цьому секторі, то ваше бажання буде задоволено, і ви із утьосівцями не розлучитесь. Тепер же, панове, будь ласка до мене на обід,— запросив генерал.

Гостей зустріла Варя у білій нарядній сукні і церемонно провела їх у вітальню.

— Варя сьогодні поводитьсь зовсім наче фрейліна двору,— зауважив, усміхаючись, Тахателов.

— Ох, і влетіло ж мені учора, коли я додому повернулась,— зітхнула дівчина.— Мама плаче і лає, папа хоч і не плаче, але також лає, Катя і та сичить від люті; боюся ще й сьогодні рота розкрити.

— Не надовго у вас вистачить смиренності,— скептично сказав Звонарьов.

— Особливо, коли ви дратуватимете мене, нещасний богузику. Як він від японців тікав! П'яти так і вилискували.

— Ви, здається, бігли поруч зі мною?

— Так я ж жінка, а не офіцер. Мені можна і злякатися.

Через кілька днів Звонарьов, залічений у штаб Кондратенка, став відати озброєнням батареї східної ділянки сухопутного фронту. На його обов'язку лежав нагляд за саперними роботами і за встановленням артилерійських гармат.

Утьосівцям було дано для озброєння та устаткування батареї: літера Б і Залітерна, розташовані між фортами № 1 і 2.

Жуковський після одужання був призначений коман-

диром батареї літера Б, Борейко став його заступником, на сухопутних батареях, а на Утьосі, який лишився базою роти, zostалися Гудима і Чиж.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Сухопутний фронт Артура почав укріплятися вже під час воєнних дій. Тисячі солдатів, матросів, робітників-китайців цілими добами будували форти, батареї, редути та окопи. Суцільні гори навколо Артура хоч і полегшували створення низки прекрасних для оборони опорних пунктів, але в той же час, будучи безладно розкидані і відокремлені одна від одної глибокими міжгір'ями, утруднювали можливість побудови єдиного безперервного фронту оборони. Крім того, характер гір, їх круті, спадисті схили створювали біля підшов багатьох мертвих просторів, неприступних дії ні артилерійського, ні рушничного вогню оборони. Щоб ліквідувати цю велику хибу обстрілу мертвих просторів, доводилося влаштувати численні дрібні батареї і капонири з легкими польовими гарматами.

Внаслідок цього створилася дуже складна система численних і різноманітних укріплень та опорних пунктів, і їх треба було якось зв'язати одне з одним. Для цього використали старий китайський мур — вал, побудований німецькими інженерами ще перед японо-китайською війною. Він був майже з сажень заввишки при товщині у два-три сажні, з банкетом для стрільців до аршина завширшки: він дуже добре був пристосований до місцевості, бо давно заріс тією ж травою, що рясно вкривала всю місцевість перед ним. Починався цей мур на морському березі і йшов на версту-дві позаду фортів, підходячи впритул до літерних батарей і другої лінії оборони, і досягав долини ріки Лунхе, прикриваючи Артур з північного сходу. Усі передні форти і укріплення з'єднувалися з валом за допомогою ходів сполучення та шосейних шляхів там, де їх можна було приховати від очей та вогню ворога.

Форти і краще укріплені батареї мали бетонні споруди до півтора аршина завтовшки, згори прикриті двосажневим шаром землі впереміж з каменем. Але більшість гармат на фортах і батареях лишалася зовсім відкрита, без усякого маскуваннн. Знаючи з досвіду кінчжоуського бою,

чим це загрожує батареям, Звонарьов палко протестував проти відкритого встановлювання гармат і звернувся з цим безпосередньо до Кондратенка. Генерал уважно вислухав його і вирішив, запитавши думки Білого, скликати спеціальну раду в цьому питанні.

На засідання приїхав і сам Кондратенко із своїм першим помічником в інженерній частині підполковником Сергієм Олександровичем Рашевським.

Високий, худорлявий, з уважним поглядом розумних очей, він справляв приємне враження своєю простотою, витримкою та уважністю, з якою він вислухував думку свого співрозмовника, чи був то генерал, чи солдат. Прекрасно освічений, дуже працьовитий, він найкраще за всіх в Артурі розумівся на інженерній частині. Начальство не полюбляло Рашевського за його прямотинійність і частенько непохвальні відгуки про артурські порядки.

Прогресивно настроєний Рашевський добре розумів, що основну причину воєнних невдач становить відсталіший державний лад Росії, і часто говорив про це. Жандармське управління ще до початку війни встановило над ним негласний нагляд, але надзвичайно плідотворна діяльність по створенню сухопутної оборони кріпості і близькість до Кондратенка, який не чув душі у своєму помічнику, рятували Рашевського від неминучих неприємностей, пов'язаних із жандармами.

Доповідав на засіданні Тахателов, який хоч під Кінчжоу не був, але вважався знавцем кінчжоуського бою. Швидко загибель батарей під Кінчжоу він вважав справжнісінькою випадковістю і взагалі думав, що цей бій не характерний для сучасної війни.

Звонарьов вирішив заперечувати, вказуючи на приклад польових батарей, які після Кінчжоу перейшли на стрільбу за кутоміром з закритих позицій.

Його думку поділяли Борецько і Гобято і, зовсім несподівано, підтримали моряки, посилаючись на вдалу спробу перекидної стрільби через Ляотешань.

Думки поділилися: дехто люто нападав на Звонарьова, інші так само енергійно захищали його. Помирилися на компромісній ухвалі: там, де вже були готові відкриті батареї, їх так і залишити, нові ж батареї робити по зможі закритими або хоч би замаскованими.

— Заперечую! — ревів Тахателов. — У бою всі схочуть іти на закриті позиції і тікатимуть з відкритих. Це несправедливо. Нехай всі гармати стоять відкрито.

— Я своїх солдатів на забій не поставлю, — горлав Борейко, — і перероблю свою відкриту батарею на закриту!

— Тільки без витрат для казни і якнайшвидше, — погоджувався Кондратенко.

— Цей номер не вийде, — заперечували інженери, — при такій переробці нам попсують усі наші вже готові батареї, а нових замість них побудувати не встигнуть.

— Шкода, що японці побили нас тільки в травні, а не в січні. Тоді б ми всі батареї встигли побудувати закриті, — іронізував Борейко.

Спірку, здавалось, уже закінчили, коли знову виступили інженери.

— Ми не маємо уявлення, який вигляд повинна мати закрыта батарея. Нам треба розробити її проект і затвердити в штабі району і в Петербурзі, — заперечував інженер-капітан Лілье.

— Який вигляд? «Найзвичайнісінький», як говорять солдати, — промовив Борейко. — Щождо затвердження, то найпростіше послати проекти безпосередньо в Токію; миттю затвердять і до того ж пайвигідніший і найдешевший тип — зовсім без бетону і навіть без козирків.

Старші чини обурилися вихваткою Борейка, молодь же голосно аплодувала. На цьому засідання й скінчилося. Обидві супротивні сторони вважали себе переможцями.

Після полуночі всі стали розходитися. До Звонарьова несподівано підійшов Рашевський. Він і досі добре ставився до прапорщика, а тепер особливо тепло потиснув його руку.

— Ви своїм сьогоднішнім виступом, можна сказати, розгорнули нову сторінку у довгочасній фортифікації. Відтепер всі артилерійські позиції будуть виноситися в тил першої лінії оборони. Форт же залишиться тільки як стрілецька позиція, з самою лише протиштурмовою артилерією ближнього бою у капонірах рову та горже. Ви стали артурським Тотлебенем.

— Ви помиляєтесь — у нас і Тотлебенем, і Нахімовим, і Корніловим є Роман Сидорович Кондратенко. Це душа нашої оборони. Мене вражає його енергія і здоровий розум, — відповів прапорщик.

— Ви ідете зі мною, Сергій Олександрович? — спитав, підійшовши, Кондратенко.

— Завжди, скрізь і повсюди, де ви тільки дозволите, я з вами, ваше превосходительство, — відповів Рашевський.

— Знаю це і цію, мій друже, — потиснув йому руку Кондратенко. — Чи звернули ви сьогодні увагу на те, що новатором у кріпосній фортифікації став не військовий інженер, а артилерист і, власне кажучи, навіть не військовий, а така глибоко цивільна людина, як прапорщик Звонарьов. Це дуже знаменно, ми часто не бачимо того нового, що зростає на наших очах з досвіду війни. Хвала вам і шана, Сергій Володимирович, хоч я ще не цілком усвідомив до кінця всі наслідки, що впливають із вашої сьогоднішньої пропозиції, — звернувся генерал до прапорщика.

— Досвідом Кінчжоу міг поділитися кожен з учасників бою, — скромно відповів Звонарьов.

Наступного дня Звонарьов зранку об'їжджав свою ділянку укріплень сухопутного фронту. Біля Залітерної батареї він застав групу утьосівців на чолі з Борейком.

— Пам'ятай: якщо буду шапкою махати згори вниз, — осаджуй униз, якщо махатиму вбоки — іди сам у той бік, куди махаю, перестану махати — стій і забивай кілки в землю, — поясняв солдатам поручик. — Зрозумів, Тимофійович? — спитав він Родіонова.

— Так точно, зрозумів! — відповів фейерверкер.

— Тоді ходімо, Блохін, — розпорядився Борейко і вдвох із солдатом вирушив уперед.

— Ти куди, Борис? — спитав, під'їхавши, Звонарьов.

— Хочу облазити всі гори і знайти таку позицію для батареї, щоб її анізвідки не було видно. Наші пани інженери повилазили з позицією на самий пуп і надумали там ставити гармати. Звичайно, японці їх зараз же зіб'ють. Я вирішив цю позицію кинути і пошукати більш закриту, за горою, а не на ній.

— Дозвіл на це від Кондратенка або Белого маєте?

— І без нього добре! Побудую батарею, а там нехай мене лають, як хочуть.

Коли Звонарьов заїхав на розташовану неподалік батарею літера Б, він застав там Жуковського, призна-

ченого її командиром. З властивою йому хазяйновитістю капітан обходив укріплення разом з Лепьохіним, взвод якого обслуговував позицію. Батарея була споруджена ще до початку війни, і тепер її тільки трохи удосконалили: підсипали земляні бруствери, заглибили рови й стрілецькі окопи, влаштували козирки від шрапнельних куль; у казармах і погребках провели електрику, зробили дерев'яні нари для ночівлі, устаткували кухню.

— Прекрасно, що надумалися нас відвідати,— привітав Звонарьова капітан.— В мене до вас є деякі запитання. Нам для кращого прикриття людей доведеться поглибити котлован, а для цього треба розібрати гарматні платформи, знову їх настелити і встановити на них гармати, а це забере не менш як два тижні.

— Дамо робітників-китайців, зробіть за два дні.

— Ні вже, звільніть, краще ми поприємо, та все самі переробимо. У Борейка як ідуть справи? Я ще до нього не заходив сьогодні.

— За моєю порадою переносить свою батарею вниз, за гору.

— Хто це вам дозволив?

— Я спробую умовити Кондратенка.

— Вигадники ви обидва з ним: усе щось винаходите та придумете; працювали б по-старосвітському — і простіш і спокійніш.

— Оцей старий світ нас заїдає в Артурі: усі оглядаються на Севастополь, коли були гладкостінні гармати та калені ядра до них, а в наші часи скорострільних нарізних гармат цей зразок вже непридатний.

Попрошавшись з Жуковським, прапорщик поїхав у штаб Кондратенка, розташований в Новому місті.

Не заставши генерала в штабі, Звонарьов поїхав в управління артилерії, де сподівався зустріти Кондратенка, бо той звичайно заглядав до Білого в години занять.

Проїжджаючи повз Ривин будиночок, він не встояв проти спокуси і, спішившись, постукав до неї. Двері відчинила заспана Куїнсан.

— Панночка дома? — спитав він у китайки.

— Спи з Андрюша,— позіхнувши, відповіла покоївка.

Хмурий і понурий, поїхав Звонарьов вулицями міста, машинально віддаючи честь офіцерам і солдатам. Біля «Етажерки» його гукнула Варя, яка ішла тротуаром.

— Здрастуйте, ваша похмурість, що це ви дивитесь не то самогубцем, не то засудженим до шибениці?

— Усе гаразд, крім мого шлунка. Мабуть, чимось об'ївся, — похмуро відповів Звонарьов, злізаючи з коня і йдучи поруч Варі.

— Олеум рицині п'ять ноль, і все буде гаразд. Але це ви вигадуете і не хочете мені сказати, що вас засмутило.

— Справді, нічого.

Варя недовірливо похитала головою і, розважаючи його, весело заговорила про його успіхи на останній раді.

— Навіть тато, і той з вами погодився, а доти й чути не хотів про закриті батареї. На Тахателова ж ви не звертайте уваги: він побурчить, а потім сам же вас вихваллятиме.

За сніданком у Белих Варя наче побіжно згадала, що солдати із Утьоса ще не одержали нагород.

— Це оті молодці, що лишилися на батареї до кінця бою, — спитав Кондратенко, — і яких я тоді зустрів уночі?

— Вони самі.

— Вас, Василь Федорович, поздоровити можна, що у вас є такі солдати і офіцери. Орли! Сьогодні ж нагадаю про них Стесселю, — пообіцяв Кондратенко. — Завтра призначено засідання на броненосці «Севастополь» у питанні про взаємодії з флотом. Я прошу вас на ньому бути, — звернувся він до Звонарьова.

— Никітін теж буде? — спитав Белий.

— Він же особистий «генерал-ад'ютант» Стесселя, без нього діло не обійдеться.

— Раз він буде, скандалу з моряками не уникнути. Ще тринадцятого травня, під час бою в Кінчжоу, він підбивав Стесселя вигнати моряків у море вогнем з берегових батарей. Ледве тоді його втихомирили.

— Він почасти був правий: з'ясувалося ж, що команди канонерок «Гремящий» і «Отважный» навмисно розібрали свої машини, щоб не йти на допомогу «Бобру».

— Вітгефт про це знає?

— Звичайно, але він все-таки хотів зам'яти справу і обмежитися доганою, та хтось розповів про все Никітину. Недовго думаючи, він заарештував обох командирів на вулиці і доповів Стесселю. Той віддав їх під воєнопольовий суд за зраду. Вітгефт запротестував. Сварка не скінчилася й досі. Мабуть, будуть долаюватися.

— Отже, засідання буде бойове?

— Боюсь, що аж занадто.— Кондратенко став прощатися, збираючись разом із Звонарьовим в об'їзд укріплень, що будувалися. По дорозі до батареї їх зустрів дуже схвильований інженер-капітан Лілье.

— Ваше превосходительство! — тремтячим від хвилювання голосом звернувся він до Кондратенка.— На Залітерній батареї я зараз зазнав брутальної образи.

— Що ж у вас там сталося?

— По-перше, командуючий батареєю поручик, прізвища його не знаю, самохиттю переніс позицію в тил, подруге, на мое зауваження про недозволенність його вчинків, брутально образив мене і загрожував арештом. Я так працювати не можу,— скаржився Лілье, увесь червоний від обурення.

— Чи не ваш це приятель, Сергій Володимирович?

— Він самий,— крутенький буває під гарячу руку.

— Розберемо зараз усе на місці, капітане. Вам же так сильно хвилюватися з вашою огрядністю шкідливо,— заспокійливо відповів Кондратенко і рушив за Звонарьовим, який поїхав уперед.

Борейко зустрів генерала оглушливою командою «струнко». Привітавшись з ним і з солдатами, Кондратенко спитав:

— Що це ви тут, поручику, робите?

— Трасую позицію Залітерної батареї, ваше превосходительство.

— Що ви думаете робити на цій позиції?

— Стріляти, ваше превосходительство.

— Як же ви стрілятимете по невидимій цілі?

— Так само, як японці стріляли по нас під Кінчжоу, ваше превосходительство.

— Та в них було на це спеціальне приладдя, якого в нас нема!

— Ми не дурніші за них, ваше превосходительство, і самі зуміємо його зробити.

— Крім того, у нас немає практики стрільби по закритих цілях.

— Поки японці підйдуть до Артура, встигнемо не раз попрактикуватися, а потім по них попрактикуємося ще краще.

— Я бачу, у вас на все є відповідь, поручику. Що у вас вийшло з капітаном Лілье?

— Будь ласка, ваше превосходительство, полюбуйтеся на цей, з дозволу сказати, бетон будови військового інженера, але, безперечно, японської, але не російської армії,— і Борейко попрямував до попередньої позиції батареї.

Усі рушили за ним. Підійшовши до одного з бетонних казематів, поручик грюкнув кулаком по склепінню і, схопившись рукою за його край, відламав великий шматок бетону і підніс його генералові.

— Цементу тут майже нема, сама тільки глина та пісок. І от в оцих «бетонних» казематах мусили сидіти люди і зберігатися порох та снаряди. Що це — чи недогляд чи запроданство? Хто він — неук у будівельній справі чи зрадник і японський шпигун? За одну цю будову його слід розстріляти на місці,— закінчив Борейко свою палку промову.

— Це ми завжди встигнемо зробити,— заперечив Кондратенко.— Чим ви поясните це явище, капітане? — звернувся він до Лілье.

— Випадковий недогляд десятника, я покараю його за це,— відповів капітан.— В свою чергу, прошу, ваше превосходительство, захистити мене від образ цього напівбожевільного офіцера.

— Напівбожевільного? — загорлав Борейко.— А це теж недогляд? — метнувся він до сусіднього каземату і легко виламав шматок його стіни. — І це? — кинувся він далі.

— Мабуть, усі будови батареї мають той же дефект... — почав був Кондратенко.

— На батареї Б та сама історія, на Куропаткінському лонеті те саме, на Заредутній батареї те саме...

— А на форті номер два? — спитав генерал.

— Там цього нема. Його будував чесний офіцер Рашевський, а не Лілье,— відрізав Борейко.

— Спокійніше, поручику! Я тут старший, і я сам розберуся і вживу яких потрібно заходів,—зупинив Борейка генерал.— Ходімо по всіх вказаних поручиком фортифікаційних спорудах і перевіримо стан бетону.

Борейко водив їх по укріпленнях і мовчки тикав пальцями у непридатний бетон. Звонарьов легко відломлював шматки від вказаного місця і загортав їх у папір, надписуючи згори, звідки взято пробу. Заява Борейка підтвердилася цілком.

— Я поки що тільки усуну його від виконання робіт. Тимчасово прийміть їх ви, Сергій Володимирович,— розпорядився Кондратенко.

— Я мало чого розуміюся на будівельній справі...— намагався заперечувати прапорщик.

— Вам допоможуть, пане прапорщик,— перебив генерал.

— Я протестую проти розпорядження вашого превосходительства. Ще не з'ясовано, що саме було причиною не цілком задовільної кладки бетону, а мене вже визнано в ній винуватим і усунено від посади,— похмуро промовив Лілье.

— Протест ваш, капітане, це найгрубіше порушення військової дисципліни, і за нього я вас негайно заарештую. Потрудіться віддати вашу зброю прапорщикові Звонарьову, який зараз же вас і приставить на гауптвахту. Про поведінку поручика Борейка, як особи мені не підлеглої, я повідомлю командира Квантунської кріпосної артилерії для відповідних заходів,— вирішив генерал і рушив з батареї.

Звонарьов, відібравши у Лілье шаблю, разом з ним пішов на гауптвахту. Борейко ж, лишившись на батареї, полегшив собі схвильовану душу довгими лайками на адресу всякого начальства, Стесселя особливо.

Ввечері того ж дня Звонарьов сидів у своїй квартирі в Артилерійському городку. У двері сильно постукали. Денщик кудись пішов, а тому прапорщик сам відчинив двері. Він дуже здивувався, побачивши перед собою Варю Белую.

— Ви дома? — спитала дівчина.

— Дома.

— Покиньте всяку роботу,— тоном наказу промовила Варя, — і йдіть за мною, пане прапорщик.— Далі, надівши на голову офіцерського кашкета Звонарьова, дівчина вийшла на ганок.

Вечоріло. Сонце сідало за Ляотешанем. Пекучий літній день змінювався прохолодним вечором. З моря потягло холодком і запахом морських водоростей. На «Етажерці» голосно грав оркестр. Усі доріжки були повні гуляючих.

Коли Варя із Звонарьовим підходили до «Етажерки», на вулиці з'явилась кавалькада верхівців на чолі із Стесселем. Побачивши генерала, офіцери й солдати поспішно

виструнчилися у фронт, Звонарьов же лишився стояти поруч з Варєю, опустивши руки по швах. Помітивши це, Стессель різко осадив коня і грубо гукнув:

— Прапорщику, де ваш кашкет?

— У мене,— замість Звонарьова відповіла Варя, жартівливо прикладаючи розчепрені пальці правої руки до козирка.

— Жінки існують на те, щоб родити дітей, варити обід і штопати білизну, а не для того, щоб носити військову форму. Головний убір офіцера повинен бути на його власній голові, а ніяк не на голові осіб жіночої статі! — гостро кинув Стессель.

— А так само і не на капустиному качані, який декому заміняє голову,— дзвінким дівочим голосом викрикнула у відповідь Варя.

У натовпі пирснули.

— Мовчати! — дико загорлав генерал, оглядаючись на юрбу і кваплячись від'їхати під голосний сміх усіх присутніх.

— Навіщо ви, Варя, наскандалили? — докірливо зауважив Звонарьов.

— Хамів треба вчити! Я ще про все розповім Вірі Олексіївні, як він мене, Белую, свою родичку, публічно зганьбив перед всім Артуром.

— Але ви ж також назвали його голову качаном.

— Охота йому було приймати на свій рахунок. Я скажу, що це стосувалося... вас, чи що.

— Дуже вдячний за таке пояснення.

— Ну, нехай тоді Водяги. Всі знають, що він непроторешний дурсень. Пішли далі,— і вони змішалися з юрбою гуляючих на бульварі.

На «Етажерці» їх окликнула Желтова з Олею Селеніною, які сиділи на одній із лав і бачили весь інцидент із Стесселем.

— Ти дівчисько проти Стесселя, і вже тільки через це повинна бути з ним ввічлива, тим більше, що його зауваження більше стосувалось пана Звонарьова, а не тебе. Не думаю, щоб твої батьки були задоволені такою вихваткою,— докоряла дівчині Марія Петрівна.

— Молодчина! Так Стесселеві й треба, щоб не був грубіяном,— підтримала Варю Оля.

— Боюся тільки, щоб моя вихватка не відбилася на Сергієві Володимировичу. Заради його спокою я ладна

навіть просити пробачення у Стесселя, хоч він зовсім цього не заслуговує,— завагалась Варя.

— Я думаю, що до Стесселя не варт більше повертатися,— відгукнувся Звонарьов.— Коли бог не попустить, Стессель на губу не посадить.

— Та плюнь ти, Варвара, на генерала! Іншого ставлення він не розуміє,— втрутилась Селеніна.

— Не будь брутальною, Оля! Брутальність ніколи нікого не прикрашує. А ти до того ж учителька і повинна давати зразок культурності,— зупинила її Желтова.

— Стессель може на мене наскаржитися татові і мамі,— проговорила задумано Варя.— Тоді мені влетить. Краще я сама перша на нього поскаржуся батькам, або самій Вірі Олексіївні. Нехай знає, який у неї хам чоловіченько.

— Правильно. Напад — найкращий спосіб захисту. Так і роби! — одразу підхопила Оля.

По-південному швидко стемніло, з гавані потягло прохолодою. Огнів запалювати не дозволялось, і публіка поступово стала розходитися. Поквапилися і Желтова з Олею.

— Ми можемо бути потрібні в госпіталі. Надвечір пораненим звичайно гіршає,— пояснила Марія Петрівна.

Провівши їх трохи по вулиці, Варя із Звонарьовим пішла до Артилерійського городка.

— Хочете, я вам покажу моє заповітне місце на Золотій горі? — запропонувала Варя.— Я люблю там сидіти і мріяти.

— Ви і мрії — речі майже несполучні.

— Я зовсім не така суха педантка, як ви собі уявляєте.

— Гірше. Ви амазонка з артурських прерій!

— Ви хочете сказати, що я дикунка?

— І в думках не було,— викручувався прапорщик.

— Не відмовляйтеся! Однаково не повірю. Я волюю бути дикункою, говорити, що заманеться, чинити, як мені хочеться, ніж в ім'я так званих «пристойностей» прикидатися й говорити неправду.

— Усе добре в міру. Ви буваєте гостренькі, особливо як для дівчини. Трохи витримки вам не завадить.

— Терпіти не можу кисло-солодких людей, от як...

— ...я?

— Я цього не сказала, але ви мені здаєтеся занадто прісним.

— Отже, Борейко в вашому дусі?

— Він по-ведмежому грубий та незграбний.

— Я прісний, він грубий. Кого ж ще вам потрібно?

— Які ви... нетямущі, коли не просто дурні. Було б у вас більше перцю, ви могли б мені й сподобатися,— кокетливо зауважила Варя.

— Постараюся весь свій наявний перець негайно викинути, щоб ним у мені й не пахло,— відповів Звонарьов.

— Не смійте мене дражити, наче маленьку дівчинку! От і моя стежка,— і дівчина, зійшовши з шляху, пішла в обхід Золотої гори ледь помітною у темряві вузьенькою доріжкою.

— Дивіться, не спотикайтеся, тут круто, і можна добре забитися, падаючи,— застерегла Варя і зараз же спіткнулась сама. Прапорщик ледве встигнув підхопити її за талію.

— Повернемось, поки ви носа собі не розбили? — запропонував Звонарьов, підтримуючи Варю під руку. Але вона мовчки йшла далі. Через кілька кроків спотикнувся прапорщик і, падаючи, міцно вхопився за Варю. Дівчина хитнулась, але встояла на ногах і сильною рукою допомогла встати на ноги своєму кавалерові.

— Прошу мені до ніг не падати! Можна обійтися і без таких ніжностей. І як ходити з вами? Замість допомоги я мушу ще допомагати вам,— підсміювалась дівчина.

— Куди це ви мене завели, вредна особа? — обтрушуючись, спитав Звонарьов.

— Зараз буде моя улюблена місцинка,— відповіла Варя, і пройшовши кілька кроків убік, зупинилася перед великим кущем.

Розсунувши гілки руками, вона ящіркою шмигнула на площадку між скель. Прапорщик ледве пробрався за нею, подряпавшись об колючки і гілля кущів.

— Я люблю тут відпочивати вдень. Це місце закрите з трьох боків кущем і скелями. Тільки до моря відкривається вузьенька щілина. Вдень тут чудесно: з моря тягне холодком,— кущ прикриває від сонця, і нізвідки тебе не видно. А вночі тут, правда, самій страшноувато. Раптом на тебе хтось нападе. Кричи не кричи, ніхто не почує, не побачить і не допоможе.

— Хто ж на вас насмілиться напасти?

— Наприклад... ви!

— Та я вас боюся більше, ніж ви мене!

— І зовсім даремно! Дивіться, як красиво миготять зірочки на небі усіма барвами райдуги,— і Варя простяглася на землі, піднявши руки до неба.

По небу пролетіла яскрава падаюча зірка, лишаючи за собою ледве помітний слід...

— Загадала, загадала своє заповітне бажання! — заплескала в долоні дівчина.

— Яке саме?

— Багато знатимете, скоро постарієте! — лукаво відповіла Варя.— Розкажіть, що ви робите на сухому шляху?

— Будуємо батареї та форти.

— А перев'язні пункти?

— У нас поки що розмов про них не було.

— Даремно. Я вже не раз їздила вздовж лінії фортів і думала про них. На самих укріпленнях для лікарів не відведено місця, та й працювати під обстрілом їм буде не легко. Доведеться перев'язні пункти виносити в тил. Я вже підшукала місце біля Залітерної батареї, недалеко від неї, у тилу, в глибокому міжгір'ї. Хочете, я вам його покажу, і ми вкупі з вами обміркуємо план устаткування перев'язного пункту? — запропонувала Варя.

— Завжди готовий вам допомогти порадою і вказівкою. Але над організацією тилових перев'язних пунктів працює штаб кріпості, куди вам і треба звертатися в цьому питанні. Завтра я точно дізнаюся, хто саме відає цією справою,— пообіцяв прапорщик.

— Ми влаштуємо перев'язний пункт, щоб на ньому було все потрібне: вода, світло, пічка, окріп і, звичайно, операційна,— планувала Варя.

— Це вже буде цілий лазарет, а не перев'язний пункт, де подають першу допомогу, накладають легкі перев'язки і посилають далі в тил.

— В усякому разі поранених слід обмити, зігріти, перев'язати і нагодувати,— розвивала свій план дівчина.— Я там працюватиму сестрою. Ніхто і не подумає, що я все придумала, як треба влаштувати перев'язний пункт. Ви не боїтеся смерті? — несподівано спитала вона.

— Від долі не втечеш!

— Це правда, але я все ж хотіла б уціліти в Артурі й подивитися, чим скінчиться війна і що буде після неї.

— Скінчиться вона, найпевніш, погано для нас. Переможуть японці, а потім у країні спалахне революція! Дуже вже народ невдоволений із теперішнього становища.

— Марія Петрівна і Оля кажуть це саме! Тато думає, що революції, може, й не буде, якщо селянам дати землю.

— Задурно її селянам ніхто не дасть, а грошей у них нема!

— Цар заплатить за землю поміщикам.

— Наївна ви дівчина! Цар же в нас — перший поміщик! А йому хто за землю заплатить?

— Казна.

— Та вона розориться, коли стане платити всім поміщикам. Гроші в казну деруть з мужика. Значить, фактично він і заплатить поміщикам за землю. А платити йому нема з чого. Він і так від злиднів пухне з голоду.

— Ви соціаліст? Кажуть, вони стоять за народ, але хочуть вбити всіх царів та багатіїв.

— Хоч я і не соціаліст, та знаю, що нікого вони вбивати не збираються, а вважають, що можна добре жити без царя та багатіїв.

— Вони за рівноправність жінок? За те, щоб ми могли бути лікарями, інженерами так само, як і чоловіки?

— О так! Вони за цілковиту рівність правового погляду на чоловіків та жінок.

— Тоді я за соціалістів! Мрію стати коли не лікарем, то фельдшерицею і працювати акушеркою на Кубані, в станиці.

— Підготуйтеся і йдіть у Жіночий медичний інститут в Петербурзі. Я готовий вам допомогти. Кажуть, у мене є педагогічні здібності. Студентом доводилося багато працювати з усякими йолопами.

— Дякую вам за таку гарну про мене думку! — зареготала Варя.— Хоч я лінива й тупа, але до йолопів все ж себе не залічую.

— Я не так висловився! Ви людина цілеспрямована і те, що вам подобається, розумієте легко і просто. А те, що вас не цікавить, ви ледве перемагаєте. Мені доводилося мати справу з такими учнями.

— А ученицями, та ще мого віку?

— Я унікав таких уроків. Звичайно все зводиться до кокетування, і серйозно працювати не можна.

— Я кокетувати не збираюсь і подумаю над вашою пропозицією. Мама, мабуть, скаже, що дівчині незручно замикатися в кімнаті з молодим чоловіком, хоч ви й більше скидаєтеся на скромну дівчину, ніж я! Пішли додому, а то вже близько полуночі,— піднялася Варя з землі і неквапливо пішла вперед.— І хто повірить, що ми за весь вечір ані разу не поцілувались?

— Ми можемо зараз же надолужити цю прогалину! — спробував був обійняти Варю прапорщик.

— Не варт! Ваша скромність мені дуже сподобалась. Значить, ви хороший. Інший на вашому місці неодмінно поліз би обійматися, а ви навіть не подумали.

— Ще не відомо, про що я думав!

— Думали про Ривочку, яка вам наставила носа. Шкода мені вас, любий хлопчику! Неподілене кохання завжди гнітить. Постарайтеся її забути. Я вам допоможу, коли тільки зумію це зробити. Хоч кохання не картоплина ж, поза вікно його не кинеш! — висловила своє співчуття Варя.

На прощання вона ласкаво поплескала Звонарьова рукою по щоці. Зворушений цією ласкою, прапорщик хотів був поцілувати руку дівчині, але вона з легким сміхом вже спурхнула від цього.

Лишившись на самоті, Звонарьов мовчки попрямував до себе. Було зовсім темно. З міста долітала лінива гавкотня собак, у траві цокотіли цикади. У нічній тиші голосно лунали кроки пішоходів і кінський тупіт. Прапорщик думав про Варю і Риву, вперше зіставляючи їх одну з одною. Задумлива, жіночна, м'яка Рива і вольова, завжди діяльна і гостра на язик Варя. І обидві здались йому по-своєму гарні. Засинаючи, Звонарьов так і не вирішив, хто з них краща.

Варя також довго переверталася в ліжку, згадуючи свою розмову із Звонарьовим. Вона інстинктивно відчувала, що з сьогоднішнього дня вона стала ближча до нього, в якійсь мірі завоювала його прихильність, коли не любов. Але виразно розуміла, що Рива ще міцно сидить в його серці, тільки час, може, вилікує прапорщика від його захоплення.

— І все-таки він буде моїм,— уперто пробурмотіла дівчина, намагаючись заснути.

Ранком наступного дня Звонарьов разом з Кондратенком підходили у призначену для засідання годину до

Адміральської набережної, де на них чекав паровий катер з «Севастополя». По набережній широкими кроками вже походжав Стессель разом з Белим і Нікітіним. Позаду генералів крокували їх ад'ютанти: ротмістр Водяга, поручик Азаров і капітан Поспелов. Біля катера на ходу щось писав начальник штабу Стесселя полковник Рейс. Тут же метушився колишній градоначальник міста Дальнього, тепер інженер-капітан Сахаров. Кондратенко в супроводі Звонарьова поспішив підійти до Стесселя.

— Прошу мені пробачити за спізнення, ваше превосходительство,— промовив Кондратенко.

— Ви прибули вчасно, Роман Сидорович, зараз ще без чверті восьма. Зате генерал Смирнов, мабуть, спізнюється.

— Комендант звичайно буває точний,— заступився Кондратенко за Смирнова.

І справді, в цей час з'явилась коляска, в якій приїхав Смирнов і його начальник штабу полковник Хвостов.

— Тепер усі зібралися, можна і вирушати на «Севастополь»,— сказав Стессель.

Чепурний адміральський катер швидко наповнився офіцерами.

— Дозвольте й мені з вами, ваше превосходительство,— попросив Сахаров у Стесселя.

— Сідайте,— запросив Стессель.

Капітан квапливо стрибнув у катер.

— Відчалюй,— скомандував спеціально висланий для зустрічі Стесселя флаг-офіцер адмірала Вітгефта, мічман Елліс.

Катер, розвертаючись, відійшов від пристані і попрямував у західний басейн під Тигрову гору до «Севастополя». По дорозі він проходив повз міноносці, що стояли біля входу. Стессель разом з Нікітіним критично оглядали їх. На деяких суднах була розвішана для сушіння матроська білизна. Матроси не звертали аніякої уваги на катер, походжаючи по палубі, дехто з них мирно ловив рибу, закинувши вудочку просто з палуби.

— Не ескадра, а богадільня. Не то пральня, не то риболовля,— обурювався Стессель.— Честь віддавати!— загорлав він на матросів, які спокійно дивилися на нього з міноносців, і погрозився їм кулаком.— Пристати до

цього міноносця,— наказав він Еллісу.— Ви що, мерзото, не бачите хіба, що їде генерал! — гаркнув він на матросів.— Хто тут за старшого?

До борту підійшов широкогрудий боцман і виструнчився перед генералом.

Стессель, скочивши на банку, з усього маху вдарив матраса в обличчя.

— Прізвище твоє, наволоч? Назва міноносця? — горлав він.

— Боцман Сизов, міноносець «Грозовой»,—ледве прошепотів розбитими губами матрос.

На галас вибіг з каюти лейтенант.

— Що це у вас, плавучий шинок чи військовий корабель, лейтенанте? — напався на нього Стессель.— Я вас арештую! Марш сюди, я вас приставлю безпосередньо до вашого Вітгефта, нехай полюбується на своїх офіцерів.

Сторопілий лейтенант не одразу став сходити на катер.

— Швидше, хай вам чорт! — гримнув Стессель.

— Я, ваше превосходительство, не звик...— почав був лейтенант.

— Він не звик,— передражнив Стессель,— я теж не звик, щоб мої накази виконувались не одразу, лейтенанте. Можете заперечувати вашому адміралові, а не мені.

— Правильно, частіше б оцю погань так прочищали, дивись, і пуття було б із них,— підтримав Стесселя Нікітін.

— Вам так хвилюватись шкідливо, ваше превосходительство,— втрутився Кондратенко.— Треба зберегти спокій духу для наступної тяжкої наради.

— Оця сволота хоч кого виведе з себе,— пробурмотів Стессель, але тон все-таки знизив.

Белий посилено хмикав і розгладжував свої пишні вуса: не схвалюючи Стесселя, він все-таки не втручався в пригоду. Коли, нарешті, катер підійшов до «Севастополя», всі полегшено зітхнули, радіючи закінченню неприємного переїзду. Парадним трапом, біля якого стояли фалрепні, Стессель піднявся на палубу броненосця, де його зустрів командуючий ескадрою адмірал Вітгефт. На шкафуті був вишикуваний почесний караул з оркестром. При появі Стесселя матроси взяли гвинтівки «на караул», музика заграла марш, і під гуркіт салюту генерал обійшов фронт матросів. Хоч як він хотів присікатися до

чогось і нагримати, але все було в бездоганному порядку. Матроси, всі, як один, росли, міцні і прекрасно тримаючись, з усіх сил «їли очима начальство»...

— Із отакими молодцями сидіти в тутешній калюжі?— звернувся Стессель до Вітгефта, показуючи на матросів.— Та від одного їх погляду японці втечуть до себе у Нагасакі. Спасибі, орли, за службу молодецьку!

Відпустивши караул, Стессель підійшов до офіцерів, вистроєних на шканцях. Вітгефт представив кожного з них генералові. Після цього всі вирушили вниз в апартаменти адмірала, де мала відбуватися нарада.

Звонарьов, ідучи в хвості Стесселевого почту, із здивуванням пізнав у начальнику почесного караулу Андрюшу Акінфієва і ще більше здивувався, коли побачив на його плечах лейтенантські еполети, а на грудях новенький георгіївський хрест. Коли і за що встигнув Андрюша дістати ці нагороди, Звонарьов не знав.

«Отож-то Рива залишила його при собі,— подумав прапорщик,— лейтенант і кавалер і закоханий у неї аж по нікуди, є за що схопитися».

Спускаючись униз, він підійшов до Андрюші і поспішив його поздоровити.

— Коли ж це ти встигнув усе це одержати?

— Сьогодні вранці. Сам адмірал прийшов до мене в каюту і приніс мені хреста. Швидше б скінчилося ваше засідання, тоді можна буде й на берег поїхати, спринуту. От Рива здивується!

— Вона ще не знає?

— І підозри не має. А ти з ким?

— З Коандратенком.

— Ад'ютантом у нього?

— Ні, щось на зразок інженера для доручень.

— Звільнишся, заходь за мною, вкупі поїдемо на пристань. Ввечері, коли повернеться Рива, чекаємо тебе з Борейком. Будуть Соیمانов, Вася Вітгефт, Елліс,— запрошував Андрюша.

Звонарьов подякував, обіцяючи зайти, і побіг на засідання.

У просторій адміральській каюті, оздобленій мореним дубом, стояв критий червоним сукном довгий стіл. Посередині біля столу, одне проти одного, стояли два великі крісла, далі — крісла менші, а на обох кінцях столу були розставлені звичайні стільці. Вітгефт з моряками розмі-

стилися по один бік столу, а з другого сів Стессель із своїм почтом.

— Ваші превосходительства і панове офіцери,— першим виступив Вітгефт,— дозвольте мені привітати від імені флоту наших дорогих гостей, генерала Стесселя та його соратників. Слід сподіватися, що ми сьогодні благополучно розв'яжемо усі цікаві для нас питання і поладимо всі непорозуміння.

Коли раптом піднявся, сердито відкашлявшись, Нікітін.

— Мене дивує виступ адмірала Вітгефта. По-перше, ми — зовсім не гості і приїхали сюди в службових справах, а не для дружніх розмов. По-друге, коли збираються разом військові чини в справах служби, то збори відкриває старший із присутніх, а це генерал Стессель, а не адмірал Вітгефт. Отже я вважаю, що начальник Квантунського укріпленого району і повинен керувати нашою сьогоднішньою нарадою,— закінчив генерал.

Стессель і Рейс схвально закивали, Вітгефт же почервонів і, нервово обмикуючи кітель, скочив на ноги.

— Я думав... я вважав, що обов'язок ввічливості примушує мене вітати вас, панове, але не заперечую... тобто прошу... генерала Стесселя керувати,— заплутався адмірал у словах.

Стессель ласкаво кивнув головою і підвівся.

— Цілком погоджуюсь із думкою генерала Нікітіна, і дивуюсь... як це б сказати м'якше... недогадливості, чи що, адмірала Вітгефта. Я приїхав сьогодні на «Севастополь», як правильно зауважив Володимир Миколайович, зовсім не в гості. У гості їздять для розваги та втіхи. Яку ж утіху може дати мені, старому солдатіві, видовище ескадри, яка байдикує у напружений воєнний час, хоч і цілком боездатна? Крім того, винятковий безлад, що панує на бойових кораблях, як я особисто сьогодні переконався на прикладі хоч би того ж самого міноносця «Грозного», не може втішити нікого, крім наших ворогів. Я приїхав у справі і насамперед для того, щоб дістати, нарешті, від моряків членоподібну відповідь: що далі хоче робити ескадра? Чи буде вона, як і досі, додержувати строгого «нейтралітету» у теперішній війні, чи ні? — Стессель зупинився і переможно оглянув збори.

Нікітін шумливо схвалив його, моряки, почервонівши від обурення, опустили голови. Кондратенко і Бєлий

подавали якісь сигнали Стесселю, мабуть бажаючи його спинити.

Вітгефт знову швидко скочив з крісла.

— Слова вашого превосходительства я можу вважати лише за невдалий, образливий для нас, моряків, жарт,— почав він.— Відповісти ж на поставлене вами запитання дуже просто: ввірена мені ескадра до кінця виконає свій обов'язок перед царем і батьківщиною...

— ...і, як і досі, стоятиме в порту, ховаючись від японців? — спитав Нікітін.

— Більше як подвійна перевага в силах японської ескадри позбавляє нас змоги вступити з нею у відкритий бій. Отже, ми повинні прагнути до винищення її по частинах, можливість чого з'являється далеко не завжди.

— Ось чому ви й збираєтеся чекати край моря погоди? — вкинув Стессель.

— Ваше превосходительство знає, що ескадра віддала на сухопутний фронт близько ста гармат і цим сприяла зміцненню оборони кріпості,— зауважив з місця капітан порту адмірал Григорович.

— Було б краще, якби моряки подбали про винищення японської ескадри,— буркнув Нікітін.

— Ми робимо все, що в наших силах, щоб завдати найбільшої шкоди ворогові...— почав був знову Вітгефт.

— А тому й сидите в цій артурській калюжі і волієте плавати не в Жовтому морі, а на березі в морі шампанського,— іронізував Нікітін.

— Тільки-но пошкоджені кораблі будуть відремонтовані і увійдуть у стрій, з допомогою бога і покровителя моряків Миколи-угодника, спробуємо своє щастя у ратному подвигу з японцями.

— Поки що Микола-угодник, мабуть, допомагає більше япошкам, аніж вам,— зауважив Рейс.

— Досить розмовляти, панове,— обірвав суперечки Стессель.— Поки що наша ескадра не тільки не виконала свого обов'язку перед царем і батьківщиною, але поведилася щодо армії просто по-зрадницькому. Тринадцятого травня під час кінчжоуського бою командири «Отважного» і «Гремящего» — Лебедев і Цвінгман — наказали розібрати свої машини і не вийшли в море. Я вважаю це одвертим запроданством. Обох цих злочинців я заарештував і віддав під суд за законами воєнного часу, хоч як проти цього і протестував би адмірал Вітгефт. Обох по-

вішу на Козацькому плацу! — шаленів Стессель. — Усіх, хто за них заступатиметься, я теж вважатиму зрадниками з усіма наслідками, що випливають звідси. Я примушу флот служити Росії і російському царю, а не японському мікадо! — потрясав кулаками генерал.

— Це занадто! Я не бачу тут більше можливості бути присутнім, — зовсім розгубився Вітгефт.

— Вношу пропозицію зробити перерву, — спокійно промовив Кондратенко.

Усі його підтримали і шумно попідводилися з місць. Кондратенко та Белий звернулися до Стесселя з проханням бути надалі стриманішим.

— Не слід забувати, Анатолій Михайлович, що перебіг сьогоднішньої наради буде відомий і намісникові, — застерігав Белий. — Він же, як ти знаєш, душі не чує в морях.

— Адмірал Вітгефт лише точно здійснює вказівки намісника про потребу по змозі берегти нашу ескадру, — втерив йому Кондратенко.

— А ви як дивитесь на це, Віктор Олександрович? — звернувся Стессель до Рейса.

— На мою думку, ваше превосходительство, нехай спершу моряки дадуть відповідь на поставлені вами запитання, — порадив Рейс. — А там буде вже видно, що говорити далі.

— Прошу зайняти місця, засідання триває, — гучним командирським голосом запропонував Стессель. — Хто бажає висловитися? — спитав він, коли всі посідали.

Виступив адмірал Григорович. Погляджуючи свої довгі «штабс-капітанські» вуса, адмірал спокійним, рівним голосом, ніби нічого не сталося, розпочав свою промову.

— Начальник Квантунського укріпленого району генерал Стессель — найстарша особа в Артурі і своїм чином і своїм становищем, він перший і відповідає перед царем і Росією за все, що відбувається в Артурі. Цілком зрозумілі через це і його підвищена нервовість і певна гострість, яку він проявив на нашому засіданні при обговорюванні питання про дальшу долю Артура. Цими днями повертаються до ладу «Цесаревич» і «Ретвизан», тиждень тому вийшла з доку «Паллада». Тепер, незважаючи на явну перевагу ворожих сил, особливо у галузі міноносців, все ж можна спробувати щастя в бою.

— Коли, ви вважаєте, ескадра зможе вийти в море?— спитав Стессель.

— Близько першого червня: на цей час весь ремонт на суднах буде закінчено і, крім того, буде навантажено на ескадру всі потрібні запаси.

За Григоровичем виступив молодший флагман ескадри адмірал князь Ухтомський.

— Ескадрі нема чого й думати виходити в море. Там на неї чигає неминуча загибель або від японських мін, безліччю розкиданих на зовнішньому рейді, або у бою з переважними ворожими силами. Отже, єдине розумне рішення — це відсиджуватися в Артурі, чекаючи, коли його деблокує Маньчжурська армія або коли до нас на допомогу підійде друга ескадра з Росії. Ми, моряки, повинні свою долю, за прикладом «Севастополя», пов'язати з кріпостою. Звести на берег свої гармати, списати в десант якнайбільше людей, створивши з нього рухомий резерв кріпості і цим посилити оборону Артура, а там, що бог та Микола-угодник дадуть, те й буде.

— Що ваша вельможність гадає робити із флотом, якщо Артур буде впритул обложений з суші і ескадрі буде загрожувати небезпека бути потопленою на внутрішньому рейді Артура? — спитав Рейс.

— Залишатися в ньому до останньої можливості...

— ...а потім затонути в цій калюжі...— перебив Стессель.

— ...і знову воскреснути під японським прапором,— вкинув Нікітін.

— Ми, моряки, вважаємо, що Артур ніколи зданий не буде. Отже, якщо навіть припустити можливість потоплення кораблів на внутрішньому рейді, то воскреснуть вони після війни знову під російським, а не під японським прапором, — заперечив Нікітін Вітгефт. — Отже, пропозиція князя, на мою думку, найдоцільніша.

— Флот всю облогу каменем висітиме на нашій ший!— кип'ятився Нікітін.— Нехай він краще забирається швидше під всі чотири вітри з Артура, а своє продовольство залишить для потреб гарнізону.

— Крім продовольства, нам слід одержати від моряків ще гармати і снаряди до них,— вкинув Бєлий.

— З чим же ми тоді вийдемо в море, де нас чекає бій з японцями? — спитав Вітгефт.

— Я особисто вважаю, що думка князя Ухтомського

про потребу флотові лишатися в Артурі в наших умовах найправильніша,— відповів Белий.

— Питання ясне,— резюмував Стессель.— Моряки в море виходити не хочуть, а ми, сухопутні, думаємо, що вони повинні якнайшвидше залишити Артур і виконати своє безпосереднє призначення — спробувати з боєм оволодіти морем або з честю загинути.

Надалі всі сухопутні генерали, крім Белого, висловилися за вихід ескадри в море, а моряки, крім Григоровича, Ессена і командира «Баяна» Вірена, за те, щоб її залишити в Артурі.

Стессель зневажливо усміхнувся:

— З опиту думок панів моряків зрозуміло, що вони забувають про свій безпосередній обов'язок — допомагати не тільки Артурові, а й Маньчжурській армії. Без перемоги на морі перемога на сухопутному фронті буде дуже утруднена. І, навпаки, при нашому пануванні або навіть простій рівності сил на морі швидка перемога на суші забезпечена. Отже, я ще раз від імені армії категорично вимагаю виходу ескадри в море для знищення японського флоту. Відмовлення від виконання цього завдання розглядатиму як зраду обов'язку присяги і своєї батьківщини! — грюкаючи кулаком по столу, загрожував генерал.

— Ви забуваєте, що флот вам не підлягає,— викрикнув у відповідь тонким фальцетом Вітгефт,— і ви не маєте права давати флотові ніяких наказів!

— Якщо ескадра не вийде в море, я забороню морякам з'являтися на території укріпленого району. Розсиплю стрілецькі цепи по берегу і обнесу порт колючим дротом. Варіться тоді у власному соку! — кричав Стессель.

На знак Рейса Стессель знов оголосив перерву і, вийшовши з-за стола, став голосно вчитувати Белому.

— Тобі б, Василь Федорович, у флоті служити. Ти завжди руку моряків тягнеш,— дорікав він начальникові артилерії.

— Я відповідаю за артилерійську оборону кріпості, а без гармат і снарядів захищати Артур не можу,— заперечив Белий і відійшов до моряків.

Нікітін, оточений молодшими морськими офіцерами, обвинувачував адміралів у лякливості.

— Якби моя воля,— бубонів він,— усіх би ваших адміралів та капітанів першого рангу порозігнав, а вас, лейтенантів і мічманів, поставив би командувати броне-

носцями. Мабуть, ви з ними справилися б не гірш від адміралів?

— Справилися б, ваше превосходительство, миттю б япшатам носа втерли,— хором відповідали мічмани і лейтенанти.

— Де б у вас тут трохи горло промочити, а то дуже вже пересохло воно від усієї цієї балаканини.

— Сельтерської накажете, ваше превосходительство?

— Я не вагітна дама і не тендітна панночка,— обрався генерал.

— Коньяку, рому, віскі? — пропонували моряки.

— Нарешті здогадались! Чого хочете, аби щоб міцніше.

Через чверть години войовничий генерал уже пив брудершафт з усіма мічманами і лейтенантами. На засідання він більше не пішов, а замість цього ґрунтовно окопався у кают-компанії, звідки був потім переправлений в якусь з офіцерських кают, де мирно спочив.

Після другої перерви дебати набрали, нарешті, спокійнішого характеру. Моряки визнали, що ескадра все-таки повинна спробувати вийти в море і, не вв'язуючись в бій, прорватися у Владивосток. Хоч Вірен і Ессен настійливо вказували на абсурдність цієї пропозиції, коли мало не весь японський флот стоїть під Артуром, більшість все-таки не погодилася з ними. Далі домовилися про повернення з кріпості деякої частини гармат середнього калібру, намітили день виходу в море приблизно на п'яте червня, і на цьому закінчилося засідання. Стессель відмовився від запропонованого Вітгефтом обіду і поїхав разом з Рейсом, Водягою і Сахаровим, а Смирнов, Кондратенко і Бєлий лишилися у адмірала.

Після від'їзду Стесселя атмосфера одразу гостро змінилася. Зникла напруженість, усі пожвавішали і весело заговорили один з одним.

За довгим обідом у супроводі рясної випивки всі учасники остаточно настроїлися на мирний лад, по багато разів чоломкалися і запевняли один одного у взаємній любові.

Повернувшись додому, Стессель почав був хвастовито розповідати дружині про свої перемоги над моряками, але Віра Олексіївна, звичайно поділяючи з чоловіком нелю-

бов до моряків, цього разу слухала його досить байдуже. Ця обставина примусила генерала насторожитися: за багаторічне подружнє життя він добре засвоїв, що після такого холодного прийому він мусить витримати гарну прочуханку. Він не помилився у своїх припущеннях і цього разу. Тільки-но скінчився обід і генерал пішов до себе в кабінет, як до нього зайшла Віра Олексіївна. Передбачаючи неприємну розмову, генерал нервово завовтузився на своєму дивані.

— Що це в тебе, Анатоль, сталося вчора на «Етажерці» з Варєю Белою? — одразу запитала Віра Олексіївна.

— Коли я проїздив повз «Етажерку», вона нап'ялила на себе кашкета цього прапора, котрий завжди з нею буває, і стала віддавати мені честь, тоді як він стояв поруч, як той дурень. Я вказав їм на недозволенність такого ставлення до офіцерського головного убору, — от і все.

— Чому ж вона із слізьми скаржилася на тебе своїй матері, що ти її публічно образив?

— Я, здається, нічого особливого не сказав, тільки нагадав, нащо існує жіноча стать.

— І це, на твою думку, нічого? Порядній дівчині публічно сказати, що вона існує для дітородіння? Ти, Анатоль, забув, що «Етажерка» не казарма, а Варя не солдат, і твої солдатські жарти з нею зовсім недоречні. Марія Фомівна, звичайно, в образі на тебе за дочку. Треба тобі буде у неї гарненько попросити пробачення і Варі подарувати що-небудь.

— Чого це я стану ще пробачення просити, коли я нічого образливого не сказав? І не подумаю.

— Якщо ти сам не розумієш своєї брутальності, то я прекрасно це усвідомлюю. Нема чого тобі думати чи не думати. Раз я тобі кажу, значить, так і треба. Ти підеш до Белих і попросиш пробачення за свою брутальність у Марії Фомівни, а не підеш, я замість тебе поїду з пробаченнями, — пригрозила генеральша.

— Та гаразд вже! Нехай буде так, поїду до Белих завтра, чи що. У них бувають такі смачні млинці до кофе, аж пальчики пооблизуюеш, та й дізнатися треба, до чого ж домовився Белий із самотопами, — здався генерал.

— Потім ти досі не затвердив нагород артилеристам за кінчжоуський бій.

— І не затверджу! Нехай надалі знають, що за втрату гармат я нагород не даю.

— Але в цьому списку є і Варя Белая. Вона ж не вина, що були залишені гармати.

— Незручно нагородити її саму, а інших не нагороджати.

— Дурниці ти кажеш: Варя насамперед генералова дочка, поїхала туди на власне бажання, мало не загинула там, а ти її прирівнюєш до всіх інших.

— Там була ще якась інша, така ж божевільна дівчинка. Треба і її тоді нагородити.

— Чому ж не нагородити, коли вона цього заслуговує?

— На мою думку, баби не можуть робити ніяких подвигів, хіба що народять одразу трійнят або четверню.

— Баби! Грубіяні! А ти ж сам, герою, як і за що свого Георгія одержав і до нього генеральський чин на додачу?

— Мені поталанило...

— Ти прекрасно знаєш, що якби не було мене, і талану цього не було б. Краще без розмов затверди-но пі нагороди. Я наказала писарям принести потрібні наградні листи і на них закреслила твою резолюцію про відмову.

— Але в ньому ж щось близько ста чоловік.

— Я відібрала тільки ті сторінки, де є Варя Белая. У них всього десять чоловік із Утьоса. Вони з початку війни не діставали жодної нагороди!

— Утьосівцям ще нехай! — і генерал ліниво підписав поданого йому жінкою папера.

— Я сьогодні дістала листа від Лілье. Бідолаха — під арештом. Його посадив за якісь дурнички Кондратенко.

— Раз що Кондратенко посадив, значить по заслугі: Лілье твій — великий шахрай.

— Я думаю, що Лілье можна відпустити з гауптвахти, посидів він день і вистачить з нього.

— Щось занадто мало. Його на скільки посадив Кондратенко?

— На два тижні. Я від твого імені написала Романові Сидоровичу листа з проханням, коли можна, визволити Лілье і доручити йому побудову хоч би нашого бліндажа, а я за ним сама пригляну.

— Багато ти в цьому розумієш!

— Попрошу Сахарова допомогти мені, — недаремно ж він цілий Дальній побудував.

— Причому вкрав половину грошей.

— Не піймавши, не кажи, що злодій! Усі інженери—

злодії. Підпиши-но листа до Кондратенка. У ньому ти не наполягаєш на визволенні Лілье, а тільки просиш, коли він знайде це можливим. Зрозумів?

Генерал махнув рукою і, кречтячи, черкнув якусь закорлюку на папері.

— Що іще? — спитав він.

— Ще отут потрібен твій підпис,— ткнула генеральша пальцем у папір.

— Про що це?

— Про відстрочку до кінця війни платежів по податках з майна Тіфонтая.

— Це мене не обходить. Нехай звертаються до градоначальника, він цими справами відає.

— Він відмовив, тому і звертаються до тебе.

— А де сам Тіфонтай? Мабуть, до японців втік?

— Та що ти, Анатоль! Він з Дальнього встигнув поїхати на північ у штаб намісника, а Сахарову видав довіреність на провадження всіх своїх артурських справ.

Стессель підписав і цього папера.

— Тепер можеш спокійно спати,— і генеральша ласкаво поцілувала чоловіка в лоба.

Стессель солодко позіхнув і повернувся на бік. Віра Олексіївна вийшла з кімнати, тихенько причинивши за собою двері.

В їдальні на неї чекав Сахаров.

— Усе підписано, Василь Васильович,— звернулася до нього генеральша, простягаючи папір.

— Не знаю, як мені вам і дякувати, Віра Олексіївна,— розшаркався капітан, цілуючи руку превосходительній хазяйці.

— У мене до вас буде невелике проханнячко. Мені потрібні гарні золоті серги, бажано з брильєнтами, хоч можна і з рубінами, не дуже дорогі — карбованців на п'ятдесят,— промовила Віра Олексіївна.

— Докладу всіх своїх зусиль, щоб їх дістати. В мене лишилося ще кілька давніх знайомих серед ювелірів-китайців. Вони великі знавці на таких речах і, звичайно, не відмовлять мені,— запевнив капітан.— Тільки-но знайду щось підходяще, зараз же принесу вам.

— Буду вам дуже вдячна. Серги мені потрібні для весільного подарунку дочці Белого,— пояснила генеральша, прощаючися з Сахаровим.

Через годину, сидячи у своєму невеличкому, але дуже затишному особняку в Новому місті, Сахаров безколірним чорнилом умовним шифром писав листа Тіфонтаю. У ньому він докладно повідомив про закінчення ремонту пошкоджених суден, про майбутній вихід ескадри для прориву у Владивосток, про ворожнечу між флотом і армією, про перебіг робіт по зміцненню сухопутного фронту. Наприкінці він повідомляв про звільнення до кінця війни від податкових платежів усіх його закладів в Артурі і просив вислати бажані генеральші серги. «Ціна на ваш розсуд, — закінчував Сахаров своє послання. — Податків знято на суму близько 50000 карбованців. Вважаю, що серги можуть коштувати від 3 до 5 тисяч, бо ними дуже зацікавлена артурська Юнона».

Закінчивши листа, Сахаров ще раз перевірів шифр, скрутив послання у тоненьку трубочку і плеснув у долоні. Увійшов старий жебрак-китаець. Сахаров вислав денщика і здивовано глянув на китайця, який одразу випростався і насмішкувато подивився на Сахарова.

— Містер Сахаров, мабуть, не чекав мене бачити тут у такому вигляді? — спитав він.

— Ви дуже рискуєте, ваше превосходительство, з'являючись в Артур.

— Війна це суцільний ризик. Ми, військові, до нього звикли. Вам привіт від Тіфонтая, який поїхав до Куропаткіна, і від Сміта з Томлінсоном, — відповів японець.

— Де вони зараз?

— При штабі маршала Ойяма. Але листи вам слід, як і раніш, адресувати на ім'я Тіфонтая... Я зрідка, коли вважатиму потрібним, буду заходити до вас. Про моє тут перебування, звичайно, ніхто не повинен знати.

Сахаров тільки шанобливо слухав свого співрозмовника і кивав головою на знак своєї цілковитої згоди. Потім японець взяв листа, ознайомився з його змістом і, принижено кланяючись капітанові, безшумно вийшов з кімнати. Залишившись на самоті, Сахаров вибухнув потоком лайки на адресу Томлінсона, Сміта і Танаки.

«Мертвою хваткою тримають мене за горло, і я безсилий проти них. Виказати їх не вигідно і дуже небезпечно. І я і моя родина можуть загинути від руки найманих убивць», з прикрістю думав капітан, походжаючи по своєму кабінету.

Цього ж вечора у Риви зібралась не дуже численна, але дружна компанія. Святкувались одразу дві події: весілля Андрія з Ривою і нагородження його за бойові подвиги.

Ще засвітла прийшли Желтова з Олею Селеніною і Льоля Лобіна із Стахом Єнджеєвським. Вони подарували Риві великий столовий сервіз з китайського фарфору. Самий характер цього подарунка свідчив, що зв'язок Риви з Андрюшею вони розглядали як справжній шлюб.

— Мені навіть ніяково приймати від вас такі подарунки,— сконфужено протестувала Рива.

— Беріть, даруємо від щирого серця,— відповіла Желтова, цілуючи дівчину.— Вам у родині він дуже згодиться.

Моряки піднесли Риві квіти, а Андрюші — кортик у позолоченій оправі. Прибувши пізніш, Борейко і Звонарьов ледве втягли в кімнату величезну, мало не в сажінь заввишки, пляшку, наповнену горілкою. На ній, як і належало, красувалася етикетка Петра Смирнова з вказанням вмісткості — десять відер сорока градусів хлібного вина. Головка пляшки була опечатана казенним білим сургучем, який товстим шаром вкривав дюймовий корок. На відміну від пляшок звичайного типу, у нижній частині був прилаштований невеликий крантик, яким можна було точити горілку.

— Наше з Серьожею тобі щире побажання, Андрюша,— щоб у тебе було стільки ж щастя в житті, як горілки в цій пляшці, і щоб життя твое завжди було сповнене коханням і щастям, як оцей бутиль горілкою,— сказав Борейко зворушеним голосом.

— Звідки ви дістали оце страховище? — спитала його Рива.

— Лишилась як сувенір про перебування в Артурі великих князів Кирила і Бориса. Вона була приготована спеціально на їх замовлення, але березнева катастрофа перешкодила використати її за призначенням. Я дізнався про неї випадково, і ми вирішили піднести її вам із Андрюшею на знак нашої любові.

— Сподіваюсь, ви не збираєтеся її випити за одним заходом? — не без тривоги спитала Рива.

— Не турбуйтеся, ми її питимемо довго-довго.

Щоб не роздушити обідній стіл гігантською пляшкою, її поставили на спеціальній дубовій підставці. Борейко

за виночерпія сів поруч неї, розливаючи горілку по чарках. На загальне здивування, сам він обмежився тільки трьома невеликими чарочками.

— Вирішив відвикати від горілки,— пояснив він здивованій Риві.

— Не інакше, як ви надумали женитися, — здогадалась Оля.

— Справа непогана, та хто за мене піде?

— Пошукаємо, може і знайдемо,— загадково відповіла Рива.

Борейко на відповідь тільки оглушливо прокашлявся і поспішив перевести розмову на інші теми.

— Чув я, що мікадо вашого Вітгефта нагородив орденом Сходячого Сонця за блискуче виконання десантної операції армії Оку,— звернувся він до Акінфієва.

— На його місці я нагородив би ще багатьох інших, крім адмірала,— втрутився Елліс,— насамперед Ухтомського, Рейхенштейна, Шенсновича: усі вони дружно підтримували адмірала сьогодні на нараді.

— Наші, Стессель із Фоком, також від них не відстали. Допустили армії Оку без перешкоди висадитися. Марно здали японцям Кінчжоу, подарували їм Дальній, зараз вдають, що збираються захищати Артур,— сказав Борейко.— На укріпленнях каземати й бліндажі будуються не так з бетону, як з глини, гармати встановлені на позиціях відкрито,— одне слово, усе робиться, щоб прискорити падіння Артура.

— До Стесселя треба додати ще й нашого Савицького, і командира п'ятнадцятого полку Грязнова, Гайдурина та ще багатьох інших,— заговорив мовчазний досі Єнджеевський.— Після Кінчжоу всі вони спершу вирішили тікати безпосередньо в Артур і тільки з наполягання Кондратенка затримались на Юпілазькому перевалі. Моїм донесенням, що японці йдуть на північ, ніхто з них не повірив, а мені «за неточне виконання розпорядження про прикриття відходу після кінчжоуського бою» закатали сувору догану в наказі.

— Мене цікавить,— спитала Желтова,— у Маньчжурській армії справи стоять так само, як у нас, чи краще?

— Тут Стессель і компанія, там Алексєєв і компанія, хоч люди і різні, але суть їх цілком однакова. Отже, і справи стоять теж однаково: у нас Кінчжоу, у них Тюрен-

чен, теж поразка і безладний відхід,— відповів Єнджеєвський.

— Там хоч єдиноначальність є, а у нас в Артурі — Стессель одне, Смирнов інше, Вітгефт знову не те,— зауважив Звопарьов, який досі мовчки сидів осторонь.

— Григорович — четверте, бо він не підлягає Вітгефтові,— пояснив Соїманов.— А, як відомо, де багато няньок, там дитина — каліка.

— При такому стані речей важко розраховувати на успіх у війні,— з сумом сказала Марія Петрівна.

— Головне питання війни — панування на морі—поки що ми не розв'язали на свою користь. Правда, японці також не можуть вважати себе цілковитими господарями у Жовтому морі, але бездіяльність нашого флоту фактично передала ініціативу в боротьбі за панування на морі в руки японцям,— промовив Стах.

— Так, наш Вітгефт пальцем не ворухнув, щоб перешкодити японцям висадитися біля Бідзіво, потім не допоміг армії у боротьбі за кінчжоуські позиції, а тепер спокійно дивиться, як японці влаштовують свою військово-морську базу в Дальньому. Об'єктивно він зраджує наші інтереси у цій війні.

— Не можна нас, молодь, сплутувати з Вітгефтом і капітанами першого та другого рангів! Вони насамперед не знають сучасної техніки, бо як командири вирости в часи парусного флоту. Наші кораблі своєю конструкцією ніяк не гірші від японських, особливо побудовані за кордоном. Але погано підготовлений командний склад не вміє їх використовувати як треба. З морського корпусу нас випускають погано підготовленими до сучасної морської служби. Доводиться додатково закінчувати потім артилерійські, мінні, штурманські класи, щоб стати спеціалістом в якійсь із цих галузей морської справи. Підготовка матросів-спеціалістів поставлена ще гірше. Виїжджаємо більше на російській кмітливості. Загалом і нам, і матросам бракує культури для цілковитого освоєння сучасної морської техніки,— промовляв Соїманов.

— Коротше кажучи: у тисяча вісімсот сімдесятому році Францію переіміг німецький учитель, а тепер нас перемагає — японський,— резюмувала розмову Желтова.

— Висновок із цього можна зробити тільки один: потрібна якнайшвидша зміна способу правління,— жваво сказала Оля Селеніна.

— Ми всі вірнопіддані сини своєї батьківщини і заради її блага готові на все.

— Хто як розуміє це благо,— зауважила Желтова.

— На нашу думку: усе, що може допомогти нашій перемозі над японцями, те й благо,— відповів Борейко.

— З таким визначенням ми всі погодимось,— втрутилась Оля Селеніна.

— З чим вас усіх і поздоровляємо,— закінчив Борейко.— Завтра ж усі вкупі поскручуємо голови Стесселю, Вітгефту і всій їхній компанії. Це, безперечно, дасть велику користь для нашої перемоги.

— Інколи бувають корисні і поразки,— заперечила Оля.— Севастопольський розгром сприяв оновленню нашого державного ладу.

— Хоч це не перешкодило нігілістам вбити царя-визволителя,— вкинув Соїманов.

— Не так визволителя, як мучителя,— не здавалась Оля.

— Ви, виявляється, досить-таки уредний комарик! — подивився на Олю з височини свого сажневого зросту Борейко.

— Зате ви мені здаєтесь досить-таки ручним ведмедем.

— Ти не далека від істини, Олю,— зауважила Рива.— Це предобрий ведмедище, хоч і бажає здаватися страшним та сердитим.

— Ой, Андрюша, Серьожа, Павлик, захистіть! Мене за життя збираються канонізувати, а я зовсім не хочу обертатися на живі моці! — з комічним жахом вигукнув Борейко.

— Отже, ескадра все-таки цими днями виходить у море,— повідомив Звонарьов.

— Слава творцеві! — одночасно вигукнули Борейко, Енджеєвський і Соїманов.— Коли точно?

— На світанку дев'ятого червня,— сказав Елліс.

Куїнсан, подаючи на стіл, кинула на нього швидкий погляд і одвернулась. Андрюша помітив це і нахмурився.

— Принеси-но мені чаю, — наказав він дівчині, — і не тупцюй даремно тут.

Китайка поспішила вийти з їдальні.

— Чи вийде вся ескадра, чи тільки її частина? — поцікавився Борейко.

— Вийдуть усі броненосці, крейсери і обидва заgonи міноносців. Якщо зустрінемо лише частину японської ескадри, то спробуємо її розбити,— відповів Елліс.

— А коли всю?

— Тоді бою не приймемо і повернемося в Артур.

— Не дуже то ви хоробрі! Під Сінопом Нахімов не питав, скільки перед ним турків, атакував їх і знищив. А ви розраховуєте: чи багато чи небагато буде японців і що в якому випадку робити,— іронізував Стах.

— Там було інше відношення сил,— почав був Елліс.

— А головне... дух був бойовий і на чолі стояв не недотепа Вітгефт, а справжній бойовий адмірал,— перебив його Стах.

— Здоров'я нашого героя Андрюші, нехай тобі з Ривою живеться, як у раю,— цокнувся Борейко.— Гірко мо-лодим!

Всі, сміючись, підхопили цей тост. Рива і Андрюша церемонно поцілувались.

— Чия за нами черга? — спитала Рива.

— Стаха і Льолі.

— А за ними?

— Варі і Серьожі.

— А потім? — не вгамовувалась Рива.

— Олі і Борі! — одностайно вигукнули всі присутні.

— Що-о-о? — водночас заревів Борейко і заверещала Оля.

— Це щось нове! Наша Оля справжня весталка і дала обітницю нешлюбності,— посміхаючись, промовила Марія Петрівна.

— Вийти заміж за такого ведмеда, як він! З глузду треба з'їхати, щоб таке уявити собі,— обурилась Селеніна.

— Даремно ти так говориш, Олю! Він дуже гарний, оцей ведмідь,— звернулась до учительки Рива.

— Тільки що п'яниця безпросипний,— відрекомендував себе Борейко.

— Оля вас швидко до рук прибере. Хоч сама й маленька, а характер у неї величезний. Миттю забудете про горілку,— підтвердила Желтова.

— Нічого не заперечував би проти цього.

— То за чим же діло стало? — під загальний сміх спитав Акінфієв.

Отак, сміючись і дружньо жартуючи, гості ще довго сиділи у затишній квартирці Акінфієвих.

Звонарьов дуже здивувався, діставши на своє ім'я телефонограму за підписом Жуковського, в якій йому пропонувалося на другу годину дня прибути на Електричний Утьос, причому значущо додавалось: «Форма одягу парадна, при зброї».

Коли Звонарьов під'їхав до батареї, то побачив, що рота вистроєна у фронт. На правому фланзі стояв оркестр музики. На чолі взводів були офіцери; на лівому фланзі, озброєний японською гвинтівкою, стояв Блохін, поруч нього фельдшер Мельников, Шура Назаренко і Варя Белая.

Нашвидку привітавшись з Звонарьовим, Жуковський наказав йому стати в четвертий взвод і тривожно ткнув пальцем в уже близьку кавалькаду. Зайнявши своє місце в строю, Звонарьов побачив, що до батареї наближалось верхи одразу чотири генерали: Стессель, Смирнов, Бєлий і Нікітін, а за ними чоловік з двадцять пошту і конвою.

Тільки-но превосходительні гості спішилися, Жуковський подав команду, музика заграла, солдати взяли гвинтівки «на караул».

Генерали по черзі, починаючи з Стесселя, привіталися з ротою. Потім, ставши проти середини фронту, Стессель гучним голосом почав викликати нагороджених солдатів.

Поздоровивши нагороджених і подякувавши їм за службу, Стессель звернув увагу на Блохіна.

— Звідки в тебе оця гвинтівка? — спитав він солдата.

— Узяв у бою під Кінчжоу, ваше превосходительство!

— Дуже пика в тебе паскудна, бандитом дивишся. Під судом був?

— Він і зараз у розряді штрафованих перебуває, — доповів Жуковський.

— Даремно представляли його до хреста, треба було спочатку штраф з нього зняти. Що ти зробив під Кінчжоу?

— Гвинтівку японську забрав, ваше превосходительство.

— Ти б краще живцем японця взяв.

— Я приколов його, ваше превосходительство, а гвинтівку взяв.

— Який же ти подвиг зробив?

— Збив японську гармату прямою наводкою під час атаки міста Кінчжоу,— доповів Жуковський.

— Що ж ти про це мовчиш, дурню! — визвірився Стессель.— Герой, а морда арештантська. Ви за ним наглядате, як би знімати хреста потім не довелось. Ба! Жиденя бачу! — здивувався генерал, побачивши перед собою Зайца.— А ти що геройського міг зробити?

— «Під ураганим вогнем артилерії приставив обід на позиції, за зменшенням кількості номерів став за навідника до гармати і до кінця бою відбивав атаки японців», — за нагородним листом прочитав особистий ад'ютант Стесселя князь Гантімуров.

— Перший жид в Артурі, якому я даю хреста. І, сподіваюсь, що останній,— бурчав Стессель.

Останні були викликані Варя Белая і Шура Назаренко. Дійшовши до Шури Назаренко і побачивши на ній медаль, Стессель спитав, від кого вона її одержала, і, дізнавшись, що від Макарова, поморщився.

— Він не мав права нагороджувати тебе, раз що ти працювала у береговій частині, а не в морській, ну, та однаково, — і генерал ласкаво начепив їй ще одну медаль.

— А тобі, пустохо,— звернувся Стессель до Варі Белої,— не слід би давати медалі за твою зухвалість, але...

— Без всяких «але», генерал! Лишіть медаль собі на спогад про вашу тодішню брутальність. Мені вона не потрібна,— випалила Варя і, обминувши остовпілого від здивування генерала, побігла вниз до свого коня, скочила на нього і вихорем понеслася від батареї.

— Варвара, повернись! — гукнув був їй навздогін батько, але дівчина тільки махнула у відповідь рукою.

— Доведеться тобі, Василь Федорович, замість медалі нагородити її березовою кашею: зовсім дівка від рук відбилась! — сердито повернувся Стессель до Белого.— За нових георгіївських кавалерів, ура! — закінчив він.

Варина вихватка розладнала весь ритуал нагородження. Пропустивши роту повз себе урочистим маршем, Стессель відмовився від запропонованої закуски і разом з почтом зараз же поїхав. Солдати повернулися в казарми, обговорюючи пригоду.

Після сніданку Звонарьов поквапився у місто: йому

хотілося побачити Варю і переговорити про те, що сталося. Дівчину він застав за книжкою.

— Напрочуд цікава річ! Чому нам в інституті не давали таких книжок? — зустріла вона Звонарьова.

— Який це роман?

— Роман! Підручник фізіології для фельдшерських шкіл. Ну, що зробив Стессель після мого від'їзду? Уявляю, як він розлютився! Папі я боюсь на очі потрапити. Уявіть, оцей дурень Гантімуров дзвонив мені телефоном, що завтра особисто привезе мені злочасну медаль. Я сказала, що негайно викину її в море. А шкода! — зітхнула Варя. — Так красиво — сестра з георгіївською медаллю.

— Ха-ха-ха-ха! — зареготав Звонарьов. — Чого ж ви від неї відмовились?

— Принципово! Щоб не думали, що мене можна безкарно ображати.

У передпокої пролунав дзвінок, і чути було, як Белий питає про Варю.

— Вона із Звонарьовим, — відповіла Марія Фомівна.

— Оце паскудне дівчисько цілий скандал сьогодні влаштувало Стесселю на Електричному Утьосі — відмовилось від нагороди.

— Як це так? Вона ж сама їздила до Стесселя клопотатися про неї.

— Нічого подібного, — вилетіла Варя в передпокій, — я клопоталася за Звон... за солдатів, а не за себе. А Стессель не сміє мене при всіх звати пустохою, ніби я маленька, і говорити, що я не заслужила медалі, — зацокотіла Варя, аж раптом голосно схлипнула і залилася слізьми.

— Май після цього справу з бабами! — обурився Белий і пішов до себе в кабінет, сердито грюкнувши дверима.

Звонарьов, лишившись на самоті, став розглядати розкидані на столі старі журнали. Почекавши, поки Варя з матір'ю пішли з передпокою, він хотів тихенько вийти.

— Ви вже збираєтесь, прапорщику? — несподівано гукнув його генерал з кабінету.

— Так точно. Дозвольте попрощатися.

— До побачення. І моя порада вам — ніколи не одружуйтеся з божевільними дівчиськами, які й самі не знають, чого вони хочуть, — несподівано додав Белий, потиснувши руку Звонарьову.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Вранці сьомого червня, коли Звонарьов приїхав у штаб, Кондратенко простягнув йому свіжий, ще пахнучий друкарською фарбою помер місцевої порт-артурської газети «Новый край».

— Наші морячки нарешті розкачалися і рискнули вийти в море,— вказав генерал на одне з повідомлень газети:

Наказ № 177

м. Порт-Артур

7 червня 1904 р.

Ескадра, закінчивши ремонтування суден, пошкоджених підступним ворогом ще до оголошення війни, тепер виходить, за наказом намісника, у море, щоб допомогти сухопутним бойовим силам захищати Артур. З допомогою бога і святого Миколи-чудотворця, покровителя моряків, постараємося виконати наш обов'язок совісті й присяги перед государем і розбити ворога, ослабленого загибеллю на наших мінах частини його суден. Маленький човен «Бобр» показав 13 травня (під час кінчжоуського бою) зразок, що можна зробити навіть у найтяжчих обставинах. Хай допоможе нам бог.

Контр-адмірал *Вітгефт*.

— Але ж усі кораблі ще в гавані,— здивувався прапорщик.— І потім, що це за дивна манера друкувати в газетах оперативні накази?

— Газетярі народ моторний, скрізь вміють пролізти і все пронюхати,— посміхнувся генерал,— але все ж треба буде вказати редакторові на недозволенність такого ставлення до бойових наказів.

— Хто редагує газету?

— Полковник Артем'єв. Газета ж офіціальна, казенна,— пояснив Кондратенко.

— Як офіцер він сам повинен розуміти недозволенність таких заміток,— дивувався Звонарьов.

— Крім того, газета проходить дві цензури: Морського штабу і штабу Стесселя, і все-таки, як бачите...

— Ваше превосходительство,— звернувся під цей час хтось із писарів до генерала,— з редакції прийшов розсильний, просить газету повернути назад. Помилка якась з нею вийшла.

— Що за дурниці? Поклич його сюди,— розпорядився Кондратенко.

Через хвилину в кабінет увійшов молодий газетяр і шанобливо вклонився.

— Ви мене кликали, ваше превосходительство?

— Так, поясніть, будь ласка, чому ви назад забираєте розіслані номери газет?

— Помилково надрукували, що ескадра сьогодні виходить у море, а вона не виходить. Отже, і наказано відібрати газети назад,— балакуче пояснив посланець.

— Дедалі гірше! Не хочете обманювати своїх передплатників, а за одним заходом і японців, які, звичайно, дуже акуратно одержують вашу газету? — усміхнувся генерал.— Я зараз кілька слів напишу редакторові. От, передайте йому цю записку і нікому більше не розповідайте, що ескадра не вийде; це військовий секрет.

— Весь Артур про це знає,— виправдувався газетяр.

— Тим гірше, нічого було відбирати газети. Нехай би всі думали, що ескадра ввечері, чи що, вийде в море,— пояснив генерал.— Ну, Сергій Володимирович, поїдьмо по фортах.

Біля третього форту Кондратенко і Звонарьов наздогнали Стесселя з його почтом — Нікітіним, Водягою і Гантімуровим.

— А самотопи наші і справді вилізли з гавані зібралися,— усміхнувся Стессель, вітаючися з Кондратенком.— Піддали ми їм пари тоді на засіданні.

— Не вір їм, Анатолій Михайлович,— відізався Нікітін.— Подимлять, подимлять у гавані та й заспокояться. На більше у них смілості не вистачить.

Кондратенко розповів про інцидент з відбиранням газети.

— Зрадники, запроданці! — обурювався Стессель.— Сьогодні ж візьмуся за це.

Будований форт здалека скидався на мурашник. Солдати змішалися з сотнями китайців і розгублено тупцювали на тісній ділянці. Офіцерів не було видно. Хтось із солдатів, побачивши генералів, скомандував «струнко». Стессель, піднявшись на стременах, гучно привітався. Йому відповіли всі одразу — і солдати, і китайці.

— Де пани офіцери? — спитав Стессель.

— Ще не прийшли,— відповіли з натовпу.

— Запишіть їх прізвища,— звернувся Стессель до сво-

їх ад'ютантів,— і всім офіцерам, що спізнилися,— по десять діб гауптвахти!

Генерали зійшли з коней і почали обходити роботи.

Споруджування форту закінчувалось. Він повинен був закривати доступ у долину ріки Лунхе. Форт мав вигляд п'ятикутника з хвостиком у задній, горжевій частині, був оточений ровом, завширшки у шість сажнів і завглибшки у три. По кутах рову стояли бетонні капоніри, сполучені підземною галереєю з тиловою казармою, де мав розміщуватися гарнізон форту. Вали були в два з половиною сажні заввишки і дванадцять сажнів завтовшки. Згори їх обкладали мішками з землею, серед яких були зроблені бійниці для стрільців, але ніяких козирків для прикриття не було.

Посередині внутрішнього двору форту містилася батарея з чотирьох шестидюймовок. Гармати стояли зовсім незахищені, лиш спереду ледве прикриті невисоким бруствером з мішків. У бетонних траверсах між гарматами були зроблені снарядні та порохові погребі і бліндажі для гарматної прислуги. Ліворуч височіла броньова башта морського типу для командира батареї, тут-таки, трохи позаду, під правим бруствером форту була влаштована міцна бетонна казарма на півроту артилеристів. Але ні вентиляції, ні електричного освітлення в казармах не було, як і відхідків та кухні. Боєприпаси гадалося розміщувати тут же в казармі, бо ніяких спеціальних складів для них не існувало.

Звонарьов показав Кондратенкові всі ці дефекти.

— Дурниці! — почувши його, відізався Стессель. — Це бойовий форт, а не палац, обійдуться й без вентиляції, не буде світла — більше спатимуть та набиратимуться сил. До вбиральні можуть ходити просто у рів, може-таки, до країв його не заповнять за час облоги. Харчі треба підвозити з тилу. Я вважаю, що форт закінчено будовою, — вирішив генерал.

— Треба ще з тиждень остаточно опорядковувати його, — заперечив Кондратенко.

— Даю три дні. Сам приїду приймати форт. Завтра ж накажу Белому почати встановлювання гармат, — і генерал пішов до свого коня.

У цей час з'явився капітан Шевцов.

— Де це ви були досі? — напався на нього Стессель.

— На укріпленні номер три, ваше превосходительство.

— Тільки-но я зліз з коня, ви musiли негайно прибути сюди! Заарештувати на двадцять діб! — горлав Стессель.

— Я доручив капітанові у терміновому порядку закінчити роботи на укріпленні номер три. Він уже дві доби там,— заступився Кондратенко.

— І все-таки, капітан повинен точно додержувати правил військового чиношанування,— вже спокійно промовив Стессель.— Коли буде остаточно готове укріплення номер три?

— Бетонні роботи закінчено, земляні насипи зроблено, але рови ще не доведено до потрібної глибини: заважає суцільна скеля, на якій розташоване укріплення. За десять днів закінчимо всі роботи,— доповів капітан.

— Перекиньте всіх робітників, хто тут звільнюється, на укріплення, щоб закінчити його за тиждень,— розпорядився Стессель.— Ну, я, Роман Сидорович, поїду до себе в штаб,— промовив генерал.

Коли він поїхав, Кондратенко ласкаво поплескав Шевцова по плечу.

— Не беріть близько до серця, Олексій Володимирович, Стесселевої вихватки. Ви ж знаєте, він лайливий, та відхідливий. Не ви перший, не ви останній.

— Усе це так, ваше превосходительство, але всьому є межа. На війні нерви інколи не витримують, і тоді, у відповідь на лайку, він може наразитися також на образу, — схвильовано відповів Шевцов.

— Твердо переконаний, що ваші нерви витримають і ви збережете свою витримку і спокій, як завжди.

— Постараюсь, ваше превосходительство! Я хотів у вас просити на сьогодні прапорщика Звонарьова, щоб з ним порадитися у питаннях прикриття наших гармат.

— Якщо ви нічого не маєте проти, я теж візьму участь у цій нараді,— люб'язно промовив генерал.

— Ми будемо дуже раді, — почав був Шевцов.

— Тоді ходімо спочатку на форт номер три, а потім на ваше укріплення,— вирішив Кондратенко, і всі троє пішли.

Уже пізно ввечері, стомлений і голодний, Звонарьов попрощався з Кондратенком і Шевцовим і заїхав на Залітерну батарею. Роботи тут ішли повним ходом при світлі прожектора. Коло батареї було розведене вогнище, біля якого стояла похідна кухня. Тут же поралися Заяц і Бе-

лоногов. Привітавшись і віддавши їм свого коня, прапорщик спитав:

— Поручик де?

— На батареї. Ні вдень ні вночі сам не спить і іншим не дає,— скаржилися солдати.

Підійшовши до місця роботи, Звонарьов зараз же почув гучний голос Бореїка.

— Трамбуй, чорти, веселіш, міцніший бетон буде! Додай тут ще два вершки. Куди, голова дурна, преш, правіше бери! — долітали вигуки з батареї.

— Здоровий будь, Серьожа! Чого давно до нас не заглядав? Біля Варі все сидиш? Набридне це потім, коли на все життя пришитий до неї будеш.

— Нове вигадай, Боря, та щось цікавіше,— образився прапорщик.

— Гаразд. От що, друже, мої хлопці надумали тут одну штуку, а тільки я не знаю, чи можна це робити, чи ні. Хохли наші, Денисенко та Гайдай, запропонували в бетон класти для більшої тривкості залізні балки й рейки. Мене ж сумнів бере — чи не проржавіють вони у мокрому бетоні. Денисенко, ану підійди! — гукнув він матроса, який проходив мимо.— Розкажи-но прапорщикові, як ти хочеш зв'язати одну з одною рейки.

— Просвердлити їх підшви та взяти на болти. Лебьодкін першу партію вже склав, виходить щось на зразок залізного плетива,— пояснив матрос.— І проржавіти рейка не повинна — дуже вона товста, не скоро її іржа проїсть.

— Пораджусь з інженерами, що вони скажуть,— обережно відповів прапорщик.

До них підійшов Жуковський.

— Знову наш Борис Дмитрович на своє хоче робити. По-моєму, ці рейки тільки ослаблять бетон. Він буде не монолітний, а весь пронизаний залізом і при першому влученні стане розвалюватися на шматки. Як ви вважаєте, Сергій Володимирович? — звернувся капітан до Звонарьова.

— На мою думку, вигадка непогана, але все ж я питаю інженерів. Добре було б і вам так само свою батарею переробити.

— Ой, що це ви! Ми і так за вашим наказом мало не всю батарею перебудували, а тут ще і нова переробка. Бог не без ласки, і на цих батареях витримаємо облогу,

якщо тільки японці сюди доберуться. У вас там, у вищих сферах, нічого не чути про Маньчжурську армію? Що Куропаткін поробляє? Чи скоро нас визволять від японців? — спитав Жуковський.

— Про Куропаткіна поки нічого не чути.

Звонарьов довідався, як справа з освітленням, вентиляцією і іншим устаткуванням.

— Все зробимо. На батареях у нас буде не гірш, як на Електричному Утьосі. Водопровід і той проведемо. Знайшли невеличке джерельце, розчистили, завели його в трубу, вийшло чисто і добре. Вдень спека, сонце палить немилосердно, а у нас напхваті завжди чиста вода, і працювати веселіш, — хвалився Борейко. — Якби всі батареї були такі, як моя Залітерна, ніколи японець не взяв би Артура; будую я її разом з солдатами, з ними про все раджусь, і вони з шкіри пнуться, щоб все було якнайміцніше та якнайкраще.

Звонарьов пообіцяв виконати всі дані йому доручення і, сівши на коня, вирушив в Артилерійський городок.

На квартирі він застав обід, присланий від Белих.

— Марія Фомівна пропонує нас з вами взяти до себе в столовники, — пояснив йому Гобято. — Вірніш, звичайно, — вас, а мене тільки з пристойності до вас залучає.

— ...От тому я рішуче відмовляюсь.

— На жаль, я вже дав згоду і за себе і за вас і навіть вніс сто карбованців, — усміхнувся Гобято: він заздалегідь домовився про все з Варєю.

Звонарьов сердито зітхнув, але більше не протестував.

Через день, коли Звонарьов проїздив Новим містом повз Ривин будинок, вона гукнула на нього у вікно.

— Сержожа, поверніть хоч би голову у мій бік, а не то я на вас ображусь. Запишалися аж понікуди. Ще б пак, не сьогодні-завтра станете генераловим зятем! — сміялася вона.

— Ривочка, хоч ви пощадіть мене. Мені і так ніде не дають проходу, — заблагав Звонарьов, зупиняючись біля вікна.

— Злізайте-но з коня, поставте його у подвір'ї і заходьте до нас, — запросила Рива.

Прапорщик в'їхав у подвір'я, спішився, відпустив попруги і, прив'язавши коня чумбуром до сарая, весь пропилений, пахнучи кінським потом, перевалистою

ходом кавалериста, з нагаєм у руках, увійшов у кімнату.

— Андрюша вас кличе,— сказала Рива з-за дверей спальні.

Звонарьов увійшов у спальню. Акінфієв лежав на ліжку.

— Чого це ти валяєшся серед дня? — здивувався Звонарьов.

— Збираюся з силами перед походом.

— Яким походом?

— Завтра на світанку виповзаємо, нарешті, з Артура.

— Знов обдурите?

— Ні, тепер уже без обману. Вилізли б на світ божий ще сьогодні, та Зацаренний, командир «Победы», захворів на жовту гарячку. Замість нього з «Паллади» призначили Сарнавського, а на «Палладу» — з «Амура» Іванова. Поки командири поприймали свої нові кораблі, приплив минув і довелося чекати нової високої води аж до завтрашнього ранку,— пояснив Андрюша.

— Як же це так? — сказав Звонарьов.— Перед самим виходом корабля в бій на нього призначають нового командира? Чи не простіш було захворілого командира замінити його старшим офіцером?

— Та що це ти! Цього ніяк не можна. Вийшло б, що броненосцем командує капітан другого рангу Рухлов, а капітан першого рангу, от як Сарнавський, усього тільки крейсером. Їм було б дуже образливо,— цілком серйозно заперечував Акінфієв.

— У бойовій обстановці не доводиться зважати на особисті образи. Старші офіцери знають всіх і все на кораблі, і їх всі знають, отже, було б найраціональніше їм і доручити командування кораблем у бою, раз що захворів командир.

— Ти міркуєш по-сухопутньому. У нас, моряків, так не заведено.

— І дуже шкода, завтра захворіє на гарячку або просто на ведмежу недугу ще якийсь командир, і знову почнеться перетасовка всіх командирів на ескадрі.

— У нас інакше не можна,— намагався був ще заперечувати Андрюша, та сам зрозумів недоладність своїх заперечень і замовк.

— Думаєте повернутися назад в Артур чи спробуєте прориватись у Владивосток або нейтральні порти?

— Це як наш Віля вирішить, а вирішить він залежно

від того, яка з мозолей в нього більше болітиме: чи права чи ліва. Я думаю, що навіть сам бог не знає, що йому спаде на думку.

— Цікаво знати, кому ж спало на думку призначити його командуючим ескадрою?

— Намісникові. Але ми чекаємо на приїзд в Артур нового командуючого флотом, адмірала Скридлова, та він загруз десь по дорозі. Зовсім був уже сідав у поїзд, але в цей час якомусь матросові у Миколаєві приснилася чудотворна ікона божої матері, що нібито повинна врятувати Артур. Повідомили про це в Пітер Победоносцева. Той вирішив, що поки цю ікону не намалюють, освящать і піднесуть Скридлову, йому їхати сюди не можна. Тепер чи то ікону цю малюють із слів сновидця-матроса, чи то возять її по якихось мошх для освячення, а Скридлов чекаючи байдикує в Пітері.

— Вітгефтові, може, теж щось приверзеться уві сні, і він знову не схоче вийти в море,— усміхнувся Звонарьов.— Звідки ти дізнався про цю історію з іконою?

— Китайці привезли на джонках кілька номерів газети «Чіфу-пресс», там усе це написано. Це така неймовірна дурниця, що навряд чи правда.

— Раз дурниця, значить, будь спокійний, правда. Що-що, а усяка така нісенітниця у нас дуже звичайна річ.

Незабаром Звонарьов попрощався і пішов.

Час був іти на пристань, де на Андрюшу чекала шлюпка з «Севастополя». Він з Ривою міцно обійнялись і разом вийшли з дому.

Спотикаючись у темряві, підтримуючи одне одного, вони якось добралися до пристані. Тут уже походжав по набережній, чекаючи їх, сам командир «Севастополя» Микола Оттович Ессен.

— Прошу пробачити мені за спізнення, пане капітан першого рангу,— підійшов до нього Акінфієв.

— Я сам теж щойно підгріб сюди, Андрій Михайлович,— заспокоїв його Ессен.— Маю честь кланятися, пані! — поздоровався він з Ривою.

— То ви, Микола Оттович, думаете, що ескадра повернеться назад в Артур? — спитала вона.

— Путі начальства недовідомі, але вугільні ями ані на одному кораблі не завантажені цілком. Мабуть, у Владивосток ми не підемо. Значить, або будемо прориватися в

нейтральні порти, або повернемося назад,— відповів Ессен.

Відчаливши від пристані, шлюпка зникла в темряві.

Стессель не тямив себе. Він ходив широкими кроками по кабінету і потрясав шойно одержаною телеграмою про своє відкликання з Артура в Маньчжурську армію.

— Ви все розшифрували вірно, Віктор Олександрович? — вже не вперше питав він Рейса, який стояв поруч.

— Помилки бути не може, ваше превосходительство,— відповів полковник з байдужим виглядом. На відміну від свого генерала він був, як завжди, стриманий і спокійний. Його рум'яне, гладко виголене лице не виявляло ані тіні хвилювання. Сіроблакітні проникливі очі холодно дивились на оскаженілого генерала.

— «З огляду на відхід військ ввіреного вам району на передові позиції кріпості, пропонується вам негайно після одержання цієї телеграми здати командування військами генералові Смирнову, а самому, при першій згоді, виїхати з Артура, скориставшись для цього в разі потреби одним з швидкохідних крейсерів ескадри. Генерал-ад'ютант Куропаткін»,— ще раз голосно прочитав Стессель злополучну телеграму.— Це все підступи Смирнова і моряків. Вони сплять і уві сні бачать вижити мене з Артура. Але вони прорахуються! Стессель без бою не здасться! Я ще зумію поквитатися з ними. Хто, крім вас і мене, знає зміст цієї телеграми?

— Ніхто, ваше превосходительство! Я сам її розшифрував.

— Але ж тут є вказівка, що в копії її послано Вітгефту і Смирнову.

— Обидві ці копії потрапили також до нас у штаб.

— Сподіваюсь, ви їх не відправили на адреси?

— Не вважав можливим це зробити без ваших на те безпосередніх вказівок.

— І прекрасно. Поки що затримайте їх, а я обміркую, що мені слід робити. Через годину прошу вас зайти до мене по розпорядження,— відпустив генерал свого начальника штабу.

Тільки-но Рейс пішов, Стессель з телеграмою в руках попрямував до жінки. З похмурого, засмученого вигляду чоловіка Віра Олексіївна зрозуміла, що сталося

щось дуже важливе, і поспішила завести його в спальню, де у них завжди відбувались секретні наради.

— Що скоїлось? Фок відступає? Тебе підпорядкували морякам? Вмер Куропаткін? У Росії заворушення?—засипала чоловіка запитаннями Віра Олексіївна.

Генерал мовчки простягнув їй телеграму. Начепивши на носа пенсне, генеральша повільно вголос прочитала її двічі.

— Хто про неї знає, крім тебе, в Артурі?

— Тільки один Рейс.

Віра Олексіївна на хвилину похмуро замислилась, а потім одразу розцвіла.

— А навіщо тобі її одержувати, Анатоль?—вже весело спитала вона.

— Тобто як навіщо одержувати, коли вона вже одержана? — не зрозумів генерал.

— Але ж вона могла і пропасти. Її міг викинути за борт по дорозі китаець, коли його стали переслідувати японці, нарешті, він просто міг загинути сам по дорозі і не доставити цієї телеграми,— пояснила генеральша.

— Нічого не розумію. Китаець щасливо дістався до Артура і передав пошту за призначенням. Він повернеться в Чіфу до Тідемана і віддасть йому нашу розписку в одержанні пошти.

— Ви занадто поквапилися дати йому розписку.

— Може, Рейс ще не розрахувався з ним?

— Треба про це дізнатися, а потім перешкодити китайцеві повернутися назад у Чіфу.

— Це понад мої сили. Та й яка в цьому рація?

— Який ти нетямущий, Анатоль: повернувшись у Чіфу, він повідомить Тідемана, що телеграму тобі приставлено, а той — Куропаткіна... Коли ж він не повернеться в Чіфу, то Тідеман буде вважати, що він загинув.

— ...і пошле іншого.

— Ну, поки що мине досить багато часу, і ми щось придумаємо.

— Значить, китайця, на твою думку, треба заарештувати? — ледве вимірковував Стессель.

— Особливо церемонитися з ним не слід. Заарештований може бути потім визволений і почне розповідати про свої пригоди.

— То ти вважаєш...

— Я не тільки вважаю, а й твердо знаю, що дурнішого за тебе в Артурі нікого немає,— розлютилась Віра Олексіївна.— З китайцем я сама полагоджу справу, а ти звели Рейсу зараз же знищити всі копії з телеграми і забути, що він її колись одержував. Збагнув?

— Отже, ти вважаєш, що її слід притати?

— Слава тобі господи, зрозумів-таки нарешті.

— Але коли Рейс розповість?

— Він зовсім не такий дурень, як ти, і прекрасно розуміє, що поки ти в Артурі, йому забезпечене спокійне місце начальника твого штабу, а якщо влада перейде до Смирнова, йому негайно доведеться повернутися до себе в полк.

Стессель став поступово розуміти план своєї дружини: телеграму приховати, наказати Рейсу мовчати, знешкодити китайця і чекати, що буде далі.

— Ти задумала ризиковану справу,— повернувся він до жінки.

— По-перше, коли все гарненько заздальгідь обміркувати і передбачити, ризику нема, а по-друге, на війні без ризику не обійдешся. Виклич сьогодні ж в Артур Фока і влаштуй нараду з ним і Рейсом, я теж на неї прийду,— розпорядилася Віра Олексіївна.

— Хоч я і це зовсім зрозумів, навіщо це треба робити, але раз ти так хочеш, пехай буде так,— смирився Стессель і пішов до дверей.

— Накажи Познанському заарештувати китайця начебто за втрату секретних паперів і звинувать його в тому, що він їх передав японцям.

— То його ж за це треба буде повісити? — здивувався генерал.

— На одного китайця більше чи менше — байдуже, але ми здихаємося небажаного свідка.

— Отак би ти мені одразу і сказала, що китайця треба послати на шибеницю.

— Коли ти, Анатоль, порозумнієш? — засмучено зітхнула генеральша.

Генерал рішучими кроками пішов до себе в кабінет.

Китайця було того ж вечора заарештовано і, за вироком воєннопольового суду, повішено як японського шпигуна.

Рейс запевнив генерала у своїй скромності, і Стессель трохи заспокоївся. Одержане від моряків повідомлення

про вихід ескадри завтра в море остаточно повернуло начальникові укріпленого району втрачену було ним душевну рівновагу. А Віра Олексіївна записала до свого поминального списку новопреставленого раба божого, «ім'я ж його ти, господи, знаєш».

Було ще зовсім темно, коли судна ескадри поодиночі стали витягуватися на зовнішній рейд. Спершу вийшов караван тральщиків, за ним вирушили крейсер «Новик» і міноносці, пізніше пішли крейсери «Диана», «Аскольд» і броненосці «Севастополь», «Полтава», «Цесаревич», «Пересвет», «Победа» і «Ретвизан». У хвості колони ішла крейсери «Баян» і «Паллада». До восьмої години ранку вихід суден, що тривав понад чотири години, закінчився, і ескадра вирушила в море. На правому траверзі її, рівняючись по головному броненосцеві, йшов загін із сімох міноносців і двох мінних крейсерів.

Видимість весь час була прекрасна, море лишалося цілком спокійним. Японці маячили на горизонті, не наважуючись підійти до ескадри.

Лейтенант Акінфієв був поруч з Ессеном на передньому містку броненосця «Севастополь» і в бінокль спостерігав, що діється в морі.

Близько шостої години вечора, вже перед заходом сонця, на обрії з'явився японський флот, рухаючись навперейми російській ескадрі. На всіх суднах пробили бойову тривогу, підняли стеньгові прапори і, приготувавшись до бою, пішли на зближення з ворогом.

Тихохідний «Севастополь» ледве встигав за «Пересветом», що йшов попереду. Ессен нервувався, лаявся і жадав від механіків збільшення числа оборотів.

— Не броненосець, а стара калоша,— бурмотів він.— Андрій Михайлович, я попрошу вас стежити за сигналами адмірала,— звернувся він до Акінфієва.

— Єсть стежити за сигналами адмірала,— виструнчився лейтенант.— Дозвольте піти на фок-марс, бо звідси за димом сигнали погано видно.

Ессен дозволив, і Акінфієв з одним із сигнальників поспішив туди забратися. Тут уже був артилерійський офіцер лейтенант Диков з далекоміром.

Андрюша оглянувся. Сонце, близьке до обрію, чітко освітлювало безмежну водну рівнину трохи схвильованого

моря. На світлому фоні неба вимальовувались силуети кільватерної колони суден. Дим із численних труб стелівся по поверхні моря, праворуч від ескадри, закриваючи весь горизонт. Ліворуч, на відстані близько сімдесяти кабельтових, паралельним курсом ішла японська ескадра з вісімнадцяти вимпелів. Попереду рухались крейсери «Якумо», «Асама», «Касагі», «Чітосе», «Такасіко» і «Ніїтака», за ними сунули головні сили: броненосці «Мікаса», під флагом адмірала Того, «Асахі», «Фуджі», «Шікішіма» і броненосні крейсери «Ніссін» і «Кассуга»; наприкінці йшли шестеро легких крейсерів. Далеко на обрії маячили десятка зо два міноносців. У цей же час праворуч з'явилися на контркурсі чотири старі броненосні крейсери з броненосцем берегової оборони «Чін-Іен» на чолі і ще з десятка міноносців. Було очевидно, що Того встигнув зібрати до Артура всі свої сили.

— От так несподіваний вихід у море, — обурювався Андрюша. — Три дні збиралися та півдня виходили з гавані — за цей час японці з-під Владивостока могли підтягти сюди всі свої сили.

— Так, мало не шістдесят вимпелів проти двадцятьох наших, — відгукнувся Диков. — Правда, у нас шість броненосців проти їх чотирьох, але на цьому й вичерпується вся наша перевага.

— Яка в тебе дистанція? — гукнув він у мегафон далекомірникові у бойовій рубці.

— Шістдесят два кабельтова.

— А в нас? — спитав він у свого далекомірника.

— П'ятдесят дев'ять кабельтових.

— Що за чорт! Який же з них бреше? — дивувався артилерійський офіцер.

— Це треба було з'ясувати в Артурі до виходу в море, а не зараз! — обурився Акінфієв. — Ідемо в бій і навіть не знаємо, який із далекомірів попований, а який ні!

— Прошу без зауважень, пане Акінфієв, — визвірився Диков.

— Ваше благородіє, — доповів у цей час сигнальник, — «Цесаревич» лягає на зворотний курс.

Акінфієв глянув на головний корабель. «Цесаревич» повернув на шістнадцять румбів і ліг на зворотний курс. За ним пішли «Ретвизан», «Победа» і всі інші. Проходячи повз «Севастополь», «Цесаревич» підняв сигнал: «Іти за мною в Артур».

Акінфійев плюнув спересердя і поспішив з доповіддю до Ессена. Командир відповів на це повідомлення лайкою на адресу Вітгефта.

— Завтра ж піду до Стесселя і попрошу мені дати хоч би роту в стрілецькому полку,— сердито кричав капітан.—Бути зараз моряком просто ганьба! Відступити без єдиного пострілу, без найменшої спроби зав'язати бій! Ні, це понад мої сили.

Хоч як Ессен обурювався, а все-таки мусив підкоритися і разом з ескадрою повертатися назад в Артур.

Швидко темніло. Великі ворожі судна, без пострілу примусивши повернутися російську ескадру в Артур, стали відставати і незабаром зникли в нічній темряві. Замість них звідусіль з'явилися японські міноносці, явно готуючись до атаки.

«Цесаревич» підняв сигнал: «Крейсерам триматися на правому траверзі, міноносцям — на лівому». Додавши ходу, «Аскольд», «Баян», «Паллада» і «Диана» вийшли праворуч від броненосців, а «Новик» ліворуч від них, і приготувалися прикрити головні сили мінних атак з флангів.

З «Цесаревича» знову засигналили вже по-нічному — ліхтарями.

— Приготуватися до відбивання мінної атаки,— доповів Есеніві сигнальник.

— Бити дроб-тривогу! — наказав командир.

Матроси ринули по своїх місцях за бойовим розкладом. Акінфійев пішов у праву кормову башту, де він мав бути під час атаки. Там двоє комендорів з матросами при світлі блідих електричних лампочок поралися біля гармат, раз у раз вдивляючись у нічну темряву. Обидві гармати були заряджені, у бесідках лежали приготовлені до наступного пострілу патрони.

— Вночі, братці, японець нам спокою не дасть,— звернувся до матросів Акінфійев.— Доведеться вам бути при гарматах, отже запасіться провіантом.

— Так точно, ваше благородіє. Матроський дух через харчі піднімається,— відповів лейтенантові артилерійський квартирмейстер.— Башкін і Гриценко, миттю летить у камбуз до баталера по харчі!

Деся попереду з'явився прсмінь прожектора і зараз же по морю пронісся гул гарматного пострілу, за ним ще один, третій, і загуркотіла одразу вся ескадра.

Акінфійев вийшов з башти. По морю бігали численні

промені прожекторів. Попереду, на лівому крамболі, пів-виразно темнів Ляотешань. З берега, назустріч ескадри, тяглись топки ясні стрічечки кріпосних прожекторів. Крейсери знов увійшли в кильватер головним силам, і тільки «Баян», розвиваючи хід до максимального, обганяв ескадру, щоб іти форсэйлем, а міноносці і «Новик» скла-дали ар'єргард.

— Милується з бойової картини? — підійшов до Акінфієва хтось із офіцерів. — Чи не правда, красиво?

— Не так милуюсь, як обурюююсь,— сердито відповів Андрюша.

— Ще невідомо, що далі буде. Може, переночуємо біля Артура, а вранці попливемо просто у Владивосток.

— Навіщо ж тоді робили сьогоднішню прогулянку?

— Щоб порозм'яти і командирів, і команди, а то ж ми зовсім замшіли в артурській калюжі. Крім того, японські міноносці за сьогодні спалять вугілля, витратять воду і розстріляють свої міни, і вони муситимуть зайти в свої порти на поповнення. Отже, витримавши денний бій з японцями, які особливої переваги у броненосних кораблях перед нами не мають, ми за ніч проскочимо Корейську протоку, а в Японському морі нас зустрінуть владивостоцькі крейсери.

— Вугілля у нас вистачить на перехід у Владивосток?

— Коли треба буде, завтра зрання довантажимо.

— Усе це, звичайно, цілком можливе, дуже розумне і його легко виконати, але з однією умовою: щоб ескадрою командував не Вітгефт.

— Міноносці на лівому траверзі! — гукнув хтось із комендорів у башті, і зараз же обидві гармати дали залп.

— Хто дозволив стріляти? Який приціл? — кинувся Акінфієв до комендорів і, не чекаючи відповіді, побіг на командирський місток. З броненосця пролунало ще кілька безладних пострілів.

— Припинити вогонь! Не сміти стріляти без команди! — ревів у мегафон Ессен.

Офіцери напалися на матросів і, насамперед, на унтерів.

— Куди, суко, дивишся! — горлав Диков у сусідній башті на артилерійського кондуктора.— Нашивки здеру!

Унтери і кондуктори у свою чергу напівпошепки злісно лаяли матросів і загрожували їм штовханами та зуботичинами. Порушений порядок поступово відновився.

Тимчасом ескадра, відбиваючись від навідаючих міноносців, підійшла вже до самого Артура і стала вздовж берега в дві лінії, головою за Електричним Утьосом, а хвостом коло Білого Вовка. Крейсери зупинилися далі в морі від броненосців.

Потужні кріпосні прожектори, розташовані на Хрестовій горі і коло Білого Вовка, освітлюючи ескадру з флангів, своїми променями створили таку сильну світлову перепону, що крізь неї не міг проскочити непомітним жоден японський міноносець. Щоразу, коли вони цілими загонами кидались в атаку на російську ескадру, їх зараз же помічали, і вони потрапляли під зосереджений огонь берегових батарей та кораблів ескадри. Побоюючись втрат, міноносці випускали торпеди з великої дистанції і квапливо відходили в море. В результаті ані одна випущена торпеда не досягла мети, а кілька міноносців вибуло з ладу.

Отак спільними зусиллями берега і флоту усі ворожі атаки були відбиті.

Білий усю ніч був на сигнальній станції у моряків і звідси керував вогнем берегових батарей. Цього разу навіть Стессель, спостерігаючи бій з Золотої гори, не міг не визнати користі взаємодії флоту і берега.

Біля самого місця стоянки «Севастополь» ледве не протаранив «Пересвет», що ішов попереду, і, уникаючи зіткнення, викотився з строю ліворуч. Під ним вибухнула міна. Броненосець сильно здригнувся і повалився на лівий борт. Величезний водяний стовп упав на палубу.

Андрюша Акінфієв під момент вибуху був у башті, яка зараз же наповнилась важким чорним димом з гострим запахом. З патронного елеватора теж викинуло огонь і дим. Лейтенант втратив притомність. Побачивши, що офіцер падає, матроси кинулись були до нього на допомогу, але броненосець все ще загрозливо кренився на лівий борт, і вони квапливо вискочили з башти.

У цей час на палубі під команду Ессена енергійно розгорталися роботи по рятуванню корабля. Пошкодження, як виявилось, були незначні. Спустивши на воду гребні судна, матроси швидко підвели пластир, і «Севастополь» повним ходом рушив до берега в бухту Білого Вовка на мілку воду.

Старший офіцер доповів, що пробоїна нижче броньового пояса, між двадцять третім і тридцятим шпангоута-

ми, і що, крім того, довелось затопити патронний погріб і першу вугільну яму, а за одним заходом і прилеглі коридори, бо починалася від вибуху пожежа.

— Водонепроникні перебірки витримують напір води? — спитав Ессен.

— Їх дуже випнуло, але поки що вони тримають.

— Все-таки негайно пошліть їх укріпити.

— Лейтенант Акінфієв при вибусі отруєні газами,— доповів, підійшовши, матрос,— їх понесли в каюту.

— Зараз же послати туди лікарів,— затурбувався Ессен.— І як це йому так не поталанило? Ніхто, крім нього, здається, не зазнав шкоди?

— Ще двоє матросів блюють за борт, теж газу наковтались, але ті, мабуть, скоро очуняють,— додав матрос.— Лейтенант Акінфієв ще кволі після поранення на «Страшному», вони через це й зомліли.

Далі Ессен наказав затопити для вирівнювання крену три коридори з правого борту і наглядати за станом перебірки біля порохового погреба.

Через хвилину загуркотів ланцюг кинутого якоря, і бронесоць, трохи здригнувшись, зупинився.

Поки «Севастополь» порався з ремонтуванням своєї пробоїни, решта кораблів ескадри відбивала мінні атаки японців.

Коли о четвертій годині на сході стало вивиднюватись, японці поспішили піти в море. Проміння прожекторів поступово зблякло і розтало в ранковій зорі. На всіх кораблях посилено засемафорили, доносячи флагманові про свої втрати і пошкодження. Незабаром до підірваного «Севастополя» підійшло кілька портових пароплавів з потужними рятувальними засобами. Прибув і головний інженер порту Кутейников з бригадою робітників. Водолази негайно оглянули пробоїну і встановили, що вона була розмірами близько чотирьох квадратних сажнів.

— Щасливо ви відбулися, Микола Оттович,— звернувся Кутейников до Ессена.— У тьмі кромішній підвести пластир під таку пробоїну дуже не легко. Крім того, ви прийняли на лівий борт близько тисячі тонн води і легко могли б зробити сальтомортале кілем вгору.

— Ми його уникли, затопивши відсіки протилежного борту. Коли можна розраховувати на остаточний ремонт корабля? — спитав Ессен у інженера.

— Мінімум місяць, як не більше, бо ви в док не влізете,

працювати доведеться з допомогою кесона, а на це йде більше часу.

— Для Вітгефта і його компанії це буде прекрасним приводом, щоб іще місяць сидіти склавши руки в Артурі,— похмуро сказав Ессен.

Близько сьомої години ранку «Севастополь» на буксирі був уведений в гавань, де і ошвартувався біля набережної.

Акінфієв ледве добрався до Ривиної квартири і одразу зліг. Лікарі визначили у нього запалення легень і визнали становище тяжким.

Вранці десятого червня Звонарьов здивовано побачив, що ескадра мало не вся вийшла на зовнішній рейд, у гавані zostались всього два-три кораблі, та й ті підтягувались до проходу. Сівши на коня, він широкою риссю попрямував до укріплення, що мало назву Великого Орлиного Гнізда. Розташоване було воно на другій лінії сухопутної оборони, між другим і третім фортами, і вважалось одним з основних вузлів оборони. Здиблена в небо, поодинок скеляста гора була увінчана сильним редутом і батареєю далекобійних шестидюймовок Кане. Природна міцність цієї позиції була така велика, що оборонні споруди тут звелися тільки до будування в скелі казематів для гарнізону та порохових погребів і насипання стрілецьких валів.

Зі скелі відкривався широкий краєвид і на сушу, і на море, а тому Орлине Гніздо мало надзвичайно важливе значення як передовий артилерійський спостережний пункт. Зважаючи на це, Кондратенко приділяв йому дуже велику увагу і часто бував там. Сьогодні Звонарьов також мав зустрітися там з генералом. Під'їхавши до укріплення, прапорщик спішився і став дертися вузькою крутою стежкою вгору.

На Орлиному Гнізді він застав багато народу: крім звичайних робітників, солдатів і китайців, що працювали по укріпленню, багато офіцерів, службовців різних установ міста, портових робітників, зібравшись сюди, уважно стежили за діями ескадри і намагалися вгадати її дальші наміри.

— Сьогодні наші морячки справжні іменинники,— промовив Кондратенко, вітаючися з Звонарьовим.— Весь Ар-

тур висипав подивитися на ескадру. Сам Стессель поскакав на Золоту гору з Белим та Нікітіним.

— Одверто кажучи, я не вірив, що моряки вийдуть з Артура,— признався Звонарьов.

— І тепер приємно розчаровані? Дай тільки боже їм зустріти не всю ескадру Того, а лише її частину. З усією нашим, звичайно, не впоратися, а частинами, може, яось і переможуть.

До них підійшло кілька інженерів та офіцерів, і розпочалась загальна розмова.

— Наші адмірали занадто лякливі, щоб насмілитися прийняти бій; повірте, тільки-но вони побачать ескадру Того, обмінюються з ним кількома пострілами та й побіжать додому. Готовий на заклад!—гарячився Рашевський.

— Ви, Сергій Олександрович, несправедливі,— заперечував Кондратенко.— Величезна перевага японців на морі примушує Вітгефта бути обережним і не ризикувати марно, ось тому він і не виходить у море.

Уже після полуночі ескадра, нарешті, рушила з місця, виряджувана тисячею найрізноманітніших побажань. Кондратенко із Звонарьовим поїхали на Золоту гору побачитися із Стесселем.

— Випроторили, нарешті, самотопів у море,— радісно звернувся Стессель до Кондратенка. — Аж зрання ще чекаю тут, коли вони, нарешті, підуть.

Тільки-но ескадра сховалась за обрієм, Стессель вирушив додому, захопивши з собою Кондратенка.

Стомлений Звонарьов пішов до себе відпочити і ліг спати.

Прокинувшись пізно ввечері, він підійшов до відчиненого вікна.

На нього пахнуло нічним холодком і запахом гниючих морських водоростей. Весь Артур був оповитий у вечірню млу, вулиці ледве освітлювалися молодиком. З порту долітав стукіт молотів і важкий подих парових машин.

— Сергій Володимирович, ау! — гукнула Звонарьова з вулиці Варя.— Я вже з півгодини очікую, коли ви, нарешті, прокинетесь. Заходила двічі, а ваш денщик весь час доповідає: «Сплять». Що ви нічю робитимете?

— Буду гуляти,— відповів Звонарьов.

— Я хочу вам показати закордонний журнал, де зображені Утьос і Борейко. Зачиніть вікно і засвітіть лампу,— розпоряджалась дівчина.

Звонарьов виконав наказ.

Дівчина увійшла, тримаючи в руках невеликий стосик іноземних газет та ілюстрованих журналів. Тут були «Норд Чайна дейлі ньюс», «Шанхай пресс», «Джапан таймс» і, крім того, кілька американських журналів.

Варя розгорнула якийсь із них і показала фотографію Електричного Утьоса. Поруч в овалі був надрукований портрет регочучого Борейка.

— «Електрейшен Рок енд хьор комодор кептен Борейко»,— прочитала Варя.— Бачите, як вашого Ведмеда звеличили: одразу і в капітани призначили і зробили командиром Електричного Утьоса. А тут вміщені й ви,— і Варя показала групу інженерів на чолі з Кондратенком, серед яких Звонарьов побачив і себе.

— Так оце ж усього тиждень тому нас знімав німецький військово-морський аташе капітан Гопман! — здивувався прапорщик.

— Є знімки й новіші,— лукаво посміхнулась Варя.

Перегортаючи журнали, вони натрапили на фотографії Стесселя, знятого під час роздавання нагород на Електричному Утьосі.

— Хто же це знімав? — вигукнув Звонарьов.— Я не бачив ані одного фотографа.

— Та цей огидний слизняк Гантімуров. Він роз'їжджає по Артуру та все і всіх фотографує. І потім свої знімки за пристойну ціну продає іноземним журналам,— похмуро сказав Гобято.— Замало того, що в нас тут аж кишить японськими шпигунами, їм, виявляється, ще допомагають особисті ад'ютанти Стесселя.

— Коли тільки сам Стессель не перебуває на платні у них,— додав Звонарьов.

Раптом спокій тихого артурського вечора порушили глухі розкати далекого грому.

— Насувається гроза,—зауважила Варя.— Вдень було надто задушно.

Гобято підійшов до барометра і постукав по склу.

— Навряд чи це гроза, вірніше, що з моря долітає грім гарматної стрілянини,— сказав він.

— У такій темряві нічого не побачиш і, у всякому разі, переплутаєш свої кораблі з чужими. Ні, це, звичайно, далека гроза,— наполягала Варя.

— Вийдемо на подвір'я, там мають бути видні зірниць,— запропонував Звонарьов.

Усі троє спустилися на вулицю і пішли до набережної в порту. У південно-східній частині неба безперестанно миготіли чи то зірничі, чи то виблиски пострілів.

— Бачите, я правильно говорила, — показала на них Варя.

Але чотири постріли, лунко розлігшись один за одним, тут же розвіяли всякий сумнів.

— Ескадра з боєм повертається в Артур, — здогадався Гобято. — Треба повідомити зараз же про це Василя Федоровича, — і вони поспішили до квартири Белих. Але генерал уже сів на коня.

— Тату, я з тобою, — попросилася Варя.

— Тільки миттю, — відповів Белий. — Приеднуйтесь до мене, панове, я їду на Золоту гору, — заспішив генерал і, не чекаючи, риссю зрушив свого коня.

— Ходімо холодком, Сергій Володимирович, пішки, — запропонував Гобято.

Вони крутою стежкою стали навпростець підніматися на Золоту гору. Ескадри ще не було видно, але світло її прожекторів уже виразно проступало на обрії. В міру її наближення канонада сильнішала. Було очевидно, що ескадра іде під захист берегових батарей, відбиваючись від японських міноносців.

Белий хриплуватим баском голосно віддавав потрібні розпорядження.

— Стріляти тільки Білому Вовку, Стрілецькій батареї і Утьосу на максимальних прицілах, щоб не влучити в своїх!

Солдати-телефоністи і матроси-сигнальніки стали квалливо передавати це розпорядження на батареї.

Незабаром відкрила вогонь батарея Електричного Утьоса, за нею загуркотіла Стрілецька батарея і глухіш далека двадцять друга. Весь берег ожив, гримлячи то одразу цілими залпами, то поодинокими лунками пострілами. Ескадра тимчасом стала на якір під берегом.

Ніколи ще від початку війни Артур не чув такої сильної канонади. Постріли суден і батарей зливалися в один суцільний гул. Кораблі на рейді здавалися великими факелами. Сухопутні батареї вогненними смугами проступали на темному фоні берега.

Незабаром на Золоту гору під'їхав Стессель. Тільки-но встигнувши злізти з коня, він на весь голос вибухнув неподобною лайкою на адресу Вітгефта та моряків.

— Якщо вони на світанку не заберуться геть назад у море, накажу береговим батареям перетопити всю цю сволоту! — кричав генерал.

— Ми не знаємо ще, в якому стані ескадра, які втрати на суднах. Може, вона зазнала такої шкоди в бою, що мусила повернутись,— намагався урезонити його Белий.

— Запитайте адмірала про втрати і скажіть мені,— розпорядився Стессель.

Незабаром йому доповіли, що на ескадрі втрат нема і тільки один «Севастополь» випадково підірвався на міні. Це повідомлення викликало у генерала новий припадок шаленої лайки на адресу флоту.

— Боягузи, підлі зрадники! Із світанком я пошлю Вітгефтові ультиматум: або негайно виходити в море, або я обстріляю їх з берега. Нехай всі батареї будуть готові до цього! — наказав генерал.

Все-таки на ранок ескадра втягнулась на внутрішній рейд, і кораблі знову мирно задиміли в Артурській гавані.

Повертаючись додому з Нікітіним, Стессель проїжджав повз Прісне озеро. Російські й китайські діти, голосно сміючись, кидали з берега камінням у воду. На воді плавали якісь різнобарвні плями, і в них хлопці намагалися влучити. Нікітін здивовано вдивлявся і ніяк не міг зрозуміти, що таке оці рухливі жовті, червоні, блакитні предмети. Нарешті він підкликав до себе якогось із хлопців.

— Що ви тут робите? — суворо спитав у нього генерал.

— Жаб надуваємо.

— Тобто як надуваєте? — здивувався Нікітін.

— Ловимо жабу, вставляємо їй у відхідник соломинку і крізь неї надуваємо. Далі кидаємо її в воду, вона хоче пірнути, повітря її не пускає. Ми в них кидаємо каменями, а щоб помітніші були, фарбуємо в різній колір,— діловито пояснив хлопець.

Генерал голосно зареготав.

— От якби ти, Анатолій Михайлович, міг так само надути наших самотопів, а потім вигнав би їх у море! Може, тоді б Вітгефт насмілювався вступити в бій з японцями!

І обидва генерали від'їхали, голосно сміючись.

Увечері одинадцятого червня до Стесселя приїхали з передових позицій Фок і начальник штабу району пол-

ковник Рейс. Друзі сиділи у генерала в кабінеті, тут же була і Віра Олексіївна з незмінним рукоділлям.

Стессель показав телеграму Куропаткіна про відкликання з Артура і повідомив, яких він вжив заходів. Вислухавши його, Фок мовчки походив по кімнаті і потім своїм неприємним рипучим голосом промовив:

— На одній телеграмі справа, звичайно, не обмежиться. Тідеман бомбардуватиме тебе ними, аж поки доб'ється сповіщення, що ти їх одержав. Звичайно, з відповіддю квапитися не слід; чим більше мине часу, тим важче тобі буде виїхати звідси: японці підійдуть по суші, а море закидають мінами. Треба все-таки скласти відповідь і, в разі повторення телеграми, одразу ж послати її. Відповідь я заготую сьогодні разом з Віктором Олександровичем.

— Треба як слід продумати кожен фразу, кожне слово,— зауважила Віра Олексіївна.

— Ми, звичайно, уважно обміркуємо її на нашій, так би мовити, напівсімейній нараді,— з усмішкою відповів Фок.— З ким-ким, а з вами, вельмишановна Віра Олексіївна, радитися завжди корисно.

Фок і Рейс стали прощатися.

Тільки-но вони встигли вийти, як перед будинком Стесселя зупинилась коляска, і з неї вийшов Ессен. Він був у парадній формі, при орденах, у білих рукавичках, з палашем, у трикутці.

— Дуже радий бачити вас, Микола Оттович,— привітно зустрів його генерал, який високо цинив загальновідому сміливість Ессена.

— У свою чергу спішу засвідчити вашому превосходительству величезну повагу,— розшаркався моряк.— Прибув я в особистій і до того ж не зовсім звичайній справі.

— Завжди готовий подати вам, Микола Оттович, можливу допомогу,— усе ще трусив руку Ессена генерал.— Прошу сідати.

Співрозмовники сіли один проти одного у м'які крісла.

— Як, звичайно, вашому превосходительству відомо, ескадра, після нетривалої прогулянки в море, повернулася в Артур. У адмірала Вітгефта невистачило мужності і рішучості вступити в бій з японцями,— почав розповідати Ессен.— Усе це привело мене до рішення залишити флот і перейти в армію, що по-справжньому веде війну

з ворогом, а не тікає від нього, як наша ескадра. Я приїхав просити ваше превосходительство прийняти мене на службу в якийсь із стрілецьких полків хоч би ротним командиром.

Стессель поривчасто встав і палко потиснув руку Ессену.

— Ви дуже благородна людина, Микола Оттович. Я цілком поділяю ваше обурення вчинками адмірала Вітгефта і схвильований і зворушений чесністю і благородством вашого пориву. Якби всі морські начальники додержувались таких самих поглядів, наш флот давно панував би на морі. Я буду щасливий бачити вас серед своїх підлеглих. Тільки-но ви звільнитесь від обов'язків командира броненосця, вам зараз же буде дана посада спочатку помічника командира полку, щоб ви могли набути певного досвіду командування, а далі ви дістанете першій же, який звільниться, полк.

— Я не смію розраховувати на таке швидке підвищення по службі, ваше превосходительство, адже я моряк.

— Хоробрість і меткість, якими ви заслужили собі загальну повагу, це найкраща запорука успішності вашої діяльності як командира будь-якої військової частини.

— Я до глибини душі зворушений таким ставленням до мене, ваше превосходительство,— схвильованим тоном відповів капітан і став прощатися, але тут з'явилась Віра Олексіївна.

— Я все чула, Микола Оттович,— промовила вона, вітаючись з Ессеном,— і також захоплююсь вашою благородною поведінкою. Прошу в їдальню на чашку чаю.

Коли через годину Фок і Рейс прийшли до Стесселя, вони застали моряка, який все ще з прикрістю розповідав про всі перипетії минулої доби.

Після від'їзду Ессена всі перейшли в кабінет. Фок дістав з бокової кишені складений учетверо папір.

— Ми накидали текст телеграми на відповідь Куропаткіну. «Ваше високопревосходительство, Олексій Миколайович...»

— Треба додати «високошановний»,— перебила Віра Олексіївна.

— Можна,— відповів Фок, і олівцем вписав у текст потрібне слово.

— «Ваше високопревосходительство високошановний Олексій Миколайович, розпорядження номер — там видно буде який — я одержав учора. Розпорядження це мене дуже вразило, і я наважуюсь висловити вам все те, що пов'язане, на моє глибоке переконання, з негайним його здійсненням. Мене добре знають усі війська...»

— Тут треба додати: «люблять мене і вірять мені», — знову вставила Віра Олексіївна.

— Справедливе зауваження, — погодився Рейс.

— «...мене добре знають усі війська, люблять мене і вірять мені, — читав Фок — мій від'їзд викличе загальне засмучення...»

— Це як сказати: Смирнов, Вітгефт та компанія дуже навіть зрадіють, — кинув з місця Стессель.

— Зате всі чесні люди будуть прикро вражені, — заперечила Віра Олексіївна.

— «...викличе засмучення, а це тепер найнебезпечніше, і занепад духу. Я не раз просив намісника дозволити мені виїхати до корпусу, просив і в день його останнього від'їзду...»

— Він поїхав так швидко, що я навіть не встигнув з ним побачитися, — промовив Стессель.

— Це значення не має, — відповів Фок і продовжував читати: — «...але він категорично мені в цьому відмовив. Тоді, при обставинах відносно спокійних, мені можна було виїхати, тепер же, в такий гострий період блокади, не можна...»

— Добре, — схвалила генеральша.

— «...Генерали Фок, Кондратенко, Белий, Нікітін, Надеїн дружно і щиро працюють зі мною...»

— На мою думку, Надеїна можна викреслити, — зауважила Віра Олексіївна, а треба включити Віктора Олександровича, — кивнула вона на Рейса.

— Я вмістив тільки самих генералів, — пояснив Фок, — а то доведеться перелічувати всіх командирів полків.

— Тоді знов додайте: «і вірять мені», — наполягала генеральша.

— «...Генерали Фок, Кондратенко, Белий, Нікітін дружно і щиро працюють зі мною і вірять мені». — Фок глянув на Віру Олексіївну, яка схвально кивнула йому головою.

— «...Становище моє тут, розуміється, далеко важче від командування в полі. Повторюю, я просив дозволу виїхати, коли це було можливо без шкоди для справи. Тепер же доповідаю: велика буде шкода для справи, коли я поїду звідси. Якщо ж мій від'їзд з Артура все-таки буде визнано необхідним, вважатиму своїм обов'язком вжити всіх заходів для виконання вашого розпорядження, хоч тепер сполучення Артура з зовнішнім світом дедалі все більш утруднюється внаслідок посилення нагляду японців за всіма суднами, що виходять від нас. Нехай охороняє вас господь на славу цареві і батьківщині», — скінчив Фок.

— Кінець треба переробити,— не погодилася Віра Олексіївна.— «Хай охороняє вас господь на славу обоюваного монарха і палко любимої батьківщини».

Фок тут же вніс запропоновані зміни.

— Тепер я, з вашого дозволу, ваше превосходительство, усе це зашифрую, щоб у перший-ліпший момент, коли треба буде, телеграму можна було послати в Чифу,— сказав Рейс.

— Добре, я покладаюсь, панове, на вашу скромність,— звернувся Стессель до гостей.

— Розуміється,— поспішили запевнити генерала Фок і Рейс.

Від Стесселя Ессен попрямував на «Цесаревич» до Вітгефта. Адмірал прийняв його, як завжди, з добродушною люб'язністю.

— Не щастить вам, Микола Оттович,— співчував він.— З усієї ескадри вчора шкоди зазнав тільки один ваш «Севастополь».

— Зате вам, ваше превосходительство, дуже щастить,— у тон адміралові відповів Ессен.— Вночі без тралів стали на зовнішньому рейді, і тільки один мій «Севастополь» зазнав шкоди, а могло бути далеко гірше.

— Цариця небесна і Микола-угодник зберегли решту кораблів,— з почуттям промовив Вітгефт і глянув на образ Миколи-чудотворця, що висів у каюті, — покровителя моряків.

— Угодники угодниками, але треба і самому обдумувати свої рішення. Я от і зараз не можу зрозуміти, чому

ви тікали в Артур від японської ескадри? — люто спитав Ессен.

— Не можна ж було ризикувати вступати в бій при майже потрійній перевазі ворожих сил, — пояснив адмірал.

— Я хотів вас, ваше превосходительство, спитати: чи довго ви ще думаєте сидіти в Артурі?

— В усякому разі до відремонтування «Севастополя» я в море не вийду.

— Боюсь, що й після цього теж не вийдете.

— Була б моя воля, я б взагалі у море не виходив. В Артурі флот буде ціліший.

— Я прибув до вас заявити, що я зовсім не схвалюю вашого способу дій і вважаю вчорашню поведінку ескадри ганебною, — одним духом випалив Ессен.

— Це зухвальство з вашого боку! — скипів адмірал.

— А відступ в Артур без єдиного пострілу з вашого боку, на мою думку, це — зрадництво!

— Я вимушений буду списати вас з ескадри, капітан Ессен! — почервонів Вітгефт.

— Ось мій рапорт про це, — простяг Ессен папір адміралові.

Той узяв його тремтячими від хвилювання руками і став читати:

— «Не вважаю можливим далі служити на флоті... прошу списати... маю намір перейти в армію...» Ви не цілком здорові, Микола Оттович! Ви і армія! Найкращий командир в ескадрі і раптом командує піхотною ротою! Та вас і Стессель не візьме до себе, ви ж знаєте, як він ненавидить моряків, — розгублено бурмотів Вітгефт.

— Я був у нього, генерал прийняв мене з розкритими обіймами і пообіцяв призначити спочатку помічником командира полку, а потім дати полк.

— Ви були у Стесселя? — витріщив він здивування очі Вітгефт. — Просили в нього переводу в армію?

— Так точно, ваше превосходительство! Армія хоч не тікає від однієї лиш появи японців і наважується вступати з ними в бій, — чітко промовив Ессен.

Адмірал одразу обм'як.

— Що ви наробили, Микола Оттович! — плачливим тоном сказав він. — Бог вам суддя, але я не заслужив на старості літ отакої ганьби, яку ви мені звалили на голову. Ви, найкращий командир в ескадрі, ви, моряк до мозку

кісток, ідете в армію; це ж за вами потягнуться коли не старі командири, то в усякому разі вся молодь, почнеться повальна втеча з кораблів, на радість Стесселя і Того,— зовсім розгубився адмірал.—Микола Оттович, голубчику, заради мене, старика, візьміть свого рапорта назад і повідомте Стесселя, що ви роздумали,— заблагав Вітгефт.

— Ваше превосходительство мені гарантує, що ескадра при першій же змозі вийде в море? — поставив запитання руба Ессен.

— Ну, як це я вам можу обіцяти! Японці нас перетоплять, а самі при цьому зостануться цілі,— істерично вигукнув Вітгефт.— Накажуть — піду, але піду не перемогати, а вмирати. Візьміть назад ваш папір, Микола Оттович, а я постараюсь, тільки-но «Севастополь» буде полагоджено, при першій же змозі послати вас в море.

Ессен нехотя взяв свій рапорт назад.

— І Стесселя теж повідомте, що поки що роздумали переходити в армію і сподівається ще повоювати з японцями в морі,— прохав на прощання адмірал.

Незабаром після Ессена до Вітгефта, який усе ще тяжко зігхав і мовчки кошлав своє стрижене йоржиком півсиве волосся, прийшов його флаг-капітан Матусевич. Недавно призначений адміралом, епікуреєць та жуїр, він завжди був у прекрасному настрої.

Матусевич одразу помітив збентежений вигляд адмірала.

— Про що задумались, Вільгельм Карлович, чим зажурені?

— Щойно мене вивів із рівноваги Ессен. Подав рапорт про списання в екіпаж! Хоче з флоту переходити в армію! Насилу умовив почекаати, поки його «Севастополь» полагождать.

— Тільки і всього! Чи варт за таку дурницю бентежитись. Не турбуйтеся, покип'ятиться та й охолоне.

— Він сьогодні до Стесселя ходив просити про перевід в армію.

— Ну, а той що?

— Прийняв його з розкритими обіймами.

— ...І став ще сильніш лаяти моряків взагалі і вас зокрема!

— Без цього, звичайно, не минулось. Знову кляузничати на нас почне Куропаткіну і намісникові.

— Не зважайте на це, Вільгельм Карлович, лайка —

не бійка, в боку не болить. Пам'ятаєте от, як у романсі: «Нехай ганьблять, нехай сміються, усе одно, усе-е-е-о-о-одно-о-о»,—м'яким баритоном проспівав Матусевич.— Коли б ви чули, як учора цей романс співала княгиня Лівен. Чудо!

— Та ви, Микола Олексійович, здається, не на жарт нею захоплені? — уже став усміхатися Вітгефт.

— «Коханню кожен вік підвладний, воно живлюще і відрадне»,— продекламував Матусевич, хвацьки закручуючи вуса.

— Дивлюсь ото я на вас, Микола Олексійович, та й заздрю вам: скільки у вас бадьорості і життєрадісності, ніколи ви не журитеся.

— І вам, любий Вільгельм Карлович, теж не раджу.

— Чим ви мене сьогодні засмутите? — ткнув Вітгефт пальцем у папку з паперами, принесену Матусевичем.

— Я раз назавжди взяв за правило — ні від яких папірців не засмучуватися і вас не засмучувати: не варті вони цього. Сьогодні тільки один цікавий папірець від намісника. Ось він! — Матусевич витягнув з папки коротеньку телеграму і подав її Вітгефтові.

— «З огляду на те, що до нас надходять відомості про недозволенний для воєначальника занепад духу у генерала Стесселя, прошу повідомити вашу одверту думку, чи придатний він до тієї посади, яку займає. Алексеев».

— От так штука! Що ж ми відповімо на цю телеграму? — задумано спитав Вітгефт.

— Відповідь, на мою думку, зрозуміла: Стессель велика наволоч, і чим швидше його заберуть з Артура, тим краще.

— Не можна, не можна, так буде брутально.

— Я не кажу, щоб дослівно писати так, але...

— Тільки б Стессель не пронюхав про це, а то зовсім нам життя від нього не стане!

— Коли бог не попустить, Стессель не вкусить!

— Я подумаю, як відповісти,— відсунув папір Вітгефт.

У цей час вістовий, увійшовши, доповів, що обід подано. Обидва адмірала поспішили перервати свою розмову і пішли до столу.

— Ви спробуйте оце токайське, Вільгельм Карлович. Отак і зігріває шлунок. А який букет, тільки понюхайте! Нектар, а не вино! Спеціально вчора у Чуріна старший прикажчик для мене відшукав у льохах,— перевів

розмову Матусевич і, понюхавши вино, з почуттям випив свій бокал. Вітгефт наслідував його приклад, дрібними ковтками попиваючи вино. На обличчі у нього розлилась блаженна усмішка.

— Правильно кажете, Микола Олексійович! Рідкісне вино! — і обидва адмірала налили собі ще.

Після обіду адмірала розійшлися по своїх каютах, на самоті випити по чашечці чорного кофе з лікером і поспати з півгодинки у м'якому кріслі.

Уже зовсім стемніло, коли Вітгефт прокинувся. Він солодко потягнувся, розминаючи затерплі члени, глянув у темне по-вечірньому скло ілюмінатора і встав на ноги. Було близько дев'ятої години.

«Одначе заспався я сьогодні», подумав адмірал і подзвонив.

— Попроси до мене адмірала Матусевича, — наказав Вітгефт, коли на дзвінок з'явився матрос.

— Єсть! — відповів матрос і поспішив вийти.

Матусевич з'явився з проектом відповіді намісникові на запитання про Стесселя.

— Ми можемо дуже насолити Стесселеві, давши йому відповідну характеристику на запитання намісника! — зло-радісно хихикав Матусевич.

Вітгефт кілька разів уважно прочитав текст і задумався.

— По совісті кажучи, Стессель поганий генерал і погана людина! — нарешті замислено сказав адмірал. — Але побоююсь тільки, що зараз у мені сильне почуття особистої образи. Ні, відкладу справу до завтра! там буде видіш.

— Треба відповідати негайно! Вночі «Лейтенант Бураков» іде в Інкоу, — нагадав Матусевич.

— Дуже гостро, Микола Олексійович, у вас написано! Треба м'якше і об'єктивніш, щоб, бува, не подумали, що я зводжу із Стесселем особисті рахунки! — захвилювався Вітгефт. — Краще відповімо так: «По совісті вважаю, що в Стесселя немає твердої переконаності, що з допомогою наявних засобів він зуміє відстояти Артур, швидко міняє свої переконання і настрої під впливом обстановки і навколишніх осіб. Авторитет має лише внаслідок старшинства. Всю надію захисту Артура покладає тільки на флот, для особистого командування кріпостю не придатний. Вітгефт».

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Теплим сонячним ранком Кондратенко вкупі з Рашевським та Звонарьовим приїхав на Залітерну батарею. Борейко зустрів генерала розкотистою командою «струнко» і доповів про виконувану ним роботу. Оглянувши укладку рейок в бетон, Кондратенко лишився дуже вдоволений.

— Досить оригінально. Було б бажано по такій споруді провести дослідну стрільбу з шестидюймових мортир: якщо склепіння витримає, значить, все гаразд! Попрошу про це Василя Федоровича.

— Цілком зайве, ваше превосходительство. Така споруда раза в півтора міцніша за звичайний бетон,— втрутився Рашевський.

— Рейки ви звідки дістали? — спитав Кондратенко.

— Із станційних тупиків. Там валяється багато старих і ржавих,— відповів Борейко.

— Дуже вдала річ прийшла вам на думку, поручику,— звернувся до нього генерал.

— Не мені, ваше превосходительство, а моїм солдатам.

Кондратенко серйозно подивився на Борейка.

— Ваше вміння прислухуватися до порад і побажань солдатів дуже цінне, поручику,— з почуттям потиснув він руку Борейкові.— На жаль, далеко не всі офіцери розуміють важливість уважного ставлення до думок нижніх чинів. Покійний адмірал Макаров поділяв цей погляд, що було мені дуже приємно! Ваше ім'я і по батькові?

— Борис Дмитрович.

— Дякую вам, Борис Дмитрович! Не маю сумніву, що під вашим керівництвом батарея діятиме зразково! Тепер дозвольте попрощатися.

Піднявшись на гірку, на зворотному схилі якої була споруджена батарея, Кондратенко став у бінокль розглядати передні укріплення: Китайську стінку, батарею літера Б, Куропаткінський люнет і далі форт № 2. На всіх цих укріпленнях поралися люди, вздовж шляхів повільно повзли вози із будівельними матеріалами; біля батарей Малого Орлиного Гнізда видно було довгу стрічку білих сорочок матросів, що тягли за собою на величезному лафеті зняті з суден морські гармати. Вдалині темною грядою синіли найближчі до Артура відроги Зелених гір, а

позаду, поміж сопок Скелястого Кряжу, миготіла лазурна гладь артурської бухти.

— Диявольськи важкий для укріплення рельєф! — печалився Кондратенко.— Спробуй, будь ласка, фланкувати всі мертві простори, які тут є! На це потрібна принаймні тисяча гармат, а в нас немає і п'ятисот! Доведеться на кожній ділянці мати протиштурмові взводи польових гармат у запряжці, щоб перекидати їх у разі потреби. Помітьте собі це, Сергій Володимирович,— звернувся генерал до Звонарьова.— При зустрічі з Белим треба буде обговорити це питання.

Далі всі пішли на батарею літера Б. На відміну від Залітерної вона була довгочасної профілі і суціль бетонна. Жуковський, захопившись прикладом Борейка, зняв земляне покриття з бетону, зколов його частину і, перекривши шаром рейок, зверху забетонував, і це дуже зміцнило склепіння. Усі гармати були перекриті зверху міцними козирками, і це робило батарею малопомітною спереду.

Крім Жуковського, на батареї був інженер капітан Шевцов.

— Я, ваше превосходительство, весь час сушу собі голову над питаннями маскування батарей і укріплень. Свіжонасипані вали дуже демаскують укріплення, а тому я на спробу хочу їх після трамбування полити рідкою охрою, вона саме й підійде під фон місцевості. Далі треба наші форти і батареї зв'язати не повітряним телефонним проводом, а підземним. У моряків є мідний кабель для гальванічних мін, думаю його використати на це.

— Винаходжуйте, винаходжуйте, Олексій Володимирович! — заохотив Кондратенко.— Якщо весь гарнізон кріпості, від солдатів до генерала, почне міркувати, як її краще укріпити, то, безперечно, зроблять її неприступною: один розум добре, два краще, а тисяча і зовсім прекрасно.

Обійшовши батарею, Кондратенко лишився дуже вдоволений усім баченим і дякував капітанові за роботу. Генералова подяка зворушила Жуковського, і він запросив генерала частіше відвідувати його.

— У вас і так все іде добре, Микола Васильович. Мені зовсім нема чого їздити сюди. У нас багато є огріхів, де моя присутність безперечно потрібна,— з усмішкою попрощався генерал, сідаючи на коня.

— Навдивовижу мила людина,— встигнув шепнути на вухо Звонарьову Жуковський.— Навіть якось не віриться, що це генерал.

Незабаром Кондратенко і його супутники помітили, що назустріч їм кар'єром летять вершники. Попереду, низько нагнувшись до луки, скакав Бєлий. Він з розмаху рубав шашкою дрібний чагарник. За ним, досить таки відставши, неслася Варя, теж войовничо розмахуючи козацькою шашкою. Коли Бєлий підскакав до Кондратенка, його розчервоніле обличчя було повне молодого пошвавлення і завзяття.

— Приємно інколи трохи розім'ятися і згадати давнину,— весело пояснив він, пригладжуючи свої скуйовджені довгі вуса.— Хоч ти що, Варвара, кажи, хоч як скачи,— повернувся він до дочки, яка щойно підїхала до нього,— але все-таки ти — дівка, і такого старого козака, от як я, тобі не перегнати.

— Давай-но поміняємось кіньми, то я, тату, тебе обскачу, як стоячого,— завзято запропонувала дівчина, поправляючи волосся.— І чого це я тільки дівчиською вродилась! — гірко зітхнула вона, вітаючись.

— А що б ви зробили, якби були чоловіком? — спитав прапорщик.

— Насамперед одружилася б з вами! — випалила Варя.

Усі голосно зареготали.

— Маєте, Сергій Володимирович? Наперед наука — не чіпайте,— зауважив Кондратенко.

— Ох, я вже п'ять місяців цю науку вивчаю і поки що безуспішно!

— Хто ж винний, що ви такі нетямуці?

— Та, мабуть, таким уродився! Як пройшов ваш іспит?

— Склала з відзнакою і маю атестат фельдшеріці, з чим можете мене і поздоровити!

— Тепер ви остаточно зазнаєтесь і уявите себе першим медичним світилом на весь Артур!

— Роман Сидорович,— звернулася дівчина до генерала,— я обрала в цьому районі місце для перев'язного пункту: біля підніжжя Великої гори, в яру. Чи можна його вам показати зараз?

— Та ви, здається, серйозно вирішили взяти на себе керування медичною частиною кріпості? — повернувся до неї генерал.— Ну, покажіть. де ж ви намітили місце?

— Он там унизу!—відповіла Варя і риссю рушила вперед. За нею поїхали і інші. Через півверсти вона зупинилась.

— Тут! — показала вона рукою на майже вертикальну круту скелю.

— Місце непогане, добре заховане в мертвому просторі, має гарні підступи,— оглядався навколо Кондратенко.— Значить, все гаразд! Сергій Володимирович, складіть кошторис і проект, потім приїдьте до Костенка і все урегулюйте остаточно.

— Слухаю, ваше превосходительство, — відповів Звонарьов.

Варя радісно заплескала в долоні.

Наступного дня Звонарьов і Варя вирушили до голови порт-артурського кріпосного суду генерала Костенка, на його дачу за Плоским мисом. Денщик не одразу наважився доповісти генералові про гостей.

— Їх превосходительство хворі і дуже гніваються, коли їх турбують знічев'я,— вагався солдат.

Нетерпляча Варя не стала чекати запрошення, слідом за солдатом вдерлась у кімнату і присіла перед здивованим від несподіваного вторгнення генералом у низькому реверансі.

— Здрастуйте, хрещений батечку! Мама прислала мене довідатися про ваше здоров'я. Беріть настоянку, вона дуже допомагає від застуди,—зацокотіла дівчина, простягаючи збентеженому Костенку банку з ліками.

— Здрастуй, здрастуй, пустохо! Зовсім мене оглушила своєю балаканиною.— Спасибі Марії Фомівні за турботи про мене,— пожвавівшав зворушений увагою до нього генерал.— Хто це з тобою? Прошу зачекати, поки я скінчу розмову з мадемуазель Белою,— звернувся він до Звонарьова.

— Це ад'ютант Кондратенка. Ми з ним приїхали в одній справі,— пояснила Варя.

— Чи вже не в весільні батьки запрошувати збираєтесь? І радий би, та не можу, нездужаю.

— Ой, що це ви, хрещений, мене конфузите! Зарано мені ще про женихів думати,—зніяковіла Варя.

— Не скромничай, пустохо! Ти зовсім уже на виданні. Батько з матір'ю оком моргнути не встигнуть, як вискочиш за такого молодця, от як цей,—вказав Костенко.

— Ви головуєте, у військово-санітарній комісії, що ві-

дає вибором місць і будовою перев'язних пунктів,— почала ділову розмову Варя.

— Цими справами відає головний кріпосний лікар доктор Суботін,— відмовлявся генерал.

— Головою комісії за наказом лічитеся ви, ваше превосходительство,— шанобливо доповів Звонарьов.

— Але я хворий, застуджений і нікуди не виходжу,— вигукнув Костенко.

— Та надворі тепліше і краще, ніж тут,— відчинила вікно Варя.— Ідьмо до нас, а по дорозі ми вам покажемо обране нами місце для перев'язного пункту.

Охаючи і крехтячи, генерал підвівся із свого місця і гукнув денщика.

— Подай пальто і калоші,— розпорядився він.

— На вулиці страшенна спека і зовсім сухо, досить буде й плаща від пилу,— переконувала Варя.

— Тобі, пустохо, завжди спека при молодих людях, а я весь час мерзну,— зітхнув Костенко.

Варя рішуче відсунула денщика з пальтом, зняла з вішалки пильник і накиннула його на плечі генералу. Звонарьов подав йому кашкета, і Костенко, тричі перехрестившись на ікону, рушив до виходу.

— Чудесно, чудесно,— мружився генерал проти сонця.— Добре, що ти мене витягла на світ божий, а то я зовсім мохом обріс.

— Ми тут накидали план будови і склали кошторис. Потрібен ваш підпис на затвердження,— підсунула Варя генералові рисунок і кошторис.

— Це я розгляну дома.

— Нам треба швидше, а без вашого дозволу не можна починати роботу.

— Кондратенко бачив ваш проект?

— Бачив і схвалив.

— Нехай хоч розпишеться у кутку, з мене цього буде досить.

— Ви не вірите, що Кондратенко схвалив проект?— насіла Варя на генерала.

— Усе це на словах. Ми, судейські, знаємо їм ціну,— рішуче заперечував Костенко.

Коли приїхали на місце, генерал уже бадьоро виліз з екіпажа і пішов за Варєю.

— Ви добатимете скелю? Скільки часу забере ця

робота? — спитав Костенко, з деякою недовірою поглядаючи на скелю.

— Не більш як місяць. Зате міцність будови поза всяким сумнівом і поранені будуть тут у цілковитій безпеці,— пояснив Звонарьов.

Оглянувши скелю, поїхали обідати до Белих. За столом генерал зовсім уже розгулявся і повеселішав.

— Дочка у вас, Марія Фомівна, справжнісінький скарб. Успадкувала від вас дар зцілення недуг. Женишка їй потрібно під пару — красивого та усмішливого, щоб вони одне на одного милувалися,— зовсім розм'як генерал після смачного обіду із солодкими наливками.

Незабаром під'їхав Кондратенко. Варя тут же примусила його підписати проект і кошторис, а після цього Костенко вивів своїм каліграфічним почерком: «Затверджую».

— Тепер усе гаразд і можна починати роботу! — звернулася Варя до Звонарьова. — Завтра о четвертій я буду на місці, щоб і ви теж там були на вказаний час,— розпорядилася вона.

— Слухаю, пане «фершал»! — виструнчився прапорщик.

Наступного дня після полудня, коли спека трохи поменшала, Звонарьов приїхав на Залітерну батарею. Його зустрів Борейко в самій лише сорочці, у мотузяних посттолах на босу ногу з якоюсь подобою чалми на голові. Під пару йому були одягнуті й солдати. Недалеко матроси під керуванням Сойманова встановлювали морську гармату.

— Чого завітав до нас, Серьожа? — звернувся до прапорщика Борейко.

— Мені доручено будувати перев'язний пункт у тилу Залітерної батареї. Робітники потрібні. Я думаю, що і моряки не відмовлять нам допомагати,— звернувся прапорщик до Сойманова.

— Звичайно, справа спільна, разом воюватимемо,— погодився лейтенант.

Незабаром троє офіцерів з десятком солдатів і матросів стояли біля наміченого під бліндаж місця.

— Місце схоже на пекло. Тут дуже зручно буде душі відлітати к чорту в лапи,— оглянувся навколо Борейко.

— Сюди не залетить ані один снаряд: звідусіль закрито. Сполучення з батареєю по глибоких ярах,— захищав Звонарьов обране місце.

— Ночами сюди чорти на весілля збираються,— зауважив Блохін, що прийшов з іншими солдатами.

— Це відьми на Лисій горі шабаш правлять,— поправив його Мельников.

— Своєю стрільбою ми їх із гір злякаємо. Вони від страху сюди й забіжать,— не здавався Блохін.

У цей час вдалині з'явилась вершниця, і в ній пізнали всі Варю Белуку.

— Перша відмочка вже поспішає сюди. І справді, що місце не чисте,— всміхнувся Борейко.

Під'їхавши, Варя легко скочила з коня. Офіцери пішли їй назустріч. Насамперед їхню увагу звернули численні садна на обличчі в дівчини, густо змазані йодом, що надавало їй фізіономії досить лютого виразу. Борейко голосно зареготав.

— Здається, наша амазонка пофарбувалась у бойові кольори! Не минути тобі лиха, Серьожа.

— Ви тільки й вмієте, що сміятися з бідної дівчини, ведмедище! Нема щоб пожаліти мене, — озвалась Варя.— Хоч би ви висловили мені співчуття, Сергій Володимирович!

— Висловлюю своє дуже глибоке співчуття, найсміливіша із сміливих амазонок, і раджу надалі, поперше, з коня не падати, а по-друге, садна запудрювати, а не мазати йодом. Від цього ваш вигляд тільки виграє.

— З пудрою можна внести в садна інфекцію, йод же впливає обеззаражуюче,— лікарським тоном відповіла дівчина.— Щождо мого вигляду, то він мене мало цікавить.

— Але дуже хвилює висохле від кохання до вас серце мого друга Серьожі. Отже, я з почуття дружби, а також, щоб уникнути паніки, в яку можуть впасти мої солдати, побачивши таке войовниче ваше розфарбування, приєднуюсь до його прохання,— додав Борейко.

— Придумайте щось дотепніше, пане Ведмідь! — обрізала Варя.

Сойманов здивовано спостерігав цю перепалку, не розуміючи, хто ж ця дівчина, аж поки, нарешті, Звонарьов представив його Варі.

— Белая! — чітко назвала вона своє прізвище.— Візьмімось за діло. Тут буде побудовано перев'язний пункт. Треба обміркувати, як це зробити найпростіше і

пайшвидше. Сергій Володимирович, чекаємо вашого рапорту.

— Слухаю, ваше превосходительство! — жартівливо виструнчився Звонарьов і в коротких словах стисло повідомив про майбутню роботу.

— Завдання не з легких, але справа потрібна і важлива, — звернувся Борейко до солдатів.

— Для перев'язного пункту кращого місця не знайти, а із скелею ми впораємось. Підемо по цій тріщині та й розвсрушимо всю скелю, — відповів Родіонов.

— Завтра зрання призначимо чоловік з двадцять солдатів і матросів і постараємось якнайшвидше устаткувати цей пункт. Ти згоден? — звернувся Борейко до Сойманова.

— Цілком і готовий всіма засобами допомагати вам у цій справі, — відповів моряк.

Всі рушили назад на Залітерну батарею.

У наступні дні розгорнулися роботи по будівництву перев'язного пункту. Родіонов і Блохін були головними виконавцями робіт.

Варя мало не щодня з'являлась тут. Блохін і Родіонов правили їй за головних радників в усіх питаннях.

— Здрастуйте, панночко, — звичайно вітали її вони, коли вона під'їжджала. — У нас сьогодні робота іде добре, та от бракує лопат і кирок.

Варя вислухувала і акуратно все записувала, щоб потім переговорити або із Звонарьовим, або з самим Кондратенком.

Вона дуже швидко познайомилася з усіма артилеристами і моряками і не згірш від офіцерів знала їх в обличчя, на прізвища, сімейний стан, особисті якості.

У міру сил вона старалася бути їм корисною, зокрема взялася посилати листи через Чіфу в Росію. Солдати не мали змоги користуватися офіціальними засобами сполучення, от як посилення листів з міноносцями або зафрахтованими від казни китайськими джонками, бо представлення листа коштувало дорого, і здавали своє листування на міську пошту, а та охоче його приймала, але нікуди не посилала. Через свого садівника, китайця, Варя встановила зв'язок з човнярами, які ризикували проривати японську блокаду з моря. Усі зібрані від солдатів листи вона запаковувала в один великий конверт і посилала його від свого імені російському консулові Тідеману в Чіфу. Крім цього, дівчина взялася підготувати із солда-

тів санітарів, а до речі стала навчати грамоти неписьменних і малописьменних. Майже весь свій вільний час вона проводила на пункті або на Залітерній батареї. Якщо Борейко тримався осторонь від неї, то Соїманов спочатку спробував був залицятися до неї. Варя спершу здивувалася, потім розсердилась і одного разу, коли лейтенант хотів її обійняти в темряві, напрямки заявила йому:

— Я, Павло Михайлович, не зношу такого ставлення до себе! Ми обое тільки виграємо, якщо наші взаємини стануть інші.

Моряк був збентежений такою відповіддю і залицяння припинив. Коли він повідомив Борейка про те, що сталось, той тільки посміхнувся.

— Щасливо відбувся! Міг би дістати і гарного ляпаса. Варвара Василівна у нас на розправу швидко! Крім того, там місце вже міцно зайняв Серьожа Звонарьов.

— Але останнім часом вони майже не зустрічаються. А коли побачаться, то тільки весь час сваряться одне з одним.

— І проте Варя ні на кого не дивиться і нікого не бачить, крім нього.

— Чого, на мою думку, не можна сказати про нього!

— Тут діло темне! Скидається, він і сам ще не знає, на кому зупинити свій вибір.

Колись увечері вже пізно на батарею приїхав Кондратенко у супроводі Звонарьова. Генерал зранку був на коні, дуже стомився і поспішав додому, але, проїжджаючи мимо, згадав про перев'язний пункт і заїхав на Залітерну. Варя саме провадила при світлі ручних ліхтарів заняття з санітарами. У темряві Кондратенка помітили не одразу, і він обійшов майже всю батарею, коли його, нарешті, впізнав Блохін і скомандував солдатам: «Струнко!». Генерал привітався і підійшов до Варі.

— Може, ви мені покажете ваш перев'язний пункт? — звернувся він до неї.

Біля повороту до перев'язного пункту горіло вогнище, розкладене солдатами — вони вартували біля будівельних матеріалів. З допомогою факелів з проолієного канату вони освітили всю будівельну площадку. У скелі було видобано дві поруч печери, у кожній з яких могло поміститися до тридцяти поранених. Поряд намічалася ще третя. Височина їх досягала півтора сажня. У підлозі і стінах виднілися блискучі прожилки кварцу і слюди.

Кондратенко обійшов усе приміщення, де-не-де обстукав стіни і зробив кілька зауважень технічного характеру.

— Такий каземат може витримати бомбардування навіть дванадцятидюймовими снарядами. Поранені будуть тут у цілковитій безпеці! — резюмував генерал свою думку.

— Ми ще проведемо сюди електричне освітлення, водопровід, влаштуємо вентиляцію — і все буде готово! — радісно говорила Варя.

— Вас можна поздоровити з успішним виконанням плану, — потиснув дівчині руку генерал.

— Я тут ні при чому. Усе розрахував Сергій Володимирович, а зробили вони! — і дівчина махнула рукою на матросів і солдатів. — Вони всі дуже старалися.

— На себе, панночко, працювали! — півголосом відповів за всіх Блохін.

— І на інших фортах солдати працюють на себе, але далеко не скрізь так добре, як отут. Я давно говорив Стесселю, що до кожного форту, батареї і укріплення треба задалегідь прикріпити певні частини і їм же доручити устатковування. Тоді всі будуть кровно зацікавлені в своїй роботі, і виграє вся кріпость у цілому. Літера Б, Залітерна і цей пункт прекрасно підтверджують мою думку. Коли думаєте закінчити будівництво? — звернувся генерал до Звонарьова.

— Днів через десять буде готово, ваше превосходительство.

Подякувавши ще раз Варі, Кондратенко звелів подати собі коня.

— Завтра ж накажіть від мого імені саперам полагодити шляхи сюди, та щоб працювали не китайці, а солдати, вірніш діло буде!

Після цього Кондратенко поїхав, лишивши Звонарьова на батареї.

— От бачите, як добре все вийшло! — звернулась Варя до солдатів. — Сам Кондратенко похвалив роботу, — сказала вона Звонарьову.

— Нам би, панночко, в нагороду видали по півпляшечки горілки, — озвався Блохін, — усе повеселішає на серці, як вип'єш.

— Щось я тебе, Блохін, особливо сумним і не бачила. Добра робота теж веселить серце.

— Воно-то так, але трохи випити все ж не завадить!

— Спитаю у начальства, як воно зветись.

Слідом за Кондратенком вирушила і Варя. Звонарьов поїхав за нею. У темряві доводилось їхати кроком, щоб не покалічити коней на роз'їждженому шляху.

— Я дивуюсь, Варя, вашому умінню поводитися з солдатами. Ви не тільки не конфузитеся самі, а й не конфузите їх своєю присутністю.

— Я з коліски звикла до спілкування з ними: моєю першою нянькою був денщик,— відповіла дівчина.— Колись у нас денщики жили по сім років і зовсім входили в родину. Дехто ще і зараз пише нам про себе. Особливо мама швидко зживалася з ними, женила їх, хрестила в них дітей. А правда, що вам ваша Ривочка наставила носа після смерті Дукельського? — раптом змінила вона розмову.

— Раз вона мені наставила носа, значить, вона вже не моя!

— І ви все ще буваєте у неї і мрієте про неї?

— Так!

— Надобраніч, бажаю вам щастя з вашою єврейкою! — насмішувато сухо промовила Варя і, вдаривши по коню, зникла в темряві, залишивши Звонарьова уцілковитому здивуванні.

У себе на квартирі Звонарьов знайшов записку від Кондратенка, який попереджав його про поїздку вранці разом із Стесселем на передові позиції. Давши потрібні розпорядження своєму ординарцеві, прапорщик поспішив лягти.

Близько сьомої години наступного ранку Звонарьов був уже на вокзалі. Біля перону стояв екстрений поїзд у складі одного вагон-салона і трьох товарних, куди вантажили верхових коней для учасників поїздки. Біля поїзда походжали Кондратенко, начальник його штабу підполковник Науменко, полковник Рейс і особистий ад'ютант Стесселя князь Гантімуров.

Скоро приїхали Стессель і Нікітін, останнім з'явився ад'ютант Нікітіна капітан Померанцев, за яким трое солдатів несли кошики з закускою та випивкою.

Посідали в крісла, дивлячись у вікна. Стессель був мовчазний і похмурий. Міноносець «Лейтенант Бураков», повернувшись вчора із Інкоу, привіз повторний наказ про

його відкликання з Артура, і тепер генерал їхав до Фока радитись.

— Які новини у вас? — спитав Кондратенко, звернувшись до Рейса.

— Одержано підтвердження про відхід Штакельберга після бою під Вафангоу на північ до Ляояна і наказ про повторний вихід флоту в море для прориву у Владивосток.

— Отак! Значить, деблокада Артура відтягається на невизначений час, раз Куропаткін задкує замість просування вперед,— зауважив Кондратенко.— Цікаво, чи великі сили проти нас, чи не спробувати нам наступати, щоб відтягти частину японців на себе.

— Та що це ви, ваше превосходительство! Наше завдання захищати Артур, а не відтягати на себе сили. У нас і так обмаль людей,— палко заперечив Рейс.

— Якщо і не наступати, то частіше бентежити японців вилазками розвідників буде дуже корисно.

— Марна трата живої сили! Багато чого вони не дізнаються і тільки зазнають даремно втрат! — заперечував полковник.

— Взаємодія армії і кріпості в тому і полягає, щоб примусити ворога дробити свої сили між ними.

— Академічні міркування, Роман Сидорович. Своя пазуха ближча. Нехай Куропаткін сам про себе дбає,— втрутився Стессель.

Поки генерали розмовляли між собою, Померанцев і Гантімуров взяли за готування сніданку. З'явився накритий білою скатертю стіл, і на ньому мальовничо розмістилися закуски. Забахкали пробки, і батарея різноманітних пляшок доповнила прикрашення столу.

— Не сумуй, Анатолій Михайлович! Пригадаєш мое слово, розіб'ємо ми макак косорилих у порох, і ти будеш генерал-ад'ютантом, а то й фельдмаршалом. Усіх самотопів підпорядкують тобі, і вони стануть ходити по струнці. За нашого вождя і полководця, генерала Стесселя! Ур-р-р-ра! — загорлав Нікітін і поліз цілуватись із своїм другом.

Потім пили за Кондратенка, Нікітіна, артилеристів. Нікітін підняв бокал навіть за залізничників, але Стессель запротестував.

— За цивільну сволоту не п'ю! — категорично заявив він.

Звонарьов сидів у кутку і мовчки спостерігав.

— Коли ж ваше весілля, молодий чоловіче? — звернувся до нього Стессель.— Моя жінка вже приготувала для Варі подарунок.

— Побоююсь, що ніколи, ваше превосходительство.

— Комизиться, значить, дівчина. Вона норовиста. Бути вам під черевиком до кінця своїх днів! — казав Стессель.

— Я б не відмовився від такого чарівного черевичка! — кинув Гантімуrow, іронічно оглядаючи Звонарьова.

— Що ж, заручин ще не було. Можете спробувати щастя, — усміхнувся Стессель.

Поїзд зупинився біля роз'їзду одинадцятої версти. У вагон зараз же увійшов Фок у супроводі начальника свого штабу полковника Дмитрієвського. Віддавши Стесселю рапорт про становище на позиції, Фок привітався з усіма і сів поруч із Стесселем.

— Чим порадуєш, Олександр Вікторович? — спитав Стессель, наливаючи йому горілки.

— Радості особливої нема, але й журитися нічого! — розтягуючи слова, відповів Фок.— Горілку мені наливаєш даремно. Я її не споживаю, отже віддаю свою порцію Володимирі Миколайовичу, — кивнув Фок на вже дуже підпилого Нікітіна.

— Не відмовляюсь, — зараз же озвався той. — Відомо, що німцеві смерть, то росіянинові здорово! Ваше здоров'я, пане Фок-Фік на один бік! — і Нікітін демонстративно перехилив свою чарку.

Стессель нахмурився і сухо зауважив Нікітіну:

— Мабуть, Володимир Миколайович, тобі час уже перейти до сельтерської.

— Зараз же виконаю твою мудру пораду, Анатолій Михайлович. Кирило Семенович, розпорядіться-но там, будь ласка, щоб мені німецької водички подали! — звернувся Нікітін до Померанцева.

Стессель вийшов разом з Фоком з вагона і став прогулюватися вздовж поїзда.

— Одержав повторний наказ про виїзд з Артура, — похмуро повідомив він Фока.

— Кому відомий зміст телеграми?

— Мені і Рейсові. Морякам копії нема. Тільки Смирнову.

— Отже, все гаразд! Пошлеш заготовлену нами відповідь, та й годі. Смирнову, звичайно, анічирк!

— Це само собою розуміється! — підтакнув Стессель.

— Навіщо їде оцей розумник Кондратенко? Мене, чи що, вчити розуму?

— Хоче ознайомитися з позицією на твоїй ділянці і заглянути у свій двадцять шостий полк на правому фланзі.

— Він занадто багато фантазує і бог зна що уявляє про себе. Треба його приборкати, а в разі потреби і зовсім забрати, а то він із своєю молодечею завзятістю наробить нам лиха.

— Який же він молодик у сорок сім років?

— З рівня моїх шістдесяти двох, звичайно, він зовсім юнак!

Поки генерали розгулювали по платформі, Кондратенко покликав до себе Дмитрієвського і став розпитувати про становище на фронті. Науменко дістав карту і спробував нанести на неї розміщення частин, але зараз же заплутався: багато сіл, як виявилось, не було відзначено на карті, інші нанесено невірною назви попереплутувані.

— Не карта, а саме непорозуміння! — обурювався Кондратенко. — Шість років володімо Квантуном і не встигли виготовити пристойних карт! Воюєш на цілком незнайомій місцевості. Що ж тут дивного, коли виходить плутанина!

— Плутанина на карті — це ще півбіді, а в управлінні — це гірше! — зауважив Науменко.

— Хто ж в Артурі плуває? — спитав Дмитрієвський.

— Всі начальники, в міру своїх сил і можливостей, — відповів Кондратенко. — Стессель дає одні накази, Смирнов другі, моряки треті, я четверті. Цілком природно, що наші підлеглі лають нас усіх разом.

— Поїхали далі! — наказав Стессель, з'являючись у вагоні. — Чого ви там мудруєте над картою, Роман Сидорович?

— Ознайомлююсь із становищем на фронті і думаю дещо запропонувати вам на розсуд, Анатолій Михайлович, — шанобливо промовив Кондратенко. — Наше завдання якнайдовше затриматися на перевалах, щоб якомога більше зміцнити Артур.

— Я не збираюся зимувати тут! — гостро вставив Фок. — Через місяць відведу свої полки в Артур.

— Правий фланг займають частини моєї дивізії, а я ніяк не збираюся йти звідси передчасно.

— Це ваша справа і мене не обходить! Я піду, а ви як хочете!

— Така постановка питання зовсім недозволена. Прошу вас, Анатолій Михайлович, пояснити це генералові Фоку.

— Я не дурніший за вас і ніяких пояснень не потребую!

— Прошу без різкостей, панове! — втрутився Стессель. — Частини відійдуть в Артур тоді, коли я їм накажу. Поки що треба подумати про посилення обороноздатності позицій на перевалах.

Кондратенко замовк, а Фок став удавано позіхати. У кутку в кріслі хропів Нікітін. Начальники штабів півголосом розмовляли між собою. Звонарьов дивився у вікно.

Було близько одинадцятої години ранку, коли, нарешті, поїзд добрався до роз'їзду дев'ятнадцятої версти, де вирішено було виходити з вагонів.

Стесселя зустріли генерал Надеїн, полковник Ірман, Сахаров і кілька командирів полків. Почет у генералів зріс. Кавалькада рушила вздовж залізничного полотна в напрямі передових позицій, до яких лишалося ще верст з п'ятнадцять.

Здалека чулись нечасті гарматні постріли.

— Стріляють біля Юпілази, — вказав рукою в напрямі пострілів Фок. — Ще може статися, і на неї кинуться в атаку.

Стессель їхав попереду широкою рессю, на ходу вітаючись із зустрічними командирами. Коли раптом несподівано ліворуч зачулись рушничні залпи. Генерал враз зупинив свою величезну вигодовану кобилу.

— Це що за стрілянина? — спитав він Фока.

— За сопками починається вже лінія передових окопів. Мабуть, стрільці помітили рух у японців.

— Чому ж мені раніш не сказали, що позиція вже близько? Я із своїм почтом вилетів би вперед і став би доброю мішенню для японців! — сердито вигукнув Стессель і круто повернув коня назад. — Де тут найкращий круговид? Я хочу обдивитися позиції на всьому протязі, — спитав він.

— Праворуч так звана Велика Сопка, звідти видно далеко в усі напрями, — поспішив до генерала Дмитрієвський.

— Ведіть нас туди. Їдьте спереду, а я за вами, — розпорядився Стессель.

Полковник звернув із шляху і вузькою стежкою вирушив до вказаної вершини. По стежці можна було їхати лише одному, і весь почет з'юрмився на шляху.

— Поїдемо вперед до позицій,— запропонував Кондратенко своєму начальникові штабу і Звонарьову і вирушив на постріли. Через хвилину всі троє були вже на хребті, за яким ішла лінія російських окопів. З верховини відкривався широкий краєвид в усі напрями. Прямо виднівся розташований біля Дальнього японський табір. Шляхом до міста рухалися численні обози. Артилерія нічого не робила. Усе свідчило про нечисленність і слабкість ворога в цьому районі, який більше готувався до оборони, ніж до наступу.

— Зібрати б кулак полків зо два та й вдарити на Дальній, поки тут майже порожньо, а залізниця, через відсутність паровозів широкої колії, ще не працює!— мріяв уголос Кондратенко.— Багато шансів, що ця справа увінчалася б великим успіхом, особливо коли з моря всьдочас на Дальній вдарити і флотом.

— Навряд чи Стессель на це погодиться. Він все-таки вважає, що проти нас скерована вся японська армія, а на півночі лише заслони.

— Добрі тобі заслони, коли вони розбили такий прекрасний корпус, як перший сибірський,— усміхнувся генерал.— Тут треба нам рискнути.

— На це потрібна смілива людина, чого про Стесселя сказати не можна.

— А Фок?

— Той ще гірший! Через свою упертість буде проти, раз що ідея наступу належить вам, а не йому.

— Невесело! Але їдьмо далі вздовж фронту,— вирішив Кондратенко.

Російські окопи ішли не суцільною лінією, а були розташовані по пагорбах. Проміжки між ними прострілювалися рушничним вогнем. Батареї, на відміну від Кінчжоу, усі стояли на закритих позиціях. Попереду були тільки спостережні пункти. Незабаром Кондратенко під'їхав до одного з них. Назустріч генералові вийшов Алі Ага Шихлінський.

— Чи багато перед вами японців, капітане? — спитав Кондратенко.

— Майже що зовсім нема. За тиждень я бачив не більше як дві роти. З артилерії поки що виявлено тільки

дві гірські гармати от за тим хребтом,—доповів командир батареї.

— Як ви вважаєте, чи міг би мати успіх наш наступ у цьому районі? — спитав генерал.

— На цій ділянці — цілком! Ми вийшли б у тил Хунісану і примусили б японців його очистити, але генерал Фок буде проти цього: він навіть стріляти мені забороняє, вважаючи це непотрібною витівкою,— скаржився капітан.

Кондратенко презирнувся із своїм начальником штабу. Попрощавшись з капітаном, він повернув у тил і поїхав у напрямі групи Стесселя, яка була помітна здаля. По дорозі, біля досить великого резервного табору, Звонарьова окликнули. Затримавши коня, прапорщик оглянувся і побачив Стаха Єнджеєвського.

— Яким це вітром вас сюди занесло? — привітався він із Звонарьовим.

У сірозеленому костюмі, у сірих парусинових чоботях, поручик майже зовсім зливався з навколишньою природою. Кондратенко зараз же звернув на це увагу.

— У вас прекрасно підбрано колір одягу. Звідки ви дістали таку тканину?

— Були звичайного кольору штани і гімнастерка, а китайці-кравці пофарбували їх на захисний колір,— пояснив поручик.

— Яка це частина? — спитав генерал.

— Охотницька команда чотирнадцятого полку.

— Якби вам запропонували понишпорити у японців у тилу і обійти справа Хунісан, ви б не заперечували?

— Я про це давно мрію і не раз доповідав своєму командирові, але безрезультатно. Японців перед нами так небагато, що можна рискнути й потривожити їх!

— Ваше прізвище?

— Поручик Єнджеєвський.

— Радий з вами особисто познайомитись! Дуже добре пам'ятаю вашу телеграму з-під Кінчжоу. Завдяки їй мені пощастило умовити Стесселя не відступати одразу в Артур, а затриматися на цьому перевалі. Ваше начальство вас, скільки я знаю, не дуже полюбляє. Хочете перейти до мене в дивізію?

— Тільки разом з моїми охотниками.

— Прекрасна відповідь для офіцера! На жаль, усю вашу команду цілком не переведеш в інший полк.

Коли Кондратенко і його супутники повернулися до групи Стесселя, він сидів за кулеметом. Кілька офіцерів, з'юрмившись навколо генерала, посилено клацали фотографічними апаратами.

Вставивши кулеметну стрічку, Стессель натиснув на спуск, і кулемет затріскотів. Внизу в долині лагодили шлях китайці. Злякані пострілами, вони кинулись у зарості гаоляну. Генерал пройшовся чергою по куцах гаоляну, але стрічка захлинулась, і генералова забава обійшлась без людських жертв.

— Шкода, жодного хунхуза не пощастило підстрелити,— зітхнув Стессель і обвів очима навколишніх фотографів.

— Можна закласти нову стрічку,— послужливо запропонував командир чотирнадцятого полку полковник Савицький.

Стрільці кинулися були до кулемета з новою стрічкою, але Кондратенко, під'їхавши, відвернув увагу Стесселя від китайців вказівкою на часті заклинення патронів.

— На це треба звернути найсерйознішу увагу. Під час відбивання штурму кулемети незамінні, а кожне заклинення відбирає силу-силенну коштовного часу.

— Так, так. Це неподобство! — погодився Стессель.— В Артурі накажу Белому спеціально взятися за це питання,— і генерал, розминаючи затерпілі ноги, піднявся з кулеметного сідла.

— От і фотографія готова: генерал Стессель на передових позиціях сам особисто стріляє по наступаючих японцях,— шепнув на вухо Звонарьову знайомий офіцер.

Фок під'їхав до Кондратенка.

— Милувалися краєвидами, Роман Сидорович, та критикували передові позиції моєї дільниці, а за одним заходом перемивали кісточки й мені?—елейним тоном спитав він.

— У плітках не вправляюсь, а позиції справді оглянув і знайшов їх у поганому стані,— голосно відповів Кондратенко.

— На дільниці Семенова, де розташовані полки вашої дивізії, і таких окопів нема, там просто ряд заячих нір, в яких не тільки під артилерійським, а й під рушничним вогнем довго не всидиш.

— Це тому, що ви захоплюєте для своєї дивізії всі матеріали, які я посилаю з Артура до Семенова.

— Знову чогось не поділили, панове? — роздратовано сказав Стессель, під'їхавши.— Коли б ви знали, як це мені набридло! За кожную дурничку зчиняються нескінченні сварки!

Фок і Кондратенко мовчки вислухали це зауваження.

— Який дідько влізе на наші позиції! Суцільні яри та голі скелі. Природна їх сила така велика, що витратити багато засобів і матеріалів на їх укріплення немає рації. Ніякі японці ніколи їх не візьмуть! — ораторствував Стессель.

— Я з цим цілком згоден,— зараз же підтакнув Фок.— Зате генерал Кондратенко, як завжди і скрізь, має в цьому питанні свою «окрему» думку! Інженерська школа все ж дається взнаки у ньому...

— Інженери багато мудрують, ще більше крадуть, але зі мною не пожартуєш, я їм не потуратиму! — промовив Стессель.

— Ваше превосходительство, чи невгодно вам перекусити! — розплився у широченій усмішці полковник Савицький, начальник об'їжджуваної дільниці оборони. Стессель охоче погодився.

У великому наметі Червоного Хреста було накрито стіл. Товстий Савицький, віддихуючись, сів на господарське місце на чолі столу, помістивши обабіч себе Стесселя і Фока. Солдати стали обносити обідаючих закусками, застукотіли ножі, задзвеніли чарки.

Розмова з кожною хвилиною голоснішала та ставала жвавішою, почалися гості за начальствующих осіб, і обід набрав характеру звичайної офіцерської пиятики. Непомітно надійшов вечір. Звонарьов з Гантімуrowим вийшли на повітря.

Незабаром з намету вийшов Кондратенко.

— Час рушати і далі, а то побоююсь тут загрузнути на ніч! Можна ще сьогодні добратися до штабу Семенова, а завтра повернутися в Артур. Ми додому і верхи доїдемо. Тут же недалеко.

Але Стесселеві теж набридло сидіти за столом, і він вирішив їхати.

— Панове! Годі ледарювати! — звернувся він до обідаючих.— Їдьмо далі! Господареві спасибі за хліб-сіль! Накажіть подати коні.

Скоро дуже поріділа кавалькада рушила далі. Стессель їхав не кваплячись. У благодушному настрої після

обіду він ласкаво вітався з зустрічними офіцерами і розпитував їх про життя на позиціях.

Кондратенко почав розмову про можливість наступу на Дальній.

— Знов у вас нова ідея виникла, Роман Сидорович! Вашій фантазії може позаздрити перший-ліпший підпоручик! Можливо, на якійсь окремій ділянці японці й слабші від нас, але загалом же сили в них далеко більші за наші. Отже, наступ легко буде їм паралізувати, а ми знаємо тільки марних втрат. Ось чому нам не слід їх турбувати, раз вони нас не зачіпають,— позіхаючи, відповів Стессель.

— Приблизно так само міркує і Вітгефт для виправдання своєї бездіяльності в Артурі!

— Моряки ховаються за наші спини, а ми ні за ким не ховаємось, але весь час стоїмо віч на віч з ворогом.

— Не в цьому справа! Як відомо, напад — найкращий спосіб захисту: ми одразу відтягнемо увагу японців до себе; може, вони перекинуть сюди частину сил з півночі...

— Боже нас від цього порятуй! Я не знаю, як ми утримаємось проти наявних японських частин, а ви хочете ще притягати їх до нас. На це я ніколи не погоджусь! — рішуче відкинув пропозицію Стессель.

— Ми цим polegшимо перехід у наступ Маньчжурської армії,— переконував начальника укріпленого району Кондратенко.

— Куропаткін нас про це не просить і цього нам робити не велить. Навіщо ми нав'язуватимемо йому свою допомогу? — заперечував Стессель.

— Допомагаючи Куропаткіну, ми тим самим допомагаємо самим собі, бо найкращою допомогою для нас буде деблокада Артура і відновлення сполучення з Маньчжурією. У цьому й полягає взаємодія кріпості з польовою армією. Ми притягуємо на себе значні ворожі сили і тим polegшуємо становище армії, вона ж у свою чергу допомагає нам, відтягуючи сили на себе. Це азбучна істина, відома кожному молодому офіцерові,— почав уже дратуватися упертістю Стесселя Роман Сидорович.

— Я ж, як вам відомо, генерал російської армії, і мені ці, як ви висловлюєтесь, «азбучні істини» відомі не гірше, ніж вам. І проте я з вами не згоден і категорично заперечую проти будь-яких спроб «перейти в наступ і до-

помогти Маньчжурській армії». Вважаю питання вичерпаним і припиняю безцільне сперечання,— обірвав Стессель.

— Тоді дозвольте хоч провести добре розвідування в цьому напрямі?

— Це інша справа! Понишпорити у японців в тилу і повернутися назад ніколи не шкодить!

— Тільки нехай це роблять частини сьомої дивізії, а не моєї,— втрутився в розмову Фок.— Я рішучий супротивник подібних експериментів і не дозволю частинам четвертої дивізії брати в них участь.

— Участь у розвідуванні братимуть ті частини, які призначить начальник району,— відповів Кондратенко.

— Ініціатор діла ви, Роман Сидорович, а тому вам і карти в руки! У розвідці будуть брати участь полки вашої сьомої дивізії і, коли хочете, моряки,— звернувся Стессель до Кондратенка.

— Я просив би додати мені ще прикордонників.

— Не заперечую!

— Завтра ж я зміню двадцять шостим полком чотирнадцятий і почну готуватися до розвідування. Може, ви вважатимете можливим, Олександр Вікторович, передати в моє розпорядження охотницьку команду чотирнадцятого полку?

— Ні, не вважатиму. Самі кашу заварюєте, самі ж її їжте, а я тут ні при чому і мої солдати теж.

— Охотники чотирнадцятого полку добре знають місцевість у цьому районі, а мої частини мусять ще ознайомлюватися з нею, і на це піде багато часу.

— Коли взявся за гуж, не кажи, що не дуж! — усмінувся Стессель.— Орудуйте, Роман Сидорович, власними силами і не розраховуйте на чужу допомогу.

— Спробую!

— Тільки пам'ятайте, що за успіх діла ви відповідаєте цілком! — з загрозою зауважив Фок.

— Я звик відповідати за свої дії.

— Тут кінчається дільниця четвертої дивізії,— зупинив свою конячину Фок.— Далі район Кондратенка.

Стессель теж зупинився.

— Стомився я, Роман Сидорович, та й обіцяв жінці надвечір бути в Артурі. Ви й без мене прекрасно зумієте оглянути позиції і внести, де треба, потрібні виправлення, а тому я поїду назад.

— Не смію затримувати ваше превосходительство. Але,

звичайно, дуже шкодую, що ви не зможете глянути на «заячі нори», де розташовані мої частини.

— Ви зніміть кілька фотографій і потім покажете їх мені та Олександрю Вікторовичу,— мудро вирішив Стессель і рушив у зворотну путь разом із своїм почтом.

Кондратенко, Науменко і Звонарьов поїхали далі. Незабаром їх зустріли начальник правофлангової дільниці полковник Семенов, дільничний інженер капітан Зедгенідзе і начальник артилерії дільниці полковник Мехмандаров. Привітавшись з ними, генерал пішов на позиції. На відміну від дільниці четвертої дивізії окопи тут були прекрасно устатковані і добре пристосовані до місцевості, мали міцні бліндажі.

— І це Фок насмілюється звати заячими норами! — обурювався Кондратенко.

Уже зовсім у темряві Кондратенко добрався до штабу Семенова і вирішив тут заночувати. Незабаром один по одному під'їхали викликані телефоном начальники дільниць лівого флангу. Кондратенко привітно з ними здоровкався і примушував кожного докладно розповідати про становище на дільниці. Далі почалась нарада про можливість переходу в наступ у напрямі Дальнього. Цю думку з ентузіазмом підтримали присутні.

— Аби тільки Фок не підвів, а ми зуміємо прорвати розташування японців,— резюмував думку зборів Семенов.

— Завтра змінимо чотирнадцятий полк і спробуємо вийти в тил Хунісану, нехай вони нам дадуть хоч би одного-двох провідників з охотницької команди,— промовив Кондратенко.— Попрошу про це безпосередньо Савицького.

Написавши записку, генерал віддав її Звонарьову і звелів приставити командирові чотирнадцятого полку.

— Тепер усього пів на десяту. За годину ви будете в нього. Можете там і лишитися на ночівлю,— розпорядився Кондратенко.

— Я постараюсь розшукати Єнджеєвського і в нього лишусь до ранку,— відповів прапорщик.

— Прекрасно! Повідомте його про наші наміри і спитайте поради. Було б дуже добре, якби він зрання побачив мене.

Через годину Звонарьов був уже в штабі чотирнадцятого полку. Після від'їзду Стесселя там не припинялася пиятика.

Полковник, з червоним обличчям, без кітеля сидів за столом у наметі на тому ж місці. Навколо нього зібралась досить велика компанія.

Прапорщик, розштовхавши юрбу, підійшов до полковника і подав пакета.

Усі, хто був у наметі, повернулися до свого командира.

— Виступати куди? Тривога? Японці прорвались? — засипали запитаннями прапорщика.

— Дулю! дам я йому своїх охотників! Коли хоче, може брати це золотце Єнджеєвського. Свічку поставлю своєму святителеві, коли його здихають! — промовив полковник, ознайомившись з запискою Кондратенка. — Завтра передам позиції біля Хунісана Семенову, а другий батальйон відтягну в тил. Ваш же генерал може там химерувати, як схоче! У мене є наказ Фока — ніякої підтримки йому ні в чому не подавати.

— Так і наказете передати генералові Кондратенку? — запитав руба Звонарьов.

— Що ви! Ще й справді надумаетесь йому дослівно передати все, що я говорю! Зараз я продиктую відповідь...

— «Ваше превосходительство, вельмишановний Роман Сидорович! При всьому моему щирому бажанні, я, на великий мій жаль, позбавлений змоги задовольнити ваше прохання, хоч палко співчуваю вашому починанню і твердо переконаний в його безперечному успіху під вашим мудрим керівництвом. Єдине, що я можу зробити, — це відкомандирувати в ваше розпорядження начальника моєї охотницької команди поручика Єнджеєвського. Строк його відрядження не обмежую часом. Лишаюсь вашого превосходительства відданий слуга Володимир Савицький».

Взявши листа, прапорщик вийшов з намету і пішов до місця розташування охотницької команди. По дорозі до нього пристав Алі Ага Шихлінський, який, з доручення Ірмана, мав об'їхати батареї і попередити про наступний відхід із зайнятих тепер позицій.

— Як, і артилерія теж знімається з цієї дільниці? — здивувався Звонарьов.

— Фок наказав забрати всі гармати, а інженерам розібрати бліндажі і матеріали використати на інших дільницях позиції.

— Коротше кажучи, Кондратенкові дається голе місце, де насамперед він мусить знову будувати укріплення.

— Дуже можливо, що японці, помітивши, що наші розбирають бліндажі, самі перейдуть в наступ раніше за нас.

— Треба терміново попередити про це генерала,— вирішив Звонарьов і хотів був їхати назад у штаб Семенова, але капітан запропонував туди заїхати самому.

— Особливо не турбуйтеся. Мій командир бригади, полковник Ірман, вирішив правофлангові батареї всупереч наказові Фока поки що лишити на місці. Я сам побачуся з полковником Мехмандаровим. Ми з ним давні друзі і з півслова зрозуміємо один одного. Хоч би які накази видавав Фок, батарея підполковника Лаперова, де я старшим офіцером, ніколи не кине без допомоги полки дивізії Кондратенка, — палко промовив Шихлінський. — Від правофлангової батареї Романовського, до штабу двадцять шостого полку всього три-чотири версти, я за півгодини доберуся до нього, і передам все, що треба. Ви ж їдьте просто до Єнджеевського.

Стах уже спав, коли Звонарьов увійшов до нього в намет, але будити його не довелось: він зараз же проснувся і, натягнувши чоботи, присів до столу, на якому стояла засвічена свічка. Вислухавши Звонарьова, він тихенько свиснув.

— Ясно, що Фок хоче підкласти свиню Кондратенку. Та ми ще подивимось, що з цього вийде. Я, звичайно, з задоволенням перейду до Семенова, а щодо моїх охотників, то поступово я їх всіх перетягну за собою. Денисов, — гукнув поручик, піднявши полу намету.

— Чого накажете? — озвався голос із темряви, і в намет увійшов кремезний стрілець з перев'язаною головою.

— Треба всіх хворих і поранених послати в тил,— почав був поручик.

— Вони, ваше благородіє, не хочуть. І тут, говорять, переможемося.

— Я переходжу у двадцять шостий полк,— оголосив йому поручик.

Унтер-офіцер здивовано подивився на нього.

— Як же ми без вас будемо, Євстахій Казимірович?— спитав він.— За вами ми і в огонь і в воду підемо, бо вас знаємо,— марно людей не поведете, а новий начальник не знати який ще попадеться.

— Нехай, хто нездоровий, іде в госпіталь, а там проситься у двадцять шостий полк.

— Збагнув, ваше благородіє! Тільки половина команди одразу піде. Багато в нас легко поранених, котрі в строю лишились. Є, крім того, хворі, особливо на живіт, ревматизм та курячу сліпоту.

— Усім одразу йти не можна: чоловік по п'ятнадцять в день, не більше.

— Зрозумів! Покличу взводних, ми миттю цю справу обміркуємо, — і унтер зник із намету.

Незабаром табір зашумів. Почулися суперечки, кому раніш йти до поручика в двадцять шостий полк.

— Кондратенко дуже хотів, щоб ви лишили на місці частину своїх людей, — нагадав Звонарьов.

— Добре. Одразу у одного-двох десятків стрільців заболять животи. Вони й лишаться на місці, коли полк виходитиме. Коли ж прийде двадцять шостий полк, вони чудом усі одужають. Цю комедію ми зіграємо легко. Одне слово, зовсім обшахруємо цю жирну свиню Савицького, — радісно сказав Стах.

Звонарьов голосно позіхнув, давалася взнаки денна втома.

— Лягайте-но ви на моє ліжко, Сергій Володимирович, мені зараз не до сну. Занадто багато треба зробити за ніч, — запропонував Стах.

Тільки-но Єнджеевський вийшов з намету, як Звонарьов, не роздягаючись, повалився на ліжко і зараз же заснув.

Провівши Стесселя, Фок і Сахаров вирушили у свій штаб, розташований у Кумирненській імпані. Коні обережно йшли темною дорогою. Фок голосно зітхав і чортихався, коли його коняка спотикалася в темряві.

— Ви, мабуть, дуже стомились, ваше превосходительство? — співчутливо спитав Сахаров.

— Диявольськи! Швидше б оця клята війна кінчалась, зараз же вийду у відставку та й поїду куди-небудь далі.

— Коли не секрет, то куди ви хочете їхати?

— За кордон! У Південну Німеччину. Ми, Фоки, родом з Тюрінгії. Хотілось би придбати там дачку та й пожити до кінця днів на покої в себе в рідному фатерланді.

— Ви заслужили цілковите право на спокійну старість.

— У Росії не вміють цінити по заслугах людей! Стессель молодший за мене на сім років, а вже мітить у повні

генерали, я ж далі не піду і через рік буду звільнений із служби за віковим цензом.

— Ви мусите самі вже зараз подбати про свою старість.

— Не від мене це залежить.

— Від вас, ваше превосходительство! Війну треба кінчати якнайшвидше, бо вона — тягар російському народові. Можливо, я песиміст, але якимось не дуже вірю у визволення Артура, — зітхнув Сахаров.

— То ви вважаєте, що чим Артур швидше займуть японці, тим краще для росіян?

— Не зовсім так, ваше превосходительство, але коли йому судилося впасти, нехай це станеться швидше; менше буде людських жертв.

— Так, капітане, маєте рацію: впертий опір на передових позиціях цілком зайвий, чого не хоче зрозуміти Кондратенко. Тільки марно проливають солдатську кривцю.

— Мабуть, він сподівається на сприятливе закінчення війни.

— Не такий з нього дурень! Просто хоче мати славу артурського героя.

— Сподіваюсь, Стессель не поділяє його поглядів?

— Стессель власної думки не має, це для нього занадто складна річ.

— Тоді нехай він засвоїть думки вашого превосходительства!

— Ви, Василь Васильович, людина комерційна. Хочете послугу за послугу? Я підтримуватиму у Стесселя вашу думку про облогу... Чи міг би я взяти участь у вашому підприємстві?

— Дозвольте на ваше ім'я записати акції Тіфонтая тисяч на десять-п'ятнадцять?

— Тільки цур! Угоди з вами я, звичайно, не укладаю тиму.

— Слово вашого превосходительства дорожче за гроші!

Сахаров пожвавішав і весело замуркотів щось собі під ніс.

— Чи багато вам платять японці? — несподівано повернувся до нього Фок.

— Мені? Японці? За що? — похоловши від страху, вигукнув Сахаров.

— Хоч би за управління справами Тіфонтая,— іронічно зауважив Фок.

— Жартувати зволите, ваше превосходительство! Щождо цього китайця, то я насилу вижав з нього три проценти з чистого прибутку... взагалі, китайці народ комерційний.

— А японці — передбачливий!

— Цілком згоден з вашим превосходительством.

— Тоді все гаразд,— закінчив розмову генерал.

Уранці до Фока прийшов полковник Дмитрієвський з цілим оберемком паперів.

— Насамперед дозвольте доповісти вашому превосходительству, що ваше розпорядження про зняття з позицій чотирнадцятого полку виконано тільки наполовину: стрільці пішли, але розбирати бліндажі і прикриття генерал Кондратенко не дозволив.

— Савицький мусив не питати дозволу у Кондратенка, а точно виконати мій наказ. Оголосіть йому догану у наказі по дивізії.

— Генерал Кондратенко під загрозою арешту наказав все лишити на місці. Крім того, у розташуванні чотирнадцятого полку виникла чи то холера, чи то дизентерія. В охотницькій команді одразу захворіло двадцять чоловік, дехто тяжко. Через це полковий лікар, щоб уникнути поширення зарази, не рекомендував щось виносити з колишньої дільниці полку.

— Це інша справа! Нехай собі там Кондратенко на здоров'ячко морочиться з епідемією, ми вчасно забираємося звідси.

Незабаром приїхав Савицький і став виправдуватися у невиконанні наказу начальника дивізії. Фок дав йому виговоритися і потім запитав:

— Чи правда, що у вас виявлено холеру?

— В охотницькій команді поручика Єнджеєвського. Я, до речі, відрядив його в розпорядження Кондратенка.

— Це отой розумник, який запевняв під Кінчжоу, що японці ідуть на північ і, порушуючи підпорядкованість, поза мною, безпосередньо доніс про це Стесселю і чомусь Кондратенку?

— Він самий, ваше превосходительство. Я з задоволенням би і зовсім позбувся його присутності в полку.

— Подайте рапорт по команді. Я підтримаю ваше клопотання перед начальником району. За одним заходом

нехай він забирає з собою усіх цих холериків і розводить заразу в сьомій дивізії.

— Слухаю! Сам Енджеєвський — це теж моральна зараза для всього полку, нігіліст і критикан!

— Тим більше підстав позбутися його! Подивимось, як Кондратенко впорається із своєю вигадкою,— злорадно сказав Фок.

— Ваше превосходительство! — доповів генералові, увійшовши, Ірман.— На прохання генерала Кондратенка я залишив на місці дві правофлангові батареї.

— Цілком даремно! Негайно зніміть їх, вони мені потрібні на лівому фланзі завтра на ранок.

— Але там і так уже є три батареї, а біля Хунісана майже нема артилерії. Там намічається наступ двадцять шостого полку, і без артилерійської підготовки полк знає великих втрат...

— ...До сьомої дивізії, з її розумником Кондратенком, мені діла нема! До вас вона теж зовсім не стосується, і вам нема чого про неї турбуватись.

Ірман у хвилюванні піднявся на весь зріст перед Фок, і, задихаючись, промовив:

— Вашого розпорядження за обов'язком служби і честю свого мундира я виконати не можу. Прошу звільнити мене від командування бригадою!

Фок здивовано дивився на свого завжди дисциплінованого і витриманого начальника артилерії. У такому стані він його ще ніколи не бачив.

— Який же ви запальний, Володимир Олександрович! Начебто ви зовсім позбавлені нашої спокійної і врівноваженої німецької крові. За дурнички пил знімаєте!

— Людське життя для мене ніколи не було дурничками.

— Я вас, полковнику, більше не затримую,— знову підвищив голос Фок.— Якщо ви хворі, подавайте рапорт і йдьте в Артур, але дальших суперечок з приводу відданого мною наказу я не потерплю.

Ірман повернувся згідно з статутом і, клацнувши шпорами, вийшов. Він зараз же швидко написав рапорта про хворобу і докладного листа Кондратенкові. Листа він віддав Алі Ага Шихлінському і наказав йому зараз же їхати до генерала.

— Від вас багато чого залежить, Алі Ага,— виряджав капітана Ірман.

— Не турбуйтеся, Володимир Олександрович. Алі Ага ще ніколи нікого не підводив і не зраджував у житті. Якщо Фок надумав підвести сьому дивізію під удар японців, то це йому не пощастить. Докладу всіх зусиль, щоб розладнати його підступи і допомогти генералові Кондратенку,— і, скочивши на коня, Шихлінський широким галявом поскакав по дорозі.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Звонарьов разом з Кондратенком обходив лінію окопів, що їх мав зайняти двадцять шостий Східносибірський стрілецький полк. Генерал оглядав дрібні мілкі окопчики з невеличким земляним бруствером, де ледве могла сховатися, сидячи на дні, людина.

— Треба дивуватися мізерності втрат у чотирнадцятому полку при такій поганій будові окопів,— роздратовано сказав він.

— Японець тут зовсім не стріляє, можна хоч на бруствері сидіти, ваше превосходительство,— доповів Денисов, один із «захворілих на холеру і раптом одужалих» охотників.

— Мабуть, тут нікого нема, крім рідких цепів для нагляду за нами,— остаточно вирішив Кондратенко.— Поки що поліпшимо позицію і підготуємося до глибокої розвідки в тил, яка може привести й до прориву всього японського розташування.

— Коли тільки Фок і Стессель не перешкодять,— вкинув Семенов.

— Напевно перешкодять,— додав Єнджеєвський.— Наш начальник дивізії з шкіри буде пнутися, щоб накастити вам.

Близько полудня навально прискакав Алі Ага Шихлінський з листом від Ірмана.

Ознайомившись із змістом листа, генерал спохмурнів.

— Батарейам уже передано наказ про відхід? — спитав він капітана.

— Ще ні, але від вас я їду до них.

— Попросіть обох командирів батарей до мене. Я особисто порозмовляю з ними. Поки що треба хоч до вечора

затримати тут батареї, а потім я попрошу вас, Сергій Володимирович, майнути звідси безпосередньо в Артур до Стесселя,— години через дві з половиною ви будете там. Я прошу його негайно вислати мені з кріпості п'ятдесяти-семиміліметрову їздичу батарею, батарею сімдесятип'яти-міліметрову китайських гармат і хоч би взвод шестидюймових польових мортир,— усього дванадцять гармат і дві мортири. Із цими силами я ще зможу обійтися. Тільки велике прохання, Сергій Володимирович: по дорозі не баритися. Зараз десята ранку, на завтра вранці батареї мають бути тут.

Звонарьов негайно звелів сідлати собі коня.

— Моряків я прошу водночас вислати канонерки і міноносці до бухти Лунвентань. Нехай обстріляють берег з півночі від Семафорної гори,— додав Кондратенко, віддаючи прапорщиківі пакет.

Звонарьов без особливих пригод добрався до Артура і просто з дороги пішов з рапортом до Стесселя.

Генерал здивувався його появі.

— Що там скоїлось, що вас погналі з позицій просто в Артур? — спитав він Звонарьова.

— Коли я виїжджав, усе було гаразд, крім деяких незгод між генералами Фоком і Кондратенком.

— Знову почалась генеральська гризня,— роздратовано сказав Стессель і, розірвавши пакет, почав читати донесення.— Я наказав Фоку забрати полк, а не батареї, крім того, зміна намічалася на завтра, а не на сьогодні. Тут уже, мабуть, Роман Сидорович, як завжди, поквапився. Ото ще людина! Ані хвилини не може посидіти спокійно! — дедалі більше дратувався Стессель.— Потрібні йому батареї я, звичайно, вишлю, якщо вони в Артурі. Вірніш же, вони стоять у резерві за дивізією Фока. Мортири тут, зараз накажу Василю Федоровичу їх сьогодні ж кинути на позиції. Ви й відвезете цього наказа в управління артилерії.

— Генерал Кондратенко хотів, крім того, просити допомоги у флоту,— доповів Звонарьов.

— Є й для них пакет?

— Так точно!

— Дайте його сюди,— наказав генерал і тут же розкрив пакет.

— «Прошу подати допомогу моему наступові на Дальній»,— став читати Стессель.— Який це ще наступ? Хто

його дозволив?—накинувся він на Звонарьова.— «Бажаю в цій операції участь не менше як трьох-п'ятьох суден рухливої берегової оборони, канонерок або крейсерів, при одночасному ударі всім броненосним загonom на Дальній з моря». Та тут накреслюється ціла велика операція з участю всього нашого флоту і без мого відома та згоди! Я рішуче забороняю будь що робити до мого дозволу! Лист, адресований Вітгефтові, я затримаю у себе аж до пояснення Кондратенка. Поки що їдьте до Белого і від мого імені накажіть вислати на передові позиції взвод шестидюймових мортир,— розпорядився генерал.— Ви коли повертаєтесь назад?

— Генерал Кондратенко наказав мені лишитися в Артурі і продовжувати роботу на сухопутному фронті.

— Кого ж мені послати до Кондратенка? Гантімуров тут? — спитав Стессель у Рейса, який мовчки спостерігав усе.

— Ще не повернувся, ваше превосходительство.

— Доведеться послати Водягу. Можете іти, пане прапорщик,— відпустив генерал Звонарьова.

В управлінні артилерії було чути сильний галас і крики, коли туди з'явився Звонарьов. Ще здалека він впізнав могутній бас Борейка.

— Не погоджувався і не погоджуюсь! — кричав поручик, стоячи перед завідуючим господарством кріпосної артилерії підполковником Бжозовським.— Раз що на складах є пристойне обмундирування, давати солдатам усяке дрантя не можна! Вони теж люди і повинні бути одягнуті та взуті як належить!

— Це обмундирування першого строку, його не можна видати вам,— переконував його Бжозовський.

— Люди босі, і я повинен їх взути! — гримів Борейко.

— Вважаю питання вичерпаним, прошу вийти,— розлютувався завідуючий господарством.

— Я іншої думки і йду безпосередньо до генерала,— і, широко відчинивши двері, в коридор вилетів у нестямі поручик, ледве не збивши Звонарьова з ніг.

— Ти звідки в такому вигляді? — здивувався він, оглядаючи свого запорошеного з дороги друга.

Прапорщик пояснив.

— Ходімо до Белого, він у себе в кабінеті.

— Треба доповісти через ад'ютанта.

— Та хай їм чорт, усім ад'ютантам! — і Борейко ступив у кабінет генерала.

Белий був чимось зайнятий з Тахателовим і не одразу подивився на офіцерів. Обидва вони мовчки чекали, поки генерал заговорить із ними.

— Звідки ви такий запарошений? — нарешті звернувся Белий до прапорщика.

Той подав конверта від Стесселя і стисло виклав суть подій.

— Шкода, що Роман Сидорович заздалегідь нас не попередив про свої плани,— зауважив генерал.

— Мабуть, вони в нього виникли раптово. Крім того, він хоче використати елемент несподіваності і атакувати японців негайно і просить тільки його підтримати.

— Флот наш швидко розкачати важко. Даремно ви віддали Стесселю листа, адресованого Вітгефту, я сам поговорю з ним і адміралом Лощинським. Щось та зробимо, щоб допомогти Кондратенку.

Звонарьов хотів був вийти, але його затримав Тахателов розпитами про дорогу, якою мав іти мортирний взвод. Генерал тимчасом напався на Борейка.

— Час уже припинити ваші дивацтва, поручику! Щодня до мене звідусіль надходять скарги на вас,— говорив Белий, різко викарбовуючи слова.— Підполковник Бжозовський скаржиться, що ви вчора свавільно захопили п'ятдесят пар заготовок і відмовилися їх повернути. Хоч я ціню вас як бойового офіцера і видатного артилериста, все-таки я вирішив перевести вас назад на Електричний Утьос. Поки що на цьому обмежусь. Заготовки ж поверніть на склад.

— Я вже пошив з них чоботи.

— Коли ж ви встигли це зробити?

— Посадив усіх шевців своєї роти та позичив у сусідів, вони мені за ніч і пошили п'ятдесят пар.

— Я віддам у наказі догану вам з переводом на Електричний Утьос молодшим офіцером.

— На Залітерну ви кого хочете призначити, ваше пресвосходительство?

— Штабс-капітана Високих.

— Цей підійде! — схвалив вибір генерала Борейко.

— Я теж такої думки,— іронічно всміхнувся генерал і відпустив офіцерів.

Через годину Звонарьов разом з Белим поїхав до Віт-

гефта на «Цесаревич». Там вони застали адміралів Лощинського, Ухтомського і Григоровича.

Белій був серед моряків своєю людиною, а тому його зустріли без всяких церемоній: Матусевич дружньо взяв його під руку і провів до Вітгефта. Елліс і Звонарьов пішли за ними. Хоч офіційного засідання не було, але морські і сухопутні превосходительства обмінялися думками з приводу пропозиції Кондратенка.

— Крім суден загону Михайла Федоровича,— кивнув на Лощинського Вітгефт,— ми нічого виділити не зможемо.

— А крейсери «Аскольд», «Диана», «Паллада» і, особливо, «Баян»? — нагадав Белій.

— Вони так глибоко сидять, що для їх проходу доведеться довго тралити рейд, і тоді можна буде вивести й броненосці.

— Тим краще! Поки Михайло Федорович із своїми канонерками, міноносцями й крейсерами обстрілюватиме берег, броненосці вдарять на Дальній,— запропонував Белій.

— Дальнінський рейд дуже замінований і до нього близько підходити небезпечно. Крім того, японці, висунивши свій флот до Артура, відріжуть нас від нього і примусять у морі прийняти бій, а це для нас зовсім не вигідно.

— Більше рішучості, Вільгельм Карлович,— умовляв адмірала Белій.— Я завжди стояв за щільне співробітництво з флотом, вважаю, що й цього разу висловлюю той же погляд. Треба обстріляти Дальній, хоч би з великої дистанції. Це примусить японців звернути увагу на охорону цього порту і відтягне частину їх морських і сухопутних сил.

Після довгих суперечок вирішили, що зранку в море вийде загін рухливої берегової оборони під флагом Лощинського у складі «Новика», трьох канонерок і шести міноносців. Крейсери ж і «Ретвизан» мають стояти напоготові до виходу на допомогу в разі потреби.

Вдома Звонарьова чекав підполковник Науменко.

— Ідьмо зараз же на позиції: вас викликає Кондратенко. На ніч намічено наступ, а з світом флот підтримає нас з моря.

— Зараз звелю сідлати,— відповів прапорщик.

— Біля штабу стоїть екіпаж Сахарова, він нас доведе.

Через чверть години вони в супроводі козацького взводу вже їхали разом з Сахаровим в екіпажі по середній артурській дорозі.

Звонарьов, розгорнувши карту, розповідав начальникові штабу про заплановані дії загону Лоциньського. Сахаров з великим зацікавленням стежив за його поясненнями, роблячи замітки у себе в записній книжці.

— Для доповіді генералові Фоку,— пояснив він.

До сонячного заходу вони доїхали до Кондратенка, який поспішно став розпитувати Звонарьова про наміри флоту.

— Треба буде завтра зранку гарненько налагодити зв'язок з моряками через Семафорну гору. Вночі наші розвідники підуть на пошук і, якщо він буде вдалий, їх підтримає двадцять шостий полк,— говорив Науменко.

— Яке буде розташування полків, батареї і резервів? — поцікавився Сахаров.

Науменко став показувати на карті розташування частин, а капітан швидко наносив його на свою карту.

— Звідки це у вас, Василь Васильович, така чудесна карта? — звернув увагу підполковник.

— Японська,— спокійно відповів Сахаров.— У Дальньому купив.

— От би нам таку! Наші дуже погані: усі назви перебріхано, дороги і села нанесено не там, де треба, висоти вказано невірно,— нарікав Науменко.— Чи не можна у вас скопіювати?

— Будь ласка! Після доповіді Фоку пришло вам карту на копіювання,— запропонував Сахаров.

— Прекрасно, будемо вам дуже вдячні...

Попрощавшись, Сахаров поїхав далі.

У темряві легко було загубити дорогу, а тому Сахаров посадив до себе в екіпаж зустрінутого незабаром китаєця, який показував дорогу кучерові. Коли потреба у провіднику минула, китаєць зліз, доставши від капітана за роботу двогривенний і невеличкий папірець з незрозумілими значками, якого він старанно сховав за пазуху.

Розвідники двадцять шостого полку мали вирушити близько полуночі, загальне керування ними було покладено на Єнджеєвського і близько десятої години поручик

зайшов у штаб дістати остаточні розпорядження. Тут він зустрівся із Звонарьовим, щойно прибулим з Артура.

— У вас усе готове до сьогоднішньої нічної операції? — спитав Стаха Кондратенко.

— Так точно, ваше превосходительство! Людей розведено у вихідне положення і докладно їм пояснено завдання. Я постараюсь без шуму добратися до лінії батареї і частинних резервів, там атакую і чекатиму підходу полку, щоб пропустити його вперед.

— Тільки дуже не затримуйтесь, заглиблюйтесь у розташування ворога не далі як на дві-три версти, а то вас можуть відрізати від головних сил полку, — застерігав генерал.

— Дозвольте мені піти з розвідниками, — звернувся до генерала Звонарьов.

— Ви мені потрібні тут, — відмовив Кондратенко, — а, крім того, що я відповім Василю Федоровичу, якщо з вами щось скоїться? Він і так наполягає на вашому поверненні в артилерію.

— Доручіть мені, Роман Сидорович, тримати зв'язок з охотниками, — попросив Звонарьов.

— Тільки, цур, даремно не ризувати і акуратно посылати донесення, — відступив, нарешті, генерал.

Зраділий прапорщик вийшов разом з Єнджеєвським.

— Раз так, то переодягайтесь! Шапку і шпори геть! — розпоряджався Стах. — Надіньте солдатську сорочку замість кітеля, погони ми вам намалюємо просто на ній. Візьміть гвинтівку, а револьвер суньте в кишеню, отак вам куди зручніше буде, ніж у вашому звичайному спорядженні. Ви підете спочатку разом зі мною, а далі вирушите самостійно. На допомогу вам я дам свого фельдфебеля Денисова, він вам буде дуже корисний. Весь час уважно стежте за моїми сигналами свистком: протяжний — значить наступати чи стріляти, короткий означає відходити і збиратись до мене. От і все, — навчав прапорщика Єнджеєвський.

Незабаром обидва офіцери вирушили до долинки за передовими окопами, де збирались охотники.

Ніч видалась темна, грозова. Інколи налітав шквалистий вітер, під його поривами гаолян дуже шерехтів; поблискували зірничі, швидко неслися низькі хмари.

— Найкращої погоди й не придумати: за шерхотом дерев та гаоляну нічого не почувеш, а при тьмяних зірницях

багато не роздївишся,— радїв Стах.— Покликати в̄зводних до мене в намет,— розпорядився він.

Незабаром у маленькому наметі зібрались чоловік п'ять солдатів. Єнджеєвський розклав карту просто на землі і при світлі електричного ліхтарика став ще раз роз'яснити солдатам, що робити під час розвідування.

— Мій заступник прапорщик Звонарьов,— Єнджеєвський освітив його з голови до ніг,— запам'ятайте, я завжди в папасі, а він буде в кашкеті. З прапорщиком піде Денисов, зрозуміли?

— Так точно, Євстафій Казимірович, зрозуміли! — хором відповіли солдати.

— З вами, Сергій Володимирович, піде третій взвод,— вони в мене великі спритники, та захоплюватись їм не дозволяйте!— застерігав Єнджеєвський.— Ну, час вирушати! — сказав він, глянувши на годинника,— з богом або з чортом, як кому більше подобається! — пожартував Стах на прощання.

— Третьому взводіві завжди чортяка ворожить, — озвався довговусий солдат з рябинками на обличчі.

— Недаремно прізвище твоє Чертовський,— відповів Єнджеєвський.— Ваш взводний,— вказав він Звонарьову.

— Розходься по місцях, хлопці! Я піду прямо вперед, ви спершу за мною, а в долині повернете ліворуч. Бажаю успіху, Сергій Володимирович! — потиснув він руку Звонарьову і зник у темряві.

— Нам сюди, ваше благородіє,— сказав Чертовський і повів прапорщика вбік.

— Ставай! — півголосом скомандував Денисов.— Виходь на дорогу, гвинтівки на ремінь. Глазко, йди попереду, триматимеш зв'язок з першим взводом.

Солдати вирушили вузькою стежкою. Коли очі звикли до темряви, Звонарьов став відрізняти ледве біліючу вузьку доріжку, що досить круто ішла вниз.

— Проїшли наші окопи,— незабаром пошепки повідомив прапорщика Денисов.

Стрільці ішли зовсім безшумно, тільки зрідка шуркотів, котячися схилом, зірвавшись з-під ніг, камінь.

Перерізали маленький струмочок у долині і увійшли в гаолян.

— Зараз праворуч буде японська батарея, а за нею їхні окопи,— прошепотів унтер-офіцер.

Поле стало швидко підніматися вгору, і незабаром загін вийшов на вершину хребта.

Звонарьов зупинився з Чертовським, пропускаючи вперед решту. Усе було, як і досі, обвинуте густою нічною темрявою, і загін обережно просувався далі, майже впритул підбираючись до японського табору.

— Глазко, Прядін! — пошепки покликав Денисов. — Бачите вартового?

— Так точно!

— Миттю зняти, але без галасу! Перше і друге відділення кинуться за свистком на перші два намети, третє і четверте — на ліве крило, — розпоряджався солдат. — Гвинтівку приготуйте, ваше благородіє, може, стріляти доведеться.

Минуло кілька нестерпних секунд. Японський вартовий, посвистуючи, все ще походжав уздовж батареї. Стрільці розмістилися обабіч, ближче до намічених наметів. Лише Звонарьов, Дроздов і Чертовський лишилися на місці.

Коли раптом почувся глухий удар об землю і тиха метушня. Вартовий зник, і Дроздов оглушливо засвистів. Шістдесят чоловік водночас звелися на ноги і кинулися до наметів. Грянув постріл, ще один, хтось дико скрикнув, десятки фігур замиготіли в темряві, стикаючись на бігу, падаючи на землю і знов підводячись. На Звонарьова з темряви вибіг маленький чоловічок у білому, — мабуть, у нижній білизні. Він швидко підняв руку і вистрелив. Денисов умить ткнув японця штиком, і той з криком повалився на землю.

Ще два-три постріли, і на батареї було все скінчено, але праворуч і ліворуч розляглась часта рушнична тріскотнява, почувся кінський тупіт. Звонарьов із солдатами поспішили до гармат.

— Виймай замки! — скомандував він стрільцям.

Незабаром всі чотири замки було знято з гармат, стрільці каменями збивали прицільні мушки, виймали приціли і всіляко намагались зробити гармати непридатними.

Звідусіль точилась посилена рушнична перестрілка, переривана гулом гарматних пострілів.

— Ваше благородіє, час назад! — підбіг Денисов. — Євстафій Казимірович до себе кличуть, свистки їхні чути.

— Втрати у нас є? — спитав Звонарьов.

— Гриднева вбило та двох легко подряпало, от і все, — доповів Денисов.

Усі ринули стежкою на гору, прапорщик з Чертовським лишилися у хвості. Іти довелось тим же гаолянном, яким ішли сюди, але тепер його вздовж і впоперек прострілював рушничний огонь. Крізь зарості гаоляну спалахкували вогники рушничних пострілів, скрикували і падали на землю поранені.

Загін Звонарьова танув з кожною хвилиною, поранених більшало, а з цим і зростали труднощі просування в густому гаолянні. Якось насилу добралися до хребта, де були розташовані російські окопи, але їх уже зайняли японці. Перестрілка ішла далеко вниз біля річки Лунвентань, коло якої раніш були розташовані резерви Семенова. Стало очевидним, що загін відкинуто за річку. У метушні бою зв'язок з Єнджеєвським загубився. Звонарьову довелося приймати рішення на свій страх і ризик.

Зібравши своїх людей у невеликій захованій влоговинці, прапорщик підкликав до себе Денисова, Чертовського і ще кількох стрільців і почав з ними радитися, що робити далі.

— Ради не дамо собі, як могло статися, що япошка збив наш полк з позиції,— дивувались солдати,— не інакше, як його повідомили про наш наступ.

— Давайте краще поміркуємо, як тепер нам до своїх добратися,— зупинив солдатів Звонарьов.

Після обговорення вирішили невеликими групами пробиратися до річки. Хтось із стрільців знав, де брід, інші бралися провести до нього загін.

Обережно, під покривом темряви, пощастило непомітно пробратися у прибережний комиш до потрібного місця.

Сяк-так, часто зупиняючись і прислухаючись, охотники дісталися річки і сховались у прибережному комиші. За річкою ішов бій, чулася рушнична стрілянина і гарматна канонада.

Дочекавшись світанку, Звонарьов з загоном вийшов, нарешті, у розташування російських військ і незабаром, весь мокрий та брудний, був уже в штабі Кондратенка.

— Помийтесь, почистіться, поїжте і приходьте сюди знову,— розпорядився генерал, вислухавши його рапорт про вилазку.— Я пошлю вас на Семафорну гору для зв'язку з моряками. Після артилерійської підготовки двадцять п'ятий і двадцять шостий полки перейдуть у наступ.

— Слухаю! — відповів прапорщик і вийшов.

— Що тут скоїлося вночі? — спитав Звонарьов ад'ю-
танта чотирнадцятого полку.

— Скоїлось те, на що найменш можна було сподіва-
тися. Коли двадцять шостий полк вирушив за охотни-
ками і взяв японські окопи, зліва у фланг і тил вдарили
два японські полки, зім'яли його, відкинули на початкові
позиції і на його плечах вдерлись у них, мало не захо-
пивши при цьому нашу артилерію. Японський наступ по-
щастило затримати контратакою двадцять п'ятого полку
вже на цьому березі ріки Лунвентань. Очевидно, японці
були прекрасно повідомлені про задуманий наш наступ
і дуже добре розрахували свій удар. Крім того, четверта
дивізія пальцем не поворухнула, щоб нам допомогти. На
всі прохання Фок відповів категоричною відмовою. Ви-
кликаний Кондратенком з Артура двадцять сьомий полк
Стессель повернув з дороги назад. Результат: ми сидимо
на східному березі Лунвентаньської долини і збираємось
атакувати ворога після артилерійської підготовки з суші
і моря, щоб повернути свої попередні окопи. Але що з
цієї вигадки буде, зараз сказати важко,— розповідав
ад'ютант, поки Звонарьов опоряджався.

— Де Єнджеєвський? — згадав прапорщик.

— Двічі поранений і зараз на перев'язному пункті.

— Та ну? Тяжко? — схвилювався Звонарьов.

— Мабуть, не дуже, бо весь час притомний. Довіду-
вався про вас.

У цей час до штабу під'їхав Фок у супроводі Саха-
рова.

— На жаль, Роман Сидоревич, вас не можна поздо-
ровити з успіхами,— ехидно промовив Фок, вітаючись з
Кондратенком.

— У значній мірі своїми невдачами я зобов'язаний
вам, ваше превосходительство,— гостро відповів Кондра-
тенко.

— Оце вже, справді, хто б'ється, а в кого болить! —
вигукнув Фок.— Чи я вас не застерігав проти цієї аван-
тюри! Та ви мене й слухати не хотіли.

— Можна подумати, що ваше превосходительство про-
голосило нейтралітет у цьому бою.

Думати, звичайно, можна, що хочете, але говорити
такі речі не дозволено навіть вашому превосходительству!
Та чого, проте, можна чекати від безталанного полко-
водця, зараз же після поразки. Маю честь кланятись!

— Рідкісна сволота! — пробурмотів йому вслід Кондратенко. — Євген Миколайович, для відновлення становища на фронті ми мусимо розраховувати тільки на власні сили, — повернувся генерал до свого начальника штабу.

— І на допомогу флоту, — нагадав Науменко.

— Так, куди подівся Звонарьов? — згадав Кондратенко.

— Тут, ваше превосходительство! — озвався прапорщик.

— Уже опорядились? Ідьте швидше на Семафорну гору і встановіть зв'язок із флотом. Тільки-но підійдуть судна, попросіть негайно відкрити вогонь по долині. Про початок загальної атаки ми вас попередимо, — розпорядився генерал.

Звонарьов звелів подати собі коня і, нашвидку проковтнувши склянку чаю, поскакав до моря. По дорозі, проїжджаючи повз перев'язний пункт, він спитав про Єнджеевського.

— Я тут! — відгукнувся сам поручик.

Він лежав під куцями, весь забинтований, але бадьорий.

— Як ваше самопочуття? — спитав прапорщик.

— Досить добре, хоч сильно ние ліве плече і прострілена нога, — відповів Стах. — Що з вами скоїлось? Я вас і не гадав уже бачити живим.

Звонарьов у двох словах розповів про себе.

— Загалом справа повернулась погано. Ми теж потрапили мало не в оточення і ледве видерлись. Звідки японці взялись, ніяк не збагну! Ще вдень нікого не було видно, — журився Стах.

— Зараз підійдуть наші судна, і після обстрілу з моря ми підемо в контратаку, — сказав Звонарьов.

— Побоююсь, як би нас не підвела знову дивізія Фока! — зауважив Стах. — Вночі вони поводитись, як зрадники: артилерія мовчала, а полки тільки вдавали, що стріляють.

— Такий був наказ Фока.

— Розстріляти треба цього запроданця й мерзотника. Під Кінчжоу він зрадив п'ятий полк, а тепер нас, — люто сказав Єнджеевський.

Попрощавшись з ним, Звонарьов поїхав далі. Незабаром він уже був на морському березі. Оглянувши об-

рій, прапорщик побачив, що від Артура наближаються кораблі. Попереду ішли шість міноносців, далі крейсери «Паллада», «Диана», «Баян» і «Новик». Останнім ішов броненосець «Полтава». Ближче до берега, на траверзі «Баяна» тримались канонерки «Отважный» і «Гремящий». «Полтава» і крейсери зупинились, трохи не дійшовши до бухти Лунвентань, а міноносці і канонерки зайшли в саму бухту, ставши ближче до берега.

Тільки-но вони кинули якір, з «Отважного» відчалила шлюпка, і незабаром на берег висадився мічман, посланий для зв'язку з сухопутними частинами. Звонарьов під'їхав до нього і зліз з коня. Привітавшись, вони стали підніматися на Семафорну гору, де стояла сигнальна щогла і був морський пост. Звонарьов у бінокль став розглядати Лунвентаньську долину, де, у східній частині, збирались російські резерви. Японці з великих дистанцій вели по них нечасту артилерійську стрілянину. У західній частині, рясно порослій гаолянном, майже нічого не було видно, тільки подекуди ясніли смужки нашвидку побудованих японцями окопів.

— По всьому гаолянні, ваше благородіє, япошок повнісінько,— повідомив матрос, що був на посту за старшого.

— Не завадило б зв'язатися з польовими батареями, нехай вони їх обстріляють,— висловив думку Звонарьов.

— Артилеристи он за тими камінцями влаштували собі пункт,— вказали ліворуч матроси.

Мічман з прапорщиком пішли туди, і незабаром побачили полковника Мехмандарова з кількома офіцерами. Звонарьов відрекомендувався і повідомив про покладені на них обов'язки.

Полковник зараз же відкрив вогонь по гаолянну, а через десять хвилин усі міноносці й канонерки почали обстріл гаолянну, і японці стали поспішно вистрибувати звідти. Польові батареї били по них шрапнеллю, і скоро вся долина затяглась димом розривів і пилом піднятої землі. Сегментні снаряди моряків добре лягали у фланг японцям. Ворог панічно тікав по всьому фронту, і російські стрілецькі цепи перейшли в наступ. Але тут ожила досі мовчазна ворожа артилерія, вдаривши і по стрілецьких цепях і по Семафорній горі. Кілька снарядів розірвалось біля групи Мехмандарова, самого полковника легко ранило, поруч з ним вбило двох артилеристів і поранило

когось із матросів. Мічман із Звонарьовим поспішили пере-
ребратися до сигнальної щогли, але й тут незабаром стали
падати снаряди.

— Підняти сигнал: суднам відшукувати японські бата-
реї, обстрілювати їх,— розпорядився мічман від імені су-
хопутного начальства.

На щоглі звилось кілька флагів. Тільки-но на кораб-
лях прийняли цей сигнал, як прямим влученням снаряда
сигнальну мачту знесло майже до основи, зв'язок з суд-
нами перервався.

— Нам тут робити більше нічого,— вирішив мічман.

Матроси посилено засигналили флагами, і незабаром
з «Отважного» відчалила шлюпка. Приймавши Звонарьо-
ва і мічмана, вона стрілою полетіла назад. Тільки-но вона
підійшла до канонерки, мічман, наче той кіт, злетів на
палубу вірьовочним трапом. Звонарьов поліз за ним. Міч-
ман швидко пояснив своєму командирові обстановку на
суші. Лазарев дав потрібні накази, і на щоглі звилась
нова комбінація флагів, розібравши яку, всі кораблі по-
чали стріляти по самому хребту, прострілюючи його по-
здовжнім вогнем.

На відповідь японські батареї стали громити російські
цепи.

— Треба подавити японські батареї! — хвилювався
Звонарьов.

— Як же ми їх подавимо, коли їх нізвідки не видно? —
відповідали йому моряки.

— Треба пройти далі вперед по берегу, щоб було вид-
но всі тили,— радив прапорщик.

— Краще б ви, Сергій Володимирович, самі з'їздили
на «Баян» і доповіли про все командирові загону крейсе-
рів капітану першого рангу Рейценштейну,— порадив Ла-
зарев.

Звонарьов попросив його приставити на флагманський
корабель. Капітан зараз же наказав спустити на воду
паровий катер і сигналами повідомити про прибуття офі-
цера з берега.

Хвилини через двадцять Звонарьов уже поспішно під-
німався на палубу «Баяна». На містку, куди провели
Звонарьова, стояли командир «Баяна» Вірен, капітан пер-
шого рангу Рейценштейн, Соїманов і ще два-три незна-
йомі офіцери. Соїманов представив прапорщика своєму
начальству. Його попросили намітити спочатку на карті,

куди слід стріляти, а потім вказати цілі на березу. Звонарьову важко було одразу розібратися в тій картині, що перед ним розгорталась, але допомогла японська артилерія, почавши посилено обстрілювати передові окопи двадцять п'ятого полку і виявивши себе виблиском пострілів та пилом.

— За тим хребтом,— показав Звонарьов,— тільки треба просунутись вздовж берега.

Крейсер рушив уперед, і скоро стали виразно видні місця розташування японських батарей. Обстріляні з моря важкими снарядами, вони одна за одною замовкли. Звонарьов хотів був попрощатися і поїхати на берег, вважаючи своє завдання виконаним, але Вірен його затримав.

— Чи хочеться вам, прапорщику, чи не хочеться, а доведеться до Артура діставатися на «Баяне»,— заявив він.— Ми мусимо швидше зніматися з якоря, бо з моря підходить Того,— і він показав на далекі димки. Рейценштейн, дивлячись у сильну підзорну трубу, намагався по силуэтах вгадати японські кораблі.

— «Чін-Іен», за ним «Ніссін», далі «Кассуга», потім, здається, «Мікаса» або «Яшіма». Виходить, що завітав дійсно сам адмірал Того. Час нам вирушати в Артур. Підняти сигнал: суднам іти в Артур за диспозицією! — розпорядився він.

Помітивши рух російської ескадри, японці відкрили огонь. Незабаром з десяток важких снарядів внав на «Полтаву» і кінцевий «Баян». Хоч прямих влучень і не було, але один із снарядів близько вибухнув, вдарившись об воду, і обсипав крейсер осколками. Матрос-сигнальник раптом перекидьки полетів з містка на палубу, спробував підвестися, але впав знову. Біля нього швидко створилась темна пляма крові. Кашкет Рейценштейна звівся в повітря і впав далеко на палубі, а сам капітан злякано і здивовано схопився обома руками за свою лису голову. Вірен замружився і скривив таку гримасу, наче йому засипало очі піском. Артилерист лейтенант Деліврон поперхнувся на півслові, Сойманов же з здивуванням подивився на те місце, де вибухнув снаряд. Звонарьов посилено струшував з себе воду, що разом з осколками долетіла до містка. Пораненого підбрали. Вірен розкрив очі. Рейценштейн, кілька секунд мовчавши, знов почав говорити і насамперед полегшив свою схвильовану душу міцною лайкою.

— Думав я, що моя голова злетить разом з кашкетом, так ударило мене повітрям,— і капітан покрутив своєю головою ліворуч і праворуч, ніби не вірячи, що вона в нього зосталась на плечах.

— Вдалий постріл! На два-три сажні вище — і ми б не уникли підводної пробоїни. Чи потерпів хто, крім Федотова? — спитав Вірен.

— Начебто ні, Роберт Миколайович! — відгукнувся Деліврон.

— Підбило шлюпку з лівого борту, є пробоїни в задній трубці, пошкоджено далекомір на формарсі,— доповів старший офіцер «Баяна», капітан другого рангу Любимов.

— Не лишайтесь у боргу, Віктор Карлович,— звернувся Вірен до Деліврона.

— Єсть! Постараюсь докинути до «Ніссіна» восьмидюймову бомбу з носової башти,— і лейтенант поспішно зійшов з містка, простуючи на ніс. Звонарьов пішов за ним.

— Дозвольте мені подивитися зблизька на стрільбу ваших гармат,— попросив він лейтенанта.

— Будь ласка! Ходімо разом у башту,— люб'язно запропонував лейтенант.

Прапорщика вразила вперше бачена ним цілковита автоматизація процесів стрільби: снаряд і заряд подавалися елеватором з розташованих у глибині корабля погребів, наведення робилося електрикою, кут підвищення, відповідний скомандуваному прицілові, надавався з допомогою електромотора, горизонтальне наведення досягалось при допомозі обертання електрикою всієї башти в потрібному напрямі. Командир башти був у задній її частині, у виступаючому над покрівлею башти броньовому ковпаку з прорізю для спостереження цілі. Коли обидві гармати були заряджені, кондуктор доповів лейтенантові командиру башти.

— Приціл двісті сімдесят! — скомандував лейтенант із свого місця.

— Плі!

Обидві гармати із страшенним гуркотом викинули свої снаряди і, відкотившись по накатниках, повільно і плавно повернулись на свої місця. Хоч звук пострілу в башті трохи був пом'якшений бронєю, але в Звонарьова довго ще потім дуже дзвеніло в ухах. Тільки-но гармати стали

на свої місця, матроси квапливо почали готувати їх до нового пострілу.

— Одне влучення в корму, здається, «Хашідате», друге — правіш! — повідомив баштовий командир. Матроси загули, сперечаючись, яка з гармат влучила в ціль.

— Це Зінченко! — твердили номери лівої гармати, показуючи на свого серйозного комендора з георгіївською петличкою на грудях.

— Ні, наш Дівулін! Він якраз у корму самому адміралові Того цілив,— жартівливо заперечували матроси правої гармати.

— Бив у ворону, а влучив у корову!

— Мав влучити в «Мікасу», а влучив у «Хашідате»,— сміялися прихильники Зінченка.— Наш комендор просто в «Хашідате» наводив гармату і влучив.

— Обидва ми в один корабель цілили, а хто з нас влучив, невідомо,— серйозно сказав Зінченко.

— Пробанити гармати після стрільби! Гавриков, простежте,— наказав лейтенант кондукторові і вийшов з башти.

Звонарьов вийшов за ним.

— Чи сподобалась вам наша стрільба? — спитав його Деліврон.

— Заздрю вашій техніці! На жаль, на березі її нема!

— Крім техніки, потрібна ще виучка.

— Я захоплювався злагожденістю роботи гарматної прислуги: видно свідоме ставлення матросів до своєї справи.

Деліврон розцвів від задоволення.

Кораблі підходили до Артура. Міноносці вже проскочили в порт, за ними стали втягуватися крейсери. Не чекаючи входу «Баяна» в гавань, Звонарьов поїхав на берег на шлюпці і пішов з доповіддю до Білого.

Наступного дня зранку прапорщик вирушив у штаб Кондратенка. Там він застав щойно прибулого з передових позицій генерала. Він був дуже не в настрої. Мельки привітавшись з Звонарьовим, Кондратенко поспішив, бо Стессель його чекав.

— Недаремно, значить, ми з Фоком були проти вашої авантюри,— зустрів Кондратенка начальник району.

— Моя невдача пояснюється тим, що ми занадто довго збиралися з духом і японці встигли підвести свої резерви, а крім того генерал Фок мене не підтримав.

— Нема чого на інших нарікати, Роман Сидорович, коли ви винні в усьому,— обірвав Стессель.— Ви спочатку хотіли наступати мало не до Дальнього. Я дозволив лише розвідування, але й це ледве не скінчилося катастрофою! Скільки людей ми втратили?

— Тисячу триста пораниених, близько трьохсот вбитих і до тисячі зникло без вісті.

— Коротше, ми втратили цілий полк. Ні, батечку, як хочете, а я більше цього не дозволю. Я вирішив Фока лишити на передових позиціях, а вас як інженера використати в кріпості і призначаю вас начальником сухопутної оборони кріпості з підпорядкуванням Смирнову. Фок же буде безпосередньо в моєму віданні.

— Слухаю, коли ваше превосходительство вважає це потрібним для користі справи.

— Вважаю, вважаю, Роман Сидорович, і радий, що ви зі мною згодні, а поки, будь ласка, до мене на сніданок,— уже дружньо промовив Стессель.

— Я невмитий з дороги.

— Дурниці! Віра Олексіївна вмить усе налагодить! До речі, вона весь час стоїть за вас стіною!

— Надзвичайно вдячний їй за незмірно дружнє ставлення,— відповів Кондратенко і пішов за Стесселем із штабу. Тут він помітив, що його чекає Звонарьов.

— Які будуть накази вашого превосходительства? — спитав прапорщик.

— Наказ буде один,— замість Кондратенка відповів Стессель,— іти до мене снідати!

Звонарьов подякував і пішов за начальством.

— Ви де зараз і що робите?— повернувся до прапорщика Стессель.

— Перебуває при мені,— пояснив Кондратенко.— Брав участь в останньому ділі і чудом тільки уцілів.

— Ви, я бачу, справжній чудотворець, молодий чоловіче. Під Кінчжоу виявили чудеса сміливості, зараз знову чудом уціліли. Побудували якийсь чудесний, за словами Костенка, перев'язний пункт і, нарешті, завоювали серце такої чудесної дівчини, як Варя Беляя,— жартував Стессель.

— Рятуй боже, не можна ж, ваше превосходительство, усе пояснювати чудесами. Можна подумати і про вияв розуму,— сказав Звонарьов.

Віра Олексіївна зустріла гостей, як завжди, дуже

люб'язно. Кондратенка доручила турботам своїх денщиків, і вони вмить опорядили одяг генерала і дали Кондратенкові помитися.

Незабаром уже всі сиділи за столом. Нікітін, підспівши до сніданку, зараз же натиснув на графинчика і намагався втягнути в цю справу й Звонарьова, але зазнав невдачі.

Віра Олексіївна із свого місця грізно поглядала на них, і Нікітін конфузливо обмежився двома-трьома чарками.

— Шкода, що ваш план, Роман Сидорович, не вдався. Я переконана, що коли б все було як слід, ви добрались би аж до самого Дальнього, — кокетувала генеральша, ласкаво поглядаючи на Кондратенка.

— Зараз не вийшло — вийде іншим разом, — відповів той, з хитрою усмішкою поглядаючи на Стесселя.

— І не мрійте, Роман Сидорович. Не дозволю, — озвався начальник району. — Я й не знав, що ви такий упертий!

— Недаремно з хохлів, — підтримав Нікітін.

— Успіх сам іде нам у руки! Якби вчора були підтягнуті до місяця бою двадцять п'ятий і двадцять сьомий полки, ми зім'яли б японців і зараз снідали б не в Артурі, а в Дальньому, — запечував Кондратенко.

Спірку перервав приїзд Фока.

Увійшовши в їдальню, генерал, привітавшись, сів біля Кондратенка.

— Що сталось в Артурі, що мене викликано з позиції? — спитав він Стесселя.

— Хотів поговорити з тобою та Романом Сидоровичем про те, що сталося учора вночі.

— Говорити тут багато нема про що. Оскардалився начальник сьомої дивізії із своїм наступом, йому й відповідати за те, а я ні при чому.

— Нишком переказують, що ваше превосходительство, через особливу любов до генерала Кондратенка, лишили його самого збирати лаври перемог, а свої полки відвели далі від гріха, — з'ехидничав Нікітін.

— Вас вважають, Олександр Вікторович, винним у невдачі сьомої дивізії, — втруtilась Віра Олексіївна.

— Хто вважає? Генерал Кондратенко? Так йому іншого нічого не лишається робити! Усі інші люди, при здоровому розумі і твердій пам'яті, цього сказати не можуть.

— Не будемо сперечатися, Олександр Вікторович, хто винний, — примирливо сказав Стессель, — краще поміркуємо, як уникнути цього надалі.

— Сидіти і не рипатись, — відповів Фок, — спішно укріпляти Порт-Артур і перебиратися сюди з передових позицій. Довше як до середини червня я там триматися не буду.

— Не можна допускати японців до кріпості, поки її сухопутна оборона не закінчена, — з тривогою промовив Кондратенко.

Мабуть, бажаючи припинити дальшу пікіровку, Стессель піднявся з-за столу.

Сухопутні батареї споруджувалися безперервно вдень і вночі при світлі прожекторів і в будні, і в свята. На Пётра Звонарьов дуже рано поїхав на західну дільницю фронту, розташовану від ріки Лунхе до Голубиної бухти. Особливе значення тут мала гора Висока, з якої відкривався краєвид на весь Артур і внутрішній рейд з ескадрою на ньому. Загальне керування інженерними роботами в цьому районі доручено було найкращому з інженерів кріпості підполковнику Сергію Олександровичу Рашевському. Коли Звонарьов під'їхав сюди, робота вже кипіла повним ходом. Кілька десятків солдатів, матросів і китайців поралися на невеличкій ділянці вершини гори.

Звонарьов звернув увагу на те, що китайці тут працювали з особливим захопленням. Вони нарівні з солдатами і матросами старанно трамбували бетон, тягали мішки з землею, копали окопи. Працювали вони впереміж з росіянами під командою саперних унтер-офіцерів. Але в одному місці прапорщик побачив, як група солдатів і матросів уважно слухала вказівки ще не старого китайця, що пояснював, як зручніше і легше бити траншеї в скелі.

— Милуєтесь на нашого Кім-Іена? — підійшов, знемагаючи від спеки, Рашевський. — Це природжений інженер. Прекрасно розбирається в технічних питаннях і вніс багато цінних пропозицій по спрощенню і полегшенню земляних та бетонних робіт. Його відзначив сам Роман Сидорович і наказав зробити десятником. Ми побоювались, що росіяни не стануть слухатися китайця, але він зумів завоювати авторитет у солдатів і матросів.

— Навряд чи Стессель погодиться, коли дізнається

про це. Напевне він вважатиме Кім-Іена японським шпигуном і повісить на Козачому плацу,— сказав Звонарьов.

— Поки що ніхто з начальства не звернув на це уваги. До того ж Кондратенко особисто призначив Кім-Іена десятником по виконанню скельових робіт з платнею в тридцять карбованців на місяць.

— Чому по інших місцях китайці працюють дуже неохоче, ліниво, а у вас захоплено?— звернув увагу Звонарьов.

— Насамперед я китайців не кривджу і не дозволяю кривдити їх. Потім я акуратно щосуботи виплачую їм зароблені гроші, а не даю розписки з правом одержання грошей з російського уряду після закінчення війни з Японією, як практикують інші інженери. І, нарешті, китайці у мене фактично перебувають на постачанні нарівні з солдатами й матросами.

— Як же це можна! У кріпості запаси продовольства і так дуже обмежені,— здивувався прапорщик.

— Російські солдати і матроси не люблять рису, що їм належить на постачанні, і охоче діляться з китайцями. Це їх національний харч. Жменька рису — китаець ситий півдня. Так і допомагають один одному в роботі і в житті наші російські мужички та робітники місцевому китайському населенню. Треба просто сказати — живемо з ними в злагоді та дружбі.

Незбаром Звонарьов повернувся в штаб Кондратенка. Вислухавши його рапорт про перебіг робіт на західній дільниці, генерал задумано посмикав борідку і сказав:

— Під час мого перебування на передових позиціях роботи в Артурі дуже сповільнились. Інженери почали будувати бліндажі в місті для себе і своїх друзів. З завтрашнього дня я сам візьмуся за інженерів і примушу їх робити те, що треба,— твердо промовив генерал, злегка постукуючи кулаком по столу.

— Чому за час вашої відсутності так старанно працювали над укріпленням центрального огороження, на якому однаково довго не затримаєшся, а передові позиції залишено без уваги? — спитав Звонарьов.

— Фантазія Стесселя чи, вірніше, Фока, бо Стессель не надумався б перекинути робітників, матеріали і засоби на укріплення центрального огороження. Фок же діє за

підказкою Сахарова, а в того завжди на першому плані комерційні міркування,— пояснив Кондратенко.

— Яка ж тут може бути комерція?

— Очевидно, комусь вигідніше, щоб ми робили не те, що потрібно.

Прапорщик слухав генерала, який походжав по кабінету, і не розумів його пасивного ставлення до неподобств, що панували в Артурі. Коли він висловив цю думку вголос, Кондратенко одразу зупинився.

— Отака вся наша державна система. Артур не становить винятку,— гостро сказав він.

Прихід інженер-капітана Зедгенідзе перервав їх розмову.

Вкупі з Рашевським він був одним з найближчих помічників Кондратенка. Пишний красунь, він дуже скромно ставився до жінок. Все дозволяв віддавав музиці, яку жартома називав своєю єдиною коханою. З прибуттям в Артур Кондратенка, ще до початку воєнних дій, Зедгенідзе одразу став його щирим соратником у справі укріплення Артура.

— Які будуть розпорядження вашого превосходительства?— спитав, вітаючись, Зедгенідзе.

— Терміново виловити всіх злодіїв та хабарників в Артурі!— відповів з усмішкою генерал.

— Це зовсім неможливо,— усміхнувся капітан.

— Я вирішив негайно припинити всі роботи по зміцненню центрального огороження кріпості, як безглузді, і кинути всі сили на західну дільницю,— сказав Кондратенко.

— А Стессель?

— Спробую його умовити. Смирнов зі мною згодний.

— Значить, Стессель буде проти.

— У вас злий язик, Михайло Андрійович,— усміхнувся генерал.

Розподіливши роботу між своїми помічниками, Кондратенко поїхав. Звонарьов вирішив після роботи зазирнути до Белих, де він давно не бував. Дома була тільки сама Марія Фомівна. Вона попросила прапорщика поїхати в госпіталь по Варю.

— Вона вже дві ночі не була дома. Беріть верхових коней з ординарцем і обов'язково витягніть її з госпіталю. Лихо моє, ні в чому вона міри не знає.

Прапорщик охоче погодився. Вечірнім холодком він

не кваплячись добрався до госпіталю і знайшов Варю в хірургічному відділі.

— Яким це побитом ви тут, мій рицарю без страху і догани,— вітала його дівчина.

— Приїхав по вас. Кубань на вас чекає.

— Зараз здам чергування і поїдемо,— і дівчина зникла.

Через десять хвилин вони вже їхали в напрямі до Пушкінської школи.

— Заїдемо до учительок, а за одним заходом довідаємося про здоров'я Стаха,— запропонувала Варя.

Так і зробили.

У школі вони застали Борейка,— він приніс «болящому» велику рибину і свіжої цибулі.

— У нас сьогодні бенкет на славу: дістали на базарі осятину, а тут ще і риба,— сміючись сказала Оля Селєніна.

Звонарьов спитав про Стаха.

— Поправляється, можна сподіватися на скоре одужання,— відповіла Оля.

У цей час із сусідньої кімнати вийшла Льоля і запросила зайти до Стаха, який лежав весь перебинтований на горі подушок.

— Мене, здається, остаточно переведено в дивізію Кондратенка, це для мене найкращі ліки,— сказав він.

Борейко хотів був збігати за пляшкою вина, але Варя енергійно запротестувала.

— При підозрі на стовбняк спиртні напої суворо заборонені,— докторським тоном заявила вона.

— Не маркайте, пане професор, аніякого стовбняка в мене не буде,— заперечив Стах.

Звонарьов спитав, як іде життя на Утьосі, де він давно не був.

— Живемо, як всі в Артурі, чутками! То Куропаткін бере Кінчжоу і рухається до Артура. То японці женуть його до Мукдена. Балтійська ескадра — то з'являється біля Шанхая, то стоїть іще в Кронштадті і Лібаві. Чутки і нічого певного,— відповів Борейко.

— Я чула, що нас скоро визволить Маньчжурська армія?— зауважила Марія Петрівна.

— Не вірте цьому!— серйозно сказав Борейко.— У скорому майбутньому нам доведеться витримати облогу не тільки з моря, а й із суші. Я чув, що наші частини вже

відходять з Зелених Гір і збираються затримати ворога на Вовчих Горах, а од них зовсім рукою подати до Артура. Якби Куропаткін ішов нам на виручку, японці зараз же вирушили б на північ, а нам би дали спокій.

— У разі облоги з суші госпіталі, мабуть, перекинуть на Ляотешань?— спитала Льоля.

— Там їх нема де розмістити! Крім того, там нема води. Та й приставлення поранених на таку відстань дуже важке, половина з них помре по дорозі,— заперечила Варя.

— Існуючі госпіталі залишаться на місці, а нові відкриватимуть у казармах на Тигровці, на Білому Вовку. У нас на Утьосі вже відкривають лазарет,— пояснив Борейко.

— Але ж його там завжди можуть обстріляти з моря!— здивувалась Варя.

— Відколи ви в квітні налякали японців своєю присутністю на Утьосі під час бомбардування, вони не підходять до нас на гарматний постріл. Хіба що інколи вночі міноносці ризкують наблизитися до берега. Тепер у нас зовсім спокійно. Поруч морське купання, чисте повітря, одне слово,— форменна дача. Пораненим і хворим на Утьосі буде куди спокійніше, ніж тут у місті,— пояснив поручик.

Побалакавши ще про артурські справи, Звонарьов і Варя стали прощатися. Було близько полуночі, коли прапорщик здав з рук на руки Варю її матері.

— Сподіваюсь, ваші справи покращали, і ви принесли свій боржок?— без церемоній спитав Сахаров Гантімурова, коли той з'явився до нього.

— На жаль, ні! Я прийшов попросити у вас відстрочки.

— Більше не можу! Карточні борги порядні люди виплачують за добу, а ви зволікаєте вже два тижні і не можете розплатитись.

— Де ж я в обложеному місті візьму грошей?

— Це не моя справа! Борг зроблено, отже його треба сплатити.

Гантімуров схвильовано пройшовся кілька разів по кімнаті.

— Ви на мене накидуєте зашморг, Василь Васильович.

— Самі в нього лізете, любий мій!

— Візьміть мого портсигара,— запропонував Гантімуров.— Це остання моя спадкова коштовна річ. Все, що лишилось від мільйонів мого батька,— всміхнувся він.

— Якщо не рахувати ще спадкового сифілісу!

Князь густо почервонів.

— Я вражаюсь вашій освідомленості...

— Це, як то кажуть, до слова припало. Я чув, що ви думаєте свататися до дочки Белого.

Розлючений Гантімуров підлетів до Сахарова, який сидів у качалці.

— Чи не хочете ви довести до відома папаші про мою недугу? Якщо так, то бережіться! Я ні перед чим не зупиняюсь!

— Не хвилюйтесь, я пожартував. Справа далеко простіша і краща, ніж вам здається. Ви добре прийняті у Стесселя. Станете частіше бувати там і повідомляти мені всякі новини — політичні, військові і просто плітки. У нас у комерції все може згодитися.

— І всього тільки! Скільки ви за це мені дасте?

— П'ятдесят на місяць.

— За кого ви мене вважаєте?

— Через день дам тридцять, а через два — ані копійки, бо знаю іншу людину.

— Хай вам чорт, згоден!

— Звичайно, ваші заробітки дуже можуть зрости, якщо ви зумієте дістати щось секретне або таке, що не підлягає оголошенню.

— Але ж у Стесселя, крім воєнних секретів, аніяких бути не може. Яка ж тут комерція?

— Юнак ви невинний! Хіба війна це не комерційна справа?

— Вперше чую про можливість такої постановки питання. Війна — це вияв рицарського духу народу.

— А за рицарями, мій друже, завжди стоять купці,— повчально сказав Сахаров.— Отже, наприклад, питання про оборону Артура має суто комерційний характер. Поки триматиметься Артур, високо стоятимуть російські цінні папери. Впаде Артур, одразу впадуть і курси. Біржа — найточніший барометр людського життя.

— Але ж її в Артурі нема!

— Зате є в Шанхаї, куди можна повідомляти потрібні відомості.

— Прийміть мене у пайку!— попросив Гантімуров.

— Це треба заслужити, рідний мій! Спершу подивимося, на що ви придатні.

— Я готовий і, гадаю, придатний на все!

— Приємно слухати вас, молодий чоловіче! Ви можете далеко піти, але можете й назавжди лишитися в Артурі,— з розстановкою промовив Сахаров.

— Щось мені друге не до вподоби!— пошулившись відповів Гантімуров.— Позичте-но мені ще сотню, Василь Васильович.

Попрощавшись з Гантімуровим, Сахаров наказав подати екіпаж і, старанно одягнувшись, поїхав на квартиру начальника штабу Стесселя — полковника Рейса. Денщик вискочив назустріч капітанові і доповів, що полковник спить після обіду.

Сахаров хотів уже був від'їжджати, коли штора на одному з вікон піднялась і з'явилась велика постать Рейса. Побачивши гостя, він привітно махнув рукою і запросив зайти.

— Завжди радий вас бачити в себе, Василь Васильович,— міцно потиснув він руку капітанові,— в справі і без усякої справи.

Сахаров поспішив запевнити полковника у своїй взаємній симпатії, проспівав дифірамби мудрому керівництву Стесселя, натякнувши при цьому, що, звичайно, той усім зобов'язаний своєму начальникові штабу. Рейс слухав з люб'язною усмішкою і намагався здогадатися, що саме привело до нього вдачливого градоначальника міста Дальнього.

— Як ваше дорогоцінне здоров'я, Віктор Олександрович?— спитав Сахаров.

— Все ніяк не можу звикнути до теперішнього нашого харчу. Від конини верне з душі, а яловичини або курятини ніде не дістанеш. Боюсь, як би зовсім не захворіти від поганого харчування.

— Але ж у Віри Олексіївни, скільки я знаю, ще вдалась усякої птиці й свиней.

— Править вона за це безбожні ціни, а це мені, із моєю напівжебрацькою платнею, не по кишені.

— Я думав, що вона вам по знайомству робить знижку.

— Та яке там! З живого і мертвого ладна сім шкур зідрати. І до чого ж до грошей жадібна, ви й увяйти собі не можете!

— Хоч я не знав, що ви переживаєте труднощі щодо харчування, але все ж дещо захопив із собою. Пошліть вашого денщика взяти з екіпажа.

— Дуже вам вдячний, Василь Васильович! Ви буквально рятуєте мене від передчасної смерті,— вдячно потрусив руку Сахарова полковник.— З кожним днем з їжею усе гіршає, і невідомо, чи скоро і чим скінчиться облога Артура.

— Звичайно, ніхто зараз знати цього не може, але не треба бути пророком, щоб передбачати, що добром це не скінчиться, і раз нам судилося зазнати поразки, то бажано, щоб це сталось якнайшвидше, щоб уникнути зайвих жертв.

— На жаль, міркування гуманності далеко не завжди беруться до уваги. Щодо нашого Стесселя, то він дуже мало про це думає.

— У цьому питанні жінки завжди бувають далеко податливіші і, мені здається, Віра Олексіївна поставиться до такої думки сприятливіше.

— Маєте рацію, Василь Васильович, особливо, якщо це не буде пов'язане для неї з грошовою шкодою.

— Яка там шкода! Навпаки, вона дуже виграє на цій справі.

— Не секрет, як саме?

— Граючи через мене на біржі.

Рейс з повагою подивився на свого співрозмовника.

— Чим швидше ми укладемо мир з Японією, тим краще це буде для Росії,— говорив Сахаров.

— На жаль, ми не можемо вплинути на перебіг цих подій.

— Навпаки, пальма миру лежить у вашій кишені, любий Віктор Олександрович.

— Як же це так?

— З переходом Артура в руки японців війні буде кінець.

— Ви маєте на увазі здачу кріпості?

— Боронь боже! Ми ж можемо домовитися з Японією про повернення Артура в заміну, скажімо, посилення нашого впливу в Північній Маньчжурії або якої-небудь концесії в Китаї, або що?

— Це питання вирішуватимуть дипломати, а не ми.

— Без уваги до становища в Артурі його не можна вирішити. Від нас же залежить те чи інше освітлення цього питання.

Рейс почав дещо розуміти і де про що здогадуватись.

— Я не кажу, що війну треба припинити цієї хвилини. Але треба мати на увазі і цю обставину. Поки що дозвольте попроситися, любий Віктор Олександрович, подумайте про нашу розмову,— промовив Сахаров, встаючи з місця.

— Думати тут нема чого. Я згоден. Ви даєте директиви, я ж їх по змозі здійснюю.

— Отже, все буде гаразд!— посміхнувся Сахаров.— А поки що я вирушу на поклін до Віри Олексіївни.

— І дуже розумно зробите,— схвалив Рейс.

Через чверть години капітан шанобливо цілував пухлу ручку Віри Олексіївни Стессель.

— Ваше доручення я виконав, хоч і запізнився!— говорив він, простягаючи невеликий пакуночок.

— Яке доручення? — здивувалась генеральша.

— Вам хотілося придбати недорогі, але гарні серги для мадемуазель Белої, якщо мене пам'ять не зраджує. Вчора мені пощастило знайти дешево пару чудесних серег з старовинного китайського золота, з великими рубінами. Звольте-но подивитися — чи не підійдуть вони вам?

Віра Олексіївна розкрила футляр. Великі рубіни, наче краплі свіжої крові, виблискували на темному бархаті.

— Прекрасно! Але навряд чи дівчині підійдуть ці рубіни, занадто вони вже нагадують кров.

— Зате це на все життя нагадуватиме їй, що подарені вони під час війни.

— Яке страхіття оця війна! Скільки вона несе з собою страждань та крові. Я сьогодні відвідала наших бідних солдатиків у військовому госпіталі. Усі вони святі мученики. Такі жахливі рани, і ані одного стогону! Лікарі вражені. Тільки глибока віра і християнська смиренність можуть надати сил для цього. Я подарувала кожному з них по кипарисовому хресту і натільній іконці. Це повинно полегшити їм страждання,— цокотіла генеральша, зворушено закривши очі.

— Так, війна страхітлива річ!— з почуттям підтримав Сахаров.— І нема більшої заслуги перед людством, як найшвидша її ліквідація. В ім'я гуманності, в ім'я куль-

тури, в ім'я рятування своєї душі, в ім'я любові до батьківщини,— кожен, як тільки може, повинен докласти всіх зусиль до якнайшвидшого закінчення війни,— патетично закінчив Сахаров.

— Ви кажете глибоко правильні речі, Василь Васильович! Я й гадки не мала, що ви такий винятково гуманний і чуйний! Дозвольте в такому разі просити вас взяти участь у роботі нашого благодійного товариства, в якому я головую.

— Дуже втішений вашою пропозицією і охоче вношу свою скромну лепту. Дозвольте вам вручити сто карбованців, — подав Сахаров гроші.

Віра Олексіївна розпливлась в благодушній усмішці.

— Я зараз випишу вам квитанцію,— підвелася вона.

— Ради бога, не турбуйтеся! — поспішив випередити її капітан. — Мені вона зовсім не потрібна.

— Але мені вона потрібна для звітності.

— Хто ж у вас намілившись жадати звіту, Віра Олексіївна? Ні в Росії, ані тим більше в Артурі нікому це не спаде на думку. Всі прекрасно знають, що ви весь час докладаєте із своїх особистих коштів у справу благодійності, щождо формальності, то накажіть якому-небудь чиновникові з державного контролю оформити все як належить,— порадив Сахаров.

Генеральша уважно слухала капітана і співчутливо кивала головою.

— Хотіла б я мати такого порадника, як ви!

— Завжди до ваших послуг.

— Крім того мені потрібен ще секретар. Не-можу ж я сама одна вести всю канцелярію.

— Можу порекомендувати вам на цю посаду князя Гантімурова. Людина з товариства, гарної фамілії, дуже буде вам корисний. Крім того, це дасть йому змогу заробити одну-дві сотні на місяць.

— Але ж всі наші прибутки за місяць не досягають цієї суми.

— Можна натиснути на наших неогоціантів: накажіть тільки поліцмейстерові, він швидко організує вам збирання коштів через чинів своєї поліції. Щождо мене, як управляючого справами Тіфонтая в Артурі, я зобов'язуюсь до кінця війни вносити вам по сотні на місяць.

— Ви чудесна людина, Василь Васильович! У вас не голова, а просто скарб!

Тільки пізно ввечері, дуже вдоволений із себе, Сахаров, нарешті вирушив з квартири Стесселя. Дома на нього вже чекав китаєць, що служив у Тіфонтовому млині. Він шанобливо передав капітанові кілька листів. Один з них, у невеличкому гарненькому конверті, написаний жіночим почерком і надушений міцними духами, привернув особливу увагу Сахарова. Він швидко пробіг його очима: «Коханий, скучила, пиши, чекаю з двадцять восьмого листів. Ліда».

— Сьогодні у нас яке число?— глянув капітан на календар.

— Четверте липня, Василь Васильович,— доповів китаєць.

— Ще час є,— відклав капітан листа вбік.

Відпустивши китайця, Сахаров замкнувся у своєму кабінеті і засів за довгого листа до Тіфонтова, де повідомляв про всі свої успіхи.

«До вказаного вами строку російські частини будуть підготовлені до відходу в Артур»,— закінчив він своє послання.

Старанно зашифрувавши його і знищивши оригінал, Сахаров сховав листа у топку скляну трубочку, яка у згортках одягу якого-небудь надійного китайця мала добратися до адресата.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Дванадцятого липня, біля четвертої години дня, у штаб начальника правої дільниці позиції на перевалах полковника Семенова прибув генерал Кондратенко. Усі радо його зустріли і всіляко висловлювали свої симпатії начальникові дивізії, який потрапив у неласку. Генерал, зворушений, міцно потискував простягнуті до нього руки.

— Як справи, Володимир Федорович?— звернувся він до Семенова.

— Японці мовчать от уже три тижні,— відповів полковник.

Роман Сидорович увійшов у фанзу, зайняту штабом, витер обличчя хусткою і попросив почастувати його чаєм з червоним вином. Спершись ліктями на стіл і помішуючи

ложечкою в склянці, Кондратенко злегка посміхався своєю звичайною, хитренько-лагідною усмішкою.

— Тринадцяте число для Артура стало фатальним,— тихо говорив він.— Тринадцятого травня ми віддали Кінчжоу, тринадцятого червня втратили Хунісан. Можна думати, що і завтрашній день буде сповнений подій: завтра ж у японців починається велике національне свято хризантем, триває воно три дні. Мабуть, вони схочуть потішити свого мікадо, піднісши йому в подарунок коли не Артур, то його передові позиції. Ми повинні бути дуже і дуже на сторожі!

— Нема становища гіршого за оборонне! Сиди та й гадай, коли ворог здумає наступати,— кип'ятився Семенов.

— Офіцерський склад попереджений про можливість завтрашнього ворожого наступу?— спитав генерал.

— Як же, ваше превосходительство! Я наказав посилити сторожову охорону і особисто повідомив про свої побоювання панів офіцерів. Треба також посилити і мої резерви.

— На моє прохання, комендант погодився дати кілька рот із запасного батальйону. Але від Фока це секрет, інакше він зараз же забере їх собі.

— Не турбуйтеся, Роман Сидорович, ми вміємо мовчати.

Напившись чаю, Кондратенко вирушив до частин, розташованих на передових позиціях і в резерві. Під'їхавши до найближчого резерву, він спішився і наказав вишикувати стрільців. Звістка про прибуття «нашого» генерала, як звали його стрільці, миттю облетіла всіх, і за хвилину батальйон білою стіною вже витягся вздовж дороги. Привітавшись, Кондратенко став повільно обходити фронт. Він уважно вдивлявся у засмагли, схудлі обличчя солдатів, яких не бачив майже три тижні, питав, як їх годують, чи давно вони милися, чи багато хворих і на що хворі. На всі його запитання стрільці відповідали весело і бадьоро.

Обійшовши батальйон, Кондратенко звернувся до них з промовою:

— Ми відрізані від Маньчжурської армії і Росії і наврогряд чи можемо сподіватися на швидку підмогу. За нами лишилася тільки невелика п'ядь російської землі з містом Порт-Артуром. Це наше російське місто, бо на

будівництво його ми витратили мільйони народних грошей і поклали масу труда. Ви працювали над будівництвом кріпосних фортів і батарей. Крім того, в Артурі стоїть наша ескадра. Якщо японці впритул підйдуть до кріпості, то вони одразу ж зруйнують місто і кріпость і схочуть захопити наш флот. Отже, потрібно якнайдовше затримати ворога тут, на перевалах. Треба вперто обороняти свої позиції, уся батьківщина з напруженою увагою стежить за ходом війни, за обороною Артура. Докладемо ж усіх наших зусиль, а в разі потреби то й покладемо наше життя, щоб виправдати довір'я государя і гідно підтримати славу російської зброї на Далекому Сході. За вас, сміливці і герої, за царя, за нашу любу батьківщину, ура!

Солдати дружно підхопили «ура», і воно, довго не замовкаючи, перекочувалось по зелених квантунських сопках. Кондратенко кілька разів намагався зупинити стрільців, а вони все кричали, заохочуючись власним криком. Коли крики ушухли, з строю розлігся схвильований голос:

— За нашого любимого генерала Кондратенка, ура! — і знов спалахнули могутні перекоти. Стрій поламався, Кондратенка підхопили на руки і понесли до коня. Визволившись від обіймів, генерал довго ще не міг поїхати від стрільців, оточений щільним їх кільцем.

Цього вечора він встигнув об'їхати всього лише кілька частин, і скрізь стрільці захоплено зустрічали його. Зворушений зробленим йому в полках прийомом, Кондратенко тільки близько полуночі зміг поїхати в Артур.

Наступного дня, ледве сонце стало показуватися і російський табір почав оживати, як від японців грянув далекий постріл, за ним ще один і третій. Високо в повітрі засвистіли, летячи, снаряди і зараз же пролунало кілька вибухів, завинувши все навколо чорним, задушним мелінітовим димом. Російські батареї одразу почали відповідати, і незабаром по всій лінії заgrimіла часта канонада. Свято хризантем почалось.

Японці енергійно взялися до артилерійської підготовки атаки. Але в Семенова все було заздалегідь передбачено: стрільців, крім спостережників, відведено у міцні бліндажі, батареї старанно замасковано в гаоляні, ре-

зерви підтягнуто, весь загін стиснувся в кулак, готуючись до удару у відповідь. Після двогодинної стрілянини густі японські цепи рушили на штурм. Японці ішли струнко, у цілковитому порядку, наче на маневрах, підтримувані вогнем своїх батарей і ескадри з моря. Добре пристрілявшись, російські батареї змітали наступаючі ворожі цепи, але на зміну зараз же з'являлися нові, не припиняючи руху вперед. Стрільці зустрічали їх рушничними залпами і кулеметним вогнем. Незабаром усе поле, яким рухались наступаючі, було засіяно трупами японців.

Опівдні, підвівши нові полки і упорядкувавши відхлинули назад частини, ворог з особливою силою вдарив на росіян. Ні рушничний, ні кулеметний, ані артилерійський вогонь не могли його зупинити. Вище й вище дерлися по горі темні лінії японських цепів. Здавалось, ще мить, і вони впритул доберуться до російських позицій. Та от вигуки «банзай» змішалися з російським «ура», стрільці вискочили на бруствер і з гвинтівками навперевіс ринули на японців. Японці здригнулись і пустились навтікача, гублячи по дорозі зброю та амуніцію. Удар росіян був такий сильний і навальний, що більшість наступаючих японців загинула під їх штиками.

Настало затишшя. Артилерія з обох сторін майже зовсім замовкла, лише зрідка обмінюючись поодинокими пострілами. У цей час біля берега з'явилися російські судна загону берегової оборони і стали обстрілювати японців у фланг з Лунвентаньської бухти.

— Після вечері гірчиця, — обурились стрільці. — Коли косорилий ліз, моряки байдикували в Артурі, а тепер розвоювалися по порожньому місцю.

Був початок шостої години вечора. Після дощу відчувався приємний холодок, у долинах починав клубитися вечірній туман. Довгі, але все ще яскраві промені тепер били у вічі росіянам, утруднюючи спостереження за місцевістю. Японці, оправившись після відбитих атак, вирішили ще раз за цей день спробувати щастя. Підвівши до берега важкі крейсери, вони стали методично обстрілювати російські позиції з флангу і тилу. Водночас великі гаубиці почали громити окопи мелінітовими бомбами. У прозорому повітрі раз у раз виростали чорні стовпи диму вибухів снарядів. За півгодини ця бомбардировка зруйнувала майже всі прикриття, і, позбавлені захисту окопних бліндажів, стрільці відійшли з хребта, заховав-

шись у складках тилового схилу. Скориставшись із цього, японці знову кинулись на штурм, і цього разу їм пощастило підняти свої прапори над лінією російських окопів.

Аж тут взвод якоїсь із батарей, пробравшись під прикриттям гаюляну у фланг, несподівано обстріляв на картеч зібрані у вузькій улоговині за хребтом японські резерви. Кожний снаряд викидав із зімкнутого строю по кілька десятків чоловік. Охоплені панікою, забуваючи про свою самурайську доблесть, сини богині Аматерасу прожогом відступили. Побачивши це, стрільці з власної ініціативи ринули на ворога, засілого в окопах. Після короткої рукопашної сутички японці втекли, потрапляючи по дорозі під нищівну картеч російських гармат.

— Перший день свята хризантем лишився за нами,— доповідав ввечері того ж дня генералові Кондратенку полковник Семенов.— Ми зберегли всі свої позиції і завдали величезних втрат ворогові. Наші втрати досягають тисячі чоловік. Втрати ж японців втрое-четверо більші.

Тринадцятого липня генерал Фок, розбуджений вранці посиленою канонадою на правому фланзі, спитав, у чому справа, і, дізнавшись, що японці атакують частини сьомої дивізії, наказав полкам підтягнути свої резерви до передових позицій і всі обози й тиллові служби послати в Артур. Далі він сів верхи і вирушив до розташованого в резерві чотирнадцятого полку. Під'їхавши до солдатів, він, як завжди з лайкою, привітався до них. Стрільці відповіли похмуро, але чітко.

— Япошка дурень чи ні? — звернувся він до них.

— Так точно, дурень, ваше превосходительство,— хором відповіли солдати.

— А чому япошка дурень?

— Тому що ходить в атаку густими цепами,— пролунала відповідь давно заученою фразою.

Генерал повільно проїхав вздовж фронту, гидливо позираючи на запорошених, брудних солдатів. Товстий полковник Савицький, задихуючись, підстрибом біг за конякою начальника дивізії, але Фок не звертав на це ніякої уваги.

Цього дня проти четвертої дивізії японці розвинули лише незначні операції: потіснили козаків біля села Ічен-

зи на лівому фланзі; атакували висунуті вперед висоти, зайняті охотницькими командами, і обстріляли нечастим артилерійським вогнем основні позиції полків.

До полудня в штаб прибув Сахаров.

— Як провадиться будівля тилкових позицій на Вовчих горах? — спитав у нього генерал.

— Роботи розгорнуті по всьому фронту згідно з точними вказівками вашого превосходительства, — відповів капітан і провів рукою по карті, вказуючи лінію укріплень. Фок з хвилину подивився на Сахарова і потім спитав:

— Чим пояснити, що ворог так сильно атакує частини сьомої дивізії і не діє проти мене?

— Ногі, мабуть, добре знає, хто такий генерал Фок, — двозначно відповів Сахаров.

— А генерал Фок ще краще знає, хто такий капітан Сахаров, — не змінюючи ні голосу, ані пози, відповів начальник дивізії.

— Я завжди і скрізь найщиріший слуга вашого превосходительства, — поспішив запевнити інженер.

— Поки що я в цьому не маю сумніву, — пом'якшав генерал. — Чи довго ще Семенов, на вашу думку, затримається на перевалі?

— Від вашого превосходительства залежить поквартити його.

— Так чому ж японці такі пасивні на моїй дільниці? Не можу ж я справді, ні сіло ні впало, знятися та й піти в Артур. Мені потрібні для цього важливі дані, і я прошу вас подбати про це.

— В такому разі дозвольте мені зараз же поїхати в Артур.

— Їдьте!

Близько п'ятої години вечора Сахаров прибув у місто і зараз же послав у контору Тіфонтая. Через чверть години двоє китайців-службовців з'явилися до нього з цілим оберемком паперів. Капітан нашвидку переглянув їх і зараз же відіслав назад. Потім Сахаров вирушив у штаб сьомої дивізії, де його зустріли далеко не люб'язно. Науменко сухо спитав, чим він завдячує присутності капітана. Роман Сидорович поморщився, побачивши його, і поздоровкався з ним тільки тоді, коли Сахаров почав голосно захоплюватися героїзмом, виявленим частинами Семенова.

— Що зробив Фок, щоб допомогти Семенову? — спитав Кондратенко капітана.

— Енергійна підтримка артилерійським і рушничним вогнем...— почав був капітан.

— От тому з наказу начальника четвертої дивізії з лівого флангу Семенова забрано було у найскрутнішу хвилину взвод мортир поручика Дударова! — перебив його Науменко і спитав у вічі капітана: — Ви навіть, власне, приїхали?

— Генерал Фок хотів би дістати точну карту артурських укріплень, бо він хоче відходити на кріпосні верки.

— Коли відхід вирішить начальник району, тоді і буде вказано йому батареї і форти, призначені для частин його дивізії. До того часу він мусить дбати не про те, куди відступати, а про те, як затриматися на своїй позиції,— гостро відповів Кондратенко.

Офіцер-ординарець, що прибув від Семенова, відвернув увагу генерала. Він сам прийняв пакет, швидко його розірвав і став читати папір.

— Відбито чотири штурми! Передові позиції всі за нами.

— Молодці прикордонники, відстояли Семафорну гору, незважаючи на сильний вогонь з моря,— кидав короткі фрази Роман Сидорович, пробігаючи очима донесення Семенова.— Потрібна допомога людьми, артилерією, головне — флотом. Я зараз же їду до Стесселя і Вітгефта. Звонарьов тут? Сергій Володимирович, ходімо,— і генерал вийшов із штабу.

— Ну й запальний же у вас начальник дивізії! Отак весь вогнем і горить, наче той юнак! — сказав Сахаров, дивлячись вслід Кондратенку.

— Мимоволі тут загорішся, коли оточений суб'єктами на зразок Фока, Вітгефта та інших,— пробурмотів Науменко, дипломатично не згадуючи Стесселя.

— Сподіваюсь, я вам більше не потрібен, капітане?

Сахарову нічого не лишалось, як попрощатися. Повернувшись до себе додому, він, переговоривши ще раз із своїми китайцями, ввечері поїхав назад у штаб до Фока.

Кондратенко застав генерала Стесселя у дуже благодушному настрої. Події на передових позиціях турбували

Його мало: адже там орудував його щирий друг Фок, на якого він звик цілком звірятися.

— Фок придумає, Фок не видасть, Фок зробить! — любив повторяти генерал усім своїм підлеглим і вірив цьому сам.

— Марно ви хвилюєтесь, Роман Сидорович, — ліниво сказав Стессель, вислухавши перший рапорт Кондратенка. — Відбили сьогодні за день чотири атаки японців — честь їм і хвала! Відіб'ють завтра ще стільки ж, якщо косорилі поткнуться. У Фока майже тихо. Отже, четверта дивізія Фока ціла-цілісінька. Не бачу причин турбуватися.

— Зате в Семенова втрати до тисячі чоловік, а всього в нього близько п'яти тисяч. Окопи зруйновані, снарядів нема, частини вимучені, потрібне поповнення з Артура людьми та бойовими припасами.

— Ані одної людини і ні одного снаряда з Артура я не дам! — відрізав Стессель. — Нам тут зараз дорогий кожний солдат.

— Я хотів вийхати до загону Семенова, — просив Кондратенко. — Дозвольте мені хоч би на ніч поїхати туди, щоб на світанку я був у кріпості.

— Даремно стомитеся тільки, Роман Сидорович! Нам потрібна ваша нестримна енергія, — відмовив все-таки Стессель.

Попрощавшись із Стесселем, Кондратенко з Звонарьовим поїхали на «Цесаревич». Вітгрефт прийняв їх з розкритими обіймами, розповів про загибель міноносця «Лейтенант Бураков» та інші аварії у флоті. Обидва превосходительства поохали та позіхали. Далі адмірал м'яко проїхався по Стесселю. Кондратенко ще обережніше підтакнув йому. Цокнулися поданою марсалою, побажали один одному багато літ та доброго здоров'я, і, нарешті, перейшли до справи.

Роман Сидорович похвалив флот і його постійну готовність допомогти армії. Вільгельм Карлович розсипався в компліментах полкам сьомої дивізії і назвав їх своїми незмінними друзями.

— То, значить, можна сподіватися, що завтра судна із світом з'являться біля Лунвентаня і весь день підтримуватимуть наш правий фланг своїм вогнем у фланг і тил японцям? — спитав Кондратенко.

— Зараз же віддам про це розпорядження Лощин-

ському. Для охорони канонерок і міноносців пошлю «Баяна», «Аскольда», «Цесаревича», накажу вивести на рейд «Ретвизана» і бути готовим прийти їм на допомогу в разі потреби,— погодився Віттефт.— Кораблі до вас доберуться не раніш як о десятій ранку, поки їм протралять дорогу до Лунвенґтаня.

— І за це спасибі, Вільгельм Карлович,— подякував Кондратенко.

Тільки-но питання про час виходу суден було розв'язано, він зараз же став прощатися і поїхав.

— Я через годину виїду до Семенова і на ранок постараюся бути назад,— сказав генерал Звонарьову.— Повідомте про це Науменка і нікого більше. Навіть від Смирнова це має бути секретом. Зрозуміли?

— Так точно, ваше превосходительство,— відповів прапорщик.

Було близько полуночі, коли Кондратенко у супроводі одного ординарця прибув у штаб Семенова. Після важкого, бойового дня всі вже спали, крім самого начальника загону, який ще сидів у своїй фанзі при тьмяному світлі коптячої свічки.

— Роман Сидорович,— зрадив він, побачивши генерала,— яким побитом?

— Я зробив самовільну відлучку і втік з Артура, щоб відвідати вас. Розповідайте все по порядку.

Полковник став докладно розказувати події минулого дня. Генерал уважно слухав його, знімаючи інколи нагар з гаснучої свічки. Обличчя його хмурніло, і він сумно зітхав, коли називалися прізвиська убитих і поранених.

— Ви думаєте, що із світом атаки відновляться? — спитав Роман Сидорович, вислухавши рапорт Семенова.

— Переконаний, ваше превосходительство! Перед заходом сонця спостерігався великий рух у ворожому тилу. Боюсь, як би вони ще вночі не відновили штурму. Резерви наші підтягнуті майже впритул до передової лінії. Артилерія звечора все підготувала до відкриття загородного вогню на найважливіших дільницях.

— Майте на увазі, що на допомогу з Артура розраховувати не можна. Лише моряки обіцяли вислати судна в Лунвенґтанську бухту,— попередив Кондратенко.

— На генерала Фока я теж зовсім не надіюся: він

пальцем не ворухне, щоб допомогти нам в разі потреби.

— Я хочу зараз об'їхати позиції. Ви не турбуйте мене супроводжувати, Володимир Федорович. У вас ще завтра буде тяжкий день. Лягайте відпочивати,— розпорядився Кондратенко і вийшов на подвір'я. Гукнувши свого ординарця, генерал виїхав до передових позицій.

Надворі стояла тиха місячна ніч. Зрідка долітав сухий тріск випадкового пострілу, і знову наставала тиша, тільки цикади посилено дзвеніли в прохолодному нічному повітрі. Табір, де були розташовані резерви і тилові служби, був сповитий глибоким сном, і самі тільки чергові, борячися з втомою, повільно бродили між наметів.

Генерал в глибокому роздумі їхав добре знайомою дорогою. Його міцний вороний кінь, тихо пофиркуючи на ходу, м'яко ступав у пил. Незабаром зустріли довгу валку возів, навантажених пораненими. У тиші ночі особливо різко звучали рипіння погано змазаних коліс і стогони страждаючих людей.

— Спасибі, рідні, за службу. Дай вам боже швидше одужати! — вітався з пораненими Кондратенко, під'їжджаючи до кожного возу.

— Раді старатися! — пожвавішав дехто. — Одужаємо, пометимося япошкам.

— Чи багато тяжких? — спитав генерал у лікаря, коли той під'їхав до нього.

— Величезна більшість,— не сподіваюсь до Артура довести живими й половини,— пошепки відповів той.— Легко поранені мало не всі повернулися в стрій, декого просто не втримаєш на перев'язному пункті, так і рвуться в бій.

У цей час з ними порівнялась запряжена конем китайська рикша, в якій везли двох поранених стрільців.

— Двоє прикордонників,— вказав на них лікар,— ледве добрали. У одного прострелено обидві ноги і зачеплена кістка, другого ранило в груди навиліт. І, уявіть собі, довго відмовлялися від перев'язки на тій підставі, що «е, мовляв, тяжчі».

— Прізвища?

— Одного — Ядринцев, з двадцять першої роти прикордонної сторожі, а другого — Сухенко, рядовий тієї ж роти.

Кондратенко під'їхав до рикші, подякував пораненим

за службу, спитав звідки родом і поздоровив з нагородженням хрестами.

— Раді старатися, красно дякуємо, ваше превосходительство! Оце думали, подужає нас япошка, а діло в нього і не вийшло. А тепер, як ви сюди приїхали, йому й поготів супроти нас не встояти,— відповів один із них.

— Я сам один багато зробити не можу!

— Ви сам один, ваше превосходительство, варті цілого полку. Хто в бою заборіється, побачить вас і сором його візьме, а в іншого сил додасться. Знаємо — наш генерал з нами! — зворушено сказав другий поранений, роблячи наголос на слові «наш».

Попрощавшись з ними, Кондратенко широкою рисою поїхав далі. Проминувши ближні резерви, він виїхав на лінію окопів. Тут сотні людей у глибокому мовчанні, при місячному світлі спішно поправляли зруйновані за день бліндажі, насипали бруствери, прокопували засипані ходи сполучення.

Помітивши начальника дивізії, до нього поспішно підійшов капітан Зедгенідзе, який керував роботами, і доповів про перебіг робіт на дільниці.

— На ранок сподіваюся відновити всі наші основні укріплення, добре що японці нам не заважають.

— Люди звідки?

— Полковник Семенов прислав сюди всіх тиловиків, музикантів, артильників, пекарів, обозників — весь нестройовий люд, а полки відвів спочивати в резерв, лишивши тут тільки вартових з охотників. На ранок японці знайдуть перед собою знову споруджені окопи і в них добре відпочилих захисників.

Проїхавши по лінії оборони, Кондратенко скрізь знайшов ту ж картину інтенсивної нічної роботи під керівництвом інженерів Зедгенідзе, Рашевського та інших. Тепло подякувавши їм за виявлену ініціативу і енергію, генерал повернувся в штаб Семенова і, розбудивши полковника, дав вказівки на завтрашній день.

Ніч скінчилась, схід починав помітно сіріти. Одна по одній гасли на небі зірки. Настав другий день свята хризантем. Кондратенко поспішив в Артур. Але не проїхав він і кількох верст, коли позаду на позиціях загриміла артилерійська канонада: спочатку в ранковому повітрі звучав кожний окремий постріл, по багато разів повторюваний луною в сопках, потім вони злилися в один су-

цільний, дедалі голосніший гул. Генерал одразу насто-
рожився і сповільнив ходу свого коня: неспокій за долю
полків зростав у ньому разом з посиленням артилерійської
стрілянини. Він почав повертатися, прислухаючись до
звуків бою, потім зупинив коня і задумався; з одного
боку, він мусив негайно повернутися в Артур, звідки по-
їхав всупереч забороні Стесселя, а з другого — він усією
душею рвався до своїх полків, де він знав мало не всіх
офіцерів і багатьох солдатів.

— Поїдемо назад,— коротко наказав він, нарешті,
ординарцеві і, переборюючи втому безсонної ночі, гало-
пом поскакав назустріч усе більшому шумові бою.

За ніч японці підвезли багато важких гармат і з по-
чатком дня стали посилено обстрілювати російські око-
пи. Снаряди вибухали із страшним гуркотом, зносячи
козирки і бруствери, завалюючи окопи. Спочатку стрільці,
сховавшись у тилкових бліндажах, майже не несли втрат
і чекали атаки, але японський флот, підійшовши з моря,
відкрив огонь по тилах російських позицій. Бліндажі не-
забаром було знищено, і тоді стрільці відійшли. Помі-
тивши це, японці кинулись в атаку і захопили вершини
сопок. Кондратенко під'їхав якраз тоді до місця бою. Мо-
мент був небезпечний. Під гарматним і рушничним вог-
нем на тиловому схилі сопок швидко відходили цепи
стрільців. Генерал підскакав до них, не звертаючи уваги
на те, що навколо рвуться снаряди.

— Стій! Куди ви? Де офіцери? Що скоїлось? — зама-
хав він руками на солдатів, загороджуючи їм дорогу.

До нього підбіг, ледве дихаючи, офіцер.

— Ва... ва... ваше превосходительство! Там страхіт-
тя, страхіття! Триматися не можна в цьому пеклі! — до-
повів він, прикладаючи тремтячу руку до козирка.

— Вам уже послано підтримку, іде підкріплення!
Стрільці, до мене! — склавши долоні рупором, на весь го-
лос закричав генерал.

Солдати зупинились і, збившись у купу, не знали, що
далі робити... Дехто з них кинувся назад на гору і почав
кликати за собою інших.

— Хлопці, за мною! — скомандував Кондратенко і
з вигуком «ура» поскакав на сопку. Стрільці ринули
за ним.

— Розсипся в щеп, ховайся за каміння та за кущі! Підготуватися до загальної атаки! Панам офіцерам стежити за мною! — наказав генерал.

Японці, помітивши, що росіяни оправились, відкрили безладний рушничний вогонь. Кулі цілими роями заспівали в повітрі. То там, то тут скрикували поранені і падали на землю убиті.

— Стрільці, помремо за батьківщину, за нашого царя! З богом! Ура-а! — і, вихопивши шашку з піхов, Кондратенко дав шпори коневі.

Захоплені прикладом, горністи кількох рот стали сурмити атаку і ринули за генералом. Стрільці лавиною посунули за ним, і не минуло й кількох хвилин, як японський флаг було зірвано, японців скинуто з вершини, а уцілілі недобитки їх безладно втекли вниз.

— Спасибі, орли, за службу геройську! — дякував генерал, обходячи знову зайняті окопи.

Кашкет на ньому був простріляний в двох місцях, обличчя залите кров'ю. Затискуючи хусткою рану, генерал бадьоро обійшов усю бойову лінію.

Призначивши когось із офіцерів комендантом гори, Кондратенко зійшов униз, де його зустрів зрадлий Семенов.

— Роман Сидорович, як ви сюди потрапили? — попросту підійшов він до генерала. — Навіщо ви так ризикуєте собою?

— Начхав на Артур і з дороги повернув назад. Однаково не зможу нічого робити в кріпості, поки тут точиться бій!

Незабаром Кондратенко з перев'язаною головою сидів у штабі і віддавав накази полкам своєї дивізії. Стеселю він послав коротку телефонограму, сповіщаючи, що він у загоні Семенова.

Японцям потрібно було кілька годин, щоб навести в своїх частинах порядок і підготуватися до нового штурму.

День був надзвичайно жаркий і нестерпно задушний.

До полудня з моря підійшли судна порт-артурської ескадри і, відігнавши японців, почали обстрілювати ворога. Хоч огонь цей і не завдав особливо великої шкоди японцям, але все ж дуже утруднював їм підготовку до нових атак.

Розлючений цими невдачами, командує японською

армією барон Ногі зажадав від адмірала Того негайних рішучих заходів проти росіян, і після цього японська ескадра в складі чотирьох броненосців, двох броненосних крейсерів і кількох канонерок з'явилась перед Лунвентаньською бухтою. «Ретвизан» і крейсери «Диана», «Паллада», «Баян» і «Новик» вступили з ними в нерівний бій, прикриваючи загін канонерок та міноносців, що відходили в Артур. Коли російські кораблі відійшли, негайно відновилась підготовка нового штурму.

Близько п'ятої години вечора, слідом за сильним артилерійським обстрілом японці рушили на штурм. Розсіпавшись у цеп, вони швидко почали наступати одинадцятьма послідовними хвилями на гори Високу і Семарфурну, де був ключ до позиції загону Семенова.

— Рота, плі! — щохвилини осиплим від команди голосом вигукував підпоручик солдатам, які прикривали доступ на вершину однієї з гір. І залп розлягався за залпом. Видно було, як поранені японці падали, повзли, схоплювались, намагались бігти, знову падали і корчилились в агонії. Цеп швидко розтанув, але за ним зараз же з'явився новий. У розвалі бою ніхто не помічав ні шрапнелі, ні поранених та вбитих. Залпи змінювались вогнем пачками, а за ним знову ішли залпи. Навколо стояв неймовірний гуркіт і тріск. Підпоручика вже ніхто не слухав, стрільці вели вогонь самі. Махнувши рукою, офіцер узяв гвинтівку вбитого, ліг у цеп і сам почав стріляти в японців. І знов японці не витримали і почали відступати, лише кілька чоловік добігло до самого гребеня. Один з них, зовсім очманілий, з палаючим обличчям і вогненними очима, скочивши на бруствер, гукнув:

— Здрастуй, руськи!

— Прощай, японець! — відповів стрілець і штрикнув його штиком.

Безумець перекинувся горілиць і полетів з кручі.

Четверту за день атаку було відбито. Але захисників ставало з кожною хвилиною все менше — лишилась не більше як третина, підпоручика давно вбило, і ніхто не бачив, коли це сталося. Офіцерів більше нема, хто командує ротою, ніхто не знає, але стрільці пам'ятали, що десь близько Кондратенко, що він звелів їм триматися до останньої крайності, і вони тримались. День схилявся надвечір. Сонце майже сховалося за гори. Крізь насичене димом і пилом повітря ледве пробивається кволе криваво-

червоне проміння. Майже непомітні вдень виблиски шрапнельних розривів з кожною хвилиною стають усе яскравіші та яскравіші. На фоні темніючого неба чітко вимальовуються, мінячись зеленню, вершини вкритих гаолянном хребтів. На небі спалахують перші зірочки, передвісники насування ночі. День догоряє, але войовничий запал японців ще не прохолов. Тільки-но перші тіні лягли в долинах, коли в них почали назбируватися для нової атаки свіжі частини, які ще не були в бою. Стрільці доручили легко пораненим доповісти про це «самому Кондратенкові», бо ті ішли в тил. Незабаром двоє з них, один з перев'язаною скривавленою головою, другий — з рукою на саморобній перев'язі, з'явилися перед генералом.

— Хто у вас лишився з офіцерів?—спитав Роман Сидорович, вислухавши доповідь.

— Та, мабуть, з полудня нікого нема, усіх побилло!

— Хто ж вами командує?

— Громадою тримаємось, ваше превосходительство. Хто поранений, того з гори відпускаємо. А котрі цілі, ті сидять — підмоги чекають. От лихо тільки — патрони кінчаються,— доповідали солдати.

Кондратенко з ніжністю глянув на добродушні зазмагли обличчя солдатів, які довірливо дивилися на нього, мабуть, не усвідомлюючи усього героїзму подвигу, що вони робили його там, на горі.

— Я йду прийняти командування над тими, хто ще лишився на горі,— оголосив він навколишнім.— Дайте мені дві роти з резерву.

Через хвилину до штабу підійшов резерв. Обидва ротні командири з'явилися по розпорядження.

— Ви повинні зайняти і вперто обороняти гору Високу,—наказав генерал.—Ми мусимо утримати гору будь що, за всяку ціну!

— За вами, Роман Сидорович, ми підемо в огонь і воду, але вам не можна ризикувати собою! Правда ж, хлопці? — звернувся ротний до солдатів.

— Так точно! Самі все обладнаємо, не звольте турбуватись,—загомоніли на відповідь солдати.

— Тоді з богом! Я все ж виряджу вас,—вирішив генерал і рушив на чолі рот.

Довівши загін до половини гори, він пропустив солдатів повз себе, проводжаючи їх теплими, ласкавими словами. Стрільці знову зайняли гору Високу.

З темрявою японці підкралися і закидали росіян ручними гранатами. То тут, то там чувся негослосний звук їх вибуху, супроводячись відчайдушними криками поранених. Цей напад був несподіваний. Стрільці розгубились, і не знали, як захищатись. Вони намагались стріляти в бомбометників, але в темряві влучити в них було майже неможливо, а японці, засівши близько, так і сипали гранатами.

Коли ж японцям пощастило зайти з одного з флангів і з тилу закидати росіян бомбами, стрільці дрогнули і очистили вершину, засівши на половині гори.

Кондратенко послав до місця прориву останню резервну піроту з двома кулеметами і вирішив до ранку контратаки не робити.

Стомлені боєм, японці теж не стали розвивати свій успіх і зупинилися на вершині.

На фронті запанувало затишшя. Місяць, зійшовши, залив м'яким світлом замовклі сопки. Артурською дорогою потяглись транспорти поранених впереміж з обозами, патронними двоколками і китайськими гарбами з казенним майном.

Семенов відводив у тил все, що було не потрібне на позиціях.

Кондратенко підрахував втрати сьогоднішнього дня.

— Близько півтора тисяч,— доповідав йому виконуючий обов'язки начальника штабу загону Семенова капітан.

— Скільки ж у нас лишилося в строю?

— Не більше як три тисячі, разом з моряками і прикордонниками. Двадцять шостий полк на завтра зводимо в два триротні батальйони, двадцять п'ятий також у два батальйони, плюс рота моряків і рота прикордонників. Всього шістнадцять рот — полк нормального складу.

— Якщо нас не підтримають, то завтра ми не вдержимо своїх позицій. Треба негайно запросити резерви в штабі району.

— Генерал Стессель ще вдень категорично відмовив у цьому.

— А Фок?

— Відповів лайкою.

Кондратенко хотів був щось відповісти своєму співрозмовникові, але запнувся на півслові і, відкинувшись на спинку стільця, захропів. Гукнувши денщика, Семенов бережно поклав генерала на похідну койку.

Прокинувшись досить пізно, Фок, як звичайно, пішов прогулятися до штабу, розташованого недалеко чотирнадцятого полку. По дорозі він зустрів начальника штабу Дмитрієвського і, вислухавши його рапорт про становище на фронті, спитав про Сахарова і наказав відіслати в Артур усі обози з пораненими, усіх зайвих людей, а саперів відправити до Вовчих гір.

— Хіба намічається відступ? — здивувався начальник штабу.

— На війні, та ще оборонній, коли ініціатива в руках ворога, важко щось намічати. Але необхідно забезпечити свободу дій собі заздалегідь, а для цього треба здихатися всього зайвого, — пояснив Фок і відпустив Дмитрієвського.

В штабі у Савицького, довідавшись про втрати в полку, він звернувся до полковника з запитанням:

— Яка ваша думка про продовження оборони Зелених гір?

Савицький на хвилинку задумався, силкуючись збагнути, яка відповідь буде приємніша начальникові дивізії. Згадавши, що Фок часто висловлював гадку про бажаність якнайшвидшого відходу в Артур, він після хвилинового роздуму відповів:

— Чим швидше відійдемо, тим краще, ваше превосходительство!.. Тут полки тільки марно зазнають великих втрат від артилерійського вогню, а цим ослаблюється майбутній гарнізон кріпості.

— Я теж так вважаю, — вдоволено промовив генерал. — Я вже віддав наказ про відсилку обозів і всієї тилової дрібноти в кріпость.

У думках Фока давно вже визрів план, який він старанно обдумував в усіх деталях, походжаючи по кімнаті.

«Кондратенко, звичайно, триматиметься до останнього, — думав Фок. — Я ж відступлю, тільки-но японці мене атакують. В результаті загін Семенова буде охоплений з флангу, а, може, і з тилу, і навряд чи від нього багато залишиться. Раз таке станеться, Кондратенкові буде кінець. Самовільно поїхав з кріпості та ще зазнав поразки! Такі речі нікому не прощаються! Тоді я — єдиний кандидат в начальники сухопутної оборони, і все буде в моїх руках».

При цій думці Фок посміхнувся і весело потер руки.

Того ж дня, чотирнадцятого липня, близько п'ятої години вечора, японці, нарешті, рискнули атакувати тринадцятий полк четвертої дивізії, але їх було відбито з величезними втратами. Дізнавшись про це, Фок оскаженів і, вилаявши непристойними словами командира полку, наказав йому відвести полк з передових позицій, лишивши на них тільки охотницьку команду. Потім генерал викликав Дмитрієвського і під величезним секретом повідомив йому, що загін Семенова розбитий і безладно відступає до Артура.

— Я щойно розмовляв з його штабом. Там усе на місці,— заперечив був полковник, але зараз же замовк під гнівним поглядом свого начальника.

— Відомості в мене від кінного ординарця. Розішліть негайно в усі частини наказ про відхід.

Дмитрієвський слухняно відкозиряв і вийшов. Викликавши телефоном усіх командирів полків, він негайно повідомив їх про розгром правого флангу і наступний спішний відступ дивізії на Вовчі гори. У полках зчинився переполох, і ще більше посилювався, коли японці знов атакували деякі ділянки фронту. У повітрі стало пахнути новим Кінчжоу, але тут несподівано в справу втрутився Ірман, вогнем своїх батарей буквально змітаючи ворога, тільки-но він з'являвся на хребті.

Дізнавшись про це, Сахаров прожогом кинувся у штаб до Фока і просив його приборкати зарозумілого начальника артилерії. Генерал вибухнув найнепристойнішою лайкою на адресу ідіотів, які не розуміють воєнної обстановки, потім надміру старанному начальникові артилерії послав категоричний наказ берегти снаряди.

Це розпорядження і наказ про відступ Ірман прийняв з обуренням і негайно поїхав у штаб в'яснити, в чому справа.

— Як відступаємо?—напався він на Дмитрієвського.— Японців скрізь відбито, снарядів лишилося ще по двісті пострілів на гармату, з ними я затримаю ворога принаймні добу.

— Семенов відступає, вірніш навіть тікає в Артур,— почав був Дмитрієвський...

— Вас хтось обманув! Командир другої батареї Лаперов доносить мені з правого флангу, що там всі атаки відбито і ніхто не відходить...

— Наказ Стесселя...

— Чому ж ви не поясните йому, що нема ніяких підстав для відходу з позицій?

— Зверніться тоді до начальника дивізії, він вам роз'яснить.

Але Фок нічого роз'яснити не став, він просто наказав негайно відходити.

— Через півгодини чекаю від вас, Володимир Олександрович, донесень про виконання мого наказу,— обірвав він Ірмана.

— Крім того, я не згоден з наміченою диспозицією розташування батарей на Вовчих горах. Мої правофлангові батареї чомусь мають ставати за лівим флангом, і навпаки. Через це вони пророблять зайвих двадцять верст і вчасно не зможуть підтримати стрілецькі частини,— заперечував Ірман.

— Я вашої думки не питаю, полковнику! Ви вільні!— кивнув головою Фок на двері.

Розлючений Ірман полетів на телефонну станцію і намагався зв'язатися із Стесселем в Артурі, але зв'язок уже був перерваний і, нічого не добившись, він вирушив до своїх батарей. Не встигло ще зайти сонце, коли полки четвертої дивізії стали відходити по всьому фронту, прикриваючись охотницькими командами. Помітивши куряву над усіма дорогами, японці відкрили по них шалений шрапнельний огонь. Відступ все більше набирив характеру втечі, і, скориставшись з цього, японці прорвались у фланг і тил двадцять п'ятого і шостого полків, одразу поставивши їх у критичне становище.

Кондратенка розбудив вістовий як раз в той момент, коли японці, прорвавшись у тил, з вигуками «банзай» атакували невелике китайське сільце, де стояв штаб Семенова. При перших пострілах полковник, зібравши до штабу прапорний взвод свого полку, кінноохотницьку команду двадцять п'ятого полку, дві морські десантні гармати з десятком матросів, обозників, денщиків, нашвидку організував оборону. Збірний загін підпустив ворога впритул, а потім розстріляв в упор залпами. Кондратенко, вискочивши з фанзи на подвір'я, був оглушений рушничною тріскотною, що лунала з усіх боків. Вигуки «банзай» змішувалися з вигуками «ура» і перекривалися короткими пострілами морських гармат. Кулі роями летіли в різних

напрямах. Розібрати, що коїться, у темряві не було змоги.

— Де? Що це за стрілянина? Де полковник Семенов? Чому мене так пізно розбудили?— закидав генерал запитаннями свого вістового.

— Ховайтеся в погріб, Роман Сидорович, а то, не дай боже, ще зачепить якась куля!— замість відповіді радив той, хапаючи Кондратенка за рукав.

За ворітьми на Кондратенка налетіло двоє матросів. Генерал пізнав їх у темряві по білому одягу.

— Де начальник загону?— спитав він у них.

— Біля околиці за парканами,— відповів один з них.— Японець одразу навалився, ледве був не забрав нашого генерала, кажуть, його дуже поранило.

— Кого?

— Генерала піхотського Кондратенкіна. Стрільці страх як розгнівалися за це. На смерть б'ють усіх японців і нікого в полон не беруть.

— Та я живий і здоровий!..

Матрос недовіриливо наблизив у темряві своє обличчя до Кондратенка і старанно став розглядати його погони.

— Та, здається, і справді генерал! — радісно вигукнув він.— От солдати зрадіють, що ви, ваше превосходительство, цілі. Дозвольте, я вас проведу до них,— і, не чекаючи відповіді, матрос пішов уперед.— Лети прожогом вперед, доповідай полковникові: іде, мовляв, генерал цілісінький,— наказав він другому матросові.

Через кілька кроків їх зустрів Семенов, що поспішав назустріч.

— Роман Сидорович, ви цілі? — кинувся до нього полковник.— Тут якась сука чутку розпустила, що ви поранені! Стрільці, як дізнались, то просто пошаліли з люті, погнали японців, мов овець.

— Що трапилось? Чому могли потрапити сюди японці?

— Фок відійшов, а нам нічого про це не сказав, нас і обійшли. Ви б все-таки побереглися, Роман Сидорович!

Але Кондратенко нічого не хотів слухати. Підійшовши до щепів, він на весь голос подякував солдатам за турботу про нього.

— Раді старатися! Дай вам боже довгих днів! З вами ми не пропадемо!— радісно залунала йому у відповідь.

Відбиті японці швидко відступили, зникнувши в тем-

р'яві. Кондратенко і Семенов повернулися в штаб. Там уже спішно наводив порядок ад'ютант.

— Де ж Фок?— спитав генерал.

— Послано кінний дозор з'ясувати місце розташування правого флангу четвертої дивізії, — доповів Семенов.

— Що робиться у нас на правому фланзі в приморському районі?

— Начальник прикордонників підполковник Бутусов доносить, що, крім невеликих атак з фронту, ворог активності не виявляє.

— Кінний ординарець з штабу Фока, — доповів ад'ютант, коли у фанзу ввійшов запорошений, стомлений стрілець і подав Кондратенкові пакет.

— Чому так довго їхав?— суворо спитав його генерал.

— Вночі заблудив, ваше превосходительство, і в нас у штабі мені сказали, що сьома дивізія іде в Артур, я думав вас по дорозі перехопити, та нікого не зустрів, — виправдувався солдат.

— Фок звечора ще почав відходити на Вовчі гори, — повідомив Кондратенко, пробігши очима папір. — Наказую відступити в район кріпості Порт-Артур, — твердо промовив він після довгого роздумування.

Час минав, ніч уже кінчалась, треба було квапитися. Незабаром полки у цілковитій тиші вирушили в дорогу, користуючися нічною темрявою.

Кондратенко із штабом виїхав до одного з перехресть, повз яке мали пройти всі частини. Тут він у кожному полку і команді питався про втрати і дякував стрільцям.

Вже зовсім світало, коли пройшли останні підрозділи.

— Прошу вас, Володимир Федорович, прийняти на себе загальне начальство над похідною колоною, — звернувся генерал до Семенова, — а я повернусь і об'їду залишені в ар'єргарді охотницькі команди і батареї. Вони багато перенесли за ці дні. Треба їм особливо подякувати за бойову роботу.

— Вас можуть відрізати у темряві від головних сил, Роман Сидорович. Що я тоді доповім Стесселеві, — за протестував полковник, але Кондратенко тільки махнув рукою.

— Не велика буде втрата для Артура. Мене з радістю замінять на когось іншого. До речі, вас, Володимир Федорович, можна поздоровити з наступаючими іменинами.

Завтра п'ятнадцяте число. Бажаю вам в усьому повного успіху,— простягнув руку Кондратенко.

За хвилину він уже зник у нічній темряві.

Об'їзд охотницьких команд відібрав досить багато часу. Особливо довго генерал затримався в охотницькій команді двадцять шостого полку. За нестачею офіцерів нею тимчасово командував унтер-офіцер Дем'янов, що перейшов з Єнджеєвським із чотирнадцятого полку. Ініціативний і енергійний солдат, він усіма силами намагався затримати наступаючі японські частини. Для цього він запропонував закласти низку самодійних фугасів під мостами, у дефіле на шляхах та інших місцях, де, можна було чекати, проходять великі частини ворога. Стрільці і собі запропонували замінувати залишені окопи і бліндажі.

— Де ви дістанете потрібну кількість піроксиліну?— висловив свій сумнів Кондратенко, дізнавшись про цей намір.

— У штабі кинули дві двоколки піроксиліну, не було на чому їх вивезти. А ми шашки розібрали по руках і тепер хочемо використати. Є у нас і матросик один з «Баяна»— Бабушкін, мінер за спеціальністю, він нас навчить, як треба ставити міни,— доповів Дем'янов.

— Де він?— спитав генерал.

— Та ось і він!— кивнув Дем'янов на матроса, що підійшов до них у цей момент. Велетенський на зріст, широкоплечий, він до військової служби був борцем великої ваги. Нудячись з бездіяльності артурської ескадри, він пішов охотником у морський десант, доданий до дивізії Кондратенка.

Бабушкін докладно розповів генералові, як він хоче встановлювати фугаси.

— Закопаємо фугаси в землю так, щоб не було їх помітно. У темряві не дуже роздивишся, де свіжо викопана земля. Стане япошка на фугас та й злетить у повітря. Нарветься рота на таке мінне поле, ніхто цілий не вийде. Побояться японці далі нас переслідувати. А наші частини за цей час влаштуються на нових позиціях,— розвивав свою думку Бабушкін.

Кондратенко одразу зрозумів, яку користь можуть дати такі мінні загородження, і похвалив Бабушкіна.

— Самі тільки будьте обережні і не підірвіться на фугасах раніше від японців,— застеріг він солдатів.

— На морі ми звикли до мін! Там, хоч куди повернешся, одразу на неї наскочиш. Тепер на сухій землі ми влаштуємо япошці таку ж каверзу,— відповів матрос.— Якщо все за правилами зробити, не поздоровиться йому.

Подякувавши солдатам і матросам за виявлену ініціативу, генерал побажав їм успіху і вирушив доганяти загін Семенова.

Настав третій день свята хризантем, а російські частини все ще були на перевальних позиціях. Пам'ятаючи упертий опір росіян в попередні дні, японці із світом відкрили ураганний артилерійський огонь по їх позиціях. В той же час японська ескадра стала обстрілювати з моря Лунвентаньську долину. Хоч який сильний був огонь японців, але нечасті цепи охотників майже не зазнавали від нього втрат. Безперестанно перебігаючи з місця на місце і інколи відкриваючи сильний рушничний вогонь, стрільці зуміли обдурити японців, які не помітили відходу головних російських сил. Чотири скорострільні гармати, також весь час міняючи позиції, іноді відкривали по воєрогу біглий огонь, а це ще більше плутало японців.

Тільки після полудня вони рискнули кинутися на штурм і дуже здивувались, побачивши порожні окопи. Вони кинулись шукати ворога по бліндажах, і тут почали діяти закладені вночі фугаси. То тут, то там у небо злітали величезні стовпи диму, землі і каміння, гинули десятки людей. Перелякані японці кинулись назад. Минуло досить багато часу, поки вони наважились знову зайняти залишені росіянами окопи.

Збагнувши, напевні, що перед ними нема ворога, японці зімкнутими колонами рушили по артурській дорозі. Але тільки чільна рота зійшла на перший міст, як він з гуркотом злетів у повітря, перекалічивши не один десяток японських солдатів. Перелякані японці кинулись врозтіч і знов потрапляли на міни. Щосекунди з різних боків долітав гуркіт вибухів, і десятки незадачливих потомків богині Аматарасу-Амікамі, як любили звати себе японці, пачками ішли до праотців. Зовсім нестямні перед невидимою небезпекою, японці поспішили відійти на попередні позиції. Висунувши далі вперед невеликі розвідувальні частини, вони до ранку не наважувались вирушати в напрямі до Артура.

Тимчасом загін Семенова зупинився за вісім кілометрів від кріпості і, ніким не турбований, простояв тут до наступного дня.

Оглянувши розміщення загону і віддавши Семенову потрібні розпорядження, Кондратенко подякував полковникові за службу і поїхав в Артур.

На Вовчих горах частини четвертої дивізії знайшли позицію у вигляді неглибоких окопів, викопаних біля подошви хребта, без усяких бліндажів і з дуже нечисленими легкими козирками. Можливості обстрілу з цієї позиції обмежувалися густими заростями гаоляну, що ріс за двадцять-тридцять кроків навколо. Усе це викликало сумнів — чи туди прийшли полки, куди треба, але при старанному обслідуванні навколишньої місцевості ніде більше не було виявлено ніяких ознак укріплень. Сам будівник цього шедевру фортифікаційного мистецтва, капітан Сахаров, розсудливо, разом з Фоком, заздалегідь виїхав у Артур, давши змогу самим частинам розбиратися на місці у розташуванні окопів. Стомлені нічним переходом, полки почали влаштовуватися на новому місці, згадуючи лихим словом і інженерів, які будували ці позиції, і начальство, що примусило займати їх.

Після пекучого стомного, задушливого дня настала холодна, вогка ніч. На небі замиготіли різнобарвними вогнями тисячі зірок. По всій лінії розташування російських військ загорілися вогнища, чітко вказуючи японцям лінії оборони. Дехто з офіцерів запротестував був, побоюючись демаскування окопів. Але Савицький не зважив на ці заперечення і наказав «вогнів не гасити до ранку», щоб комари та мошва не турбували солдатів. Японці прекрасно скористувалися з цього орієнтиру і, тихенько підкравшись по гаоляну майже впритул до росіян, несподівано кинулися в штики. Атаковану роту чотирнадцятого полку всю перекололи, сусідні ж, замість того, щоб підтримати її, самі кинулися врозтіч. Незабаром весь полк безладно відступав і почасти розбігся по навколишніх китайських селах.

Товстий Савицький в самій білизні скочив на коня і поскакав в Артур. Невідомо, чим би весь цей переполох скінчився, якби з резерву не підійшов батальйон тринадцятого полку і, охопивши японців з флангів, не примусив

їх піти геть, після чого рештки чотирнадцятого полку були повернені на своє місце.

Весь наступний день, 16 липня, користуючися з того, що гаолянові зарості підходили мало не впритул до російських окопів, японці кілька разів кидалися в штики і місцями встигли міцно засісти в зайнятих окопах. Але головні їх сили, а також артилерія, підійшли лише надвечір.

Перед заходом сонця в тилу ненадовго з'явився Фок і, з'ясувавши у полкових командирів становище на ділянці, звелів триматися до кінця.

Тут не витримав навіть його улюбленець Савицький і голосно заявив, що він за свій полк ручитися не може.

— Окопи на ранок будуть або зовсім порожні, або в них лишиться зовсім небагато солдатів при кількох офіцерах,— доповів він, роблячи плачливу міну на своєму повному обличчі.

— Ведмежа хвороба, чи що, напала на ваш полк, як він побачив японців?— посміхнувся генерал.

— Загальна перевтома, багато випадків дизентерії і чимало легко поранених,— усе це знижує боєздатність полку,— скаржився Савицький.

Кар'єра усякого іншого командира полку після такого визнання була б закінчена, але сьогодні Фок навіть був вдоволений таким одверто панічним рапортом. Це давало йому право доповісти Стесселю, що дивізія доведена до цілковитого виснаження і далі триматися на Вовчих горах не може.

— Звичайно, завжди треба мати на увазі необхідність збереження людей для оборони кріпості, бо найголовнішим нашим завданням є упертий захист Порт-Артура,— застеріг офіцерів начальник дивізії на закінчення.

Це командири полків зрозуміли як безпосередню вказівку на непотрібність упертого опору на Вовчих горах і одразу повеселішали.

Весь день проти дивізії Фока точився жорстокий артилерійський бій, і він примусив її залишити зайняту лінію окопів і відійти на дальший хребет. Ніч на якийсь час припинила бій, зате на світанку 17 липня японці вдарили на росіян з подвоєною силою, і поріділі, вимотані полки подались і стали відходити до Артура; резервний чотирнадцятий полк, замість того, щоб прикривати відступ, перший ринув під захист кріпосних батареї.

Бачачи такий швидкий відступ росіян, командуючий японською облоговою армією барон Ногі кинув на переслідування всі свої резерви, сподіваючись на плечах відходячих частин увірватися в Артур, але тут він помилився. Генерал Надеїн, що був при дивізії, зібрав рештки полків і разом з артилерією Ірмана вчинив рішучу відсіч ворогові. Батарей одна по одній вилітали в стрілецькі цепі і впритул, на картеч, розстрілювали наступаючих японців. Окремі взводи і навіть відділення стрільців, зачепившись за вершинку, що траплялася на шляху, чагарник або грудку скель та каміння, на довгий час затримували значно переважаючі сили ворога. Але ці поодинокі зусилля, позбавлені загального керівництва, не могли, звичайно, зупинити рух ворога, і на десяту годину ранку 17 липня рештки четвертої дивізії відійшли до еспланади кріпості.

Коли Кондратенко повернувся в Артур, Стессель зустрів його дуже сухо. Він ще напередодні заготував наказа про усунення неслухняного генерала від усіх посад «за самовільну відлучку з обложеної кріпості».

Коли звістка про це дійшла до штабу кріпості, Смирнов, який вважав Кондратенка своєю опорою, перелякався і, не наважуючись самостійно суперечити начальникові району, вирушив по допомогу й пораду до адмірала Вітгефта. Той запропонував довести до відома Стесселя через його начальника штабу, що в разі усунення Кондратенка він пошле спеціальний міноносець у нейтральний порт з донесенням про це безпосередньо царю.

Переляканий полковник Рейс поспішив до Стесселя і в дуже обережних висловах повідомив його про становище, яке склалося.

— Начхати я хотів на всіх моряків, а Смирнова завтра ж усуну з посади коменданта кріпості і призначу замість нього Фока,— став гарячитися Стессель.

— Зараз одержано донесення від генерала Фока, що його дивізія збита з перевалу і, зазнаючи сильних втрат, відступає до Вовчих гір.

— В усьому винний Кондратенко. Він, мабуть, втрутився в розпорядження Фока і вчасно не підтримав його!— з запалом відповів Стессель.— Я був цілком пра-

вий, знімаючи з командування цього хитромудрого хохла,— опинався начальник району.

Бачачи, що генерал закусив удила і сперечатися з ним марно, Рейс вирішив вдатися по допомогу до Віри Олексіївни. Він дипломатично розповів їй історію з Кондратенком і висловив свій глибокий жаль з приводу надмірної гарячності її чоловіка.

Дізнавшись про відступ Фока, генеральша стривожилась.

— У такі хвилини усувати від справ Кондратенка насамперед безглуздо! Потім, хто ж замінить його тут? На Фока після Кінчжоу я надій не покладаю. Смирнова час уже посадити в божевільню за його надмірну вченість, Анатоль зовсім на кріпостях не розуміється, Надеїн старик, Горбатовський дурний, Церпіцький боягуз,— перелічувала по пальцях генералів Віра Олексіївна.— Роман же Сидорович — інженер, кріпосне діло знає, йому і карти в руки! Добре, я побалакаю про це з чоловіком!

В результаті бурхливої розмови у подружній спальні наказ про Кондратенка був скасований, і Стессель обмежився лише докором на його адресу.

Діставши повідомлення про квапливий відхід полків четвертої дивізії, Стессель наказав негайно підтягти до Артура загін Семенова і сам поїхав йому назустріч, як завжди, у супроводі великого почту.

За три версти перед лінією фортів, на повороті старої артурської дороги, генерал зупинився, чекаючи підходу частин сьомої дивізії. У генеральському почті були Нікітін, Рейс, Сахаров, Гантімуров і ще чоловік з десять штабних офіцерів і просто підлабузники, які чекали на різноманітні блага. Кондратенко з Науменком і Звонарьовим проїхали назустріч загонові. Побачивши свого начальника дивізії, який щойно з ними пробув кілька скрутних днів на Зелених горах, стрільці підбадьорились і підтяглись.

— Хай живе наш генерал! Ура Кондратенкові! — залунало по стрілецьких частинах.

Роман Сидорович, весь сяючи, щось кричав їм у відповідь і розмахував кашкетом.

Зайнявши потім місце на чолі колони, Кондратенко сам повів полки повз Стесселя. Порівнявшись з началь-

пиком району, генерал, салютуючи шаблею, під'їхав до нього і віддав рапорт. Звонарьов і Науменко, приєднавшись до почту Стесселя, спостерігали, як проходять частини загону.

Попереду, з розгорнутим прапором, двічі пробитим кулями в останніх боях, ішов під музику двадцять п'ятий стрілецький полк. Струнками рядами, точно витримуючи рівняння, ішли стрільці під бадьорливі звуки оркестра. Багато хто з них був перев'язаний, але, незважаючи на це, мав бадьорий вигляд. Взвод за взводом, рота за ротою, батальйон за батальйоном, дотримуючи дистанцію, йшли двадцять п'ятий і двадцять шостий полки, зведені після боїв у кілька рот. За ними рухалась артилерія, важко громихаючи гарматами. Попереду на вороному коні їхав зарослий густющою чорною бородою, з перев'язкою на голові, командир дивізіону полковник Мехмандаров. За ним довгою стрічкою тяглись гарматні запряжки, ворони — у першій батареї, гніди — у другій і руді — у третій. Після дивізіону йшла рота квантунського флотського екіпажу. Величезний матрос Бабушкін ніс перед ротою великий розвіяний по вітру андріївський флаг. Матроси йшли по морському — трохи перевальцем, з особливою, тільки їм властивою хвацькістю. Надіті набакир кашкети з розвіяними позаду чорними стрічками надавали їм бравого, молодецького вигляду. Молоденький мічман, який вів роту, змахнув своїм палашем і підійшов до Стесселя, а той ласкаво простягнув йому руку і сказав кілька вітальних слів. Наприкінці йшла зведена рота прикордонників.

Стессель вітався з частинами і дякував їм за бойову роботу. В міру того, як проходили все нові ряди, він повернувся до Кондратенка і, міцно потиснувши йому руку, подякував за блискучий вигляд ввірених йому стрільців і матросів.

— Можна подумати, що вони ідуть не після бою, а з царського параду у Царському Селі! — захоплювався він.

— Навряд чи пустили б їх туди з перев'язаними головами і руками, — зауважив у відповідь Кондратенко.

— Так, там порохом пахне тільки під час салюту, — погодився начальник району.

Коли весь загін пройшов, Кондратенко, офіційно взявши під козирок, звернувся до Стесселя.

— Дозвольте мені, ваше превосходительство, разом з моїми полками вирушити на допомогу четвертій дивізії?

— Прошу вас! Відтепер вона входить у ваше підпорядкування як начальника сухопутної оборони кріпості,— відповів Стессель.

На обличчях Рейса, Сахарова і Гантімурова відбилися здивування, розгубленість і досада.

— Підполковнику Науменко, прапорщику Звонарьов, прошу вас їхати за мною,— повернувся генерал, відшукуючи їх очима серед почту, і зрушив свого коня широкою риссю.

У цей час, ніби салютуючи йому, з артурських верків розлігся важкий гуркіт кріпосних гармат.

Тісна блокада Артура почалась.

Кінець першої книги

З М І С Т

Автобіографія	3
Частина перша	7
Частина друга	373

Відповідальний редактор *П. Сингаївський*
Художник *А. Пономаренко*
Художній редактор *К. Калугін*
Техн. редактор *О. Яхніс*
Коректор *О. Словенко*

*

АЛЕКСАНДР НИКОЛАЕВИЧ СТЕПАНОВ
Порт-Артур. Книга первая.
(На українском языке)

*

БФ 06352. Здано на виробництво 28/X 1954 р.
Підписано до друку 22/IV 1955 р.
Формат паперу 84 × 108¹/₃₂. Папер. арк. 9,563.
Друк. арк. 31,365. Обл.-вид. арк. 33,706.
В друк. арк. 68 800 зн. Ціна 11 крб. 60 коп.
Зам. 503. Тираж 65 000.

*

Надруковано з матриць Київської книжково-
журнальної ф-ки в 4-ій поліграффабриці Головидаву
Міністерства культури УРСР, м. Київ, пл. Калініна, 2.

